

**АМИР ТЕМУР
ВА
УЛУГБЕК
ЗАМОНДОШЛАРИ
ХОТИРАСИДА**

83.3731
А-60 АМИР ТЕМУР

ВА
УЛУҒБЕК
ЗАМОНДОШЛАРИ
ХОТИРАСИДА

Ўзбекистон Республикаси Фанлар
академиясининг академиги
Бўрибой Аҳмедовнинг
илмий таҳрири остида

68443 - 68444

Бух. ТИП в ЛП
БИБЛИОТЕКА

№

68443

ТОШКЕНТ «УЎҚИТУВЧИ» 1996

Б. Аҳмедов, У. Уватов, Ғ. Каримов, А. Зиёев, Д. Юсупова,
О. Бўриев, О. Жалилов, А. Ҳабибуллаев, М. Ҳасанов

Атоқли тарихчи олми, ЎзРФАнинг академиги Бурибой Аҳмедовнинг муқаддимаси ҳамда умумий таҳрири остида тайёрланган мазкур «Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида» тўпламидан Алишер Навоийдан Ҳофиз Абругача бўлган ўн олти нафар алломаларнинг асарларидан олинган ўта нодир лавҳалар ўрин олган. Уларни мутолаа қилган китобхон кўз ўнгига буюк саркарда бобомиз ва унинг суюкли набираси — даҳо олимнинг азиз сиймолари ёрқин намоян бўлади.

Тўплам кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

А 60

Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида: (Рисола) / Б. Аҳмедов, У. Уватов, Ғ. Каримов ва бошқ.—Т.: Ўқитувчи, 1996.—312 б.

1. Аҳмедов Б. ва бошқ.

83. 3Ў1

А 4306010400—105 193—96
353(04)—96

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1996

ISBN 5-645-02732-9

МУҚАДДИМА УРНИДА

Амир Темур ва унинг улуг набираси Мирзо Улуғбекнинг ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолиятининг айрим муҳим тарафларини кўрсатиб бериш масаласига бағишланган ушбу мажмуада XV асрда ўтган ва ҳар иккала подшоҳни яхши билган ўн олти нафар олим ва шоирнинг асарларидан парчалар келтирилди. Парчаларда Амир Темур ва Мирзо Улуғбекнинг шахсий ҳаёти ҳақида (Алишер Навоий, Ибн Арабшоҳ, Ибн Халдун, Клавихо, Ёнисиддин Жамшид Қошоний); ижтимоий-сиёсий фаолиятининг муҳим ва мураккаб даврлари ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд. Парчаларда келтирилган маълумотлар замондош олимларнинг гувоҳлиги сифатида муҳимдир. Лекин бундай манбалар орасида мунозаралилари ҳам бор. Масалан, Муъиниддин Натанзийнинг Темур туғилган жой (Ниёзий қишлоғи) ва Шарафиддин Али Яздийнинг Темур Хоразмни узил-кесил буйсундирган (1388 йили) дан кейин уни гўёки тамоман вайрон қилиб, ерини ҳайдатиб, арпа эктиргани ҳақидаги маълумотлари далил-исботсиз маълумотлардир. Бошқа мўтабар манбалар (Ҳофиз Абру, Низомиддин Шоший, Ибн Арабшоҳ, Фасиҳ Аҳмад Хавофий, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Клавихо ва б. қ.) Амир Темурнинг Ниёзий қишлоғида эмас, балки Кеш (Шаҳрисабз) атрофида, ундан тахминан 11—12 км. масофада жойлашган Хожа илғор қишлоғида таваллуд топганини очиқ айтадилар. Хоразмнинг тамом вайрон этилиб, ери ҳайдатилиб, арпа экдирилгани ҳақидаги гап эса муболағадир. Мана шу Шарафиддин Али Яздийнинг ўзи сал қуйироқда Амир Темур орадан уч йил ўтиб, 1391 йили Дашти қипчоқдан, Тўхтамишхонга қарши юришдан қайтиб келаётиб, йўлда катта амирлардан Жанги қавчининг ўғли Мусокога Хоразмга бориб, уни эски аслига келтиришни буюрган. Ушанда Мусоко Темурнинг топшириғини жуда қисқа фурсатда адо этиб, Хоразм пойтахтини эски аслига келтириб қайт-

ган. XIV аср бошларнда, Олтин ўрдада феодал кураш кучайган йиллари, Хоразм ва унинг пойтахти Гурганж (Урганч) Олтин ўрдадан қочиб борган феодаллар учун бошпана бўлди. Масалан, Олтин ўрданинг энг қудратли амири Идикубий (Едигей) ҳам шу ерда жон сақлагани маълум. Пулодхон, Темирхон ва Жалолiddинлар ушанда унга қарши Хоразмга катта қўшин юбориб, Гурганжни кўп бор қамал қилдилар, лекин ололмадилар. XV асрнинг 28—30-йиллари Хоразм теурийлар (Шоҳруҳ) ва Дашти қипчоқ ўзбеклари (Абулхайрхон, Мустафахон) ўртасида талаш майдонига айланиб қолганда ҳам Гурганж томонлар тарафидан кўп бор қамал остига олинган. Лекин улар бу мустаҳкам қалъа-шаҳарни ололмаганлар. Табиий, бу ерда ўз-ўзидан савол туғилади. Агар Теуир Гурганжни (қадимда бу шаҳар Хоразм деб ҳам аталган) тамом вайрон қилиб ва экин майдонига айлантириб юборганда, Гурганждай шаҳри азимин қисқа бир фурсатда тиклаб бўлармиди? Албатта, йўқ. Одатда Теуир узоқ фурсат давом этган қамал жанглари ва катта талафотлар бериб олинган шаҳарларнинг фақат ҳарбий истеҳкомлари ва қаршилиқ кўрсатган ҳукмдорларига тегишли бўлган олий иморатларинигина буздирган.

Шунингдек, Клавихоннинг Амир Теуир ва хотинларининг ичкиликка ружу қилганликлари ҳақидаги гаплари ҳам муболагадир.

Мазкур мажмуага киритилган парчалар Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг бир гуруҳ илмий ходимлари тарафидан араб, форс ва бошқа тиллардан таржима қиллинди. Парчалар зарур изоҳлар билан таъминланган.

Мажмуа ва унга манбалардан олиб келтирилган материал Теуир ва теурийлар даври тарихи ҳамда маданияти билан қизиққан ва шуғулланувчи тарих муаллимлари, талабалар, шунингдек кенг китобхон учун муҳим бир қўлланма вазифасини ўташи мумкин.

Бўрибой Аҳмедов,

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг академиги.

АЛИШЕР НАВОИИ

Алишер Навоий (1441—1501)— буюк ўзбек шоири, мутафаккири, олим ва ёирнк давлат арбоби. Унинг ўтганига мана беш аср бўлса-да, шеърлари, илмий асарлари, эл-юртнинг эмну омонлиги ва фаровонлиги йўлида қилган хайрли ишлари ёдимизда. Унинг улуғ ва муборак номи нафақат ўзбек элида, балки бутун дунёда барчанинг қалбида.

Навоий ўз асарларида XIV—XV асрларда ўтган ёирнк шоирлар, Абдураҳмон Жомий каби даҳолар, Амир Темур ва унинг улуғ авлоди ҳақида ҳам ўта қимматли маълумотлар қолдирган, уларнинг мадҳида шеърлар битган.

Қуйида улуғ мутафаккир шоир ва олимнинг ҳазрат Амир Темур ва унинг олим ва фозил набираси Мирзо Улуғбек мадҳида айтган сўзлари ва шеърларидан баъзи бирларини келтирамиз.

«МАЖОЛИСУН-НАФОИС»ДАН

(Парча Навоий асарлари 15 жилдлигининг
12- жилдидан олинди)

Амир Темур Кўрагон...— агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрин андоқ хуб маҳал ва мавқеъда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқиғонн минг яхши байт айтмоқча бор. Табаррук ҳайсиятиндимким, ул ҳазратнинг муборак исми бу мухтасарда бўлғай ва ул латойнфдин бири била ихтисор қилилур.

Мундоқ нақл қилурларким, чун Табризда Мироншоҳ мирзо чоғирга кўп иштиғол кўргузди. Димоғи ва мизожи эътидол тарикдинн инҳироф¹ топиб, андин помулойим амр кўп сурат тута бошлади. Самарқандда ул ҳазрат

¹ Инҳироф — четланиш, четланимоқ.

арзига бу навъ еткурдиларким, уч надими борким, муфрит¹ чоғир ичмакка бонс алардурлар. Ҳукм булдиким, тавочи миод била чопуб бориб, учаласининг бошин келтурсун. Алардан бири хожа Абдулқодир эрди ва яна бири мавлоно Муҳаммад Кохий эрди ва яна бири устод Қутб Нойн эрди. Тавочи бориб иккисини ясоққа еткурди, аммо хожа Абдулқодир қочиб қаландар бўлиб, узин девоналиққа солуб, мулкдин-мулкка мутаварий² юрур эрди, то улким, ул ҳазрат яна Ироқ юриши қилди, ул мамонликда хожанинг ул ҳоли баъзига маълум бўлиб, юқориға арз қилдилар. Ҳукм булдиким, тутуб келтурсунлар. Ул ҳазрат тахтда эрдиларким, хожайи фақирни девоналиққа қўймай, судраб тахт илайига келтурдилар. Андин бурунким, сиёсат ҳукм бўлғай, чун хожанинг камолоти-дин бири Қуръон ҳифзи ва қироат илми эрди, филҳол бийик ун била Қуръон ўқумоқ бунёд қилдиким, ул ҳазратнинг ғазаби лутфга мубаддал бўлуб, фазл ва камол аҳли сори боқиб, бу мисраъни ба вақт ўқидиким:

Абдол зи бим чанг бар мусҳаф зад

Яъни:

Қаландар қўрқувдан Қуръонга чанг солди.

Аидин сўнгра хожаға илтифот ва тарбиятлар қилиб, ўз олий мажлисида надим ва мулозим қилди. Идрок ва фаҳм аҳли билурким, йиллар, балки қариларда мундоқ латиф сўз воқеъ бўлмас. То олам аҳли билғайларким, султон соҳибқиронғаким, мажолисида пайдар-пай хуб абёт ва яхши сўзлар дармаҳал воқеъ бўлур, дағи маврусийдурким³, нисбатан ул жадди бузрукворға тузатурким, ул бирининг макони равзаи жинон ва бу бири жаҳон мулкнда жовидон бўлсун!...

Улуғбек Мирзо — донишманд подшоҳ эрди. Камолоти бағоят кўп эрди. Етти қироат била Қуръони мажид ёдида эрди. Ҳайъат⁴ ва риёзийни⁵ хўб билур эрди. Андоқким, зиж битиди ва расад боғлади ва ҳоло анинг зижи орода нисоедур. Бовужуди бу камолот гоҳи назмға майл қилур. Бу матлаъ анингдурким:

Ҳарчанд мулки ҳусн ба зерн нигини туст,

¹ Муфрит — жуда ортиқ, ҳаддан ташқари.

² Мутаварий — беркинган, яширинган.

³ Маврусий — мерос бўлиб қолган мулк.

⁴ Ҳайъат — астрономия илми.

⁵ Риёзий (риёзиёт) — математика.

Шуҳи макун ки чашми бадон дар камини туст.

Яъни:

Мулкнинг гузаллиги гарчанд узигинг остида бўлса-да,
Эҳтиёт бўл, ёмонларнинг кўзи сенга тузоқ қўймиш.

Кейинги пайтларда Амир Темури ва темурийларга қи-
зиқувчилар кўпайиб кетди, кўпайганда ҳам худди ёмғир-
дан кейин ҳаммаёқни босиб кетадиган кўзиқорин каби
болалаб кетди. Бугун Темури ва унинг улуғ авлоди ҳақи-
да билган ҳам ёзипти, билмаган ҳам. Шунақалардан би-
ри бир илмий анжуманда «Улуғбекнинг ўлимига ўзи
айбдор, ўғли Абдуллатифда айб йўқ»,— деб қолди. Ул
зот билан ади-бади айтишиб ўлтиргим келмади. Лекин
Одил Ёқубов унга қаттиқ эътироз билдирди. Уйга кели-
боқ китоб жавонимдан Навоийнинг «Мажолисун-нафо-
ис»ини олиб титдим, чунки воқеа аслида қандай бўлган-
ини биздан кўра Улуғбек ва Абдуллатифнинг замон-
дошлари яхши билишарди. Айниқса, ҳазрат Навоий.
Дарҳақиқат, «Мажолисун-нафос»нинг еттинчи мажли-
сида (Асарлар. 12- жилд, 172- бет) бундай дейилибди:

Абдуллатиф мирзо--- савдойи мизож ва васвасий табъ
ва девонасор киши эрди. Мундин ўзга дағи ғариб¹ бад-
феълликларни бор эрдиким, зикридин беҳижоблиқ лозим
келур. Утар дунё маслаҳати учун донишманд ва подшоҳ
отасин ўлтурди.

«ФАРҲОД ВА ШИРИН»ДАН

Қуйидаги келтирилаётган парча Навоий асарлари ўн
беш жилдлик нашрининг еттинчи жилдидан (403—404-
бетлар) олинди.

Шаҳеким илм нурии топти зоти,
Анинг то ҳашр² қолди яхши оти.
Скандар топти чун илму ҳунарини,
Не янглиғ олди кўргил баҳру барни.
Анингдек салтанат аҳли кўп эрди,
Қаю бирга бу навъ иш даст берди?

¹ Ғариб — бу ерда: ажойиб, қизиқ, камёб.

² Ҳашр — йиғилиш; тўпланиш.

Ики минг йил ўтуб юз минг хирадманд,¹
Бўлуб ҳикматлари бирла баруманд.
Темурхон наслидин султон Улуғбек,
Ки олам кўрмади султон анингдек.
Анинг абнойи жинси бўлди барбод,
Ки давр аҳли биридин айламас ёд.
Ва лек ул илм сори топти чун даст,
Кўзи олинда бўлди осмон паст.
Расадким боғламиш — зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Билиб бу навъ илми осмоний,
Ки андин ёзди «Зичи Кўрагоний».
Қиёматга декинча аҳли айём,
Ёзарлар онинг аҳкомидин аҳком.²
Билик гарчи кўрунур кўзга зийнат,
Вале шаҳларга бордур ўзга зийнат.
Ва гар илм ичра бўлмай бирга қонёъ
Баридин баҳравор бўлсанг не монёъ.

ДАВЛАТШОҲ САМАРҚАНДИЙ «ТАЗКИРАТ УШ-ШУАРО»ДАН

Давлатшоҳ Самарқандий XV асрда ўтган машҳур тазкиранавис олим ва шоир (тахминан 1435—1495) днр. У «Тазкират уш-шуаро» («Шоирлар зикри») номли асари билан машҳур. 1486 йили ёзиб тамомланган бу асар Алишер Навоийнинг топшириғи билан тузилган. Унда X—XV асрларда Ироқ, Эрон ҳамда Ўрта Осиёда яшаб ижод этган ва шеъриятда сезиларли из қолдирган 150 дан ортиқ шоир ҳақида қисқача, лекин эътиборга муносиб маълумотлар келтирилган. Қаламга олинган шоирларнинг шеърларида айрим парчалар ҳам берилган. Шуниси ҳам диққатга сазоворки, Давлатшоҳ Самарқандий мазкур асарида тарих ва тарихий шахслар ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг мазкур асари кўпдан бери илмий жамоатчиликнинг диққат-эътиборини ўзига тортди келмоқда. Асардан айрим парчалар Фарангистон, Инглистон, Олмония, Туркия ва Русияда француз, инг-

¹ Хирадманд — ақллик, донишманд.

² Аҳком — ҳукмининг қўплиғи; қарорлар, қонунолар.

лиз, немис, турк ва рус тилларида чоп этилган. Унинг ўзбекча таржималари (Муҳаммад Рафеъ, Бўрибой Аҳмедов) ҳам мавжуд.

Асардан олинган парчалар унинг 1958 йили Техронда нашрдан чиққан яхши нусхасидан олиб таржима қилинди.

Амир Хусрав Деҳлавий¹. Амирзода Бойсунқур² Амир Хусравнинг «Хамса»сини шайх Низомий³ «Хамса»сидан ортиқ кўрур эрди; маърифатли ҳоқон Улуғбек курагон [эрса] буни қабул этмас ва шайх Низомийга эргашар эрдилар. Шу даъво туфайли ҳар икки подшоҳ ўртасида кўп марта тортншувлар бўлиб, ҳар бирлари бир шоирга ҳамият кўргузур эрдилар. Агар бу тортншув шу кунларда содир бўлганда замоннинг фазл бозори жавҳаршуносларининг хоотири қайси шоир устун туришини аниқлаб берар ва шубҳани ўртадин кўтариб ташлар эрдилар.

Муъиниддин Жувайний⁴.... Мавлоно Жувайний асарлари жумласидин бўлган «Нигористон» китоби шайх Саъдийнинг «Гулистон»и услубида ёзилган. Лекин у китобдин соддароқ ва донишмандона битилгандур. Унда нодир, намуна бўларли, фойдали ҳикматлар кўп тўпланган. Баҳрабод аъёнлари унинг (Мирзо Улуғбекнинг) ҳузурига тўпланиб [унинг амри билан], китобни чиройли хат ва тамом такаллуф билан кўчириб бердилар. [Улуғбек Мирзо] ўша китобни доимо мутолаа қилиб юрар ва [мазкур китобни] мақбул кўрур эрдилар. Бу китоб Мовароуннаҳрда кўп шуҳрат топди, лекин Хуросонда [унинг шуҳрати] камроқ бўлди...

Бисотий Самарқандий⁵... Шоҳруҳ султон Самарқанд тахтига ўлтиргандин кейин Амир Темурнинг Кўксаройда яширинган хазинасига кирди. [Лекин] аблахлар димоғи ақлдин, жоҳиллар қалби билимдин холи бўлганидай,

¹ Амир Хусрав — машҳур мумтоз шоир Хусрав Деҳлавий, асли Шаҳрисабздан бўлган буюк шоир (1253—1325).

² Амирзода Бойсунқур — Темурий: Шоҳруҳ мирзонинг суюкли ўғли ва вазири (1397—1433).

³ Шайх Низомий — улуг Озарбайжон мумтоз шоири Низомий Ганжавий (1144—1209).

⁴ Муъиниддин Жувайний — Эроннинг Жуин вилоятидан чиққан атоқли шоир.

⁵ Бисотий Самарқандий — Темурий Халил Султон (1405—1409) даврида ўтган етук шоир (1412 йили вафот этган). Девонни бор.

[Шоҳруҳ султон ҳам] уша хазинани ганждин ҳоли топди. Тасодифан мирзо асосининг учи [ерда ётган] бир дирҳамга тегди; уни олиб [артиб кузларига сурди, сўнг] ҳамёнига солди. Сўнг ҳамроҳларига юзланиб деди: «Биз ушбу дирҳам ҳаққи отамиздин қолган хазина ва меросдин баҳраманд бўлдик». Шундан кейин у бўшаб қолган хазинадан чиқди...

Хожа Исматулла Бухорий... Султон Халил ҳукмронлиги даврида унинг тарбиятини топган. Шаҳзода уни ғоят эҳтиром қилур эрди. У шаҳзоданинг доимий улфати ва ҳамсухбати эрди. Ҳасадчилар ва ғаразғўйлар хожанинг шаҳзодага яқинлигини мушоҳада қилиб, унга маломат қилдилар. Лекин бу азиз инсоннинг кўнгли ва назари бундин ҳоли эрди. Султон Халил шеър илмини хожа Исматдин ўрганди...

Аммо хожа Исмат олам подшоши Улуғбек кўрагон ҳукмронлиги даврида ҳокимларни мадҳ этишни тарк этди. Номи тилга олинган султон ундан шеър айтишни ўтиниб сўради. Заруратдан ул ҳазрат мадҳида бир неча қасида ёзди...

Аммо олим, одил, ғолиб ва ҳимматли подшоҳ Улуғбек кўрагон юлдузлар илмида осмон қадар юксалиб борди, маоний илмида қилни қирқ ёрди. Унинг даврида олиму фозиллар мартабаси ниҳоят баланд чўққига кўтарилди.

Мирзо Улуғбек ҳандаса (геометрия) илмида мажастийкушо¹ эрди. Фозиллару ҳакимларнинг якдил фикрлари шулки, исломият замонида, балки [Искандар] Зулқарнайн замонидин шу пайтгача Улуғбек кўрагондек олим ва подшоҳ салтанат тахтида ултирмаган. У риёзиёт (математика) илмини шу даражада эгаллаган эрдик, замонасининг олимлари, чунончи, уламолар ва ҳакимлар фаҳри Қозизода Румий² ҳамда Ғиёсиддин Жамшид³ билан биргаликда юлдузлар илмига расад боғлади. [Лекин] замонасининг бу икки улуғ олми расад охирига етмай туриб вафот этдилар ва султон [Улуғбек] бор ҳимматини бу ишни охирига етказишга сарфлади. «Зижи

¹ Мажастий — Птоломейнинг (II аср) «Алмагест» асарининг арабча номи.

² Қозизода Румий — Улуғбекнинг яқин сафдоши. Самарқанд Академиясининг асосчиларидан.

³ Ғиёсиддин Жамшид — Улуғбекнинг яқин сафдоши, йирик мунажжим ва риёзиёт олими (1429 йили вафот этган).

султоний»ни кашф этиб, уни ўз исми билан зийнатлади. Бугун бу зиж ҳакимлар наздида муътабар ва амалдадур. Баъзилар уни «Зижи Носир Элхоний»дин¹ ортиқ кўрадурлар.

[Улуғбек кўрагон] Самарқандда бир олий мадраса ҳам бино этдиким, беағи, афзаллиги ва улуғворлиги жиҳатидан унга ўхшашин етти иқлимда ҳам йўқдур. Шу кунларда ул олий мадрасада юздан ортиқ талаба ўқиб, истиқомат қилмоқда.

У отаси Шоҳруҳ баҳодир ҳукмронлиги даврида Самарқанд ва Мовароуннаҳрни қирқ йил мустақил идора этди. Султон Улуғбек салтанатини бошқариш, адлу инсофда мақбул йўл тутар эрди. Айтишларича, унинг даврида тўрт харвор² ҳосил берадиган бир жариб³ ердин мол ва хирож учун тўрт доник фулус⁴ солиқ олганлар. Бу бир доник кумуш дирҳамга тенгдур...

Ҳикоят. Мирзо Улуғбекнинг фаросати ҳамда хотирасининг қуввати шу даражада эрдиким, ов пайтида бирон жониворга ўқ отиб ов қилгудек бўлса, тарихини (вақтинини) эслаб қолар, воқеа қайси кунини, қаерда содир бўлганлиги, жониворлардан қайсиларни овланганини дафтарга битиб қўяр эдилар. Тасодифан ўша дафтар ғойиб бўлди ва қанча қидирсалар ҳам уни тополмадилар. Дафтарни сақловчилар саросимага тушдилар. Подшоҳ деди: «Ташвиш тортмангиз, мен дафтарга ёзилганларни бошдан-оёқ ёд билурмен». [Шундан кейин] подшоҳ котибларни чақиртириб айтиб турди, улар ёзиб олдилар. Янги дафтар тўлган ҳам эрдиким, эскини топилиб қолди. Ҳар иккала дафтарни солиштириб, тўрт-беш ихтилофдан бошқа тафовут тополмадилар. Ул ҳазратнинг истеъдоди ва ўткир зеҳни ҳақидаги нақллар жуда кўпдур.

Ҳикоят. Маърифатли шайх Озарий⁵, унга Тангри-таолонинг раҳмати бўлсин, бундай деганлар: «Мен ҳижрий 800 (милодий 1398) йили Қорабоғда, улуғ Амир Темур

¹ Зижи Носири Элхоний — Носириддин Тусий (1201—1279) тузган зиж.

² Харвор — оғирлик ўлчови; бир эшак юки, яъни 100—150 кг. га тенг бўлган.

³ жариб — ер ўлчови, тахминан бир танобга тенг бўлган.

⁴ фулус — майда мис чақа.

⁵ Шайх Озарий — Мирзо Улуғбекнинг биринчи муаллими, ҳақиқий исми Ҳамза ибн Али (1382—1462); йирик олим ва сайёҳ.

кўрагоннинг қиссахони Тоғонм бирлан бирга эрдим. [Ўшанда] Улуғбек мирзонинг хизматиға тайин этилдим. Ўша пайтда ҳали ёш бола эрдим ва бир неча йил болаликнинг шоду хуррамлигини шаҳзода бирлан бирга кечирдим. У бирлан бирга ўйнардим, унга нақлу ривоятлар айтиб берар эрдим. Шаҳзода мен бирлан яқин дўст ва ўртоқ бўлиб қолдилар. Ҳижрий 852 (милодий 1448) йили мазкур подшоҳ Хуросонни забт этди ва Исфарионга келиб тушди. Ёшлик ўтиб қартайиб қолган эрдим. Урнимдан туриб подшоҳнинг ҳузурига бордим. Мени узоқдан фақиру тақводор либосида кўрди. Салом-аликдан кейин сўрадилар: «Эй, дарвиш, сен эски суҳбатдошимизга ўхшайсен, қиссахонимизнинг жияни эрмасмусен?» Подшоҳнинг ўтқир зеҳни, фаросат ва пок идрокидин лол қолиб дедим: «Ҳа, жаноби олийлари, ўша қиссахоннинг жияни эрурмен». Улуғбек кўрагон Қорабоғда айтилган ҳикоятлар, Гуржистон ғазовоти ҳамда Озайбайжон ажойиботларини ўртага ташладилар. Мен ёдимда қолганларни сўзлаб бердим.

Шоҳруҳ султон вафот этганларидан кейин Мирзо Улуғбек отасидан мерос қолган мулкни талаб қилиб, Мовароуннаҳрдан Хуросонга лашкар тортди. Амирзода Алоуддавла унга қаршилиқ кўрсатди. Бодхизга қарашли Тарноб деган жойда улар саваланишдилар. Улуғбек кўрагон ғалаба қозониб, тамом Хуросонни қўлга киритди. [Ўша пайтда] унинг тўқсон минг кишилиқ лашкари бор эрди. Бу уруш ва талашувларда Хуросон харобага айланди...

Ҳижрий 852 йил рамазон ойи (милодий 1448 йилнинг ноябрь ойи) да Мирзо Улуғбек кўрагон Хуросон забти бирлан машғул эркан, Абулхайрхон¹ Самарқандни қамал қилди. Улуғбек султоннинг лашкари, ўлжанинг қўплигидан, уни [тезроқ] юртига етказиш пайига түшиб қолди ва тўда-тўда бўлиб тарқалиб кета бошлади. [Бундай шароитда] Мирзо Улуғбек [Мовароуннаҳрга] қайтишдан бошқа чора топмади. У [ўша пайтда] Ироқ юриши билан банд эрдилар ва Жўйинга қарашли Нерату қалъасида қамоқда ётган Қора Юсуф туркманнинг² ўғли

¹ Абулхайрхон — Оқ Урда хони (1428—1468), кўчманчи ўзбеклар давлати асосчиси.

² Қора Юсуф туркман — 1380—1468 йиллари Ироқнинг бир қисми билан Озарбайжонни идора қилган Қора қўюнлилар сулоласидан чиққан иккинчи ҳукмдор (1389—1420).

амир Ерали банддин халос бўлиб, Ҳиротга ҳужум қилди ва уни эгаллаб олди. Бу ҳодиса Улуғбек кўрагон толеннинг пастлашиб кетишига сабаб бўлди.

Улуғбек мирзо Балх ва унга тобеъ бўлган ерларни ўғли Абдуллатифга бериб, ўзи Жайхундан ўтди. Кенжа ўғли Абдулазизни [ортиқроқ] эъзозлагани ва ҳурматлагани туфайли Абдуллатифни шайтон йўлдан оздирди, у отасига гарданкашлик қилиб, унга қарши исён кўтарди. Улуғбек кўрагон уч ой мобайнида Жайхун бўйида Абдуллатифга қарши уруш қилди. Шу пайт Туркистон туркларидин эрғин қавми бахтиёр султон Абу Саъидни подшоҳликка кўтарди. Улар Мирзо Улуғбекнинг ўрдасини тарк этиб, Самарқандга қараб юрдилар ва уни қуршовга олдилар. Бу аҳвол Мирзо Улуғбекни шошилтириб қўйди. Натижада у Самарқандни ихтиёр қилиб, орқага қайтишга мажбур бўлди. Шу аснода Абдуллатиф Жайхундин ўтиб, Самарқанд сари юрди... Ҳижрий 853 йил шаъбон ойи (милодий 1449 йил сентябрь ойи) да Самарқанд ёнида бўлган ота-бола урушида Абдуллатиф ғолиб келди. Улуғбек Мирзо Самарқанд қалъасидан паноҳ топмоқчи эди, лекин ўзи бошини силаган амирлардан Мироншоҳ қавчин ҳаромнаваклик қилиб, [подшоҳни] қалъага киритмади. [Шундан сўнг] у иложсизликдан Туркистон тарафга қараб қочди, Абдуллатиф эса Самарқанд тахтини эгаллади. Ноибни уни Шоҳруҳияга¹ ҳам киритмади. Шундан кейин Улуғбек кўрагон Абулхайрхон ҳузурига ёлвориб бормоқчи бўлди. Лекин ота билан фарзанд ўртасида шафқат бўлиши лозимлигини андиша қилиб, бемурувват фарзанди олди, Самарқандга борди. Мазкур йилининг рамазон (1449 йил октябрь) ойи эрди... Ул бадбахт бошда отасига иззат-икром кўрсатиб, кўнглини олди. Аммо уни яна шайтон йўлдан уриб, дилида отани ўлдириш ҳирсини уйғотди. Самарқанд ёнидаги Оби суж бўйида ул олиму оқил подшоҳни шаҳид этдилар. Орадан етти ой ўтмай, ажал жаллоди ундан (Абдуллатифдан) ҳам интиқом олди. Абдуллатиф нима эккан бўлса, шуни олди. Шубҳасиз, золимлар аҳволи оқибати мана бундайдур:

Падаркуш подишоҳиро нашоёд,
Агар шояд ба-жуз шеш моҳ напойд.

¹ Шоҳруҳия — Оҳангарон сойининг Сирдарёга қуйилиш ерида, дарёнинг ўнг соҳилидаги Чингизхон вайрон қилган қадимий Бинкент (Банокат) ўрнида 1388 йили Амир Темур бино қилдирган шаҳар.

Яъни:

Шоҳ бўлмас отани ўлдиргон одам,
Ошмас олти ойдин, магар бўлгонда ҳам.

Аммо буюк олим, башарият муаллими Фахриддин Розий¹... «Хадонқ ул-анвор» («Нурлар боғи») китобида айтибдурларким, аввалда ўтган подшоҳлар хонадонидан ҳеч ким Шеруя² ибн Парвиз ибн Хўрмузд ибн Ануширвон ибн Қубод ибн Феруз ибн Яздижард ибн Баҳром Гўр ота тарафдин Ардашер Попоконга, Ардашер эрса, ўз навбатида, Афридунга, Афридун эрса Каюмарсга бориб уланади. Уша олижаноб шаҳзода (Шеруя) тубан бир иш қилиб қўйиб, отасини ўлдирган. [Лекин], етти ой ўтмасдан, ўзи ҳам вабога учраб жаҳаннамга йўл олган. [Ва яна] Аббосий халифалари хонадонидан Мунтасир ибн Мутаваккил ибн Муътасимдек³ аслзода подшоҳ ўтмаган... Аммо у ҳам отасини ўлдирган ва олти ойга етмасдан олий насабига фахр бўлолмай қолган. Абдуллатиф ибн Улуғбек ибн Шоҳруҳ ибн Амир Темур кўрагоннинг... аҳволи ҳам айнан шундай бўлди.

Бу бахти қора шаҳзода ёшлигида Шоҳруҳ мирзонинг тарбиясида ўсди. Шоҳруҳ султон уни барча авлодидан ортиқ кўрарди. Шундай эъзозу икром, шону шуҳрати бўлатуруб, шу қадар бахтиқароликким, унинг зикри юқорида ўтди...

Мирзо Улуғбекнинг азиз умри эллик етти йил бўлди. Хуросонда отасидан кейин саккиз ой, отаси подшоҳ эрканлигида Самарқандда қирқ йил ҳукмронлик қилган. Бир азиз мана бу тарихни Мирзо Улуғбекнинг вафотига айтган:

Чун Улуғбек илму ҳикмат денгизи,
Ки набийлар динига ҳам бўлди пушт.
Тотди шаҳидлик болини Аббосдин,
Шул сабаб тарих рақами — «Аббос кушт»⁴.

¹ Фахриддин Розий — улкан қомусий олим (1210 йили вафот этган).

² Шеруя — Сосонийлар сулоласига мансуб Хусрав II нинг набираси.

³ Мунтасир ибн Мутаваккил — Аббосий халифалардан (861—862).

⁴ «Аббос кушт» сўзларидаги ҳарфлар қиммати абжад ҳисобида 853 йилни беради.

Мавлонайи муаззам Алоиддин Шашийким, илми ҳикматда¹ замонасининг яктоси эрди, машоҳдан хожа Ҳасан Аттор... ва шуародин хожа Исматулло Бухорий бирлан Камол Бадахший... Мирзо Улуғбекнинг шарофатли замонида майдонга чиққан олимлар, тариқат машоҳлари ва шуаро жумласидиндурлар.

Мавлоно Бадахший. Фозил кишилар жумласидиндур. Самарқанд шаҳарида, Улуғбек кўрагон замонида сўзамолликда олий мартабага эришди ва ўша замон шоирларининг етакчиси бўлди. Номин зикр этилган султон ва шул замон ақибирлари унинг сўзамоллигига тан бермишлар. Мавлоно Бадахшийнинг мазкур подшоҳ (Мирзо Улуғбек) мадҳида айтган покиза қасидаларин бор. Девоини Мовароуннаҳрда машҳурдир.

ЗАЙНИДДИН ВОСИФИЙ «БАДОЕЪ УЛ-ВАҚОЕЪ»ДАН

Навоийнинг кичик замондоши Зайниддин Маҳмуд Восифий ўзининг машҳур «Бадоеъ ул-вақоеъ» («Ажойиб воқеалар») асарида Улуғбек ва унинг замондошлари ҳақида ажойиб ҳикоялар келтирган. Замонасининг камтарин алломаларидан Муҳаммад Хавофийнинг Мирзо Улуғбек мадрасасига мударрис этиб тайинланиши ҳақидаги ҳикоясин шулар жумласидандир.

Шарқшунос Наим Норқуловнинг ёзишича, Зайниддин Восифий араб ва форс тилларини пухта билган, баркамол инсоний фазилатлар соҳиби эди. У Ҳиротда мадрасани тугатиб, Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Фаридун Ҳусайн мирзога котиблик, бошқа фарзандларига муаллимлик қилган. Шоҳ Исмоил Сафавий (1502—1524) Хуросонни эгаллагач, Зайниддин Восифий қизилбошлар таъқибидан қочиб, Мовароуннаҳрга келади ва Самарқандда, Бухорода, сўнг Сабронда яшайди, Тошкент, Фаркат, Шаҳрисабз каби шаҳарларга сафар қилади. Охири Шоҳруҳия шаҳрига келиб, Тошкент хони Шайбоний Келди Муҳаммадхон саройида қўним топади. У, кейинроқ, Шайбоний Убайдуллахон (1540—1550) бошчилигида сафавийларга қарши Хуросон юришида қатнашди. Восифий эсдаликларида таъкидлаганидек, Шайбонийларнинг катта хони

¹ Илми ҳикмат — донолик илми, фалсафа.

Суюнчхўжахон (1510—1530)нинг ўғиллари Султон Муҳаммадга, унинг укаси Навроуз Аҳмадхонга муаллим, имом ва қози аскар бўлган. Сўнг Султон Муҳаммаднинг ўғли, шаҳзода Абулмузаффар Ҳасан Султонга кўп йиллар мураббийлик қилди, ундан ривож топди ва «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарини вига бағишлаб ёзди.

Мазкур парча «Бадоеъ ул-вақоеъ»нинг А. Н. Болдырев нашри (Москва, 1961)дан олинди.

БИРИНЧИ ЛАТИФА

Кунлардан бир кун бир одам Улуғбек мирзонинг ҳузурига келиб арз қилди: «Подшоҳим, бошимга мушкул бир иш тушди ва ажиб воқеа содир бўлдики, уни ечишга менинг ақлим, [ва ҳатто] бошқа барча оқилларнинг ақли бовар келмайди. [Содир бўлган] бу воқеа қуйидагича: мен [асли] ироқлик бўламан. Хуросонлик савдогарларнинг карвонига қўшилиб Самарқандга бораётган эдим, карвонимиз Жайхун¹ дарёсининг бўйига келиб тушгандан кейин мен ўзимни хилватга олдим ва эғнимдаги уст-бошимни ечдим. Бир парча қимматбаҳо лаъл бор эди, уни лахтак чармга ўраб, билагимга боғлаб олдим... Сўнг дарёга тушдим. Ундан чиққанимдан кейин бир бўлак лаълни тополмай қолдим. Карвон аҳлининг биронтасидан уни суриштириш ва тафтиш қилишга номус қилдим. Аҳвол мана шундай. «Подшоҳ дедилар: «бир йил сабр килишинг керак, [молинг] топилса, муродингга етасан, йўқса унинг қиммати қанча бўлса мендан оласан». Ўша одам подшоҳга тиз чўкиб қуллик қилди ва [унинг ҳузуридан] чиқди. Подшоҳ ҳазратлари девон² бошлиғини чақиртирди ва барча вилоятлардан [солиқ тўлаши лозим бўлган] одамларининг рўйхатини настаълик³ хати билан ёзиб келтиришни буюрди. Подшоҳ рўйхатни текшириб чиқди. Орадан бир йил ўтгач, девон бошлиғидан яна шундай рўйхат тузиб келтиришни талаб қилди. [Сўнг] ҳар иккала рўйхатни бир-бирига солиштирди ва кўрдикки, қорақўллик бир одам ўтган йили 50 танга хирож тўлаган экан, бу йилгиси эса 500 тангага етибди. [подшоҳ] ўша одамни ҳеч кимга билдирмай олиб келишларини

¹ Жайхун — Амударёнинг ўрта асрлардаги номларидан.

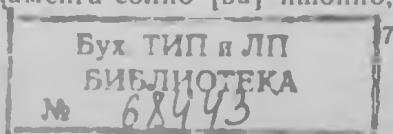
² Девон — ҳукуматнинг олий идораларидан. Бу ерда бош молия идораси назарда тутилади.

³ Настаълик — ўрта асрларда машҳур бўлган хат (ёзув) турларидан бири.

буюрди ва [у келтирилгач] ундан сўради: «бу тафовутнинг бонси нима? Шунчалар бойиб кетганинг ва тараққий қилганингга нима сабаб бўлди? Бойлик топиб олдингму, ё бирор кимсанинг уйини урдингму, ёки каттароқ бойлик сенга мерос қолдимму? Ё бўлмаса Тангрининг қарами билан шу қадар [молу дунёга] эга бўлиб қолдингму? Ростини сўйла!...» У жавоб қилди: «Мен оддий бир тўқувчи одамман. Асли қорақўлликман. Бир куни ўз юмушим билан машғул эрдим. Дўконимнинг ёнида бир туб дарахт бор эрди. Қарасам, ўша дарахтнинг шохида бир ҳакка бир парча нарсани тишлаган ҳолда ўлтирган эркан. Тўсатдан ўша нарса унинг оғзидан ерга тушди, ҳакка [эрса] учиб кетди. Ўрнимдан [сапчиб] турдим ва уни қўлимга олдим. У бир парча чарм экан. Чармни йиртдим. Ичндан бир булак лаъл топиб олдимки, унинг ёруғ нурларидан офтоб ҳайратда қоларди, рашкни ортдирувчи шўъласидан [эрса] ёқут дилбарлар лабидек ҳижолат чекиб тубан буларди. Лаълни Тангрининг марҳамати деб ўйладим ва унинг зўр инъоми деб билдим. Шу онда ёқ Самарқандга жўнадим ва уни савдогарнинг олдига олиб бордим, [чунки] «зар қадрни — заргар, жавҳар қадрини савдогар билади». [Савдогар] лаълни ҳўб айлантриб, текшириб кўрди ва [лаъл] унинг қўлида ажойиб бир қизил тусда товланди. Билдимки, бу бир булак кимматли тош экан. Сўнг [савдогар] мендан сўради: «сен бунни қаердан олдинг?» Мен жавоб қилдим: «Сен бунни кавлаштириб нима қиласан, харидор бўлсанг ол, бўлмаса қайтариб бер». У сўради: «бунни қанчага сотасан?— дедим: «Икки минг тангага». У деди: «бу лаълнинг баҳоси минг танга». Савдолашиб охири бир минг беш юз тангага унга сотдим ва бозорга кириб бир ғулом, битта канизак, вй ва зебу зийнат моллари, бир от ва эгар-жабдуқ сотиб олдим, [сўнг] юртимга қайтдим. Кимки мендан бу воқеани сўраса, дедимки, «Самарқандда бир қўли очик қариндошим бўлиб, мендан бошқа меросхўри йўқ эди. У вафот қилибди ва буларнинг ҳаммаси ундан менга мерос қолибди». Улуғбек мирзо ҳазратлари ул лаълни топишни ва эгасига қайтариб беришни буюрдилар.

ИККИНЧИ ЛАТИФА

Кунлардан бир кун бир одам мазкур подишоҳ ҳузурига келиб деди: «Шоҳо! Кўп замонлардан берли дурафшон юлдузлар осмон ҳамёнида сақланиб келади... Мен бир минг ашрафий оқчамни ҳамёнга солиб [ва] ишониб,

бир кишига [омонат] топшириб қўйган эрдим. Орадан бирмунча вақт ўтгач, уни қайтариб олдим ва [ҳамёни] очиб қарасам, бир юз ашрафий¹ кам чиқди. Унга гапирсам, мени мазах қилди ва деди: «Ўша меҳр қўйган ва [қайтариб] олганингдан кейин унда бирор ўзгартиришни сезмаган ҳамёнингнинг бирор йиртиқ ёки тешиги йўқмиди?... Балки ёдингдан қутарилгандур ва оқчаларинг [балки] туққиз юз ашрафийдур?!» Э, подшоҳим! Тангрининг яккаю ягоналигидан бошқа нарсага ишончим йўқ, [оқчамнинг] бир минг ашрафий бўлгонлигига эса ишончим комил». Подшоҳ деди: «Икки кундан кейин кел, мушкулнинг ечиб қўямен». Подшоҳнинг етти хил ранглик атласдан тикилган бир тўшаги бўлиб, кечалари унинг устида ўлтириб мутолаа қилардилар. Субҳндамда подшоҳ, ўша тўшакдан турдилар ва жаҳл билан унинг бир бурчагидан тортдилар ва йиртиб юбордилар, сунг ташқарига чиқиб кетдилар. [Хонага фаррош] канизак кириб келди ва [бу ҳолни] кўриб, гўё ўзининг ҳаётлибоси йиртилгандай бўлди. У воқеани эрига айтди. [Эри] деди: «Ҳам ема, мен бунинг иложини топамен ва бошингга тушган бу тугунни ўзим ечамен.» Унинг ҳар қандай йиртиқни бўлентирмай тикадиган бир дўсти бор эрди... Ундан тўшакни ямаб беришини илтимос қилди. Кечаси фаррош ўша ямаб қўйилган тўшакни одатдагича [подшоҳнинг хонасига] олиб кириб [тўшаб] қўйди. Подшоҳ назар ташлаган эди, тўшакнинг йиртиғи кўзига илнимадди. У [фаррошга] деди: «Эрталаб турганимда тирногим тегиб тўшакнинг учи йиртилиб кетган эрди. Ҳозир [эса] унинг асари кўринмайдур». Фаррош бўлган аҳволни батафсил араз қилди. Подшоҳ ямоқчини олиб келишни буюрдилар [ва] унга дедилар: «Тўғри сўзласанг дуруст, йўқса ҳаётингнинг шишасини жаҳолат тоши билан синдирган бўласен. Ростини айт, шу кунларда бирор киши сенинг олдингга тўла оқчаси бор ҳамёни келтирган ва сен уни йиртиб, юз ашрафийни олиб, [сўнг] ҳамёни қайта тикиб қўймаганмисен?» Ямоқчи жавоб қилди: «Ҳа, бир киши оқча билан тўла бир ҳамёни менинг олдимга олиб келди. Уни биргалашиб йиртдик ва юз ашрафийни олдик. [У киши] ўн ашрафийни менга берди, қолганини ўзи ол-

¹ Ашрафий — XV—XVIII асрларда Ўрта Осиёда ва кўпроқ Эронда муомалада бўлган олтин оқча. Бир ашрафийнинг оғирлиги 4,8 граммга тенг бўлган.

ди, [сўнг] ҳамённи [билинтирмай] тикиб қўйдим». Подшоҳ ўша кишини олдириб келди ва уни жазога буюрди. Тегиншли маблағни ундириб, ҳамённи эгасига топширди.»

УЧИНЧИ ЛАТИФА

Кунлардан бир кун бир одам Улуғбек мирзо ҳузурига келиб арз қилди: «Шоҳим! Румга боришни орзу қилдим. [Ўшанда] ортиқча беш минг ашрафий маблағим бор эрди. Омонатни қолдириб кетиш учун бу шаҳарда қозидан бошқа диёнатли киши йўқ, деб ўйладим. Пулимни офтобага солиб, оғзини маҳкамладим ва қозига элтиб бердим. Сафардан қайтганимдан кейин ўша омонатни қозидан талаб қилдим. У менга жавоб қилди: «Сен девона бўлибсен. Мен сени қаерда кўрган эканмен ўзи? Бундан кейин бу гапларни [бирояга] айта кўрма. Акс ҳолда тишларингни синдирамен, балки тилингни суғиртириб оламен». Подшоҳ деди: «Эртага қозининг уйига бормоқчиман. [Қайтишда] отланаётганимда дод-вой солиб шу гапларингни [ўша ерда] қайтар!»

Шундан сўнг, эртаси куни подшоҳ қозини чақиртирди ва уни хилватга тортиб деди: «Э, қози, мен чуқур бир хаёлга ботиб қолдим ва бир ажиб андиша билан паршонмен. Қўлимда шунча кўп нақд оқча, нафис моллар, жавоҳир ва лаъл тўпланиб қолдики, хаёл хазинасининг биронта хазиначиси унинг ҳисобига етолмайди, андиша ганжинасининг ҳеч бир ҳисобчиси уни ҳисоблай олмайди. Бу молу дунёни жам қилишимдан мақсад шулки, вафот қилганимдан кейин фарзандларимдан биронтаси мушкул бир аҳвол ёки даҳшатли бир ҳодисага йўлиқиб қолган вақтида бу бойлик уларга қор қилиши мумкин. Уни қолдирай десам, биронта ишончли одамим йўқ. Хотиримга келдики, сиз Пайғамбар авлодисиз, диёнатда буқун Сиздан бошқа киши йўқдир. [Шунинг учун ҳам] ушбу омонатни Сизнинг уйингизда қолдиришни истардим. Бу сирни сизу мен биламиз, [холос]».

Бу сўзларни эшитгандан сўнг, қози хурсанд бўлганидан жони ҳалқумига келди, лекин яна ўзини босиб олди. Подшоҳ деди: «Сиз кетаверинг, мен [хазинани] яшириб қўядиган жойни танлаш учун ортингиздан борамен».

Алқисса, подшоҳ қозиникига борди ва тамом эҳтиётлик билан қараб [хазинани яшириш учун] жой тайин қилди. Подшоҳ [қозининг уйдан чиқиб] отига минай деб турганда ҳалиги одам дод-вой солиб деди: «Подшо-

ҳим! Мен омонатимни шу қозиникида қолдирган эдим». Бу гапларни эшитгач, қозининг кайфияти ўзгарди ва у ўз-ўзига дедик, агар инкор қилсам, подшоҳнинг ўша борада [хазинасини қозиникида сақлаш борасида] менга ишончи қолмайди, яхшиси бўйнимга олиб қўяқолай. Қози [ҳалиги одамга] қараб деди: «Сен девона бўлибсен, дод-вой солганингдан не маъни чиқади. Сен мендан қачон [ва нимани] сурадинг, мен бунга эътибор бермадим?» Қози ғуломини чақиртирди ва «унинг омонатини зудлик билан олиб чиқиб бер!», деб амр қилди. Ғулом офтобчани олиб чиқди ва подшоҳнинг ҳузурнда эгасига топширди.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР

(1483—1530)

«БОБУРНОМА» ДАН

Мирзо Улуғбекнинг Самарқандга биринчи юриши билан Мирзо Бобурнинг бу шаҳарга қўшин билан кириб келишида маълум маънода ўхшашлик бор. Ҳар иккисига биринчи ҳарбий юришда Мовароуннаҳр пойтахтини эгаллаш насб этмаган. 1405 йил 18 февраль купи соҳибқирон Амир Темур вафот этганидан сўнг, валнаҳд Пирмуҳаммад Жаҳонгир Афғонистоннинг Қандаҳор вилоятида эканлигидан фойдаланган 12 ёшли Мирзо Улуғбек Темурнинг йирик амирлари Шоҳ Малик ва Шайх Нуриддин бошчилигидаги қўшинлар билан шошилини Самарқандга келди. Аммо пойтахтнинг казо-казолари ўша вақтда жасур саркарда ва маърифатли шахзода деб ном чиқарган Халил Султонни кутаётганлари учун Мирзо Улуғбекка дарвозани очишмади. 1508 йил апрель ойининг охирида ёш Заҳириддин Муҳаммад Бобурга «тенгри-таоло инояти била Самарқанд шаҳри ва вилояти муяссар ва мусаххар бўлди» («Бобурнома», 3-саҳифа).

Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да Самарқандни эгаллаши муносабати билан Мирзо Улуғбекни эслаб, унинг подшоҳлик ва олимлик фаолиятига юксак баҳо беради.

Қуйнда келтирилган парча «Бобурнома»нинг Порсо Шамсиев амалга оширган наشري (Тошкент, 1960 й.)дан олинди.

Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳр камроқдур. Бешинчи иқлимдандур... Ҳеч ёғий қаҳр ва ғалаба билла мунга (Самарқандга) даст топмағони учун Баладайн махфуза дерлар. Самарқанд ҳазрати амирал-муъминин Усмон замонида мусулмон булғондур. Саҳобаддин Қусам ибн Аббос анга борғондур. Қабри Оҳанин дарвозасининг тошидадур. Мозори Шоҳ номи ила машҳур.

Самарқандин Искандар бино қилғондур. Муғул ва турк улуси уни Семизканд дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилғон эмастур. Қўрғонини фаслнинг устидан буюрдимким, қадам урдилар, ун минг олти юз қадам чиқти.

Эли тамом сунний ва пок мазҳаб ва муташарриъ (шарнатга амал қилувчи) ва мутадаийин (қарзи — ваъдасига вафодор) элдур. Ҳазрати рисолат паноҳ (Муҳаммад пайғамбар) замонидан бери ул миқдор аймман исломким (ислом алломалари — имомлар шу қадар кўп етишиб чиққанки), Мовароуннаҳрдин пайдо бўлибтур, ҳеч вилоятдин маълум эмаским, мунча пайдо бўлмиш бўлғай.

Шайх Абу Мансурким, аймман каломдиндур. (Каломни шариф илмининг пешвоси), Самарқанднинг Мотруд отлиғ маҳалласидиндур. Аймман Калом икки фирқадур, бирини Мотрудия дерлар, бирини Ашъария дерлар. Мотрудия шайх Абу Мансурға мансубдур. Яна соҳиби «Саҳиҳи Бухорий» — хожа Исмоил Хартангий! Хартанг ҳам Мовароуннаҳрдиндур. Яна соҳиби «Ҳидоя»ким, имом Абу Ҳанифа мазҳабида «Ҳидоя»дин муътабарроқ фикҳ китоби кам бўлғой, Фарғонанинг Марғилон отлиғ вилоятиндур, ул ҳам доҳили Мовароуннаҳрдур.

Темурбекнинг ва Улуғбек мирзонинг имороти (бинолари) ва боғоти (боғлари) Самарқанд маҳаллотида (маҳаллаларида) кўптур. Самарқанд аркида Темурбек бир улуғ кушк солибтур, тўрт ошёнлиқ, Кўк саройга мавсум ва машҳур ва бисёр олий иморатдур... Яна Пуштан Кўҳакнинг доманасида (тоғ этағида) Конигулнинг Қора сўйининг устидаким, бу сувни Обираҳмат дерлар, бир боғ солибтур, Нақши Жаҳонга мавсум. Мен кўрган маҳалда бу боғ бузилиб эрди. Яна Самарқанднинг қўйи ёнида Боғи шамол ва Боғи беҳиштдур. Темурбекнинг набираси, Жаҳонгир мирзонинг ўғли Муҳаммад Султон мирзо Самарқанднинг Тошқўрғонида — Чақарда бир мадраса солибтур. Темурбекнинг қабри ва авлодинин ҳар

кимки Самарқандда подшоҳлиқ қилибтур, аларнинг қабри ул мадрасададур.

Улугбек мирзонинг иморатларидин Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдур. Хонақоҳнинг гунбази бисёр улуг гунбаздур, оламда онча улуг гунбаз йўқ деб нишон берурлар. Яна ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ (яқин) бир яхши ҳаммом солибтур, Мирзо ҳаммоми (деб) машҳурдур. Ҳар навъ тошлардин фарш қилибтур. Хуросон ва Самарқандда онча ҳаммом маълум эмаским, бўлғай. Яна бу мадрасанинг жанубида бир масжид солибтур, Масжиди Муқаттаъ дерлар. Бу жиҳатдин Муқаттаъ дерларким, қитъа-қитъа йағочларни тарош қилиб, ислимий ва хитоний нақшлар солибтурлар. Тамом деворларин ва сақфи (шифти) ушбу йўсуналиқтур. Бу масжиднинг қибласи била мадраса қибласининг самтин (йўналишини) мунажжим тариқи била амал қилибтурлар.

Яна бир олий иморати Пуштаи Кўҳак доманасида расаддурким, зиж битмакиннинг олатидур, уч ошёнлиқтур. Улугбек мирзо бу расад била Зижи кўрагонийни битибтурким, оламда ҳоло бу зиж мустаъмалдур. Ўзга зиж била кам амал қилурлар. Мундин бурун Зижи Элхоний мустаъмал эдиким, Хожа Насир (уддин) Тусий халокухон замонида Марогада расад боғлатибтур. Халокухондурким, Элхон ҳам дерлар.

Ғолибо, оламда етти-саккиз расад пеш боғлагандурлар. Ул жумладин бири, Маъмун халифа расад боғлабтурким, Зижи Маъмунийни андин битибтурлар. Бир Батлимус ҳам расад боғлабтур. Яна бир Ҳиндистонда рожа Бикраможит ҳинду замонида Ўжин ва Биҳордаким, Малва мулкидур, ҳоло (ҳозир) Мандуга машҳурдур. (Ҳиндистонда) яна бир расад қилибтурлар, ҳоло ҳиндуларнинг. Мустаъмал Ҳиндустонда ул энждур. Бу расадни боғлагони минг беш юз сексон тўрт (ҳозиргача эса — 2 минг — М. М.) йилдур. Бу уз зижларга боқа (кўра) ноқисроқ (нуқслироқ) дур.

Яна Пуштаи Кўҳакнинг доманасида (Мирзо Улугбек) ғарб сари боғе солибтур, Боғи Майдонға мавсум. Бу боғнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур, Чил сутун дерлар, ду ошёна. Сутунлари тамом тошдин. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт минордек буржлар кўторибтурларким, юқориға чиқар йўллар бу тўрт бурждиндур. Ўзга тамом ерларда тошдин сутунлардур. Баъзини морпеч хиёра (илон ўралгандай гулдор) қилибтурлар. Юқориги ошёнининг тўрт тарафи айвондур, сутунлари тошдин.

Ўртаси чордара уйдур. Иморат курсисини тамом тошдин фарш қилибтурлар.

Бу иморатдин Пуштаи Кўҳак сари доманада яна бир боғча (Улуғбек) солибтур, анда бир улуғ айвон иморат қилибтур. Айвоннинг ичида бир улуғ тоштахт қўйубдур. Тули (узунлиги) тахминан ўн тўрт—ўн беш қари бўлғой, арзи (кенглиги) етти-саккиз қари, умқи (чуқурлиги) бир қари. Мундоқ улуғ тошни хейли йироқ йўлдин келтирибтурлар. Ўртасида дарз бўлибтур. Дерларки, ушбу ерга келтиргондин сўнг бу дарз бўлғондур. Ушбу боғчада яна бир чордара солибтур, изораси (нақшлари) тамом чиний, Чиний хона дерлар. Хитойдин киши йубориб келтирибтур.

Темурбек Самарқанднинг ҳукуматини Жаҳонгир мирзога бериб эди. Жаҳонгир мирзонинг фавтидин сўнг улуғ ўғли Муҳаммад Султон (ибн) Жаҳонгирга берди. Шоҳруҳ мирзо жамъи Мовароуннаҳр вилоятини улуғ ўғли Улуғбек мирзога бериб эди. Улуғбек мирзодин ўғли Абдуллатиф мирзо олди. Бу беш кунлик ўтар дунё учун андоқ донишманд ва қари отасини шаҳид қилди. Улуғбек мирзо фавтининг тарихи тавре (бу равишда) воқеъ бўлибтур. Назм:

Улуғбек баҳри улуми хирад,
Ки дунёву динро аз ў буд пушт.
Зи Аббос шаҳди шаҳодат чашид
Шудах ҳарфи тарих: Аббос кушт.

(Таржимаси: Илм ва ақл денгизи бўлган Улуғбек дунё ва диннинг ҳомийси эди. Аббос қўлидан шаҳидлик болини татида. «Аббос кушт» ҳарфлари унинг ўлими тарихи бўлди.)

Агарчи ўзи ҳам беш-олти ой салтанат қилмади. Бу байт машҳурдирким:

Падаркуш подшоҳеро нашояд,
Агар шояд ба шаш моҳаш напойд.

(Таржимаси: Отасини ўлдирган подшоҳ бўлолмайди, мабодо бўлса ҳам олти ойдан ошмайди.)

Анинг тарихи ҳам тавре воқеъ бўлибтур:

Абдуллатиф хисрави Жамшид фар ки буд
Дар силки бандагонаш Фаридуну Зардухушт.
Бобо Ҳусайн кушт шаби жумъааш ба тир,
Тарихан ин нависки Бобо Ҳусайн кушт.

(Таржимаси: Абдуллатиф Жамшид каби шукуҳли подшоҳ эди. Фаридун билан Зардушт унинг қуллари қатори эди. Бобо Ҳусайн жумъа кечаси унга ўқ отди. Улими тарихини «Бобо Ҳусайн кушт» деб ёзгин. Яъни, 854 ҳижрий, 1450 милодий йилда.)

Абдуллатиф мирзодин сўнгра Шохруҳ мирзонинг набираси Иброҳим султоннинг ўғли Абдуллоҳ мирзоким, Улуғбек мирзонинг куёви эди, тахтқа ўлтурди. Бир ярим йил, икки йилга яқин подшоҳлик қилди. Андин сўнгра (тахтни) султон Абу Саъид мирзо олди...

ИБН АРАБШОҲ «АМИР ТЕМУР ТАРИХИ»ДАН

«Ажойиб ул-мақдур фи тарихи Таймур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») — Амир Темурнинг ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолиятидан баҳс юритувчи муҳим асар (асосан 1436 йили ёзиб тамомланган).

Ибн Арабшоҳ (тўлиқ исми: Шаҳобиддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Иброҳим) 1389 йилнинг 5 ноябрида Дамашқда (Сурия) таваллуд топган. Амир Темур Шомни истило қилган йили (1401 йили) дамашқлик олимлар, меъморлар, косиблар билан бирга уни Самарқандга олиб кетган. У Темурнинг ҳимоясида шу ерда ўқиб, олим бўлди; кўп ўлка ва мамлакатларга саёҳат қилиб, мактаб ва мадрасада оқитирган билимини мустаҳкамлади. Амир Темур вафотидан кейин 1408 йили олим Самарқанддан кетиб қолди. У Олтин Ўрда, Туркия, Арабистонда бўлди ва 1436 йили Қоҳирага (Миср) келиб, умрининг охиригача (1450 йил 25 август) ўша ерда истиқомат қилди.

Ибн Арабшоҳ ўндан ортиқ тарихий ва адабий асарлар ёзиб қолдирган. «Гуррат ас-сияр фи дувал ат-турк ва тотор» («Турк ва тотор (сулолалари)га мансуб машҳур кишилар сийратларидан [намуналар]»), «Фоқиҳат ал-хулофо ва муфоқиҳат аз-зурафо» («Халифалар овунчоғи ва зарифлар эрмағи»), «Таржимон ал-мутаржим би мунтоҳ ал-араб фи-л-луғат ат-турк ва-л-ажам ва-л-араб» («Турк, аҷам ва араб тиллари таржимони учун бағоят керакли сўзларни тушунтириб берувчи китоб») шулар жумласидандир.

Шулардан мамлакатимизнинг XIV аср иккинчи ярми ва XV аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий ҳаёти ва мада-

нийати тарихини ўрганишда «Ажонб ул-мақдур» муҳим ўрин тутди. Ибн Арабшоҳ айрим ҳолларда Темур ғолибиятига салбий муносабат билдирса-да, асарда мамлакатимизнинг ҳазрат соҳибқирон замондаги тарихи ва маданияти ҳақида ўта қимматли маълумотлар учратилди.

Қуйида келтирилган парчалар «Ажонб ул-мақдур»нинг муаллиф амалга оширган тўла ўзбекча наشري (Тошкент, 1992 й.)дан олинди.

**Темурнинг бадоатли сифатлари ва унга
ато қилинган туғма хислатлари ва
табиати ҳақида бўлим**

Темур баланд қадли, узун бўйли, тик қоматли, гўё у қадимий паҳлавонлар¹ авлодларидан бўлиб, кенг пешонали, катта бошли, ғоятда кучли ва салобатли, ажойиб бўлалик, ранги оқу қизил юзли, лекин доғсиз, буғдой ранг эмас, қўл-оёқлари бақувват, елкалари кенг, бармоқлари йўғон, пойчалари семиз, қадди-қомати камолига етган, серсоқол, ўнг оёқ-қўли чўлоқ ва шол, икки кўзи бамисоли икки шам бўлса-да, шодлиги билинмас, йўғон овозли эди; у ўлимдан қўрқмас, ёши саксонга етган бўлса-да, изтиробсиз, вазмин, бадани тўла ва пишиқ, худди зич (қалин) тош мисоли қаттиқ эди. У ҳазил-мазах ва ёлғонни ёқтирмас, ўйингаю кўнгил хушликка майлсиз, гарчи [сўзда] ўзига озор етадиган бирон нарса бўлса ҳамки, садоқат унга ёқар эди; «у [бўлиб] ўтган ишга азият чекмас»² ва ўзига ҳосил бўладиган [ютуқ]дан шодланмас эди.

Темур тамғасининг нақши «рости расти» бўлиб, бу «ҳақгўй бўлсанг, нажот топасан» демакдир. Унинг отларидаги тамға, тангаю тиллоларига зарб бериладиган [асосий] белги ҳам мана шундай ○○ уч ҳалқадан иборат эди. Кўпинча унинг мажлисида уятсиз сўзлар, қон тўкиш, асир олиш, наҳбу ғорат қилиш ва ҳарам [ҳақи]га ҳақорат гаплар бўлмасди. Темур қўрқмас, шижоатли, ботир кишиларни итоат қилдирувчан бўлиб, жасоратли [киши]ларни, довюрак ва мардларни ёқтирар эди. У улар ёрдамида даҳшатли жойлар қулфларини очиб,

¹ Матида: амолика — қадимда жуссалик паҳлавон кишилар шунан билан аталган.

² Қуръон, 57-суранинг 27-оятига ишора.

одамлар шерларини улжа қилар, улар зарбаларни билан баланд тоғлар чуққиларини вайрон қиларди. У бехато [нишонга урувчи] фикрли, ажойиб фаросатли, мислсиз [даражада] бахтли, улуғворлиги [ўзига] мувофиқ, қатъий азм билан сўзловчи, [бошига] кулфат тушганда ҳам ҳақгўй [киши] эди: Мен дедим:

Унинг фитналари фитна оловини қанча ковламасин,

Кулфат чоғида унн ҳимоя қилиб, [ўзга] қабилаларни куйдирди.

У [бировдан] бир гап эшитганда далил талаб қиладиган, зимдан қараш ва кўз ишоратларини сезадиган идрокли киши эди. У синчков бўлиб ва ҳар бир ишоратдан огоҳ киши бўлиб, юз берадиган барча ишни кўриб-билиб турар эди. Унинг назаридан алдовчининг алдови яшириниб қолмас ва фирибгарнинг фириби ўтмас, ўз фаросати билан ҳақгўй ва ёлғончини ажратар эди. Ўз зийраклиги тажрибаси билан чин (ҳақ) насиҳатгўйдан сохта [насиҳатгўйни] идрок этар, ўз афкори билан сал бўлмаса «учар юлдуз»ни¹ тўғри йўлга бошқарар, ўз фаросатин мулоҳазалари билан ҳар бир бехато сайёра ўқини ўз орқасидан эргаштирар эди. Мен дедим: «Гўё қаровчи кўрганини ўз кузи билан мушоҳида этгани каби».

У ақл кузи билан барча ишлар оқибатининг мушоҳидидир.

Агар у бирор нарсани амр қилса ёки бир нарсага ишорат қилса, у ундан асло қайтмасди ёки у бирор нарсага қасдланса, беқарорлик, енгилтаклик ва сусткашликка мансуб бўлмаслик учун ўз қатъияти жиловини у нарсадан сира бурмасди. Мен дедим:

Агар у бир сўз айтса ёки бир нарсага ишорат қилса,

Унинг амрини шу [иш] хусусида узил-кесил фармон деб билавер.

Унинг лақабларини қўшганларида Темурни етти иқлим соҳибқирони, еру сувни идора қиладиган [зот], подшоҳлару султонлар жаҳонгири деб атардилар.

Б ў л и м

Темур олимларга меҳрибон бўлиб, саййиду шарифларни ўзига яқин тутарди. Уламолар ва фозилларга тўла-тўқис иззат кўрсатиб, уларни ҳар қандай кимсадан

¹ Қуръон, 86-сура, 3-оят.

батамом муқаддам кўрарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мартабасига қўйиб, ўз икрому ҳурматини унга изҳор этарди. Уларга нисбатан ўз муруввати бисотини ёярдик, бу муруввати унинг ҳайбати билан аралаш эди. Улар билан мазмунли баҳс ҳам юритар эдики, бу баҳсида инсофу ҳишмат бўларди. Унинг лутфи қаҳри ичига қорилган бўлиб, қўрслиги эзгулиги орасига қўшилган эди. Шеър:

Қудратни жам қилган икки хил там унда бўлиб,
Гўё у, хурсандчилик ҳам, хафагарчилик ҳам эди.

Яна айтилган:

Душманларга нисбатан аччиқ юзли, беаёв,
Дустларн учун асал сингари ширин [суз] у, хуштаъб эди.

Темур ҳар қандай ҳунар ва касб бўлмасин, агар унда бирон фазилат ва шарофат бўлса, шу касб эгаларига ғоягда меҳр қўйган эди. У табиятан масхарабоз ва шоирларни ёқтирмас, мунажжиму табибларни [ўзига] яқин тутиб, уларнинг гапларига эътибор қилар ва сўзларини тингларди. Ўз фикрини пешлаш мақсадида у муттасил шатранж ўйнарди. Унинг ҳиммати кичик шатранж [ўйнаш]дан олий бўлиб, у катта шатранж ўйнарди. Бу шатранж тахтасининг эни ўн бир [хона], бўйи ўн [хона]дан иборат эди. Унда ортиқча икки туя, икки жираф, икки талийға [олдинги], икки зубаб [чивин], вазир ва булардан бошқа тошлар бўлиб, унинг [аниқ] сурати кейинроқ келади. Кичик шатранж катта шатранжга нисбатан арзимас нарсадир. Темур тарих [китоб]лари, худонинг раҳмати ва саломи бўлғур анбиёлар қиссаларини, подшоҳлар сийратлари ва ўтган салафлар ҳақидаги ҳикояларни доимо — сафарда ҳам, ҳадарда ҳам — ўқитиб, қунт билан тинглар эди. Буларнинг ҳаммаси форс тилида эди. Ушбу ҳикоятларнинг қайта-қайта такрорланиб ўқирилиши, улар нағмаларининг унинг қулоғига муттасил чалирилиши натижасида Темур у [ҳикоят]лар жоловини қўлига олиб, батамом ўзлаштириб, гўё ўз мулки мисоли қилиб олган эди. Бу шу даражага бориб етгандики, агар ўқиган киши бирор хатога йўл қўйса, Темур унинг хатосини тузатиб, савобга солар эди, чунончи, ортиқча такрор ҳар қандай кимсани ҳам фақиҳ қилиб юборади...

Б у л и м

Темур тенги йўқ феъл-атворли, чуқур мулоҳазали киши бўлиб, унинг тафаккур денгизининг қаъри йўқ ва [унинг] тадбири тоғига на текислигу, на ғадир-будир орқали йўл топиларди. У ерларнинг барча томонларига ўз айғоқчиларини тарқатиб, қолган мулкларида эса жосуслар қўйган эди. Улар [жосуслар] жумласидан, унинг амалдорларидан бири амир Отламиш бўлса, яна бири фақир фақиҳ Масъуд Қухжоний¹—у Темур девони ас-хобларининг кўзи эди. (Жосусларнинг) буниси Қоҳирада, Мунзияда бўлса, униси Дамашқда, Шамийсоиядаги суфийлардан бири эди. Улардан бири чаканафуруш бўлса, иккинчиси йирнк савдогар, бадхулқ полвон ва бузуқи дорбоз, жафокор ва ҳунарманд, мунажжим ва ўз табиатича иш қиладиганлар, гапчиноз қаландарлару саёқ дарвешлар, денгизчи маллоҳлару қуруқлик (ер)даги сайёҳлар, зарофатли мешкоблар, латофатли этикдўзлар, алвасти ва ҳийлакор Далла мисоли фнирибгар кампирлар, тажрибаси бўлиб, илм талабида мағрибу машриқни кезган, пайнга тушган мақсад йўлида макр-ҳийла маконида камолига етган, ўзининг нозик фириби ва даҳоси билан сув билан олов, тўғрилиқ билан эгрилик ўртасида униб ўсган, макру ҳийлада Сосон ва Абу Зайддан ҳам ўтиб кетган, ўз ҳикмати ва баҳсида Ибн Синони ҳам мулзам қилган (қачонки ўйлаган) ишлари ўзларига тескари натижа бергач, улар сўзамолликлари билан юнонликларни сукутга солган, икки мухолифни бир-бирига бириктириб, икки душманни бир-бирига қўшган (уддабуро) кишилар эдилар. Мен шеър айтдим:

Адоват учун ҳар қандай қўшин сургандан устун чққди,
Сўз билан узоқни яқин қилди.

Қўмондонликда ақл ва нақлни бирга қўшди,
Ошнққа йўл кўрсатиб, маъшуқни (тўғри) нзга
йўллади.

Натижада, у (жосус)лар чор атрофда бўлаётган ҳодисалар ва уларнинг хабарларини Темурга етказиб, ўзлари афзал кўрган ишларини унга баён этардилар. Улар вазилар, нарху наволар тўғрисида унга зикр қилиб, манзили шаҳарларни тавсифлардилар. Уларнинг текис

¹ Матида: Кужужоний.

ва нотекис жойларининг суратини келтириб, уйларн ва диёрлари ўринларини чизиб кўрсатардилар, шулар орасида у жойларининг яқин ёки узоқ, тор ёки кенглигини, уларнинг қайси теварак атрофда, ғарб ёки шарқдами (эканлигини), шаҳарлар ва қишлоқларнинг исмларини, манзил ва паноҳ жойлар номларини, ҳар бир жойнинг аҳлю бошлиқлари, амирлари, улуғлари, фозиллари, шарифлари, бойларию фақирларини, уларнинг ҳар бирининг исми ва лақабини, шуҳрати ва насабни, уларнинг ҳунари ва (эга бўлган) воситаларини (тула-тукис) баён қилардилар. Натижада, Темур ўз фикри билан шу (нарсаларни) яққол кўриб, тафаккури воситасида ўз ерларидан хориж жойлар устидан ҳам тасарруф юритарди. Мабодо у бирор шаҳарда қўниб, шаҳар аъёнларидан бири билан суҳбатлашса, у дарҳол фалону фулон туғрисида, фалон киши билан фалон вақти содир бўлган ҳодисанинг қай тарзда бўлганини ва ўша воқеанинг нимага бориб тақалганлигини, фалон билан фулон ўртасига низо тушганда, улар қандай иш тутганлигини суриштира бошларди. Шунда ўша суҳбатдошнинг назарини шу воқеалар юз берган пайтда Темур ҳозир (бўлган) экан-да, деган фикр қамраб оларди. Кўпинча Темур ўз суҳбатдошига чалкаш масалаларни ташлар, (уларга) ораларида бўлиб ўтган мунозаралару мукотабалар тафсилини (ўз аслидай) ҳикоя қиларди. Улар, гуё Темур ўша бўлиб ўтган воқеалардан олдиндан воқиф ёки бўлмаса, бу хабарларнинг ҳаммасини ўз олимлари орқали билади, деб тасаввур қилардилар. Шу сабабли ҳам баъзи кишилар Темурни Соларияда истиқомат қилган деб уйласа, баъзи лофчилар ҳатто уни Шамийсоня фақирлари орасида кўрганлигини ҳикоя қилардилар...

Б ў л и м

Темур Самарқандда кўпдан-кўп бўстонлар барпо қилиб, баланд ва мустаҳкам қасрлар бунёд этди. Уларнинг ҳар қайсиси ғаробатли тартибда, кўркам ва ажиб суратда эди. Бўстонлар асосини мустаҳкам қилиб, фаҳоматли мевали кўчатлар билан уларни безади. Улардан бирини Эрам боғи, иккинчисини Дунё зийнати, яна бошқасини Фирдавс жаннати, унисини Шимол боғи, бунисини Олий жаннат деб атади. Шунингдек, баъзи жойларни буздириб, у бўстонлардан ҳар бири ичида бир қаср қурдирди.

Бу қасрларнинг қай бирига ўз мажлисларини, ўз суратини турли шаклларда: бирида кулиб турган, иккинчисиди қаҳрланган, ўзи қилган жанглар тасвирларини, расмий тантаналардаги суратларини; подшоҳлар, амирлар, саййидлар, уламолар ва улуғлар билан суҳбат қурган мажлисларини; султонларнинг унинг ҳузурида қўл қовуштириб туришларини, хизмат юзасидан бонқа мамлакатлардан ҳузурига келган подшоҳу султонларнинг вакилларини, ўзининг ов ҳалқаларию яширин сайдларини, Ҳинд, Дашти (қипчоқ) ва Ажам жангларини ўз зафарлари суратини, душманларининг қай аҳволда енгилиб қочганини; ўз авлодлари, набиралари, амирлари, қўшинлари суратларини; айшу ишрат мажлислари ва шароблари, қадахларию соқийларини, ўз улфати қўшиқчиларининг, турли мақомдаги ғазалхонлик куйчиларининг, ҳузуридаги севгилларию (никоҳидаги) пок хонимларнинг ва булардан бошқа унинг бир-бирига ўхшаб уланиб кетган, унинг бутун умри мобайнида ўзга мамлакатларда воқеъ бўлган ҳодисалар суратларини тасвирлатди. Булар ҳаммаси ҳеч бир ноқиссиз ва зиёдасиз, қай тарзда юз берган бўлса, шундайлигича акс эттирилди. Темурнинг бундан мақсади ўзининг ишларидан ғойибона хабардор бўлиб, уларни ўз кўзи билан мушоҳада этмаганларга яққол намойиш қилиб кўрсатиш эди.

Агар Темур бирор томонга отланиб, Самарқанд (унинг) қўшинларию ёрдамчиларидан холи бўлиб, ўша бўстонлар бўш қолса, шаҳар аҳлидан бадавлату мискинлар у (бўстон)ларга қараб йўл олардилар. Чунки бу боғлардан кўра яхши ва ажойиб дам оладиган, булардан кўра роҳатланишга мувофиқроқ ва осойиштароқ жой йўқ эди. Боғлардаги ширин, мазали мевалар эса барчага баробар (текин) эди. Чунки мевалардан бир қинтори ҳам арзимаган баҳога бўлса-да сотилмасди. Шунингдек, Темур Самарқанднинг атрофлари ва этакларида бир неча қасабалар бунёд қилиб, уларни шаҳарлар келинчаклари бўлган Миср (Қоҳира), Дамашқ, Бағдод, Султония, Шероз каби азим ва марказий шаҳарлар номини билан атади¹. Самарқанд билан Кеш (Шаҳрисабз) ўртасида бир бўстон барпо этиб, унда бир қаср қурдирди ва

¹ Бу шаҳарлар ҳақида қаранг: В. Л. Вяткин. Материалы к исторической географии Самаркандского вилайета,— СКСО (1902.), Самарканд. 1902, с. 44.

уни Тахта қарача деб атади. Ҳикоя қиладиларки, қаср қурувчиларидан бировининг бияси йўқолиб, олти ой шу бўстонда ўтлаб юргандан кейин уни топиб олган.

Б ў л и м

Темурнинг хотинларидан энг муқаддами ва баркамолли Катта Малика (Сарой Мулк хоним), энг ҳусидори ва соҳибжамоли Кичик Малика (Туқал хоним) бўлиб, улар иккаласи ҳам Хитой подшоҳларининг қизларидан эди¹. (Яна) шу китобнинг аввалида зикри ўтган Нахшаб амири Мусонинг қизи Тумон, шунингдек, баркамолликда тўлуқ ойдек бўлиб, ғурубига яқинлашган қуёш мисоли Чўлпон эди. Воқеъ бўлмаган иш хабари (қулоғига) етганда воқеа хоҳ ҳақиқат, хоҳ ёлғон бўлса ҳам, Темур уни (тўғри деб) қабул қилган. Ўйлайманки, у (хотин)нинг гуноҳи бўлган. Суюкли набираси (Халил Султон) учун хавфсизраб, Шод мулк зикр қилинган икки маликани заҳарлади². Аввал айтилганидек, Халил Султон Тумонни Сигноққа, Шайх Нуриддин (ихтиёри)га юборди. Унинг вафотидан кейин Халил Султон Самарқандга қайтиб келди. Эшитишимча, шу кунларда, яъни 840 (1436—37) йилда у ҳаж (қилиш)га азм этган; (Бу ёғини) яна Тагрий таоло билади.

Б ў л и м

Темурдан кейин унинг пушти камаридан бўлган болаларидан Амираншоҳ, юқорида зикр қилиб ўтилганидек, уни Қора Юсуф ўлдирди ва шу кунларда ҳокимиятда турган Шоҳруҳ ва Сулаймоншоҳнинг хотини Султон, Бахт деб аталадиган қизи бўлиб, у ўзини эркакча тутиб, уларни хуш кўрмасди. Бу, Самарқандга келган Бағдод аёлларининг таъсири остида бузилганидан кейин бўлиб, унинг хунук ҳикоятлари бордир. Темур набираларининг кўпчилиги, фақат Шоҳруҳ болаларидан бошқаларни, инқирозга учрадилар. Набираларининг энг кўзга кўрингани Самарқанд ҳокими Улуғбек, Шероз ҳокими Иброҳим Султон, Қирмон ҳокими Бойсунқур эди. Булар иккаласи ҳам 838 (1434—1435) йилда вафот этди ва Жуқий, қай-

¹ Нотўғри. Аслида улар Чигатой наслидан.

² Бу воқеалар ҳақида бошқа манбаларда маълумот йўқ.

сики у Қора Юсуф ўғли Искандарга қарши юриш қилган ва Қорайлук ўлгандан кейин уни (Искандарни) майда-майда қилди. Бу воқеалар 839 (июль 1435—июнь 1436) йилнинг ойларида бўлиб, унинг ўзи шу йилнинг охирларида вафот топди.

Бўлим

Темурнинг амирлари ва вазирлари ҳисобсиз бўлиб, уларнинг энг машҳурлари ушбу китобда зикр қилинди, ҳозир ҳукм сураётган амирлару вазирлар учинчи авлоддир. Шундай деб менга (марҳум) шайхим Шайх Алоуддин ал-Бухорий, тангри таоло уни раҳмат қилсин, хабар бергаиди. Унинг девонлари хожа Маҳмуд ибн Шихоб ал-Ҳаравий ва Масъуд ас-Симноний ва Муҳаммад ас-Соғиржий, Тожуддин ас-Салмоний, Алоуддин ва Аҳмад ат-Тусий ва бошқалар. Унинг девони муншійси (фақат) котиб ус-сир мавлоно Шамсиддиндан иборат бўлиб, у замонасининг қозиси, (ўз) даврининг фозили эди. Иншо хабарларини тузишда у форсий ва арабийда хоҳлаганча тасарруф юритарди. Қаламининг тиги ўз иқлимлари фатҳида маҳдуми (Темур)нинг пайзасидан ҳам ўтқир эди. Темур ўлгандан кейин у (бу ишдан) ўзини четга олиб, адабиёт бисотини йиғиштирди. Шуида унга: «чеҳралар шодланди, сен ҳам шодланмайсанми?» «Ишрат соф бўлди, (сен ҳам) айшу ишрат қилмайсанми?» дедилар. У: «Меннинг қийматимни биладиган одам дунёдан ўтди ва энди мен бошқалар хизматнда ўз ҳурматимни кетказмайман»,— деди.

Темурнинг имоми Абдулжаббор ибн Нуъмон Муътазилий бўлиб, мамлакатининг бош қозиларидан мавлоно Қутбиддин ва хожа Абдулмалик, унинг амакисининг ўғли хожа Абдулаввал ва улардан бошқалар, Темурга қисса ва тарихларни ўқувчиси мавлоно Убайд, унинг табиблари Фазлуллоҳ ва Шомда табобатнинг бошлиғи бўлган Жалолуддин ва бошқалар.

Темур доимо таркибига тош аралаштирилган (мураккаб) дориларни истеъмол қиларди.

Бўлим

Ўз салтанати кунларида Темур Самарқандга фақиҳ олимлардан мавлоно Абдумаликни, у «Ҳидоя» соҳибни (Бурҳониддин ал-Марғиноний)нинг авлодидан бўлиб, мударрислик қилар, шатранж ва нард (ўйинлари)дан

таълим берар ҳамда ягона бир ҳолатда шеър ҳам назм этарди. Нуъмонуддин Хоразмий зикр қилинган Абдулжабборнинг отаси бўлиб, уни Нуъмон иккинчи¹ ҳам дердилар. Унинг кўзи ожиз эди ва мавлоно Абдулмаликнинг амакиваччаси хожа Абдулаввал ўз амакисининг ўғлидан кейин Мовароуннаҳрда риёсат унга келиб етганда ва амакиваччаси Абдулаввалдан кейин шу кунларда риёсат келиб етган мавлоно Исомиддин ибн Абдулмаликни ҳосил этган эди. (Темурнинг) муҳаққиқ (олим)ларидан мавлоно Саъдуддин ат-Тафтазоний, у 791 йилнинг муҳаррам (1389 йил, январь) ойида Самарқандда вафот этди ва саййид Шариф Муҳаммад Журжоний² у Шерозда вафот этди. Муҳаддис (олим) лардан Шайх Шамсиддин Муҳаммад ибн ал-Жазарий, Темур уни Румдан олиб келган бўлиб, у фитнадан олдин ўз ватани Шомдан Мисрга келган, ундан (Мисрдан) эса Румга кочиб ўтган эди. У Шерозда вафот этган. (Яна) хожа Муҳаммад аз-Зоҳид Бухорий, улуғ тафсирчи, ҳадисчи, ҳофиз бўлиб, Қуръон ул-каримни юз жилдда тафсир қилган. У пайғамбар, тангрининг раҳмати ва саломни унга бўлсин, юрти (Макка)да 822 (1419) йилда вафот топди. Қорилардан мана шулар иккаласи ва (яна) мавлоно Фахриддин бор эди. Қуръонни қироатда ҳам, савтда ҳам тажвид билан ёд олган кишилардан Абдуллатиф ал-Домғоний, мавлоно Асадуддин, Шариф Ҳофиз Ҳусайний, Маҳмуд Муҳриқ ал-Хоразмий ва Жамолуддин Аҳмад ал-Хоразмий ва мусиқа илмида устоз бўлган Абдулқодир ал-Мароғий эди; ваъзхон ва хатиблардан саройлик мавлоно Аҳмад ибн Шамс ул-Аимма бўлиб, уни туркча, форсча, арабчада малик ул-калом деб атардилар. У ўз замонасининг муъжизаси эди; (яна) мавлоно Аҳмад ат-Термизий ва мавлоно Мансур ал-Қоғонийдир, моҳир котиблардан хаттот ибн Бандгир, зикр қилинган Абдулқодир, Тожиддин ас-Салмоний ва бошқалар; мунажжимлардан бир гуруҳ моҳир кишиларки, мен уларнинг исмларидан фақат мавлоно Аҳмаддан бошқасини билмайман. У табиб, мискари ва юлдузга разм солиб ҳисоб оладиган (олим) эди. У менга: «Мен юлдузларга қараб, икки юз

¹ Ханафия мазҳабининг асосчиси фақиҳ Абу Ханифа Нуъмон (699—769) назарда тутилади.

² Машҳур файласуф олим (1339—1413).

йилга ҳукм (толеи) чиқардим», деганди. Бу гап 808 (1405—1406) йилда бўлган эди. Заргарлардан ал-Ҳож Али Шерозий ва ал-Ҳож Муҳаммад Ҳофиз Шерозий ва бошқалар; сангтарошлардан катта бир гуруҳи бор бўлиб, уларнинг энг кўзга кўрингани Олтун эди. У ўз ҳунарида бир мўъжиза бўлиб, қимматбаҳо тошларга нақш солар, яшмга, ақнққа Ёқут (Ҳамавий)нинг хатидан ҳам чиройли хат билан ўйиб ёзарди. Шатранжчилардан Муҳаммад ибн Ақил ал-Ҳайми ва Зайн ал-Яздий ва бошқалар. Шатранжчиларнинг алломаси фикҳчи, ҳадисчи (олим) Алоиддин ат-Табризий эди. У Зайн ал-Яздийга ортиқча бир пиёда қўяр ва ундан ғолиб чиқар, ибн Ақилга эса битта от қўйиб, унинг устига миниб оларди (енгарди). Темур шарқу ғарб иқлимларини алғов-далғовга солди. Унинг жангу жадалида ҳар бир султон ютқазиб, ҳар бир шоҳ жангда ҳам, (шахмат) ўйинида ҳам ундан (енгилиб) мот бўлди.

Темур Алоуддинга: «Гўё мен мулк сиёсатида ягона бўлганим каби, сен ҳам шахмат оламида тенги йўқсан», (шунингдек яна у) бизлардан, яъни мен ва мавлоно Али Шайхдан, ҳар қайсимизнинг санъатимиз кароматларга эга бўлиб, беназир кишилармиз,— деярдди. Шахмат ўйинию мансубалари илмида унинг ўзинга хос шарҳи бўлиб, у билан ўйинида чуқур ўйламасдан (унинг) фикри ҳаддига етишга ҳеч бирон кимса қодир эмасди. У шофнъий маз-ҳабидан, фикҳ илмини яхши билган ҳадис олими, хайр-саховатли (киши) бўлиб, чиройли юзлю, ҳақ сўзли эди. Менга ҳикоя қилишларича, у, оллоҳ юзини кароматли қилгур, амрул мўминийн Алини тушида кўрган. Али унга бир халтада шахмат тутқазгач, шундан кейин ҳеч бир инсон ундан ғолиб чиқмаган. Унинг ўйин пайтидаги сифатларидан бири шу эдики, ўйин вақтида у ҳеч тафаккур қилмас, фақат (унинг) рақиб узоқ ўйлаб фикрга чўмгандан кейин ўйнагач, у ҳеч бир тadbир кўрмасдан юриб қўярди. Бир вақтнинг ўзида у икки рақиб билан ғойибона ўйнардди ва ҳисоблаши натижасида ўз томонида қандай доналар ва рақиблари томонидан қандай доналар борлигини биларди. У ва Амир (Темур) катта шатранж ўйнардилар. Шунингдек, мен унда давралик ва узунчоқ шахматни ҳам кўрган эдим. Катта шатранжда аввал зикри ўтганидек, ортиқча доналар бўлиб, мана бу унинг бир томонининг суратидир.

1) Руҳ пиёдаси. 2) От пиёдаси. 3) Даббоба пиёдаси.

4) Илғор пиёдаси. 5) Жирафа пиёдаси. 6) (?) 7) Фил пиёдаси. 8) Туя пиёдаси. 9) Вазир пиёдаси. 10) Фарзин пиёдаси. 11) Пиёда пиёдаси. 12) Руҳ. 13) От. 14) Даббоба. 15) Илғор. 16) Жирафа. 17) Шоҳ пиёдаси. 18) Жирафа. 19) Илғор. 20) Даббоба. 21) От. 22) Руҳ. 23) Фил. 24) (?) 25) Туя. 26) (?) 27) Вазир. 28) Шоҳ. 29) Фарзин. 30) (?) 31) Туя. 32) (?) 33) Фил. Бу ўйинни ўрганиш йўли амалда осонроқ бўлиб, уни (қуруқ) сўзлар билан шарҳлаш фойдасиздир.

Қушиқчилардан зикр қилниган Абдулқодир ал-Мароғий ва унинг ўғли Сафнуддин, куёви Насрий, Қутб ал-Моусилий, Ардашер ал-Чанги ва бошқалар. Унинг наққошлари кўп, уларнинг энг устун Абдулҳай ал-Бағдодий бўлиб, у ўз санъатида моҳир эди; боғбонлардан Шиҳобиддин Аҳмад аз-Зардкаший; шиша ва мисга нақш соладиганлар ва улардан бошқалар ҳисобсиздирлар. Уларнинг ҳар бири ўз асрининг алломаси, ўз даврининг мўъжизакор (киши)лари эдилар. Агар алфознинг қимматбаҳо хилъатлари ўша аъёнлар васфлари жавҳарлари билан безатилса, олам энг ноёб тошлару холис тилло шодалари билан (аллақачон) тўлиб кетарди. Мана шулар мен таниб, зикрию исми хотиримга келган кишилардир. Аммо мен билмаган ёинки билгану, бироқ зикрию исми хотиримда қолмаган кишилар сонсиз-саноқсиз бўлиб, ҳисоб-китобдан хориждур. Хулласи калом, Темур ҳар бир (фойдали) жонни йиғиб, нимаики нарса бўлса сарасини Самарқандга келтирди. Натижада, Самарқанда ҳар бир ажиб фан аҳли намояндасидан ва санъатлар ғаройиб услубидан фазилати нишона бўлиб, ўз тенгқурларидан устун турган, ўз соҳасида аллома кишилар йиғилган эди.

ИБН ХАЛДУН

«ТАРЖИМАИ ҲОЛ»ДАН

Олимлар билан мажлис қуриб суҳбатлашиб, уларнинг баҳс-мунозараларида қатнашиб ҳазрат соҳибқирон Амир Темурнинг доний, севимли машғулотларидан эди. У билан суҳбатлашиб, билим ва заковатига қойил қолган олимлардан бири шимолий африкалик файласуф ва тарихчи Ибн Халдундир.

Олимнинг тўлиқ исми Валиуддин Абу Зайд Абдурах-

мон ибн Муҳаммад ибн Халдун бўлиб, 1332 йил 27 майда Тунисдаги бой-бадавлат оилада дунёга келди. Ешлигидан Қуръонин карим, тафсир, ҳадис, фикҳ, мантиқ, риторика, араб адабиёти, шеърят каби илмларни чуқур ўрганди, бир қанча йил Мағрибнинг Фас шаҳридаги маринийлар саройида юқори лавозимларда хизмат қилди.

1382 йилда Ибн Халдун ҳаж қилиш мақсадида Мисрга кетади. Шу йили 8 декабрда Искандария шаҳрига етиб келиб, бир ойча турди, сўнг Қоҳирага кўчиб ўтди. Бу пайтда у катта олим сифатида танилган эди. Шунинг учун бўлса керак, мамлуклар султони Барқуқ (1382—1399) унга ер бериб, ўз ҳимоясига олди. Бир неча йил Ибн Халдун ал-Азхар, аз-Зоҳирийя ва Қамҳийя медресаларида мударрислик қилди. 1384—85 йилларда Қоҳирада моликия мазҳаби қозиси вазифасини бажарди. Шу йилларда Тунисдан унинг олдига келаётган оила аъзолари денгизда чўкиб, ҳалок бўлдилар. Бу мусибат ҳақида у ўзининг таржимаи ҳолида батафсил маълумот берган. Султон Барқуқ вафотидан кейин унинг ўрнига ўғли Фараж тахтга ўтирди ва 1400 йил 3 сентябрда Ибн Халдун ўз вазифасидан четлаштирилди.

Шу йили Амир Темур Сурия устига юриш қилиб, Ҳалаб шаҳрини эгаллади. Уша пайтда Сурия мамлуклар тасарруфида эди. Шу сабабдан ҳам Султон Фараж уни ҳимоя қилиш учун ўз лашкари билан Дамашқ томон юриш қилади ва Ибн Халдунни ҳам ўзи билан бирга олиб кетади. Султон Фараж қўшини Ғазза шаҳридан ўтиб, Дамашққа боради. Лекин Султон Фараж Сурняда кўп турмасдан, Мисрга қайтиб кетади. Ибн Халдун эса у ерда қолиб, Амир Темур билан учрашади ва унинг мажлисларида қатнашади. Соҳибқироннинг ҳурматига сазовор бўлган Ибн Халдун ўттиз беш кун давомида у билан бирга бўлади.

1401 йилда Ибн Халдун Қоҳирага қайтиб келиб, бир неча марта қозилнк вазифасига тайинланади. У 1406 йил 17 мартда Қоҳирада вафот этади.

Ибн Халдуннинг машҳур асари «Муқаддима» бўлиб, унда муаллифнинг тарих илмига бўлган қарашлари баён этилган. «Муқаддима»ни рус олими С. М. Бацпева мукамал ўрганиб, 1965 йилда Москвада монография шаклида нашр этган.

Муаллифнинг тарихий асари «Китоб ул-ибар» («Ибратлар китоби») Шимолий Африка ва мусулмон мамлакатлари тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Кейинчалик у ўзининг таржиман ҳолини ва бошидан
отказган воқеаларни ёзган. Бу таржиман ҳол «ат-Таъ-
риф би Ибн Халдун» («Ибн Халдун билан танишув») но-
ми билан юритилади. Калифорния университетининг
профессори Вольтер Фишель «Таржиман ҳол»нинг Тур-
киядан Айя Суфия, Асад афанди кутубхоналарида ва
Қоҳирада сақланаётган нусхаларни ўрганиб, Ибн Хал-
дуннинг Темур билан учрашувига бағишланган қисмини
инглизчага таржима қилган ва мукамал изохлар билан
нашр этган. Бу тадқиқот бир неча тилларга, жумладан,
араб тилига ҳам таржима қилинган.

1988 йилда Байрут шаҳрида Ибн Халдуннинг «Китоб
ал-ибар» асари «Тарих Ибн Халдун» номи билан саккиз
жилдада нашр этилди. Унинг биринчи жилди «Муқадди-
ма» ва саккизинчиси илмий кўрсаткичлардан иборат. Бу
тўпламнинг еттинчи жилди охирига «Таржиман ҳол» ҳам
тўлиқ киритилган ва «ат-Таъриф би Ибн Халдун муал-
лиф ҳаза-л-китаб» [«Бу китоб муаллифи Ибн Халдун
билан танишув»] деб аталган. Биз мана шу Байрут
нашридан Ибн Халдуннинг соҳибқирон Амир Темур би-
лан учрашувларига бағишланган қисмини араб тилидан
ўзбекчага таржима қилиб, изохлар билан азиз ўқувчи-
ларга ҳавола этмоқдамиз. Изохларни тузишда В. Фи-
шель тадқиқотларидан ҳам қисман фойдаландик ва бу
китобни бизга лутфан тақдим этиб, беғараз ёрдам кўр-
сатганлари учун шарқшунос олим, устоз Асомиддин
Уринбоевга самимий миннатдорчилигимизни билдирамиз.
Ибн Халдун асарининг Байрут нашридан фойдаланиш
имкониятини туғдириб берганликлари учун Миср элчихо-
наси қошидаги Маданият маркази ходимларига ҳам та-
шаккурлар айтамыз.

МУҒУЛ-ТАТАР СУЛТОНИ АМИР ТЕМУР БИЛАН УЧРАШУВ

Амир Темур Рум мамлакатини забт этиб, Сивосни²
харобага айлантирганлиги ва Шомга қайтганлигидан³
Миср [аҳли] хабардор бўлгач, султон [Фараж]⁴ ўз ас-
карларини тўплади. Девону-л-атони⁵ очиб, уларга Шомга
юришни эълон қилди. Уша пайтда мен ўз вазифамдан
четлаштирилган эдим⁶. Дуводор Ешбак⁷ мени чақириб
султон карвонида сафарга чиқишга ундади, мен эса хо-
ҳиш билдирмадим. Сўнгра кўп инъомлар ва мулойим

сузлар билан қатъийлик изҳор қилиб мени кўндирди.

Улар билан 803- йил муборак мавлуд ойининг ўртасида [1400 йил ноябрь ойида] сафарга чиқдик ва Ғазза [шаҳрига] етиб келдик⁸. У ерда хабар кутиб, бир неча кун дам олдик. Шомга татарлардан олдин етиб келиб, Шақҳабда⁹ тўхтадик. Сўнгра, туни билан юриб, эрталаб Дамашққа келдик. Амир Темур эса Баалбекдан¹⁰ Дамашқ томонга қараб йўлга чиққан эди.

Султон [Фараж] Қуббату Ялбуғо¹¹ майдонида чодирларни тикиб, [ўзига] қароргоҳ қилди. Амир Темур эса шаҳарга ҳужум қилишга журъат этмай, бизни кузатиш учун Қуббату Ялбуғога қаратиб марқаб [кузатиш пункти] ўрнатди. У бизни, биз эса уни кузатиб бир ойдан кўп [вақт] ўтди. Шу давр мобайнида [икки тараф] аскарлари бир-бирларига қарши, гоҳ уён томон, гоҳ буён тараф уч-тўрт мартадан ҳужум қилдилар.

Султон [Фараж] ва аъёнлари баъзи фитнага берилган амирлар Мисрга қочиб бориб, исён кўтаришга ҳаракат қилаётганлигидан хабар топгач, халқнинг кўтарилиши, давлатда тартибсизлик бошланишидан қўрқиб, «[тезда] Мисрга қайтмиш керак»,— деган фикрга келдилар. Жумъа кунига [ўтар] кечаси тунда улар Солиҳийя¹² тоғидан ўтиб, йўлга тушдилар ва соҳил бўйлаб Ғаззага [қараб] кетдилар.

Султон [Фараж] катта йўлдан Мисрга кетганлигини билиб қолган одамлари¹³ тунда йўлга чиқдилар. Тўп-тўп ва гуруҳ-гуруҳ бўлиб, Шақҳаб томон юриб, улар ҳам Мисрга кетдилар. Дамашқ аҳли бу хабарни эшитиб, саросимага тушиб қолди. Менинг олдимга қозню-фақиҳлар келиб, Одилиёя мадрасасида¹⁴ тўпландик. Уларнинг ҳаммаси уй-жойлари ва бола-чақалари учун Амир Темурдан омонлик сўрашга келишдилар. Қалъа ноибни билан маслаҳатлашганларида, у қаршilik билдириб, розилик бермади. [Лекин] улар [ноибнинг фикрига] қўшилмадилар. Қози Бурҳониддин ибн Муфлиҳ ал-Ҳанбалий¹⁵ ва зовиядаги фақирларнинг шайхи [вакил бўлиб] чиқишди. [Темур] уларни омон сақлашга рози бўлиб, қозилар ва нуфузли кишиларни [музокарага] чақиртиш учун жўнатди.

[Қозилар ва аъёнларнинг бир гуруҳи] девордан ошиб тушиб,¹⁶ ҳадялар билан [Темурнинг] олдига чиқдилар. [Темур] уларни яхши кутиб олди [ва] омон сақлашга ёзма кафолат бериб, уларнинг [қалбида] эзгу ниятлар ва умидлар уйғотди. Эртаси кундан бошлаб шаҳар тўлиқ

очилишига, одамларнинг яхши муомалада бўлиши ва [нинг] амир ўз лавозимини эгаллаб, бошқарув ишларини қўлга олишига келишдилар.

Қози Бурҳониддин [Темур] менинг ҳақимда қизиқиб, аскарлар билан Мисрга кетган-кетмаганлигимни сурништирганини айтди. Қози унга мен ўз жойимда, яъни мадрасада эканлигимни айтибди. Уша кечани [Темурнинг] олдида чиқишга тайёргарлик билан ўтказар эдик. Жомеъ масжидида одамлар орасида тортишув содир бўлиб, улардан баъзилари [таслим бўлиш ҳақидаги] келишувдан бош тортди. Бу хабарни мен туннинг ўртасида эшитдим ва бу [Темурни қаттиқ ғазаблантиришини ўйлаб], мени ваҳима босди.

Эртаси куни саҳарда дарвоза олдидаги қозилар жамоаси олдида бордим ва [тундаги] хабар мени саросимага солганлиги сабабли [ташқарига] чиқишга, ёки девордан ошиб тушишга [рухсат] сўрадим. Аввалига рухсат беришмади, кейин рози бўлиб, девордан туширдилар.

Дарвоза олдида [Темурнинг] яқинларини ва у Дамашққа волий қилиб тайинлаган нонбн, ўзининг чингачи тоғларидан Шоҳмаликни¹⁷ кўрдим. Уларга салом бердим, алик олишди. «Фидойингизман»,— дедим, улар ҳам «фидойингизмиз»,— деб жавоб қайтаришди. Шоҳмалик улов келтирди ва одамларидан бирини султон [Темур] олдида йўл кўрсатиш учун мен билан бирга юборди.

[Темур чодирининг] эшиги олдида тўхтаганимда [ичкаридан] мени қўшни чодирга ўтказишга рухсат берилди. Таништириш учун исминини унга [эълон] қилганларида «магриблик молкиийя қозиси» деган [иборани] ҳам қўшдилар. [Темур] мени чақиртирди. Мен чодирга кирганимда у тирсагига суяниб, [ёнбошлаган ҳолда] ўтирар, унинг олдида овқат солинган идишларни чодир ёнида тўп-тўп бўлиб ўтирган мўғулларга олиб ўтишаётган эди. Мен кириб салом бердим ва бўйин эгдим. У бошини кўтариб менга қўлнинг чўзди ва мен [унинг қўлини] ўпдим. Мени турган жойимга ўтиришга буюрди, сўнгра ўз одамлари орасидан хоразмлик фақиҳ Абдулжаббор ибн ан-Нўмонни¹⁸ ўртамизда тилмочлик қилиш учун чақирди. [Темур] мендан қаердан ва нима учун келганимни сўради.

Мен [шундай] жавоб бердим: «Ўз юртимдан мақсадни амалга ошириш учун йўлга чиқдим».¹⁹ Денгиз йўли билан Искандариянинг кема тўхташ жойига фитр байрами [рамазон ҳайити] куни, яъни бу саккизинчи юз

Йилликнинг саксон тўртинчи йилида²⁰ етиб келдим. Аз-Зоҳир Барқуқ тахтга ўтирганига энди ўн кун бўлган²¹ ва [шаҳар] деворларнинг ичкарасида хурсандчиликлар [давом этаётган эди].

— У сенга нима [яхшиликлар] қилди?— деб сўради Темур.

— Ҳамма яхшиликларни [қилди]. Мени яхши кутиб олди ва чиройли знефат берди. Ҳажга юборди ва қайтиб келганимдан сўнг ризқимни мўл қилди. У раҳматлиكنинг [давлати] соясида, неъматларидан [баҳраманд бўлиб] кун кечирдим.

— У сени қандай қилиб қозиликка тайинлаганди?

— [Барқуқ] вафот этишидан бир ой олдин моликийя қозиси²² оламдан ўтди. Бу вазифани адо этишда, юқори мансабдан мағрурланмай, адолат ва ҳақиқатга риоя қилишда мақтагули фазилатга эга деб ўйлаб. [Барқуқ] унинг ўрнига менни тайинлади. Аммо ўзи бир ойдан сўнг вафот этди. [Ундан кейин] давлат одамлари менинг бу мансабни эгаллашимдан кўнгиллари тўлмай, уни мендан бошқа бировга олиб беришди.

— Туғилган еринг қаер?

— Жаввоний Мағрибда.²³

— Мағрибда қўшиб айтилган «жаввоний» сўзнинг маъноси нима?

— У ердагиларнинг тилида «ичкари», «узоқ» деган маънони билдиради. Чунки Мағриб ҳаммаси Шом денгизининг жанубий соҳилида жойлашган. Унга яқини Барқа ва Ифрнқиййа [Тунис] дир. Ўрта Мағриб эса Тилмиссон ва Заннота [Жазоир] ўлкасидир. Узоқ Мағриббу Фас ва Марокаш, яъни Жаввоний Мағриб.

— Танжа [шаҳри] Мағрибнинг қайсинисида?

— Океан билан Шом денгизининг Зуқоқ²⁴ деб номланувчи бўғози ўртасидаги бурчакда.

— Сабата-чи?

— У Зуқоқ соҳилида жойлашган. Танжадан [бир кунлик] масофада. Ўртадаги масофа яқин, тахминан 20 мил бўлганлиги учун, у ерда Андалусияга ўтадиган паром бор.

— Фас-чи?

— У тепаликнинг ўртасида, денгиз [бўйида] эмас. У— Мағрибдаги маринийлар²⁵ подшоҳларининг пойтахти.

— Силжимос-чи?

— У жануб томонда, қирғоқ билан қумликлар ўрта-
сидаги чегарада.

— Бу мени қаноатлантирмапти,— деди Темур.—
Менга Мағриб ўлкасининг ҳаммасини, узоғиниям, яқи-
ниниям, тоғларию дарёлари, қишлоғу шаҳарларини ёзма
тавсифлаб беришингни истайман. [Шундай бўлсинки],
худди уни мен кўраётгандай бўлай.

— Сиз жаноби [олийлари] учун уни ҳам ҳозирлай-
ман,— дедим мен.

Учрашувдан чиққандан кейин, у талаб қилган ўша
нарсани ёзганман. Қисқа ва лўнда шаклда, тахминан ўн
икки курросадан²⁶ нборат бу тавсиф унда катта қизиқиш
уйғотган эди.

Сўнгра [Темур] ўтирган жойидан хизматкорларга ўз-
лари «ришта»²⁷ деб атайдиган ва зўр маҳорат билан тай-
ёрланадиган таомни келтиришни буюрди. [Таом солин-
ган] товоқни олиб келишганда, уни менга беришни бу-
юрди. Ўрнимдан туриб, уни олдим ва еб-ичдим. [Овқат]
жуда ҳам ширин экан. [Менинг бу ҳаракатларим Темур-
да] яхши таассурот уйғонишига сабаб бўлди. Сўнгра су-
кут сақлаб ўтирдим.

Шофийларнинг катта қозиси Садриддин ал-Муно-
вийнинг²⁸ бошига тушган кулфатни уйлаб, мени қўрқув
боса [бошлади]. Мисрликларнинг орқасидан қувиб кет-
ган [Темур] аскарлари уни Шақҳабда асир тушириб,
қайтариб олиб келишган ва фндя [тўлов] талаб қилиб,
ҳибсга солган эдилар. Ваҳима босгандан, мен [Темурга]
айтадиган сўзларни ўзимча тўқиб, унинг кўнглини то-
пиш ва салтанатини улуғлаб [мақташ] ҳақида фикрлай
бошладим.

Олдин Мағрибда эканимда [Темурнинг] келиб чиқи-
ши ҳақида кўп башоратлар эшитган эдим. Иккита само-
вий [жисмининг] қиронни, яъни тўғри келиб қолиши ҳа-
қида гапирувчи мунажжимлар, мусалласада²⁹ [бўлади-
ган] ўнинчи қиронни кутаётган эдилар ҳамда унинг 764
[1374-75] йилда [содир бўлиши] кутилаётган эди. 761
[1359-60] йили бир купи Фас [шаҳридаги] Қаравиййин
масжидида қустантиниялик хатиб Абу Али Бадисни уч-
ратиб қолдим. У [мунажжимлик] илмининг билимдони
эди. Кутилаётган қирон ва унинг оқибати ҳақида ундан
сўрадим. У [қирон] шимоли-шарқ томондаги чодирларда
яшовчи саҳройи халқдан кучли лашкарбоши чиқиб, под-
шоҳликлар ва давлатлар устидан ғалаба қозониб, кўп
ерларни забт этишидан далолат эканлигини айтди. Қа-

чоң бўлиши ҳақидаги саволимга «784 [1382-83] йилда унинг ҳақидаги хабарлар тарқалади»,— деб жавоб берган эди. Худди шу гапни менга Оврупо подшоси Ибн Альфонсининг табиби ва мунажжим Ибн Зарзар ал-Яхуди³⁰ ҳам ёзган эди. Раҳматли шайхим, маъқулот [рационализм]нинг имоми Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Обилий³¹ билан ё бу хусусда гаплашганимда, ё сўраганимда, у киши, «Бу яқинда содир бўлади, сен тирик бўлсанг албатта кўрасан»,— деб жавоб берган эдилар.

Мағрибда мутасаввифлар ҳам бу воқеани кутаётганлигини эшитган эдик. Аммо, улар Пайғамбар ҳадисларида айтилган, шиа ва бошқалар башорат қилган фотимий қойим³² [келади] деб ривоят қилар эдилар. Мағрибдаги катта авлиё Шайх Абу Яъқуб ал-Бодисийнинг невараси Яҳё ибн Абдуллоҳ менга, шайх бир кун намозини тўхтатиб, фотимий [қойим] туғилганлиги ҳақида хабар берганлигини ҳикоя қилган эди. «Бу саккизинчи юз йилликнинг қирқинчи йилларида бўлган»,— деган эди. Шунинг учун [бу воқеани] ўзимча мен ҳам кутиб юрган эдим.

Қўрққанымдан, ўша [эшитганларим] ҳақида [Темурга] гапириб, кўнглини олиш ва ўзимни унга яхши кўрсатиш фикри хаёлимга келди. [Шундай] деб, гап бошладим: «Сизга Оллоҳнинг ўзи мадад берсин! Мана, ўттиз-қирқ йил бўлдики, сизни кўриш орзусидаман».

— Унинг сабаби нима?— сўради мендан таржимон Абдулжаббор.

— Иккита сабаби бор. Биринчиси, сиз оламнинг султони, дунёнинг подшоҳисиз. Одам [ато] давридан то шу пайтгача сиз каби подшоҳ чиққан эмас. Мен ўйламасдан гапирадиганлар [хилидан] эмасман, балки илм аҳлиданман. [Шунинг учун] бунн аниқ тушунтириб бераман ва шундай дейман: Салтанатнинг [абдийлиги] асабийят³³ билан бўлади. Салтанат қудрати [шундай кишиларнинг] кўплигига боғлиқ. Илм аҳлининг аввалгилари ҳам, кейингилари ҳам бирдай иттифоққа келганларки, инсониятнинг кўпчилиги қисми икки гуруҳга бўлинади, яъни араблар ва турклар. Араблар ўзларининг Пайғамбари [Муҳаммад алайҳис-салом] дини [атрофига] бирлашганларида қандай [кучли] бўлганликларидан сизларнинг хабарингиз бор. Туркларга келадиган бўлсак, уларнинг Эрон подшоҳларига қарши курашлари, подшоҳ Афросиёб³⁴ [эронликлар] қўлидан Хуросонни тортиб олиши, уларнинг подшоҳликдаги [чуқур] илдизларидан шаҳо-

датдир. Асабиятда уларга ер юзидаги ҳеч бир подшоҳ, Хусрав ҳам, Қайсар ҳам, Искандар ҳам, Бухтаннаср ҳам тенг кела олмайди. Хусрав форсларнинг каттаси ва шоҳидир. Лекин форслар қаердаю, турклар қаерда! Қайсар ва Искандар Рум подшоҳларидур. Лекин румликлар қаердаю, турклар қаерда! Бухтаннаср бобилийлар ва наботийларнинг каттасидир. Лекин улар туркларга тенг кела олармиди! Булар ҳаммаси мен бу подшоҳ [Темур] ҳақида айтган гапларимнинг ёрқин исботидир. Менда [Темур] билан учрашиш истагини уйғотган иккинчи сабаб Мағрибда башоратчилар ва авлиёлардан эшитганларимдир,— дедим ва уларни унга ҳикоя қилиб бердим.

Темур «сен Бухтаннасрни Хусрав, Қайсар, Искандарлар билан бир қаторда зикр этдинг»,— деди.— Ахир у бу ҳисобга қирмайди-ку, чунки улар катта подшоҳлардир. Бухтаннаср бўлса форс қўшинларининг қўмондони, шунингдек мен ҳам тахт эгасининг ноибларидан бириман.³⁵ Мана у ўзи,— деб [Темур] орқасида турганларга ишора қилди. Чунки [Маҳмудхон ҳам] улар билан турган эди. Аслида у боқиб олган боласи эди. Унинг отаси Суюрғатмиш вафотидан сўнг онасига уйланган. У ерда турганлар унинг [бир пас олдин] сафдан чиққанлигини айтишди.

[Темур] менга ўғирлиб,— «Бухтаннаср қайси тонфадан ўзи?»— деб сўради.

— [Бу хусусда] одамлар ўртасида ихтилоф бор. [Баъзиларнинг] айтишича, у наботийлардан³⁶ бўлиб, Бобилнинг охириги подшоҳидур. Бошқа бировларнинг фикрича, у биринчи эронликлардан.

— Яъни Манучеҳр авлодидан.

— Ҳа, шундай гап ҳам бор.

— Оналаримиз томонидан бизнинг Манучеҳрга қариндошлигимиз бор,³⁷— деди [Темур].

Биз бу гапнинг аҳамияти хусусида тилмоч билан батафсил гаплашдик ва менда [Темур] билан учрашиш истагини уйғотган [сабаблардан] бири шу эканлигини унга айтдим.

— Бу гапларнинг қайси бири тўғри?— деб сўради [Темур] мендан.

— [Бухтаннаср] Бобил подшоҳларининг энг охиригидир,— деб жавоб бердим мен. [Лекин Темур] иккинчи фикрни қўллаб-қувватлашини айтди.

— Бу Табарийнинг³⁸ фикрига зиддир. Ахир у халқи-

мизнинг муаррихи ва муҳаддисидир. Ундан бошқа тўғ-
рироқ гапирадиган йўқ,— дедим.

— Табарий биз учун унчалик аҳамиятли эмас. Ажам
ва арабларнинг [бошқа] тарих китобларини келтириб,
сен билан баҳслашишимиз мумкин.

— Мен ҳам Табарийнинг фикрини ҳимоя қиламан.

[Шу ерга] келганда суҳбатимиз тўхтаб қолди. [Шу
пайтда] унга шаҳар дарвозаси очилиб, қозилар омонлик
берилади деб ўйлаб, итоат изҳор қилган ҳолда чиққанлик-
ларини хабар қилишди. [Темурни] тиззасида жароҳати
бўлганлиги учун кўтариб отига олиб боришди ва юганни
ушлаб туриб, эгарга ўтқазинишди. Мусиқа асбоблари
[қаттиқ] чалиниб, Дамашқ томон юриб кетишди. Жобия
дарвозаси яқинида, Манжақ қабри ёнида тўхтаб, у ерга
ўринлашинишди. Қозилар ва шаҳар аъёнлари унинг олди-
га киришди ва уларга эргашиб мен ҳам кирдим. [Те-
мур] уларга кетаверишларини ва ноиби Шоҳмаликка
уларнинг вазифаларини белгилаб, хилъат [чопон] кий-
диришни буюрди.

Мен эса буйруғига биноан, унинг олдига ўтирдим.
Сўнгра у қурилиш ишларини бошқарадиган амирларни
ва қурилиш муҳандисларини чақиртирди. Улар қалъа
хандақидаги айланма сувни йўқотиб, қалъага киришга
[йўл] топниш хусусида суҳбатлашиб, узоқ баҳс-мунозара
қилишди ва сўнгра кетишди.

Улар кетганларидан кейин [Темурдан] рухсат сўраб,
ижозат олгач, мен ҳам шаҳар ичкарасидаги ҳужрамга
кетдим. У сўраган Мағриб шаҳарларининг тавсифи би-
лан шуғулланиб, бир неча кунда ёзиб тугатдим ва олиб
бордим. [Темур] мендан уни олиб, котибга мўғул тили-
га³⁹ ўгиришни буюрди.

Сўнгра [Темур] манжаниқлар, яъни тош отиш қу-
роллари, ўт отиш ва девор бузар аслаҳалар ўрнатиб,
қалъани қамал қилишни янада кучайтирди. Озгина кун
ичида ҳар хил шаклдаги олтимишта манжаниқ ва бошқа
қуруллар ўрнатилиб, ҳар томондан бинолар ўраб олин-
ди. Қамал чидаб бўлмас даражага етгач, қалъа аҳли
омонлик сўради. Улар орасида Султон [Фаражнинг]
хизматкорлари ва Мисрга кетмай қолган кишилари
[ҳам] бор эди. Темур омонлик бергач, улар ҳам унинг
ёнида ҳозир бўлдилар...

Ҳар қандай иш Оллоҳнинг амри биландир, халқига
у нимани раво кўрса, шуни қилади ва қандай хоҳласа,
шундай ҳукм этади.

Султон Темурнинг олдида бўлган кунларининг бирида Мисрдаги халифа авлодларидан бир киши қалъадан чиқди. У Зоҳир Байбарс⁴⁰ Мисрда халифа этиб тайинлаган аббосий ҳокимнинг зурриётларидан эди. У Темурдан ўзига нисбатан инсофли бўлишни ва салафлари бўлгани каби унга ҳам халифа мансабини беришни илтимос қилди.

Султон Темур «Ҳозир фақиҳу қозиларни чақириб сўраймиз, уларнинг ҳукмига қараб иш тутамиз»,— деди ва фақиҳ, қозиларни, шулар жумласида мени ҳам ўз ҳузурига чақирди. Биз ҳамда халифалик мансабини сўраган уша киши унинг олдида ҳозир бўлдик.

— Бу адолатли мажлисдир. Гапир,— деб мурожаат қилди Абдулжаббор унга.

— Ҳақиқатан бу халифалик биздан олдинги салафларимиз ва бизга тегишлидир. «Амирлик, яъни халифаликка бошчилик [қилиш] дунё тургунча аббосийлар учундир деган ҳадис тўғри,— деди у.— Ҳозир Мисрдаги мансаб эгасидан кўра [халифаликка] мен кўпроқ лойиқдурман, чунки менга [бу мансаб] ота-боболаримдан мерос. Улар [бу мансабга] сазовор ва мустаҳиқ бўлганлар. Ҳозирги [халифа] эса, ҳеч қандай асоссиз уни эгаллаб турибди».

Абдулжаббор биздан бу хусусда сўради, биз бир дафъа жим қолдик. «Қани бу ҳадис тўғрисида нима дейсизлар?»— қайтариб сўради у.

— «Бу ҳадис тўғри эмас,— деди Бурхониддин ибн Муфлиҳ. Бу ҳақда мендан сўрашган эди, мен ҳам тўғри эмаслигини айтдим. Султон Темур: «Ундай бўлса шу пайтгача ислом динида халифалик аббосийлар қўлида эканлигининг сабаби нимада?»— деб мендан сўради.

Мен жавоб бердим: «Сизга Оллоҳнинг ўзи мададкор бўлсин! Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васаллам вафот этганларидан кейин, ислом аҳлига диний ва дунёвий ишларда бирор кишининг раҳбарлиги керакми, ёки керак эмасми?»— деган масалада мусулмонлар ўртасида ихтилоф юзага келди. Бир гуруҳ, улар орасида хаворижлар⁴¹ ҳам бор, «[раҳбар] керак эмас»,— деб чиқдилар. Купчилик эса «[раҳбар] керак»,— деди. Лекин улар [ким раҳбар бўлишини] асослашда ихтилофга боришди. Шиа⁴²лар ҳаммаси васиятни, яъни «Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васаллам [раҳбарликни] Алига васият қилган»,— деган гапини [ўзларига] асос қилдилар. Аммо, улар ўзлари [имомликни] Али авлодидан [қай бирига]

ўтказиш кераклиги борасида бир-бирига қарама-қарши бўлган кўплаб мазҳабларга бўлиниб кетдилар. Аҳли сунна бўлса бу васиятни инкор қилди ва раҳбарликнинг асоси — бу ижтиҳод, яъни мусулмонлар ижтиҳод қилиб, ҳақиқатгўй, адолатли ва билимдон кишилардан бирини танлаб, ўз ишлари бўйича раҳбарликни унга топширишлари керак, деган фикрга келдилар.

Али [тарафдорларининг] фирқаларни кўпайиб, васият ҳанифийлардан⁴² аббосийларга ўтгач, Абу Ҳошим ибн Муҳаммад ибн ал-Ҳанафня [халифаликни] Муҳаммад ибн Али ибн Абдуллоҳ ибн Аббосга васият қилди. Муҳаммад ибн Али ўз даъватчиларининг Хуросонга юборди, жумладан Ироқ ва Хуросонни Абу Муслим эгаллади. Унинг сафдошлари Куфага келдилар ва даъват соҳибини [Муҳаммад ибн Алининг] ўғли Абул-Аббос ас-Саффоҳни амир⁴³ этиб сайладилар. Ҳамда шиалар билан суннийлар келишиб, унинг [халифалигини] тан олишларининг хоҳладилар. Ҳижоз ва Ироқдаги нуфузли, эътиборли кишилар билан маслаҳатлашиб, уларнинг ҳаммаси бир қарорга келгач, Куфадаги [ас-Саффоҳнинг] тарафдорлари ҳам рози бўлиб, келишганлиги учун, уни [халифа] деб тан олдилар ва қасамёд қилдилар.

Кейинчалик [ас-Саффоҳ] халифаликни акаси ал-Мансурга⁴⁴ васият қилди. Ал-Мансур эса, ўз навбатида, ўғлига⁴⁵ васият қилди. Шундай қилиб [халифлик], гоҳ васият, гоҳ замона аҳлининг танлови билан давом этиб, Бағдодда охириги аббосий ал-Мустаъсимга⁴⁶ келиб тўхтади. Ҳалогу⁴⁷ [Бағдодни] забт этиб, [ал-Мустаъсимни] ўлдиргач, [аббосийлар] тарқаб кетишди. Улардан бири, яъни Ҳорун ар-Рашиднинг авлодларидан Аҳмад ҳоким Мисрга қочди. Нуфуз ва эътиборга эга бўлган аскарлар ва фақиҳлар ёрдам берганлиги учун Зоҳир Байбарс уни Мисрда [халифаликка] тайин этди. Ҳозирги кунгача унинг авлодлари шу мансабни эгаллаб келишмоқда. Маълум бўлган нарсалар шу».

[Темур] даъвогарга қараб: «Мана, қозилар ва муфтийларнинг гапини эшитдинг. Маълум бўлдики, сенинг мансаб талаб қилишга ҳеч қандай ҳақнинг йўқ экан. Пулингдан қолма!», — деб унга жавоб берди.

МИСРГА ҚАЙТИШ

Аввал ҳикоя қилганимдек, девордан ошиб тушиб, [Темур] билан учрашганимда, уларнинг урф-одатларидан хабардор бир танишим ўзи билганларини менга ай-

тиб берган эди. У арзимас, кичкина бўлса ҳам совға ҳада қилишимни маслаҳат берган эди. Чунки уларда бу нарсаси подшоҳларнинг қабулига [борувчи] учун одат бўлиб қолган. Китоб бозоридан яхши [битта] Мусҳаф, чиройли жойнамоз, Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи вассаллам мадҳида ёзилган Бусирийнинг машҳур «ал-Бурда» қасидасидан⁴⁸ бир нусха, тўрт қути Миср ширинликларидан олдим. Уларни кўтариб, [Темурнинг] ҳузурига бордим. У Аблақ қасрининг айвонида ўтирган эди, мени кўриб, ўрнидан турди ва менга ўнг томонга ўтиришни буюрди. Икки тарафдан эса чиғатойларнинг катталари ўтиришди.

Бир пас ўтиргач, унинг олдида ўтиб, ходимдан олиб келган совғаларимни олдим. Мусҳафи [шарифини] очган эдим, [Темур] кўришни биланоқ, уни таниб, ўрнидан турди ва қўлига олиб бошига теккизди. Кейин мен унга «ал-Бурда»ни бердим. У қизиқиб, бу қандай китоб, муаллифи ким эканлигини сўради. Билганларимни гапириб бердим. Ундан кейин жойнамознини узатдим, у қабул қилиб олди. Одоб юзасидан қутилардаги ширинликларнинг четидан биринчи ўзим олиб, кейин унга узатдим. [Темур] уларни мажлисда ўтирганларнинг ҳаммасига тарқатди.

У [совғаларининг] ҳаммасини қабул қилиб олди ва мен унда розилик [аломатларининг] пайқадим. Хаёлимда эса, ўзим ва у ёқдаги асҳобларим ҳақида айтиладиган гаплар...

Гап бошладим: «Оллоҳ ўзи Сизга мададкор бўлсин! Баъзи айтадиган гапларим бор эди».

— Гапир!— буюрди у.

— Сизнинг сояи давлатингизда юрибман. Лекин, мен бу мамлакатда икки томонлама ғарибман. Биринчиси, ўзим туғилиб ўсган ватаним Мағрибдан [узоқдаман], иккинчиси эса, уруғларим Мисрда [қолган]. Сояи давлатингизда ғариб [кўнглимга] шодлик бахш этувчи нарсасига эътибор беришингизни сўрайман.

— Нима қилишимни хоҳлайсан?

— Ғариблик менда бир истак уйғотди. Оллоҳ Сизга мададкор бўлсин, балки мен илтимос қилмоқчи бўлган нарсани биларсиз.

— Шаҳарда менинг ўрдамга кўчиб ўтиб, мен билан бирга бўл. Худо хоҳласа, нима истагинг бўлса бажарурман.

— Ноиблингиз Шоҳмалик буни менга айтди.

[Темур] нонибга [мени кўчиришни] буюрди. Мен ташаккурлар айтиб, дуо қилдим ва унга:

— Менинг бошқа [истагим] қолди,— дедим.

— Нима у?

— Миср султони [Фараж] билан кетмай қолган қорилар, котиблар, девондорлар ва хизматкорлар сизнинг тасарруфингизга ўтишган. Албатта подшоҳ бундай кишиларга бефарқ бўлмайди. Салтанатингиз катта, давлатингиз кенг ва унинг хизматкорларга бўлган эҳтиёжи бошқа нарсаларга бўлган эҳтиёждан кучлироқдир.

— Улар учун нима қилишимни хоҳлайсан?

— Уларда кафолат ва ишонч бўлиши учун омонлик хати [берилишингизни сўрайман],— дедим.

[Темур] котибга [омонлик хати] ёзишни буюрди. Мен дуо қилиб, ташаккурлар айтиб, котиб билан бирга чиқиб кетдим. Котиб омонлик хатини ёзди. Шоҳмаллик эса унга султоннинг муҳрини босиб берди. Мен уни олиб, яшаш жойимга кетдим.

[Темурнинг] сафари қариб⁴⁹, Шомдан кетишга қарор қилган кунларнинг бирида унинг ҳузурига кирдим. Одатдаги маросимлар тугагач, у менга қараб:—«Сенинг бу ерда хачиринг бор-а?»⁵⁰— деб сўради.

— Ҳа,— дедим мен.

— Яхшими?

— Ҳа, [албатта].

— Сотасанми? Мен уни сендан сотиб олишим [мумкин].

— Оллоҳнинг ўзи Сизга мададкор бўлсин! Наҳотки уни мен Сизга сотсам. Мен у билан ва унга ўхшаган [бошқа нарсалар] менда бўлса, фақат Сизга хизмат қиламан.

— Мен сенга унинг ўрнига саховат қилмоқчи эдим.

— Сиз қилмаган саховату яхшиликлар қолдимиз?! Мажлисларингизда мени хос кишиларингиз қаторига ўтқиздингиз, яхши қабул қилиб, хайру саховат кўрсатдингиз. Менга қилган яхшиликларингиз Сизга худодан қайтсин.

У жим қолди, мен ҳам сукутда эдим. Хачирни унга бериб юбордим ва бошқа кўрмадим.

Яна бир куни [Темурнинг] ҳузурига кирган эдим, мендан,—«Мисрга кетасанми?»,— деб сўради.

— Оллоҳ Сизга мададкор бўлсин! Менинг хоҳишим Сизнинг хизматингизда бўлишдир. Менга бошпана бериб, ўз ҳимоянгизга олдингиз. Агар Мисрга кетишим

Сизга хизмат қиладиган бўлса, мен розиман. Агар «йўқ» десангиз унга ҳам розиман.

— «Майли, ўз одамларинг олдига бор»,— деб, Шақҳабдаги от-уловлар ўтлоғига кетаётган ўғлига⁵¹ қаради ва у билан сўзлашиб қолди. Бизнинг ўртамизда таржимонлик қиладиган фақиҳ Абдулжаббор: «Султон ўғлига [йўлда сен билан бўлишни] буюряпти»— деди. Мен уни дуо қилдим. Кейин ўйлаб қарасам, [Темурнинг] ўғли билан юрсак, йўл аниқ эмас. Мен учун соҳилга энг яқин йўл [Шақҳаб эмас], Сафад йўли эди. Бу ҳақда унга айтган эдим, рози бўлди ва Сафад ҳокими Ибн ад-Дуводорийнинг⁵² вакилига [менга ҳамроҳ бўлишни] буюрди.

[Темур] билан хайрлашиб, йўлга чиқдим. Менга ҳамроҳ бўлган вакил билан йўлимиз тўғри келмай қолиб, ажрашиб кетдик. Мен асҳобларим билан кетаётиб, бир гуруҳ йўлтўсарларнинг қўлига тушиб қолдик. Улар ҳамма нарсамизни олиб қўйишди. [Ярим] яланғоч ҳолатда бир қишлоққа қочиб қутулдик. Икки ёки уч кундан кейин Субайба⁵³ билан алоқа боғлаб, битта кийинган [кишининг] орқасидан [юриб], Сафадга келдик ва у ерда бир неча кун қолдик.

Рум мамлакатининг султони Ибн Усмоннинг қарвонларидан бири ўтиб қолди, унда Миср подшосининг элчиси ўз ҳамроҳлари билан келаётган эди.⁵⁴ Улар билан денгиз орқали Ғаззага бориб, у ердан Мисрга жўнадим. Саккиз юз учинчи йилнинг шаъбон ойида [1401 йил март ойида] етиб келдим.

Миср подшоси сулҳ тўғрисидаги [Темурнинг] талабига жавобан ўз элчисини жўнатган экан. Элчи унинг олдига [мен кетгандан кейин] етиб борибди ва элчилик вазифаси тугаб [Қоҳирага] ҳам мендан кейин қайтиб келди. Менинг олдимга унинг асҳобларидан бири келиб, —«Амир Темур сендан сотиб олган хачирнинг ҳақини бериб юборди. Мана, ол. У биз орқали зиммасидаги қарздан қутулишни истади»,— деди.

— Сени [Темурнинг] олдига жўнатган Султон [Фаражнинг] рухсатисиз буни қабул қила олмайман,— деб жавоб бердим мен. Сўнгра давлат соҳибининг олдига бориб, унга бу хабарни айтдим.

— Нимадан ташвишланаяпсан?— деб сўради у.

— Уни сизга билдирмасдан олиб қолишни ўзимга эп кўрмадим,— дедим.

[Султон Фараж] унчалик эътибор ҳам бермади. Бир

қанча вақт ўтгач, маблағини менга юборишди. Олиб келган кишини унинг кам эканлигидан узр сўраб, унга қандай беришган бўлса, шундай олиб келганлигини айтди. [Бало-офатлардан] қутулганимга Оллоҳга ҳамду санолар айтдим.

Кейин Мағриб подшосига мактуб ёзиб, татар султони Темур билан ўртамызда бўлиб ўтган ва Шомда содир бўлган воқеалардан уни воқиф этдим. [Воқеалар баёнини] мактубга бир фасл сифатида киритдим. Мана унинг матни: «Марҳамат қилиб менинг аҳволимни сўрасангиз, худога шукр, яхшиман. Ўтган йили татарлар ўз подшоси Темур билан бирга Ироқ ва Рум мамлакатларига юриш қилган пайтда, мен [Миср] султониининг қарвонида Шомга бордим. Амир Темур Ҳалаб, Ҳамо, Хумс, Баалбек [шаҳарларини] эгаллади.

Султон [Фараж] ўз аскарлари билан у ерларни озод қилиш учун юриш қилди ва Дамашққа келиб, бир ойча⁵⁵ қаршилик кўрсатиб турди. Сўнгра тўпланган амир ва қозиларни, шулар жумласидан мени ҳам қолдириб, ўзи Мисрга жўнаб кетди.

Эшитишимча, уларнинг султони Темур мени сўраган экан. У билан учрашмасликнинг иложи бўлмади. Дамашқдан чиқиб, унинг олдига бордим ва мажлисда ҳозир бўлдим. У мени яхши кутиб олди ва ундан мен Дамашқ аҳли учун омонлик тиладим. Ўттиз беш кун эрталабдан кечгача унинг олдида бўлдим. Кейин менга рухсат бериб, яхшилаб кузатиб қўйди ва мен Мисрга қайтиб келдим.

[Темур] мен миниб юрган хачирни сўраган эди, бердим. [Аслида] у хачирни сотиб олишни хоҳлаган эди. Ўртамыздаги муомала яхши бўлганлиги учун [сотишни] ўзимга уят деб билдим. [Шундай бўлса ҳам], Мисрга кетганимдан кейин Султон [Фараж] жўнатган элчи орқали [Темур] унинг ҳақини бериб юборибди.

Подшоҳи Чингизхон [номи] билан машҳур бўлган бу татарлар олтиюз йигирманчи [1223] йилларда Мовароуннаҳр ва Син ўртасидаги саҳродан чиқдилар. Улар бутун машриқни салжуқийлар⁵⁶ қўлидан ва араб Ироқини уларнинг ноибларидан тортиб олдилар. [Чингиз] мамлакатни уч ўғлига — Чинғатой, Тулуй ва Душихонга бўлиб берди.

Уларнинг каттаси Чинғатойга⁵⁷ Туркистон, Кошғар,

Соғун, Шош, Фарғона ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарлари тегди.

Тулуйга Хуросон вилоятлари, ажам Ироқи, Рай, араб Ироқиғача, Форс ўлкаси, Сижистон ва Синд берилди. Унинг ўғил болалари Қуболай ва Ҳалоку эди.

Душихонга эса Қипчоқ ўлкалари, Сарой ва Хоразмгача [бўлган] турк ўлкалари тегди.

Буларнинг тўртинчиси Угадай бўлиб, уни «хон» деб аташарди, бу дегани «тахт эгаси» демакдир. У ислом ўлкаларидаги халифа мақомига тўғри келади.

Хонлик Қуболайга, ундан кейин эса Сарой эгалари [бўлмиш] Души авлодларига ўтди. Шундай қилиб, бу учта давлатда татарлар ҳукмронлиги давом этди.

Ҳалоку Боғдони, араб Ироқини, то Диёрбакргача, Фрот [Евфрат] дарёсини забт этиб, Шомга қараб юрди ва уни ҳам эгаллаб, орқага қайтди. Унинг авлоди у ерга бир неча бор юриш қилди. Етти юз қирқинчи [1339-40] йили ҳалокуийлар давлати инқирозга юз тутгунча Мисрдаги турк ҳукмдорлари [Шомни] улардан ҳимоя қилиб турдилар.

Улардан кейин Ҳасан ан-нўйан⁵⁸ ва унинг авлодлари ҳукмронлик қилдилар. Уларнинг подшоҳлари гуруҳларга бўлиниб кетишди ва Миср, Шом подшоҳларига бўлган хусуматлари яна ҳам кучайди.

Сўнгра етти юз етмишинчи, ёки саксонинчи йилларда Мовароуннаҳрдаги чиғатойлардан Таймур исмли амир юзага чиқди⁵⁹ ва халқ орасида Темур номи билан шуҳрат топди. У ота-боболари подшоҳ ўтган, насаби Чиғатой билан боғлиқ бўлган ёш болага ғамхўрлик қилди, ўзи эса [чиғатойлар] амакисининг фарзанди Тарағойнинг ўғлидир. [Темур] улардан бўлган Маҳмуд исмли тахт эгасига ғамхўрлик қилди ва унинг онасига Суюрғатмиш уйланган эди. У татар мамлакатларининг ҳаммасига қўл чўзиб, Диёрбакргача забт этди. Сўнгра у Рум ва Ҳинд ўлкаларига юриш қилди, аскарлари эса шаҳар ва ноҳияларда [роса] ўзбошимчаликлар қилишди. [Агар] у хабарларни шарҳлайдиган [бўлсак], чўзилиб кетади. Кейин Шомга юриш қилиб, шундай ншлар қилдики, Оллоҳ ўзи ғолибдур⁶⁰.

Сўнгра у ўз юртига қайтиб кетди, хабарларга қараганда ўзининг пойтахт [шаҳри] Самарқандга кетган⁶¹.

Бу қавмнинг адади беҳисобдир. Агар минг-мингларча деб тахмин қилинса муболағали эмас. Агар улар ерга чодир тиксалар, бутун майдонни тўлдиради. Лаш-

карлари кенг ерда юрса, уларга фазо ҳам тор бўлиб қолади. Талончилик... [каби хислатлар] уларга ўзлари яшаган муҳитдан ўтган. [Булар] саҳройиларнинг одатларидан эканлиги аниқ ва равшан.

Темур уларнинг энг кучли ва буюк подшоҳларидандур. Баъзилар уни [ҳамма нарсани] билувчи деса, баъзилар унинг аҳли байтга ҳурматини кўриб, рофизий⁸² эътиқодли деб ўйлашади. Бошқа бировлар эса уни сеҳр [қилишни] ўрганган дейишади. Лекин, бу гапларнинг ҳаммаси ҳеч нарсага арзимади. Аслида у ўта ақлли, билимдон, фаросатли, кўп баҳслашадиган, билса ҳам, билмаса ҳам сўзида қаттиқ турадиган [киши эди]. Ёши олтмиш-етмишлар ўртасида бўлиб, ўнг тиззаси ишламас эди. Эшнатишимча, ёшлик пайтларида найзадан яраланган экан. Яқин масофага у [ўнг оёғини] судраб юради, узоқ масофага эса уни кишилар қўлларида [кўтариб] оладилар.

Мулк Оллоҳникидур ва уни ўз бандаларидан хоҳлаган кишисига беради».

ИЗОҲЛАР

1. Ўрта аср тарихнавислик анъанасига кўра турк подшоҳи Алинжаҳоннинг икки ўғли бўлиб, бирининг исми Тотор, иккинчисиники Мўғул эди. Алинжаҳон кексайиб мамлакатни ўғилларига бўлиб беради, натижада турклар икки тармоққа — татар ва мўғулга бўлинадилар. Кейинчалик улар яна бошқа қавмларга бўлинган (Тўлиқ маълумот олиш учун қаранг: Амир Темур аждодлари. Таржимон О. Бўриев, Тошкент, 1992). Шу боис Ибн Халдун ҳам баъзи ўринларда «турк» сўзи ўрнига «татар-мўғул» сўзини ишлатган.

2. Сивос — Кичик Осиёдаги катта шаҳарлардан бири. Темур уни 1400 йилда эгаллаган.

3. Темур 1393 йилда Бағдодни олгач, Миср подшоҳи Барқуққа тинчлик аҳдини таклиф этиб, ўз элчиларини юборади. Аммо, Барқуқ элчиларни яхшилаб меҳмон қилиб, сўнг уларни ўлдиришга ҳукм қилади ва ўзи Темурнинг ҳужумини кутиб Дамашқ, Ҳалаб томонга қўшин жўнатади. Лекин, Темур Ҳиндистонга юриш қилиб кетади ва 1399 йилда Деҳлини забт этади. Кейин иккинчи марта юриш қилиб, Хуросон, Ироқ, Арманистон, Озарбайжон, Кичик Осиёни олиб, Сивосга келади ва уни буйсундириб, Ҳалабга ўтади. У ерда Шом аскарлари устидан ғалаба қозониб, Дамашқ томон юради. Ибн Халдун ҳикояси ҳудди шу ердан бошланади, шунинг учун у Темурнинг яна Шомга қайтганлигини айтимоқда.

4. Малик Фараж ибн Барқуқ — Миср ва Шомда ҳукмронлик қилган черкес (буржий) мамлукларининг султони, 1399—1412 йилларда подшоҳлик қилган. 1405 йилда ҳокимиятдан четлаштирилиб, кўп муддат ўтмасдан яна тахтга ўтирган.

5. Девону-л-ато — юриш, яъни урушга кетаётган аскарларга бериладиган нафақа, озиқа берувчи девон.

6. 1384 йилда Миср султони Барқуқ томонидан Ибн Халдун моликийя мазҳабининг қозин ул-қузот вазифасига тайинланган эди. 1385 йилда ғийбат сабабли вазифасидан четлаштирилди. Иккинчи марта ўн тўрт йилдан кейин, 1399 йилда яна шу мансабга тайинланди. Барқуқ вафотидан кейин уч ой ўтар-ўтмас, 1400 йилда у яна вазифасидан четлаштирилди.

7. Ешбак аш-Шайбоний — 1400 йилнинг апрелида дуводор, яъни ҳарбий идоравий ишлар бўйича котиб этиб тайинланган.

8. Миср султонининг қўшини Ғазза шаҳрига 1400 йил 8 декабр куни етиб келган.

9. Шақҳаб — Ғазза ва Дамашқ ўртасидаги жой.

10. Баалбек — ҳозирги кунда Ливан ҳудудидаги қадимий ва тарихий шаҳар. Амир Темур у ердан 1400 йил 30 декабр куни Дамашқ томон йўлга чиққан.

11. Қуббату Ялбуғо — Дамашқ жанубида, шаҳар деворларидан тахминан икки мил масофада жойлашган манзил.

12. Солиҳия — Дамашқнинг шимоли-ғарбий томонидаги тоғнинг номи. Султон Фараж 1401 йил 6 январдан еттинчига ўтар кечаси Қуббату Ялбуғони тарк этиб, у ердан кетган.

13. «Одамлар» деганда бу ерда султон Фараж қўшинларининг кўпчилик қисми, яъни Қуббату Ялбуғода қолиб кетган аскарлар назарда тutilмоқда.

14. Одилия мадрасаси Дамашқдаги уммавийлар масжидининг шимоли-ғарбий томонида жойлашган. Ибн Халдун Дамашқда бўлган пайтда у ердаги ҳужралардан бирида истиқомат қилган.

15. Бурҳониддин Иброҳим ибн Шамсиддин Муҳаммад ибн Муфлиҳ ал-Ҳанбалий (ваф. 1401 йил апрел ойида) — турк ва форс тилларининг катта билимдон; Тақиуддин деган лақабга ҳам эга бўлган қозн.

16. Қалъадаги ҳамма дарвозалар ёпиб қўйилган, нонб ҳеч кимга чиқишга рухсат бермас эди. Шунинг учун қозилар девордан ошиб тушишга мажбур бўлишган.

17. Шоҳмалик — Амир Темурнинг йирик лашкарбошиларидан бири. 1413 йилда Шоҳруҳ уни Хоразм нонби этиб тайинлаган; 1426 йили вафот этгунига қадар шу вазифада турган.

18. Абдулжаббор ибн ан-Нўмон — асли хоразмлик бўлиб, 1369—1403 йиллар орасида Темур саройида шарият масалалари бўйича катта эътиборга эга олим эди ва намозларда имомлик қилар эди.

Араб, форс ва турк тилларини яхши билганлиги учун таржимонлик ҳам қиларди.

¹⁹ Ибн Халдун ўзи тугилиб ўсган Тунисни 1382 йил 24 октябрда ҳаж қилиш учун тарк этган ва Искандария шаҳрига келган. У ерда бир ойча қолиб, сўнгра Қоҳирага келади ва 1387 йилгача ҳаж қилолмасдан у ерда қолиб кетади. Султон Барқуқ рухсат берганда кейин ҳажга бориб, 1388 йилда Қоҳирага қайтиб келган.

²⁰ Ибн Халдун Искандарияга 1382 йил 8 декабрда келган.

²¹ Султон Барқуқ тахтга 1382 йил 26 ноябрда ўтирган.

²² Моликийя қозисининг исми Носириддин Аҳмад ат-Таносий эди. У вафот этганидан кейин 1399 йил 22 майда Ибн Халдун иккинчи марта қозилик мансабига тайинланган. Бу ерда шу ҳақда гапирмоқда.

²³ Бу жавобнинг иккинчи қисми араб тили грамматик қондаларига рўя қилинмасдан ёзилган, тушунарсиз жумла. Таржима қилмасдан тушириб қолдирдик.

²⁴ Зуқоқ — Гибралтар (жабалу Ториқ) бўғозининг арабча номи. «Шом денгизи» деганда Урта ер денгизи, «океан» деганда Атлантика назарда тутилмоқда.

²⁵ Маринийлар — Марокашда 1195—1468 йиллари ҳукмронлик қилган барбарлар сулоласи.

²⁶ Бир курроса — одатда ўртадан букланган беш варақ, яъни ўн варақ, ёки йигирма бет бўлади.

²⁷ Ришта — В. Фишель макаронга ухшаш овқат, деб изоҳ берган. Эҳтимол лағмон бўлса керак.

²⁸ Садриддин Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Муновий — шофёрий мазҳабининг қозиул-қузоти эди. Мисрга кетаётган Фараж аскарларини таъқиб қилиб борган Темур қўшини уни асирга олган. Ибн Арабшоҳнинг маълумотларига қараганда, у Темур ҳузурига кириб, рухсатсиз юқорига ўтиб кетган. Шу беадаблиги учун Темур уни қалтаклаттирган (Қаранг: Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. У. Уватов таржимаси, Тошкент, 1992 й., 1-ж., 227-бет).

²⁹ Мусалласа — Жавзо, Мезон ва Далв буржлари. Иккита сарманий жисм эса Зуҳал (Сатурн) ва Муштарий (Юпитер), ёки Муштарий ва Миррих (Марс) сайёралари.

³⁰ Яҳудий табиб Иброҳим ибн Зарзар билан Ибн Халдун Фас шаҳрида маринийлардан бўлган подшоҳ Абу Инон саройида хизмат қилиб юрган пайтларида танишган. Кейинчалик Ибн Зарзар насронийларнинг Кастилиядаги подшоҳи Петро ибн Алфонс хизматида кирган.

³¹ Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Обилий — Ибн Халдуннинг мағрибдаги муаллими. Ибн Халдун уни «Мағрибдаги энг буюк олим» деб атаган.

³² Ислом эътиқодига кўра, охир замон бўлишидан олдин Маҳ-

дий (тўғри йўлга бошловчи) келади. Шиа мазҳабидагиларнинг, хусусан фотимийларнинг наздида, охир замондан олдин ер юзида адолат ўрнатиб, ҳукмронлик қилувчи қойим келади ва у фақат Муҳаммад пайғамбарнинг қизи Фотиманинг авлодларидан бўлади.

²³. Асабийят — ўз уруғига, давлатига, подшосига, умуман ўзига тааллуқли ҳамма нарсага бўлган кўр-кўрона, кучли муҳаббат, яъни фанатизм.

²⁴. Афросиёб — қадимий Турон подшоси.

²⁵. 1388 йилда, Суюрратмиш вафотидан кейин, Амир Темур Чингизхон авлодларига ҳурмат сифатида Сулгон Маҳмудни номига хон деб эълон қилган.

²⁶. Араблар Бобил (Византия) халқини «наботийлар» деб аташган.

²⁷. Нима учун Амир Темур «Манучеҳрга қариндошмиз» деганини тушуна олмадик.

²⁸. Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий (ваф. 923 й.) — машҳур тарихчи. «Тарих ал-умам ва-л-мулук» асарининг муаллифи. Бу асарнинг Урта Осиё тарихига тегишли қисмлари В. И. Беляев томонидан рус тилига таржима қилинди ва 1987 йилда Тошкентда нашр этилди.

²⁹. «Мўғул тили» деганда чиратой туркийсини тушуниш кераклигини В. Фишель ҳам таъкидлайди.

³⁰. Зоҳир Байбарс — Мисрда баҳрий мамлукларининг султони. 1260-1277 йиллари ҳукмронлик қилган. У Мисрда рамзий равишда халифа мансабини тиклаб, унга аббосийлардан бўлганларни тайин қилган. Бу анъана то усмонли турклар пайтигача давом этди.

³¹. Хавориж (хорижийлар) — ҳазрат Али 657 йили уммавийлар билан сулҳ тузиб, ҳокимиятни Муовияга топширганлиги учун ундан ажралиб чиққан гуруҳ. Улар ҳазрат Алнинг 661 йили ўлдиришган.

³². Ҳанафийлар — ҳазрат Алнинг ўғли Муҳаммад ибн ал-Ҳанафиянинг авлоди. Уларни «кайсонийлар» ҳам дейишади. Муҳаммад ибн ал-Ҳанафия вафотидан кейин улар бир неча гуруҳларга бўлиниб кетишди. Бир гуруҳи «Ибн ал-Ҳанафиянинг ўғли Абу Ҳошим имом бўлиши керак», деб чиқдилар. Абу Ҳошим вафотидан кейин уларнинг бир гуруҳи аббосийлар тарафига ўтди ва «Абу Ҳошим ўлимидан олдин имомлигини аббосий Муҳаммад ибн Алига насият қилган», — деган гапларни тарқатишди. «Равондийлар» деб аталувчи бу гуруҳ Хуросонда 747—750 йиллари Абу Муслимнинг уммавийларга қарши кўзғолонларида фаол иштирок этишди.

³³. Абул-Аббос ас-Саффоҳ — биринчи аббосий халифа (750—754).

³⁴. Ал-Мансур, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад — иккинчи аббосий халифа (754—775 йиллар).

³⁵. Ал Мансурнинг ўғли ал-Маҳдий 775—785 йиллари халифалик қилган.

46. Ал-Мустаъсим Абдуллоҳ ибн Мансур — сўнги аббосий халифа (1242—1258).

47. Ҳалоку — Чингизхоннинг невараси, Эрон ва Озарбайжондаги Элхонийлар давлатининг асосчиси (1251—1265). У 1258 йилда Бағдодни босиб олиб, аббосийлар халифалигини йўқ қилди.

48. Мисрлик шоир Муҳаммад ибн Санд ал-Бусирий (1212—1296) «ал-Бурда» («Лахтак чопон») номли суфиёна руҳда қасида ёзган. Урта асрларда бу қасида жуда машҳур бўлиб, одамлар унга касалликларни тузатадиган ва шайтон васвасаларидан сақлайдиган восита сифатида қарашган.

49. Амир Темур Дамашқни 1401 йил 19 мартда тарк этган.

50. Миср қозилари кулранг хачир минишар эди. Бошқа ҳукумат хизматчиларига бундай рангдаги хачир минишга рухсат берилмас эди. Қозиликка тайин этилган кишига хилъат (чопон) кийдириш билан бирга хачир ҳам беришган. Қозиул-қузотга энг қимматбаҳо хачир берилар эди.

51. Бу ерда Темурнинг қайси ўғли ҳақида гап кетаётганлигини аниқлаш имконига эга бўла олмадик.

52. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Алоуддин ад-Дуводорий номли бир савдогар кишини Темур Сафад шаҳри ҳожиблигига тайинлаган. Одатда, шаҳар ҳокими йўқ пайтида, ҳожиб унинг вазифасини бажарувчи ҳисобланган. У Темурга кўпинча ҳадялар юбориб турган (Қаранг: Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. У. Уватов таржимаси, 1-жилд, 235—238-бетлар).

53. Субайба — Сафад шаҳридан шимол-шарқ томонда, ундан 37 мил узоқликдаги бир қалъа.

54. Усмонийлар султони Боязид Йилдирим Миср подшоси Фаражга Темурга қарши урушида ёрдам бериши мумкинлигини билдириб элчи жўнатади. Миср подшоси ёрдамдан воз кечиб, бунинг хабарини билдириш учун ўз элчисини Боязид Йилдирим ҳузурига юборади. Ибн Халдун ҳикоя қилаётган воқеа ўша элчининг Боязид ҳузуридан қайтиб келаётганлиги ҳақидадир.

55. Аслида Миср подшоси Фараж Дамашқда икки ҳафтадан кўп турмаган. 1400 йилнинг 29 декабрида келиб, 1401 йил олтинчидан еттинчи январга ўтар кечаси Дамашқни тарк этган.

56. Аслида Чингизхон салжуқийлар билан эмас, хоразмшоҳлар билан уруш олиб борган. Султон Санжар вафотидан (1157 й) келин салжуқийлар давлати парчаланиб кетган.

57. Нима учун Ибн Халдун Чигатойни катта деганлиги номалум. Аслида у Чингизхоннинг иккинчи ўғли, биринчиси эса Жўчидир.

58. Ҳасан ан-нўйан—Ироқдаги жалоирийлар давлатининг (1336—1432) асосчиси. Уни Ҳасан Бузург ҳам дейишган. Жалоирийлар ҳалокуийлар давлати инқирозга юз тутган, Ироқ ва Озарбайжонни эгаллаган сулоладир.

⁸⁹. Ибн Халдун Амир Темур билан алоқада бўлган бўлса-да, унинг насл-насаби ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмас эди. У ўзи тан олиб, «унинг насаби чигатонийларга қандай боғлиқ эканлигини билмайман» деб ёзиши ҳам шундан.

⁹⁰. «Оллоҳ ўзи холибдур» — Қуръондаги Юсуф сурасининг 21-оятидан.

⁹¹. Темур Дамашқни 1401 йили 19 мартда тарк этгач, тўғри Самарқандга кетмаган. Кичик Осиёда уруш қилиб, усмонлилар устидан ғалаба қозонган ва Боязидни асир олган.

⁹². Рофизий — шиаларнинг бир номи. Улар Али авлодларидан (уларни «аҳли байт» дейишар эди) бошқаларнинг ҳукмронлигини тан олмасдан, инкор этганлари учун «рофизий» («инкор этувчи») деб номланган.

Р. Г. КЛАВИХО

САМАРҚАНДГА, ТЕМУР САРОЙИГА ҚИЛИНГАН САЕХАТ КУНДАЛИГИ (1403—1406)

Руи Гонсалес де Клавихо — бадавлат ва нуфузли оқсуяк онладан чиққан. Отаси ҳам, ўзи ҳам қирол саройида йирик мансабни эгаллаб туришган. Клавихо 1404 йили Кастилия ва Леон қироли Ҳенрих III де Трастамар (1390—1407)нинг топшириғи билан Самарқандга келган ва Амир Темур саройида бўлиб, ҳазрат соҳибқирон билан бир неча марта учрашган. Ҳенрих III вафотидан (1407) кейин она шаҳри Мадридга кетиб қолади ва умрининг охиригача ўша ерда истиқомат қилади. Клавихо 1412 йили ўша ерда вафот этади ва авлиё Франциско черковидаги ота-боболарининг хилхонасига дафн этилади.

Клавихонинг Самарқандга қилган сафарида илоҳиёт илмининг номзоди [магистри] Алфонсо Поэс де Санта Мария, қиролнинг махсус соқчиси Гомес де Салазар унга ҳамроҳ бўлишган.

Клавихонинг мазкур элчилиги Амир Темурнинг 1402 йили Испанияга хожа Муҳаммад Кешин бошчилигида йўллаган элчилигига жавобан қилинган.

Таъбир жонз бўлса, шу ерда муҳим бир гапни айтиб ўтишга тўғри келади. Оврупо давлатларининг XV аср бошида ва ҳатто ундан олдин ҳам Амир Темур давлати билан элчилик алоқаларини ўрнатишга интилиши бежиз

бўлмаган. Маълумки, XIV асрнинг 60-йилларида Туркия катта ҳарбий-сиёсий қудратга эга бўлган улуг давлатлардан бирига айланди. Султон Мурад I [1360—1389] қисқа вақт ичида Болқон ярим оролида Сербия ва Булғорияга қарашли жуда кўп шаҳарлар [Эдирне, Филиппопол, Сүфия, Шуман, Ниш ва бошқалар]ни бўйсундирди. Болқондаги бошқа мамлакатлар, хусусан Венгрия, шунингдек Германия ҳам хавф остида қолди. Турклар 1389 йилнинг 15 июн кунини Жанубий Сербиянинг Косовое поле деган ерида Сербия ва Босниянинг бирлашган армиясини тор-мор келтириб, Сербия устидан ҳам ўз ҳукмронлигини урнатди. Султон Мурад II нинг ўғли ва тахт вориси Султон Боязид Илдириим (1389—1402) кейинча Булғорияни [1393—96], сўнг Македония билан Фессалияни тиз чўктирди. Турк қўшинлари 1394 йили Морея ва Венгрия ҳудудига ҳам бостириб кира бошладилар. Ғарбий Оврупо мамлакатлари (Генуя, Испания, Франция, Германия ва б. қ.) Туркия яқин орада уларга ҳам хавф туғдиражагини англадилар ва 1396 йили унга қарши салб юриши уюштирдилар. Бироқ Дунай бўйида жойлашган Никопол шаҳри ёнида бўлган урушда турклар салбчиларни тор-мор келтирдилар. Шундан кейин Ғарбий Оврупо давлатлари туркларга бас келадиган қудратлироқ кучни топишга зўр бериб интилдилар. Улар Темурни танладилар. У билан ҳарбий-сиёсий ва савдо муносабатлари ўрнатишга интилиб, улуг жаҳонгир ҳузурига мунтазам равишда ўз элчиларини юбориб турдилар. Масалан, юқорида номи тилга олинган Кастилия қироли Ҳенрих III нинг элчиларидан Пайо де Сатомайор ва дон Эрнан Санчес Паласуэ-лос 1402 йили Амир Темур Қорабоғда турганда унинг ҳузурига келишган ва ўша йилнинг 20 июлида Темур билан Боязид Илдириим қўшинлари ўртасида Ангүрия [Анқара] ёнида бўлган катта урушни кузатишган. Ўша урушдан кейин уюштирилган катта тўю томошаларда булардан бошқа яна бир қанча мамлакатларнинг элчилари ҳам қатнашганлар. Хулласи калом, ўша йиллари Амир Темур давлати билан Оврупо давлатлари ўртасидаги сиёсий ва иқтисодий (савдо) муносабатлар қизғин давом этди. Бу воқеа қандай кечганлигини жуда кўп расмий ҳужжатлардан ҳам билиб олиш мумкин. Булар Амир Темур ва унинг учинчи ўғли — Ғарбий Эрон, Ироқ ва Озарбайжон ҳокими мирзо Мироншоҳ [1393—1408] билан Франция, Англия, Генуя ва бошқа мамлакатлар

подшолари ўртасида олиб борилган ёзнималар (мактублар)дир. Мактубларнинг бир қисми ўша мамлакатларнинг махсус кутубхоналарида сақланмоқда.

Клавихонинг элчилиги ана шундай муносабатлардан бир саҳифадир.

Клавихо ўзининг Самарқандга, Амир Темур саройига қилган бу сафари тафсилотини махсус «кундалик» сифатида батафсил ёзиб қолдирган. Унда ўша вақтларда Амир Темур қўл остидаги мамлакатлар ва шаҳарларнинг умумий аҳволи, халқининг туриш-турмуши, урф-одати, ҳазрат соҳибқироннинг саъй-ҳаракати билан барпо этилган бинолар (қасрлар, масжидлар, мадрасалар, хонақолар, савдо расталари, дуконлар, устахоналар), шунингдек Темур давлатининг Хитой, Ҳиндистон, Олтин Ўрда (Клавихо уни Татаристон деб атайди), Мўғулстон ва бошқа мамлакатлар билан олиб борган муносабатлари, Темур саройида амалда бўлган тартиб-қоидалар, ниҳоят, улуғ жаҳонгирнинг хотинлари, келинлари ва уларнинг мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни ҳақида қимматли маълумотлар бор.

Биз (Б. А.) қуйида «Кундалик»дан келтираётган парча асарнинг марҳум профессор Очил Тоғаев қилган таржимасидан олинди. Маълумки, бу таржима, бизга маълум бўлмаган сабабларга кўра, ўша пайтларда чоп этилмаган. Таржиманинг ўз вақтида биз кўрган ва таҳрир этилган бир нусхаси «Ўзбекистон санъати» журнали таҳририятида сақланиб қолган экан, парчани ўшандан олдик. Парча Клавихо «Кундалиги»нинг 1990 йили И. С. Мирокова эски испанчадан қилган таржимаси билан ҳам солиштирилган.

ЧИҒАТОНИЙЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ

Татарларнинг¹ бу ерларга келиши ва уларнинг чигатонийлар деб аталишининг сабаби қуйидагича: Қадим замонларда татарларда Дорганчо, яъни жаҳон хазинаси номли татар шаҳарида туғилган подшо бўлган. Мазкур подшо жуда катта ерни забт этиб, ўз тасарруфига олган эди². Ундан тўрт ўғил қолди. Бирини Габуй Жуча,

¹ Турк-мўғул қавмлари. Оврупода уларни кўпинча татар ёки татар-мўғул деб атайдилар.

² Бу ерда сўз Чингизхон ҳақида бораётир.

яна бирини Чакатай (Чигатой), учинчисини Ёзбек (Ўга-дай), тўртинчисини эса Гаркас (Тулуй) деб атар эдилар. Бу ўғилларнинг ҳаммаси бир онадан туғилган эдилар. Отаси ўлими олдидан ўз қарамоғидаги ерларни ўғилла-рига тақсимлаб берди. Самарқанд подшолиги ва бошқа баъзи ерларни Чигатой деган ўғлига нисом этди.

Ота ўғилларига бир ёқадан бош чиқариб, аҳил бў-лишни насиҳат қилди. «Орангизда рақобат чиққан ҳа-мон ҳаммангиз ҳалок бўласиз»,— деб уқтирди уларга. Чигатой қизиққон, ботир ва мард киши эди. Ака-ука-лар орасида ғараз пайдо бўлиб, ноаҳиллик келиб чиқди. Натижада ака-укалар бир-бирларига қарши уруш оч-дилар. Ноаҳилликдан огоҳ бўлган Самарқанд аҳли ға-лаёнга келади. Чигатой ва унинг бир қанча кишилари-ни ўлдириб, ўз уруғидан подшо тайин этадилар. Мол-мулкни, хонадони бўлган чигатонийлардан кўп киши шу юртда қолган эдилар. Чигатой ўлдирилгандан кейин ерли халқ улардан қолган татарларни чигатонийлар деб атай-дилар. Темурбек ва унга хизматда бўлган бошқа чига-тонийлар шу ерда яшаб қолган чигатонийлардан пайдо бўлган. Чигатонийлар машҳур кишилар бўлганлиги ту-файли Самарқанд ерларининг чигатоний бўлмаган аҳо-лиси [ҳам] ўзларини чигатонийлар деб атай бошладилар.

КЕШДАН ЖўНАШ

Элчилар келган пайшанбадан жумага ўтиш кунини кечга қадар Кеш шаҳрида бўлдилар. Шу кунини кечқурун бу ердан жўнаб, бир қишлоқда тунашди. Кейин [1404 йил] 30 августда, биз элчилар бир катта қишлоқда сал-танатга қарашли бир уйда тушлик овқат қилдик. Маз-кур уй дарё бўйидаги текисликда обод катта боғ ўрта-сида жойлашган эди. Кейин бу ердан жўнаб, Миср (Миср) деган катта қишлоқда тунадик. Бу ердан Самар-қандгача яна бир ярим ли¹ масофа қолган эди. «Элчилар шу бугуноқ шаҳарга кириб боришлари мумкин бўлса-да,— деди бизни бошлаб бораётган ясовул,— бироқ мен бу ҳақда улуғ амирга хабар бермасдан туриб элчиларни шаҳарга олиб киролмайман». Элчиларнинг етиб келган-лиги ҳақида хабар қилиш учун подшога хабар юбора-жагини айтди. Шу кечаси улуғ амир ҳузурига одам юбо-рилди. Подшоҳга юборилган даракчи эртаси кунини эрта-лаб қайтиб келиб, подшоҳ «элчиларни ва улар билан

¹ Ли — масофа ўлчови.

бирга келаётган Бобил¹ султони элчисини мулозим маз-кур қишлоқ ёнидаги боққа олиб кириб, улуғ амирнинг янги топшириғини кутиб турсин», деб айтганлигини бил-дирди.

ТАЛИСИЯ ЁКИ КАЛБЕТ БОҒИДА (ГУЛБОҒДА I)² ТУХТАШ.

БОҒ ВА САРОЙ МАНЗАРАСИ

[1404 йил] ўттиз биринчи август, якшанба кунини эр-талаб элчиларни зикр этилган боққа олиб келдилар. Боғнинг атрофи лой девор билан ўралган бўлиб, девор-нинг айланаси тўла бир лига баробар келарди. Боғда анвойи мевали дарахтлар бор эди. Унда олтига ҳовуз бўлиб, боғ ўртасидан анҳор оқиб ўтарди. Ҳовузлар ба-ланд, сояли дарахтлар қаторидан ҳосил бўлган йўлак орқали бир-бирлари билан туташтирилган. Ушбу яшил йўлак баландлик томон кўтарилган, серсоя йўлкалар бу-тун боғ бўйлаб ўтган. Ундан яна бошқа йўллар қиялаб кетарди. Бу йўллардан юриб, бутун боғни томоша қи-лиш мумкин эди. Боғда тупроқдан ясалган, усти ёғоч панжаралар билан ўралган, усти текис баланд тепалик мавжуд. Унда ажойиб қаср қад кўтарган. Қасрга тилло, ложувард ва рангли кошинлар билан тўқис ва мукаммал сайқал берилган. Қаср жойлашган мазкур тепалик атро-фи сувга лиммо-лим хандақ билан ўралган. Хандақда узлуксиз сув оқиб туради. Тепалик устидаги саройнинг икки томонида унга ўтиладиган нккита кўприк қурил-ган. Кўприкларнинг нариги тарафида нккита эшик бор. Эшикдан кирилгач, тепаликка зинапоядан кўтарнади. Хуллас, мазкур бино мустаҳкам қўрғон эди. Боғда улуғ амирнинг топшириғи билан олиб келинган кийиклар ва тустовуқлар боқилади. Боғдан токзорга чиқилган эшик бор. Токзор боғнинг ўзидай катта. Токзор атрофи-да қад кўтарган баланд дарахтлар тизмаси жуда чирой-ли бўлиб кўзга ташланади. Сарой ва Талисия боғи улар-нинг тилида Калбет деб аталади.

Боғда элчиларга гуштли таомлар ва бошқа барча керакли нарсаларни муҳайё этдилар. Ўзини билан олиб

¹ Бобил — Бағдод.

² Тахта Қорачада 1318 йили қурилган чорбоғ ва қаср ҳақида суз бораётган бўлиши керак.

юрган чодирларни ҳовузлар бўйидаги майсазорларга тикиб, подшоҳнинг кўрсатмасини кутиб турдик.

[1404 йил] 4 сентябр, пайшанба куни улуғ амирнинг қариндоши бўлмиш ясовул боққа келди. У улуғ амир Тўхтамиш элчиларини жўнатиш билан банд бўлганлиги сабабли ушбу элчиларни қабул қилолмаётганини айтиб, уларни ҳамда Бобил султони элчисини зериктирмаслик учун бугун сайл уюштириб, базму зиёфат беришни таяинлаганнинг маълум қилди.

[1404 йил] 31 август якшанбадан 8 сентябр душанбагача шу боғда турдик. Шу куни улуғ амир бизга одам юборди. Чунки подшоҳ ўз удумига кўра элчиларни беш-олти кундан кейин ўз ҳузурига таклиф этади. Элчилик қанчалик муҳим бўлса, шунча кўп вақт ўтказиб қабул қилинади.

ДИЛКУШО БОҒИ. ЭЛЧИЛАРНИ ТЕМУРГА ТАНИШТИРИШ

ЗИЁФАТ. СОВҒАЛАРНИ ҚАБУЛ ҚИЛИШ.

[1404 йил] 8 сентябр, душанба куни элчилар боғ ва саройдан чиқиб, Самарқандга қараб йўл олдилар. Уша турган жойимиздан Самарқандгача бўлган масофа боғроғлар, уйлар ва майдонлардан иборат текислик эди. Бу жойларда ҳар хил нарсалар билан савдо қилар эдилар. Соат учларда элчилар шаҳардан ташқаридаги катта боққа келиб тушдилар. Улуғ амир боғ ичкарисидagi саройда эди. Элчиларни боғдан ташқаридаги бинога жойлаштирдилар. Элчилар ҳузурига келган икки мулозим улар улуғ амирга олиб келган совғаларини топширишларини сўради. Совғаларни тартибга келтириб, сўнг подшоҳга тақдим этувчи махсус кишиларга ҳавола этишларини айтдилар. Ясовулларнинг айтишича, улуғ амир аёнларидан бўлган мирзонинг фармойиши шундай эди. Элчилар совғаларини уларга топшириб, ўзлари ҳам изма-из боришлари керак эди. Султоннинг элчиси ҳам ўзи билан олиб келган совғани топшириб, мулозимнинг орқасидан бориши керак.

Совғаларни олиб чиқишлари билан элчиларнинг ҳам қўлларидан етаклаб бошлаб кетдилар. Олтин ҳамда зангори қошинлар билан зеб берилган жуда кенг ва баланд дарвозадан боққа кирилади. Эшк олдида найзалар

билан қуролланган посбонлар турар эдилар. Нарироқда тўпланиб турган оломон уларга яқин келолмас эди.

Ичкарига кирганимиз заҳоти безатилган олти филга кўзимиз тушди. Ҳар бирининг устида махсус айвончалар бўлиб, уларга иккитадан байроқ тикилганди. Айвончаларда ўтирган одамлар филларни ҳар хил тамошалар кўрсатишга ундардилар. Элчиларни бу ердан ўтказиб олдинга бошладилар. Биз қўлларидан совғалар ва бошқа нарсаларни тахлаб олиб бораётган ҳалиги кишиларга кўзимиз тушди. Кейин элчиларни совға кўтариб бораётган кишилардан олдинга ўтиб, бир оз кутиб туришларини айтдилар. Сўнг бизга одам юбориб, юришни давом эттиришимизни маълум қилдилар.

Ҳалиги икки мулозим элчиларни қўймай, қўлларидан тутиб етаклаб борардилар. Темурбекнинг Кастилия қироли ҳузурига йўллаган элчиси ҳам биз билан бирга эди. Испанча кийинган элчини кўриб, ватандошлари кулиб туришардилар. Элчиларни шоҳсупада ўлтирган бир кекса мулозим ҳузурига бошлаб келдилар. Бу киши Темурбек опасининг ўғли эди. Элчилар унга таъзим қилдилар. Сўнгра элчиларни супада ўлтирган кичик болалар олдинга бошлаб келдилар. Булар подшоҳнинг набиралари эдилар. Элчилар уларга ҳам таъзим қилдилар. Элчилардан Кастилия қироли Темурбекка йўллаган мактубни беришларини сўрадилар. Номани уларга топширдик. Қиролининг мактубини шу болалардан бири қўлга олди. Айтишларича, бу бола подшоҳнинг катта фарзанди Миаха Мирассанинг (амирзода Мироншоҳнинг) ўғли эди. Уччала бола дарҳол ўринларидан туриб, мактубни дарҳол шоҳга етказдилар. Элчиларни олдинга юришга таклиф этдилар. Назаримда, улуғ амир худди ҳашаматли уй бўсағасида ўлтиргандай туюлди менга. У шоҳсупа устида ўлтирарди. Унинг олдида фаввора ичида қизил олмалар сузиб юрарди. Улуғ амир лўла болишга ёнбошлаган ҳолда, шойи тўшакча устида ўлтирарди. Подшоҳнинг эғнида гулсиз силлиқ шоҳи яқтак, бошида узун телпак, телпакнинг тепасида қизил ёқут, жавоҳир ва бошқа қимматбаҳо тошлар қадалган. Элчилар подшоҳни кўришлари заҳоти ўнг оёқларида тиз чўкиб, қўлларини кўксига қўйиб, таъзим қилдилар. Кейин бир оз яқинлашиб, яна таъзим қилдилар, сўнг тиз чўкиб турдилар. Улуғ амир уларнинг ўринларидан туриб, яқинроқ келишларини айтди. Мулозим подшоҳга яқинроқ боришга истиҳола қилиб, элчиларнинг қўлларини қўйиб

юборди. Подшоҳ ёнида турган, унга энг яқин кишилар ҳисобланган Шамелек мирасса (амир Шоҳмалик мирза), Норадин мирасса (Шайх Нуриддин) деб аталган амирлар элчиларнинг қўлларидан олиб подшоҳ ёнига келтириб, қатор қилиб тиз чўктириб қўйдилар. Подшоҳ элчиларни яхшироқ кўриб олиш учун яқинроқ келишларини сўради, чунки шоҳнинг кўзлари кексаликдан хиралашиб қолган эди. Улуғ амир элчиларга қўлидан ўпишга рухсат этмади, чунки уларда бундай одат йўқ. Улар иззатталаб кишилар бўлмаганлиги сабабли ҳатто улуғ амирнинг ҳам қўлидан ўпмайдилар.

Шундан кейин подшоҳ элчиларга мурожаат қилиб, «ўғлим қиролнинг аҳволи қандай, унинг ишлари жойиндами?», деб сўради. Элчилар подшоҳнинг саволларига жавобан элчилик ҳақида тула ахборот бердилар. Улуғ амир элчиларнинг муддаоларини муфассал тинглади. Шундан сўнг шоҳ оёқ тарафида ўлтирган мулозим, Татаристоннинг собиқ ҳукмдори Тўхтамишнинг ўғлига. Самарқанд шаҳзодаларидан бирига ва бошқа аслзодаларга мурожаат қилиб, деди: «Мана дунёнинг у бурчагида яшовчи мавжуд фаранги қироллар орасида энг пешқадами — менинг ўғлим Испания қироли юборган элчилар! Испан халқи буюк халқ, мен ўғлим қиролни шарафлайман. Қирол сизларни совғасиз, фақат [биргина] мактуб билан юборганида ҳам мен ўғлимнинг аҳволи ва соғлигини билиб, совға олгандай хурсанд бўлур эрдим».

Улуғ амирнинг набираси қиролнинг мактубини баланд кўтариб бобоси қаршисида турарди. Диния магистри улуғ амирнинг олисдаги қирол ўғли юборган мактубни ундан бошқа ҳеч ким ўқийолмаслигини, подшоҳ қачон лозим кўрсалар, ўша тобда унга ўқиб беришни тилмоч орқали билдирди. Подшоҳ мактубни набирасининг қўлидан олиб, уни очиб кўриб, «Агар мен мактубни ҳозир эшитишни хоҳласам-чи?», — деди. Диния магистри «ҳазрати олийлари қачон лозим кўрсалар, мен ҳаминша хизматларига тайёрман», — деди. Улуғ амир кейинроқ уни ҳузурига таклиф этиб, дам олиш пайтида, иккалалари ёлғиз хонада ўқиб эшитиб, нималар қилиш зарурлигини айтишни билдирди. Шундан кейин элчиларни ўрнидан турғизиб, улуғ амирнинг ўнг тарафидаги супага [бориб] ўлтиришга таклиф этдилар. Мирзолар элчиларни қўлидан тутиб бошлаб бориб, Хитой подшо-

си Чуйсхан¹ элчиларидан пастга ўтқизишди. Хитой ҳукмдори Темурбекдан ҳар йили тўланадиган божни талаб қилиб элчи юборган. Подшоҳ испаниялик, бобиллик элчиларнинг Хитой элчиларидан пастроқда ўлтирганини кўргач, уларни олдинга ўтқизишни буюрди. Биз подшоҳ кўрсатган ўринга ўтиб ўлтирганимиздан кейин салтанат амирларидан бири Хитой элчиси ённга келиб, «Улуғ амир ўз ўғли ва дўсти — Испания қироли элчисини, юқорига, сиз, улуғ амирнинг душмани элчисини улардан қуйига ўлтирсин», деб буюрди», — деди. Шундан кейин Темурбек элчилар шарафига қандай тадбирлар белгиланаётганини тилмоч орқали тушунтирди...

Испаниялик элчиларни, шунингдек бошқа мамлакатлардан келган элчиларни ҳамда бошқа кўп одамларни тартиб билан ўз ўринларига ўлтирғизганларидан кейин, қайнатилган, тузланган, қовурилган қўй гўштлари ҳамда от гўштларини дастурхонга тортдилар. Бу гўштларни доира шаклидаги зар қадалган чарм дастурхон устига қўйиб, четидаги балдоқларидан ушлаб кўтариб келдилар. Подшоҳ гўшт талаб қилганда, бу ерда ҳозир турган кўп хизматкорлар ушбу чарм дастурхонни унинг олдига судраб келтирардилар, чунки чарм дастурхон устига шу қадар кўп гўшт қўйилган эдики, кўтарганда тамом йиртилиб кетиши мумкин эди. Гўшт келтирган хизматкорлар улуғ амирдан йиғирма қадамча нари кетганларидан сўнг, гўшт майдаловчилар пайдо бўлдилар, олдиларига пешбанд тутган, қўлларига чарм қўлқоп кийиб олган гўшт майдаловчилар чарм дастурхон устига тиз чўкиб ўлтириб олдилар. Улар гўштларни олтин, кумуш ва ҳатто сопол лаганларга, шунингдек бу ерларда нодир буюм ҳисобланган қимматбаҳо чинни идишларга бўлаклаб қўя бошладилар. Бу ерларда фахрли тансиқ овқат ҳисобланган отнинг суяксиз яхлит пиширилган сон гўштидан ўнта олтин ва кумуш идишларга бўлаклаб қўйдилар. Қўйнинг суяги ажратиб олинган семиз сон гўшти, муштдай бўлаклардан иборат от буйраги ва яхлит пиширилган қўй каллаларини ҳам шу идишларга қўйдилар. Бошқа кўп идишларни ҳам шу йўсинда тайёрладилар. Ҳамма идишларга етарли даражада таом-

¹ Император Чжу Юан-чжан (1368--1398)нинг тахт вориси ҳақида сўз бормоқда.

лар қўйилгандан кейин, уларни расамади билан кетма-кет териб чиқдилар. Шундан сўнг шўрва қўйилган тоғораларни кўтариб келдилар. Шўрвага туз солиб, таъмини ростлагач, ҳар бир гўшт солинган идишга қайла тарзида оз-оздан қўйиб чиқдилар. Юпқа пиширилган нонни тўрт буклаб, ҳар бир идишдаги гўшт устига қўйдилар. Шундан кейин ҳар бир таом солинган идишни улуғ амирнинг аъёнлари, мирзо ва аслзодалардан икки-уч киши кўтариб, Темурбек, элчи ва ясовулларининг олдига қўйдилар. Чунки мазкур идишларни бир киши кўтариб қўя олмас эди. Темурбек ўз олдига қўйилган икки идишни илтифот юзасидан элчилар олдига қўйишни буюрди.

Ҳозиргина қўйилган гўштни идиш тўла бўшамасдан туриб тезда олиб кетиб, янгисини келтириб қўяр эдилар. Зиёфатда ўлтирган ҳар бир кишининг олдидан олинган таом, удумга кўра, уларнинг уйларига юборилар эди. Акс ҳолда катта ҳурматсизлик бўлур эди. Бу ерда гўшт ҳайратланарли даражада мўл эди. Элчилар олдидан олинган гўштни уларнинг удумига кўра ўз кишилари уйларига олиб кетишлари лозим. Элчиларнинг одамларин олдига шу қадар кўп гўшт қўйилдики, мабодо олиб кетмоқчи бўлсалар, ярим йилга етар эди.

Қайнатиб пиширилган ва қовурилган таомлар олингандан кейин, дудланган қўй гўшти, хасип ва бошқа ҳар хил йўсинда тайёрланган таомлар тортилди. Шундан сўнг дастурхонга кўплаб мева-чева, қовун-тарвуз, узум, шафтоли қўйилди. Олтин ва кумуш қувачаларда бия сутидан ширинлик аралаштириб тайёрланган қимиз тортилди. Жуда мазали бу ичимликни улар ёзда тайёрлаб истеъмол қиладилар.

Зиёфат тугагач, қирол томонидан юборилган, шунингдек Бобил султони йўллаган совғаларни кўтарган кишилар подшоҳ олдидан ўтдилар. Бундан ташқари, ўша кунни улуғ амирга совға қилинган қарийб уч юзта от ҳам ҳазрати олийлари олдида намоён қилинди. Базм маросими тугагач, элчиларни олиб чиқдилар ва уларга бир мулозимни қўшиб, ғамхўрлик қилиш зарур бўлган ҳамма нарсани муҳайё этишни тайинладилар. Мазкур мулозим салтанатнинг бош дарвозабони — эшик оғаси эди. У элчиларни, шунингдек Бобил элчисини ҳам Темурбек турар жойдан унчалик узоқ бўлмаган махсус бинога ўринлаштирди. Бу ер сувга мўл жой эди.

Элчиларни жўнатганларидан кейин улуғ амир қирол

юборган совғаларни келтиришни буюрди ва бу совғалардан жуда мамнун бўлди. Қирмизий матоларни ўз хотинларига, айниқса ўзи билан боғда бирга бўлган катта хотини Бибихонимга бўлиб берди. Темурбек Бобил султонининг элчиси ва бошқа элчилар ўша кунни келтирган совғаларни кўришни истамасди. Бу совғаларни подшоҳ талаб қилгунча уч кун яшириб қўйдилар. Чунки бу ерликлар совғаларни уч кундан кейин қабул қиладилар.

Улуғ амир элчиларни қабул қилган боғ Боғи дилкушо¹ деб аталади. Темурбек жума кунигача шу боғда бўлиб, кейин Байчинор [Боғи чинор²]га ўтди. Боғи чинор янги қурилган ҳашаматли катта сарой жойлашган боғ эди.

БОШҚА БОҒДА ТАШКИЛ ЭТИЛГАН ТҲҲ. САРОЙ ТАСВИРИ. ТАРЖИМОННИНГ ХАТОСИ

[1404 йил] 15 сентябр кунни кечаси душанбада Темурбек Боғи дилкушодан беҳад гўзал бошқа бир боққа кўчиб ўтди. Боғнинг гиштдан ишланган, кошинлар, ложувард ва тилло бўёқлар билан ҳар хил йўсинда безатилган чиройли катта дарвозаси бор. Улуғ амир бугун катта тўй ташкил этиб, унга элчилар, кўплаб эркак ва аёллар, қариндош-уруғлар ва бошқа меҳмонларни таклиф этишни буюрди. Бу гўж-гўж мевали ва манзарали дарахтлар соя тушириб турган жуда улкан боғ эди. Боғдаги йўлак ва сўқмоқлар тўсиқлар билан ўралган. Боғда кўплаб чодир ва соябонлар бўлиб, улар қурама ва бошқа усулларда тикилган шойи мато ҳамда гулдор гилямлар билан қопланган. Боғ ўртасида қош шаклида жуда анвойи нарсалар билан безатилган чиройли бино бор. Уй ичида кўрпа-ёстиқлар тахланадиган ёки баландроқ нарсалар қўйиладиган учта ўриндиқ, уйнинг деворлари ва саҳни кошинлар билан қопланган. Тўрдаги энг катта ўриндиқда баландлиги одам бўйи, кенглиги бир ярим газ келадиган зарҳалланган кумуш хонтахта ту-

¹ Боғи дилкушо — Самарқанддан 6 км масофада, унинг кун чиқар тарафида жойлашган чорбоғ. 1396--1399 йиллари қурилган.

² Боғи чинор — Самарқанднинг жанубий тарафида. Сноб ариғининг ўнг соҳилида жойлашган чорбоғ.

рарди. Кимхоб ва бошқа шоҳи матолардан зарҳал билан тикилган кўрпачалар хонтахта олдига қат-қат қилиб қўйилган. Бу улуғ амир ўлтирадиган жой. Деворларга пуштиранг шоҳи пардалар тутилган. Дарпардалар зарҳал чиройли кумуш тўқалар билан безатилган. Тўқаларга зумрад, марварид ва бошқа қимматбаҳо тошлар ўрнатилган. Пардалар устидан кенглиги ярим қарич келадиган шоҳи лахтаклар тутилган бўлиб, улар ҳам парда сингари қимматбаҳо тўқалар билан безатилган эди. Пастга эгилиб турган лахтаклар учндаги ранг-баранг ипак боғичлар шамолда елпинганда жуда чиройли кўринарди.

Мазкур ўриндиқларнинг равоқ шаклидаги эшиклари олдида ҳам худди юқоридагидай безатилган пардалар тутилган. Пардалар найзасимон ёғочга осилган бўлиб, учларидаги катта-катта ипак боғичлари ерга тегиб турарди. Бошқа ўриндиқларга ҳам худди шундай безатилган бошқа хил пардалар тутилган. Уй саҳнига гилам ва кигизлар тўшалган. Уй ўртасида, эшик рубарўсида иккита олтин хонтахта турибди. Ҳар бири тўрт пояли яхлиг ясалган. Ҳар бир хонтахтанинг узунлиги икки ярим, кенглиги бир ярим қарич келади. Хонтахта устига етти-та олтин қувача қўйилган. Қувачалардан иккитаси сиртдан ўйиб ўрнатилган йирик-йирик марварид, зумрад, ферузалар билан безатилган. Ҳар бирининг ўйилган чизиклари зиҳига ёқут ёпиштирилган. Бундан ташқари, хонтахта устида олтита думалоқ тилла коса. Косалардан бирининг ичига йирик думалоқ гулдор марваридлар билан сайқал берилган. Коса ўртасига ҳажми икки бармоқдай келадиган рангдор табиий ёқут ёпиштирилган. Элчилар ушбу тўйга подшоҳ номидан таклиф этилдилар. Таклиф этувчилар биз турган жойга таширф буюрганларида ҳали уларнинг тилмочи етиб келмаган эди. Тилмочини кутишга тўғри келди. Элчилар базмга кечикиб келганларида подшоҳ овқатланиб бўлган эди. У «бундан кейин элчилар мен таклиф этганда тилмочини кутмасдан дарҳол етиб келишлари лозим, бу сафар уларни авф этаман, чунки элчилар менинг хонадоним ва аъёнларимни кўриб, ҳар жиҳатдан яйрасинлар, деган ниятда улар учун ушбу сайлни уюштирганман» деди. Элчиларнинг тўйга ўз вақтида етиб келмаганлиги, тилмочининг улар билан бирга бўлмаганлиги, бунинг устига подшоҳ хонадонининг бошқарадиган амирларнинг келмаганлиги учун подшоҳ мирзалардан қаттиқ хафа бўлди.

Одам юбортириб, тилмочни топтириб келдилар. «Сен фараиғий элчилар ёнида бўлмаганлигинг сабабли Темурбек қаҳрланиб норози бўлди. Сенинг тарбия топиб тузалишинг, бундан буён хизматга ҳамма вақт шай бўлиб туришинг учун бурнингдан ип ўтказиб, бутун ўрда бўйлаб етаклаб чиқишга буюрамиз»,— дедилар тилмочга. Шундай дейишлари биланоқ бошқа кишилар унинг бурнидан тутиб тешмоқчи бўлдилар. Лекин улуғ амир кўрсатмаси билан элчиларни бошлаб келган мулозим тилмочни авф этишларини ўтиниб сўради. Шундай қилиб уни жазодан омон сақлаб қолди. Темурбек элчилар ҳузурига одам юбориб, «тўйга етиб келолмаганликларини учун уларга ўз улушларини тақдим этиш керак»,— деди ва уларга беш қўй ва иккита катта кўзада шароб юборди. Ушбу тўйга хотин-қизлардан тортиб, асладоларгача ва бошқа кўплаб кишилардан иборат кўп халқ тўпланди. Элчилар мазкур саройини ҳам, боғ ва хоналарини ҳам кўролмадилар. Бироқ «ҳамма нарсани кўриб яйрасин»,— деб олиб борилган уларнинг нақиллари ушбу маросимни бошдан-оёқ мириқиб томоша қилдилар.

БАГИНО БОҒИДА [БОҒИ НАВДА]¹ ТЎЙ

ТАНГА СОЧИШ МАРОСИМИ

[1404 йил] 22 сентябр, душанба кунини Темурбек ушбу қасрдан бошқа боғдаги саройга кўчиб ўтди. Боғ тўртбурчак баланд девор билан ўралган бўлиб, унинг ҳар бурчида баланд, думалоқ минора қад кўтарган эди. Боғ ўртасида қош шаклида катта уй бўлиб, олдида ҳовузи бор. Бу уй шу вақтгача ҳали биз кўрган биноларга нисбатан анча салобатли бўлиб, унинг деворларига олтин ва ложувард бўёқлар билан сайқал берилган.

Ушбу боғ ва саройлар шаҳардан ташқарида бўлиб, мазкур боғ Багино [Боғи нав] деб аталади. Боғи навда улуғ амир катта базм уюштириб, унга элчилар ҳам таклиф этилдилар; кўп одам бўлди. Мазкур базмда Темурбек шароб ичишга рухсат этди, унинг ўзи ҳам ичди.

¹ Амир Темур қурдирган сўнгги боғлардан бўлиб, 1404 йили қурилган. Самарқанд Ҳисорининг Барбой бурчагида жойлашган. (Мух).

Чунки уларнинг уйда ҳам, жамоат орасида ҳам подшоҳнинг ижозатисиз шароб ичиши мумкин эмас. Улар шаробни овқат олдида берадилар ва шу қадар тез-тез ва кўп узатадиларки, пировардида маст бўлиб қоладилар. Тўйиб ичиб маст бўлмаган базм уларнинг наздида базм эмас. Соқийлар майни тиз чўкиб узатадилар. Ичиб бўшатилган коса ўрнига бошқасини узатишдан бошқани билмайдилар. Соқийнинг бири май қуйишдан чарчаса, ўрнига бошқаси келади. Фақат узлуксиз май қуйиш билан машғул бўладилар. Ҳаммага фақат бир киши май тутади, деб ўйламанг тагин. Пўқ, албатта. Майхўрни кўпроқ ичишга қисташ учун фақат бир соқий бир ёки икки кишига май тутади, холос. Подшоҳнинг хоҳиши ва ижозати билан ўтказилаётган май базмида бирор кишининг ичмаслиги улуғ амирга ҳурматсизлик деб қаралади. Шу боис ҳамма кўпроқ ичишга ҳаракат қилади. Косаларга лиммо-лим қуйилади, тагида қолдириб ичишга ҳеч кимнинг кўнгли ботинмайдн. Сипқариб ичмаган кишининг қўлидан косаси қайтиб олинмайдн, уни бир томчи ҳам қолдирмай ичишга мажбур этадилар. Бир косадан бир-икки марта ичадилар. Темурбекнинг соғлиги учун қадаҳ кўтариш таклиф этилганда, ёки унга узоқ умр тилаганларида ҳамма бир томчи қолдирмасдан ичиши шарт. Кимки бунга амал қилиб, кўп май ичса, бундай киши эл ичра баҳодир деб тилга тушади. Кимки, бас этади,— деб ортиқча ичишни истамаса, унинг оғзидан қуйиб ичирадилар.

Шу кунн подшоҳ ўз амирларидан бирини элчиларга юбориб, базмга таклиф этаркан, «элчилар улуғ амир ҳузурида шоду хуррам кайфиятда ҳозир бўлсинлар»,— деб бир кўза май бериб юборган эди. Элчилар ташриф буюрганда, уларни шох ҳузурига аввалги тартибда олиб кириб ўрнилаштирдилар.

Майхўрлик узоқ давом этди, сўнг гўшти таомлар келтирдилар. Дастурхонда қовурилган ва қайнатилган от гўшти, қайнатилган ва дудланган қўй гўшти, ўз удумларига кўра ҳар хил усулларда тайёрланган гуручлик овқат жуда кўп бўлди. Овқатланиб бўлингач, Темурбек амирларидан бири қўлида кумуш танга тўлдирилган кумуш коса тутган ҳолда ўртага чиқиб, тангаларни элчилар ва меҳмонлар устидан сочиб юборди. Танга сочувчи амир коса тагида қолган тангаларни қўлига олиб, элчиларнинг оёғи остига сочди. Сўнг улуғ амир элчиларга кимхоб чопон кийдиришни буюрди. Элчилар бу

ернинг удумига кўра, уч бор тиз чўкиб, Темурбекка таъзим қилдилар. Шоҳ элчиларни эртага тушлик овқатга таклиф этди.

БОҒИ ДИЛКУШОДА ТҶИ

Эртаси, сешанба, [1404 йил] 23 сентябр куни подшоҳ Боғи навдан унчалик узоқ бўлмаган Диликия [Боғи Дилкушо] деб аталган бошқа боғдаги кўшкка кўчиб ўтди. Темурбек мазкур боғда яна тўй берди. Подшоҳнинг фармойиши билан бошқа жойлардан Самарқандга келтирилган салтанат қўшинининг катта қисми тўйда иштирок этди. Мазкур тўйда элчилар ҳам ҳозир бўлдилар. Боғ ва сарой ғоят гузал. Улуғ амирнинг кайфияти бағоят баланд эди. Унинг ўзи ҳам, атрофидагилар ҳам май ичдилар. Бу ернинг удумига кўра от ва қўй гўшtidан қилинган таомлар жуда кўп эди. Зиёфат тугагач, Темурбекнинг фармойишига биноан элчиларга кимхоб тўн тақдим этдилар. Шундан сўнг элчилар подшоҳ қароргоҳи яқинидаги ўз турар жойларига қайтдилар. Мазкур тўйга шу қадар кўп одам йиғилган эдики, улуғ амир турган жойга яқинлашганимизда умуман ўтиб бўлмай қолган эди. Элчиларга бириктирилган қўриқчилар йўл очганларидан кейин оломон орасидан ўтиб олди.

Дилкушо боғи олдида кенг майдон бўлиб, анҳор ва ариқлар оқиб ўтарди. Подшоҳ мана шу майдонда ўзи ва хотинлари учун чодирлар тикишни буюрди. Шунингдек, унинг пойига, қир-адирлар ва далаларга ёйилган қўшинлар бу ерга йиғилиб келиб, чодир тикишларини, ўз оиласи ва бола-чақалари билан тўю томошада иштирок этишларини буюрди.

Улуғ амирнинг чодир тикилгандан кейин ҳар бир кишининг ўз чодирини қаерда қандай жойлаштиришни аниқ эди. Каттадан кичик ҳамма ўз ўрнини билиб, ҳеч қандай шовқин-суронсиз чодир тикишга киришди. Қўшин қисмлари турли жойлардан ҳар куни тўда-тўда бўлиб тинимсиз оқиб келарди. Уч-тўрт кундан кейин салтанат чодирлари атрофида қарийб йиғирма минг чодир пайдо бўлди. Ҳар бир тўданинг ўз қассоблари, ошпазлари бўлиб, бу ерларда яна яхна гўшт, ҳар хил ширинликлар билан савдо қилинар, бошқалари арпа, мева сотар, новвойлари тандир қуриб, нон пишириб, савдога чиқарардилар. Қароргоҳда ҳар бир қўшин тўдасида иста-

ган касб эгаси — усталарни топиш мумкин эди. Ҳар бир тўда алоҳида маҳаллаларга бўлинган. Бугина эмас, қўшни ҳамма вақт ўзи билан бирга чодир-ҳаммомни ҳам олиб юрар, ҳаммомчилар муайян жойда дарҳол чодир тикиб, қозонда сув қайнатиб, ҳамма зарур нарсаларни ҳозирлаб, иситиладиган ҳаммом хоналари қураб эдилар. Хуллас, тўйга келувчилар қаерда жойлашишини олдиндан билар эдилар. Подшоҳ элчиларнинг ўзига яқин бўлишини кўзда тутиб, уларни ўз қароргоҳига яқин чорбоғлик уйга олиб келишларини тайинлади. Мазкур уй подшоҳнинг ихтиёрида эди.

НАСРОНИЙ ЭЛЧИЛАР

[1404 йил] йиғирма тўққизинчи сентябр, душанба кунин подшоҳ Самарқандга жўнаб кетди ва шаҳарга кираверишдаги бир уйга келиб тушди. У мазкур уйни ўз хотинини Сароймулк хоним (Бибиҳоним)нинг волидаси учун қурдирган эди. Қайнона шу уй ичкарисига мақбарага дафн этилганди. Бу ерлик одамларда ўз уйлариини ҳаддан ошиқ безаш одат эмас. Бироқ, мазкур уй ҳар жиҳатдан безатилган, серҳашам эди. Уй қурилшини ҳали тугаганича йўқ. Шунинг учун унда ҳар кунин усталар ишлаб турарди.

Шу кунин Темурбек [яна] катта тўй уюштириб, унга элчиларни ҳам таклиф қилди. Улуғ амир ушбу тўйни Хитой мамлакати билан чегарадош, илгари Хитой салтанати тасарруфида бўлган бир мамлакатдан келган элчилар шарафига уюштирди. Зикр этилган элчилар ҳам шу кунин тўйга ташриф буюрдилар. Элчилар ўзларининг хос либосларини кийиб олган эдилар. Уларнинг бошлиғи мўйнадан тикилган эскироқ пўстин кийган, бошндаги кичкина телпакнинг боғичлари унинг кўксига тушиб турарди. Телпак шу қадар кичик эдики, тушиб кетгудай бўлиб, бошида зўрға илиниб турарди. Унинг ҳамроҳлари ҳам мўйнадан пўстин кийган эдилар, баъзиларининг мўйнаси ичкарида, бошқалариники ташқарига қараган қилиб тикилган эди. Улар бамисолни дегрезликда ишлаб турган одамларга ўхшар эдилар.

Зикр этилган элчилар Темурбекка сувсар, ошланмаган оқ тулки ва сулув мўйналари ҳамда лочинлардан нборат совға тақдим этдилар. Элчилар хитойлар синга-

ри насроний дини мазҳабидан эдилар. Мазкур мамлакат элчилари Татаристоннинг собиқ подшоси Тўхтамишнинг ҳозирги вақтда подшоҳ қарамоғида бўлган невараларидан бирини ўзларига ҳукмдор этиб тайинлашни сўраб келган эдилар. Подшоҳ шу куни баъзи саййидзодалар билан узоқ вақт шатранж ўйнади. Муҳаммад пайғамбар авлоди бўлган кишиларни саййидлар деб атайдилар. Подшоҳ шу куни мазкур элчилардан совға қабул қилмоқчи эмас эди. Бироқ совғаларни олиб келганлари учун уни кўздан кечирди.

КОНИГИЛ УЛАНИДА ТУИ

[1404 йил] иккинчи октябр, пайшанба куни Темурбекнинг бош эшик оғаси бўлган бир мулозим элчилар ҳузурига ташриф буюрди. Подшоҳ овруполикларнинг ҳар куни шароб ичишларини яхши билишини, лекин унинг ҳузурида май ичишдан истиҳола қилаётганларини, уларнинг тортинмай еб-ичишлари учун алоҳида базм уюштиришни тайинлаб юборганини айтди. Темурбек базм учун ўнта қўй, бир от ва шароб бериб юборганди уларга. Май ичилиб, базм тугагач, элчиларга кимхоб чопонлар, қўйлак ва қалпоқлар кийгизилди, подшоҳ совға этган отлар тақдим этилди.

САРОПАРДА ВА ЧОДИРЛАР ТАСВИРИ

[1404 йил] олтинчи октябр, душанба куни улуғ амир ўз ўрдаси турган жойда катта зиёфат берди. Унинг шу ерда ҳозир бўлган барча қариндош-уруғлари, хотинлари, ўғиллари ва невараларининг хотинлари, аъёилари, узоқ-яқиндан келган барча одамлари шу ерга йиғилиб, подшоҳнинг фармойишини кутиб туришлари зарур эди. Шу куни элчиларни ҳам подшоҳ ўрдаси турган жойга олиб келдилар. Келишимиз билан дарё бўйига тикилган сон-саноқсиз чиройли чодирларга кўзимиз тушди. Бир-бирига яқин қилиб тикилган чодирлар жуда чиройли манзара ҳосил қилган эди. Элчиларни қўшин юриш қилганида зарур бўладиган ҳар хил нарсалар билан савдо қилинаётган кўчалардан олиб ўтдилар. Подшоҳнинг чодирларига яқинлашганимизда бизни бир шийпонга ўринлаштирдилар. Оқ каноп мато устидан анвойи рангдаги матолар қопланган бу шийпон узун бўлиб, у икки таёқ-

қа каноп иплар билан таранг қилиб юқорига қараб тортиб қўйилган эди. Офтобдан сақланиш ва шамол ўтиб туришига мўлжалланган бундай узун ва баланд соябонлар ялангликда кўп эди. Соябонлар яқинида чодирсмон, аммо тўртбурчак шаклдаги катта ва баланд бир кўшк қурилган эди. Баландлиги уч найза бўйи келадиган бу кўшкнинг четлари ҳам қарийб бир найза бўйи кўтарилиб турарди. Кўшкнинг кенглиги юз қадамча. Чорбурчак шаклидаги бу кўшк думалоқ шипга эга бўлиб, уни одам кўкраги қалинлигида бўлган ўн икки катта устун тутиб турибди. Устунлар ложувард, зарҳал ва бошқа бўёқлар билан бўялган. Кўшкнинг бир бурчагидан иккинчисига учтадан уч қисмлик улама устун қўйилган бўлиб, ҳар бир устун бир-бирига улаб маҳкамланган эди. Устун бўлақларини кўтаришда арава ёки дарвоза ғилдиракларига ўхшаш чарх орқали, баъзи жойларида чамбарак ёрдамида кўтариб маҳкамланган. Ҳар бир устуннинг тепасидан пастга қадар туширилган шоҳи деворпардалар устунларга шундай ўралган эдики, устунлар ўртасида [ўзига хос] равоқ ҳосил бўлган эди. Тўртбурчак кўшкнинг ташқи томонида, эшик олдида соябонли пиллапоялар қурилган. Унинг тепа қисми кўшкка қўшилиб кетган. Соябонли пиллапоялар ичкаридаги бирмунча ингичкароқ йигирма тўртта устунга таянган. Кўшкда ҳаммаси бўлиб ўттиз олти устун бор. Кўшк беш юзтача рангдор чилвир иплар билан тортилган. Кўшкнинг ички тарафига қизил ғиламлар қопланган. Ғиламлар устига ҳар хил рангдаги шоҳи газлама лахтаклари тикилган. Шоҳи девор пардаларга баъзи ўрниларда зарҳал иплар билан турли шаклларда нақшлар солинган. Шифтининг ўртасига гузал расмлар солинган бўлиб, унинг тўрт бурчагида қаноти йиғилган тўрт бургут тасвири чизилган. Кўшк ташқи томондан оқ, қора ва сариқ йўл-йўл шоҳи мато билан қопланган. Кўшкнинг бурчакларида баланд устун бўлиб, устига мисдан ясалган олма, унинг тепасида эса ой тасвири туширилган. Кўшкнинг энг баланд жойлари устидан аввалгилардан баландроқ тагин тўртта устун кўтарилган бўлиб, уларнинг устида ҳам мис олма ва тўлғи ой ўрнатилган. Кўшк устидаги бу устунлар орасида ҳар хил шоҳи кунгуралари бўлган минора қад кўтарган. Миноранинг ичкарисига кириладиган эшиги бор. Кўшкни кучли шамол тўзғитганда, одамлар унинг тепасига чиқиб, зарур жойларда у ёқдан-бу ёққа бемалол юра олар эди.

лар. Кўшк катта ва баланд бўлиб, узоқдан қасрга ўхшар эди. У шу қадар баланд, кенг ва улуғвор эдики, [унга] ҳайратланмасдан қараш мумкин эмас. Қўйингки, бу кўшк мен тасвирлагандан кўра гўзалроқ эди. Кўшкнинг ичкарисиди бир томонда гилам солинган супа бўлиб, устига уч-тўрт қават кўрпачалар тўшилган. Супа подшоҳнинг ўзига мўлжалланган. Чап тарафиди, шоҳсупадан хиёл четроқда гилам тўшалган яна бир супа, ундан пастроқда учинчи супа. Кўшк атрофи худди қаср ёки шаҳардаги сингари ранг-баранг девор маго билан ўраб олинган. Шоҳи девор устига каштали лхтаклар кунгура қилиб тикилган, ички ва ташқи атрофдан боғичлари бўлган бу лхтаклар шоҳи тўсиқни бир маромда тутиб турибди. [Деворни] ичкаридан устулар тутиб турибди. Девор доира шаклида бўлиб, кенглиги 300 қадам, баландлиги эса отлиқ аскар бўйига баробар. Кўшкнинг пештоқли баланд йўлаги, ичкари ва ташқарига очиландиган иккита эшиги бўлиб, у ҳам шоҳи девор сингари безатилган. Эшикнинг тепасида тўртбурчак шаклидаги кунгурадор мезанаси бор. Шоҳи тўсиқ ҳар хил гулдор кашталар билан безатилган бўлса-да, бироқ равоқ ва мезана уларнинг ҳаммасидан тўқис ва мукамалроқ безатилган. Шоҳи деворни улар сарпарда деб аташади. Мазкур шоҳи девор ичкарисиди ҳар хил усулда ўрнатилган катта-кичик чодир ва айвонлар мавжуд. Уларнинг орасида жуда баланд бир чодир ҳам борки, у ҳалқа шаклида бўлиб, арқон билан эмас, балки девори найзадан хиял йўғонроқ чўплардан бир-бирига тўр шаклида чатиштириб ишланган. Чодир устида ҳам худди шундай чўплардан баланд гумбази бор. Мазкур чодирнинг девори ва гумбази кафт энлигидаги тасмалар билан бир-бирига боғланган бўлиб, тасмалар пастда, чодир девори ёнидаги ҳалқаларга боғланган. Чодир шу қадар баланд эдики, унинг ўша тасмалар воситасида тикланганига ажабланмасдан мумкин эмас эди. Чодирнинг устига қизил гиламлар ташланган. Офтоб тушмаслиги учун қўйдан гулсиз, каштасиз, чит газламалар кўрпа шаклида қоқилган. Бундан ташқари, чит қоплама устидан бир-бирини кесиб ўтган оқ тасмалар тортилган, тасмаларга кафтдай зарҳал кумуш тўқалар боғланган. Тўқаларга ҳар хил усулларда қимматбаҳо тошлар ўрнатилган. Чодирнинг ўрта жойидан айлантриб оқ тасма тортилган. Тасманинг аёллар кўйлаги этигидай майда қатма-қат қилиб тикилган зар бурмалари бўлиб, шамолда ел-

пингандай жуда чиройли кўрinnaдн. Чодирга ингичка чўплардан ишланган ва қизил гилам қопланган баланд эшикдан кирилади.

Мазкур чодир ёнига арқон билан тортилган бошқа бир чодир ўрнатилган. Қизил духоба қопланган ушбу чодир жуда мукамал қилиб безатилган. Айнан шу ернинг ўзида яна тўртта чодир бўлиб, бир-бирига ўтадиган қилиб ўрнатилган. Чодирлар орасида бамисоли усти ёпиқ кўча ҳосил бўлган. Мазкур саропарда доирасида яна кўплаб ҳар хил чодирлар бор эди. Саропарда тўсиғи ёнида худди ўшандай ҳажмда шинам қилиб ишланган бошқа бир шоҳи саропарда тикланган. Бамисоли кошчинлар билан сайқал берилгандай кўзга ташланадиган мазкур тўсиқнинг баъзи жойларидан даричалар очилган. Даричаларга эшикчалар ўрнатилган. Энсизгина ипак тасмалардан тўр қилиб тутилганлиги сабабли бу даричалардан ичкарига кириб бўлмас эди. Мазкур тўсиқ парда ўртасида яна бир жуда баланд чодир бўлиб, у худди аввалги чодир сингари қизил матодан тикилган ва кумуш тўқалар билан безатилган эди. Мазкур чодирларнинг баландлиги камида уч найза бўйи бўлиб, чодирнинг гумбазида қанот ёзган баҳайбат бургутнинг зарҳал кумуш тасвири туширилган. Бургутдан пастроқда, чодирга киравернишда, бир ярим саржин¹ масофада, чодирнинг уч томонидан бир-бирига тўғри ўринлаштирилган учта зарҳал берилган лочинлар қатор бўлиб турибди. Қанотни ёйилган ҳолатда тасвирланган бу лочинлар гўё бургутдан чўчиб узоқлашмоқчндай, тумшуқлари унга тикилган эди. Бургут эса лочинлардан бирига ташланмоқчи бўлиб турарди. Бургут ва лочинлар шу қадар табиий тасвирланган ва шу қадар зўр дид билан жойлаштирилган эдиларки, мазкур тасвир ажойиб мажозий иппора бўлиб хизмат қиларди. Мазкур чодир эшиғи олдида ранг-баранг шоҳидан тикилган соябон қуёш ҳаракатига қараб айланиб, чодир эшиғи олдини доимий равишда соя қилиб турарди. Биринчи тўсиқ парда ва унинг ичндаги чодир подшоҳнинг катта хотини Сарой-мулк² хонимга тегишли эди. Иккинчи бўлинма — подшоҳнинг Кичик хоним деб аталмиш хотинига тегишли³. Мазкур тўсиқ парда ёнида бошқа газламадан тикилган

¹ Саржин — 2,13 метрга тенг узунлик ўлчови.

² Клавихо уни Каньо деб атаган.

³ Асл исми Тўкал хоним.

яна бир саропарда бўлиб, унинг ичида кўплаб чодирлар, соябонлар мавжуд эди. Саропарда ўртасида мен юқорида баён этган чодир сингари ясалган бошқа чодир қад кўтарган. Бир-бири билан ёнма-ён жойлаштирилган, ҳар бири ўзгача рангларда ўзига хос услубда ишланган ўн битта тўсиқ бўлиб, уларни қалъалар деб атайдилар. Ҳар бир қалъа ичида бир-бирига ўхшаган, ипсиз тикланган, қирмизий гилам қопланган катта чодир, шунингдек, яна бошқа чодир ва соябонлар мавжуд. Саропардалар ораллиғида бир кўча ҳажмида жой қолдирилган бўлиб, уларнинг бир-бири билан ёнма-ён жойлашуви жуда чиройли кўринарди. Мазкур саропардалар подшоҳнинг хотинлари ва невараларининг хотинлари ва келинларига тегишли бўлиб, подшоҳ ва невараларни, уларнинг онласи мазкур саропардаларда худди ўз уйларидай қишин-ёзин истиқомат қиладилар.

Пешинга яқин подшоҳ мазкур саропардаларнинг биридан чиқиб келиб, бош саропардадаги кўшкка кирди. Элчиларни ҳам ўша ерга таклиф этди. Бу ерда от ва қўй гўштидан тайёрланган таомлар билан катта зиёфат берилди. Зиёфатдан сўнг элчилар ўз турар жойларига қайтдилар.

ТЕМУРБЕККА ЎЗ АЪЁНЛАРИ ТАҚДИМ ЭТГАН СОВҒАЛАР

[1404 йил] еттинчи октябр, сешанба куни Темурбек ўз ўрдасида яна бир катта тўй берди. Мазкур тўй юқорида баён этилган саропардалардан бирида уюштирилган бўлиб, унга [испан] элчилари ҳам ҳозир бўлдилар. Подшоҳ элчиларни ҳам ўша ерга олиб келишни буюрди. Элчилар етиб келганларида улуғ амр катта чодирда эди. У элчиларни ҳузурига чорлаб, ўз одатига кўра, катта базм уюштрди. хонадонининг эшик оғалари амр Шоҳмалик билан Шайх Нуриддин Темурбекка совға тақдим этдилар. Совға узун пояли бир неча кумуш идишлардан иборат бўлиб, ҳар бирига қанд, майиз, бодом, писта ва бошқа ширинликлар солинган, устига бир парча шоҳи газлама ташланган эди. Идишлар тўққизтадан эди, чунки улуғ амирга тақдим этилаётган совғалар тўққизтадан иборат бўлиши одат.¹ Темурбек совғаларни шу ерда

¹ Тўққиз-тўққиз одати — қадимдан турк ва мўғул халқлари ўртасида амалда бўлган одат. Совға қилинаётган нарсаларнинг ҳар биттаси тўққизтадан бўлган.

ҳозир бўлган мулозимларга улашди, устига шоҳи парча ёпилган идишлардан иккитасини элчиларга тақдим этди. Урнимиздан тураётганимизда устимиздан кумуш тангалар, феруза кўзли юпқа олтин тўқалар сочдилар. Зиёфатдан сўнг ҳамма ўз турар жойларига тарқалди.

Эртаси, чоршанба куні Темурбек яна зиёфат уюштириш ва унга элчиларни ҳам таклиф этишни буюрди. Уша куні қаттиқ шамол туриб, подшоҳ овқатланиш учун майдонга чиқолмади. У хоҳлаган кишиларга таом тортишни буюрди. Элчилар овқатланишни истамаганликларини сабабли қароргоҳларига қайтдилар.

ХОНЗОДА БЕГИМ ҲУЗУРИДА БАЗМ

[1404 йил] тўққизинчи октябр, пайшанба куні Темурбекининг катта ўғли Мироншоҳнинг хотини Хонзода бегим катта базм уюштирди ва унга элчиларни ҳам таклиф этди. Базм Хонзода бегимга тегишли жуда чиройли саропарда ичидаги чодирда ўтди. Хонзода бегимнинг чодирига яқинлашганимизда ерга қатор қилиб териб қўйилган шароб тўлдирилган бир талай кўзачаларга кўзимиз тушди. Элчиларни ичкарига бошлаб кирдилар. Хонзода бегим ўтирган жойга яқинлашганимизда у элчиларни ўз қаршисига, соябон остидаги супага чиқиб ўтиришга таклиф этди. Хонзода бегим ва унинг ҳузуридаги аёллар катта чодир эшикларни олдидаги айвонда ўтирардилар. Хонзода бегим эса супада ўлтирарди, истаган пайтда, олдида қатма-қат тўшалган кўрпачаларга ёнбошларди. У бугун қариндошларидан бирининг никоҳ тўйини ўтказётган эди. Бегим кўрнинишдан қирқ ёшларда, тўладан келган, оқ юзли аёл эди. Унинг олдида май, шунингдек улар, яъни маҳаллий халқ кўп истеъмол қиладиган ичкилик солинган кувачалар турарди. Бия сутидан шакар солиб тайёрланган бу ичимлик қимиз деб аталади. Тўйда кўпгина мулозимлар ва подшоҳнинг қариндошлари ҳам ҳозир бўлдилар. Тўйда мўтриблар тинмай куй чалар эдилар. Элчилар тўйга етиб келганларида ичкилик бошланган эди. Ичкилик қай йўсинда олиб бориладди? Подшоҳнинг қариндоши бир кекса мулозим ҳамда унинг қариндоши [ва яна] иккита ёш ўғил бола Хонзода бегим ва бошқа аёлларга қадаҳ тутар эдилар; қадаҳ тутувчиларнинг қўлида сочиққа ўхшаган бир парча оқ мато бўлиб, сабукашлар кичик олтин пиёлаларга май тўлдириб, уларни тилло патнисчаларга қўярдилар.

Қадаҳ тутувчилар олдинда, уларнинг кетидан пиёлалар қўйилган патнисни кўтариб олган шарбатдор борарди. Ўртага борганларидан кейин, бир жойда туриб, ўнг тиззаларини уч бор букиб таъзим бажо келтирдилар. Сўнг май тўлатилган пиёла қўйилган патнисни олиб, Хонзода бегим ўтирган жойга яқинлашдилар. Пиёлани қўл теккизмасдан оқ сочиқ билан олиб, Хонзода бегим ва бошқа аёллар ҳузурида тиз чўкдилар. Аёллар пиёлаларни қўлга олганларидан кейин май узатган кишилар патнисни тутган ҳолда бир оз орқага тисарилиб, ўнг тиззаларида тиз чўкиб турдилар. Аёллар майни ичиб бўлганларидан кейин, май узатганлар ўринларидан туриб, яна уларга яқинлашадилар. Аёллар пиёлаларни хизматкорларнинг қўлидаги патнис устига қўйдилар. Шундан кейин хизматкорлар орқаси билан юриб чиқиб кетдилар. Бўнақа ичкиликбозлик қисқа вақт давом этган бўлса керак деб ўйламанг, аксинча, ичкиликбозлик таом тортилганга қадар давом этди. Хизматчилар қадаҳ тутиб, аёллар ҳузурида турганларида, уларнинг ўзини ҳам май ичишга қистар эдилар. Улар қадаҳни олиб четга чиқиб тиз чўкдилар, майни сипқориб ичиб, қадаҳ тагида бир томчи ҳам қолмаганлигини маликага намоён этиш учун пиёлани тўнтариб кўрсатардилар. Кейин уларнинг ҳар бири ўз хизмати ва жасоратлари ҳақида ҳаммани кўлдириб сўзлаб берардилар.

Темурбекнинг катта хотини Сароймулк хоним ҳам мазкур тўйда иштирок этдилар. Гоҳ май, гоҳ қимиз ичдилар. Зиёфат анчагача чўзилиб кетди. Сароймулк хоним элчиларни ҳузурига чорлаб, уларга ўз қўли билан май тутди. Хоним Рун Гонсалеснинг ҳеч қачон май ичмаганлигига қарамай, уни май ичишга кўндириш учун узоқ баҳслашди. Шу кунги ичкиликбозлик шу даражага бориб етдики, одамлар ичиб маст бўлиб, малика ҳузурида ўзидан кетиб йнқилдилар. Бўни ўзлари учун юксак шараф деб биладилар. Чунки ичиб маст бўлмаган жойда улар учун хурсандчилик ҳам, ҳузур-ҳаловат ҳам бўлмайдн. Шундан кейин бирданига қовурилган от ва қўй гўшти, тузланган гўшдан тайёрланган бошқа таомларни келтирдилар. Бир-бирлари билан шовқин-сурон солишиб, гўшт талашиб, вақтичоғлик билан овқатландилар. Гўштлик овқатни тез-тез келтириб турдилар. Шундан кейин гуручдан ҳар хил пиширилган таомлар тортилди. Дастурхонга ширинлик ва кўкат солиб пиширилган кулча нонлар қўйилди. Бундан ташқари, товоқлар-

да, қўлда, чарм дастурхонларда гўшт келтирилиб, истаган кишиларнинг олдига қўйдилар. Хонзода бегим эри Мироншоҳ билан отаси Темурбек ораларида келиб чиққан ўша можарога сабаб бўлган аёлдир. Хонзода бегим хонлар авлодидан бўлганлиги¹ сабабли Темурбек уни ҳоят ҳурмат қиларди. Хонзода бегимнинг Мироншоҳдан кўрган фарзанди Халил Султон йиғирма ёшларда эди.

БОЗОР

[1404 йил] тўққизинчи октябр, пайшанба куни подшоҳ невараларидан бирини уйлантириш тўйига элчиларни ҳам таклиф этди. Тўй сон-саноқсиз чодирлар тикилган беҳад чиройли саропардада берилди. Тўйда Сароймулк хоним, юқорнда тилга олинган Хонзода бегим ва бошқа эътиборли аёллар, ясовуллар ва бошқа кишилар ҳам иштирок этдилар. Одат бўйича жуда кўп пиширилган от ва қўй гўшти тортилди, кўп май ичилди, яйраб вақтичоғлик қилинди. Аёллар ҳам бундан олдинги тўйдаги сингари майхўрлик қилдилар.

Катта тўй муносабати билан Темурбек «Самарқанднинг савдо аҳли, саррофлар, читфурушлар, жавоҳир ва бошқа турли-туман моллар билан савдо қилувчилар, ошпазлар, қассоблар, новвойлар, тикувчилар, кавушдўзлар, қўйнингки шаҳардан ва бошқа ерлардан келган барча ҳунармандлар подшоҳ ўрдаси жойлашган ялангликка чиқиб, чодир тикиб, савдо қилсинлар, ҳар бир косиб одамларнинг баҳри-дилини очсинлар,— деб буюрди. «Подшоҳнинг ижозатисиз кетиб қолишмасинлар»,— деб тайинладилар. Шундан кейин бутун тижорат аҳли шаҳардан чиқиб келиб, подшоҳ қароргоҳи атрофига ўринлашдилар. Ҳар бир ҳунарманд тартиб билан алоҳида раста қуриб, ҳар бири ўйин-кулги уюштириб, қароргоҳ бўйлаб гирдикапалак бўлиб айландилар.

Улуғ амир бу умумхалқ сайилида бировларга яхшилик қилиши билан бирга осииши ҳам мумкинлигини кўрсатиш учун ҳунармандлар ранг-баранг чодирларини тиккан жойда дорлар қурдирди...

¹ Хонзода бегим машҳур Олтин ўрда хони Ўзбекхон (1312—1342) га неvara бўлади.

САРОПАРДАЛАРНИНГ ЯНГИ ТАВСИФИ. ПИРМУҲАММАД.

Келаси душанба куни [1404 йил], ўн учинчи октябр, душанба куни улуғ Амир Темурбек яна бир катта тўй бошлаб, унга элчиларни ҳам таклиф этди. У овқатланиш учун чиқиб турадиган ва меҳмонлар билан ўлтирадиган ўша улкан кўшкка яқинлашганимизда унинг ёнидаги яна иккита саропардага кўзимиз тушди. Юқоридаги саропарда ва чодирлар сингари қурилган ушбу саропардалар ва уларнинг ичидаги чодирлар учун ишлатилган газмол ва бошқа безаклари жиҳатдан анча бой ва кўркем эди. Аввалги саропардалар тўсиқлар билан ўралган бўлишига қарамай, ҳозирги саропардаларга қараганда анча ғариб эди. Тўсиқ пардалардан бири қирмизий гиламлар билан қопланган бўлиб, гиламлар устига ҳар хил зар билан тикилган кашталар осилган эди. Саропарданинг девори ҳам аввалги саропардаларникига нисбатан баландроқ эди. Эшикка бор бўйича зар билан тикилган кашта осилганди. Эшик устида тўртбурчак шаклдаги кунгурали минора қад кўтарган. Минора эшикка қопланган рангли гилам билан ўралган бўлиб, устига худди ўшандай [чиройли] кашталар осилган. Бутун тўсиқ парда худди ўшандай каштали гилам билан кунгуралар билан ўраб чиқилган. Бундан ташқари, саропарда деворининг баъзи жойларида дарчалар очилган. Ипак кашталар нақш этилган лахтаклар билан безатилган ушбу дарчалар худди юқоридаги сингари гиламдан ясалган эшикчалар билан ёпилар эди. Саропарда ичкарисиди чиройли хилма-хил чодирлар ўрнатилган. Ушбу саропарда ёнида гулсиз оқ матодан тикилган, эшик ва дарчалик бошқа саропарда турибди. Унинг ичида ҳам чодирлар. Ҳар иккала саропардада бир-биринга ўталган эшиклар бор.

Темурбек катта кўшкда тўй берганлиги сабабли элчилар ўша куни юқоридаги саропардаларни кириб кўролмадилар. Эртаси куни мазкур саропардалар, уларнинг ичидаги чодирлар ва бошқа нарсалар элчиларга кўрсатилди. Иккала саропарда олдида улуғ амир овқатланиб турадиган кўшкка ўхшаш улкан кўшк қурилган. Кўшк оқ шоҳи билан қопланган бўлиб, ички ва ташқи тарафига турли хил жимжимадор гуллар, жингалак нақшлар тикилган ранг-баранг матолар тутилган эди. Шу куни элчиларни катта кўшкдан йироқроқ соябон ос-

тига ўринлаштирдилар. Соябон кўшк олдида аввал қурилган эди. Салтанат кўшк ва чодирлари атрофидаги майдонга айлантириб май хумлари териб чиқилган эди. Бир-биридан бир тош¹ масофада қатор қилиб терилган май хумлари қатори ярим лича масофага чўзилганди. Катта кўшк атрофида камон, найза ва дарра билан қуролланган отлиқ соқчилар айланиб турар, хумлар қаторидан ўтиб, кўшкка яқинлашишга ҳеч ким журъат этолмасди. Соқчилар, хумдан ўтган кишининг ким бўлишдан қатъий назар, уни найза билан нишонга олар ёки дарра билан қаттиқ калтаклар эдилар, сўнг ярим жон ҳолатда дарвозадан ташқарига чиқариб ташлардилар.

Бутун ялангликда одам гавжум. Улар Темурбекининг катта кўшкка ўтишини кутиб турардилар. Мазкур кўшк ёнида кўп соябон қурилган бўлиб, ҳар бир соябон остига май тўлдирилган жуда катта хум қўйилган эди.

Элчилар бу ерда кўп вақт ўлтирганларидан кейин яқинда Кичик Ҳиндистондан² келган улуг амирининг неварасининг³ бориб табриклашга таклиф этилдилар. Айтишларича, Темурбекнинг невараси Кичик Ҳиндистон подшоси бўлиб, Темурбек уни етти йил кўрмаган эди. Шу сабабдан неварасининг ўз ҳузурига, Самарқандга ташриф буюришини талаб қилиб [Ғазнага] одам юборган эди. Мазкур невара Темурбекнинг [1376 йили] қазо қилган тўнғич ўғли Жаҳонгирнинг фарзанди эди. Айтишларича, марҳум Жаҳонгир Темурбекнинг энг суюкли ўғли бўлиб, унинг фарзандини ҳам худди шундай беҳад яхши кўрарди. Унинг номи Пирмуҳаммад.

Элчилар унинг ҳузурига йўл олдилар. Пирмуҳаммад қизил мовут билан қопланган чодирда супа устида ўлтирар, олдида кўплаб ясовуллар ва бошқа одамлар бор эди. Элчилар чодирга яқинлашганларида ҳалиги ясовуллардан иккитаси уларнинг олдида келиб қўлларидан тутиб, тиз чўктирдилар, сўнг бир оз юришгач, яна тиз чўктирдилар. Чодирга киргач ўнг оёқ билан тиз чўкиб, қўлни кўкракка қўйиб, бош эгиб Пирмуҳаммаднинг таб-

¹ Бир тош — тахминан 6—7 кмга тенг масофа ўлчови; фарсанг деб ҳам аталади.

² Кичик Ҳиндистон — Ғазни ва Кобул ва уларга қарашли вилоятлар.

³ Бу ерда Амир Темурнинг Султон Маҳмуд Ғазнавий мамлакати (Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон)ни идора қилиб турган Пирмуҳаммад Жаҳонгир назарда тутилади.

рикладилар. [Сўнг] элчиларни бошлаб келган ҳалиги ясовуллар уларни ўринларидан турғизиб, бир оз четга олдилар, кейин уларни ташқарига олиб чиқдилар.

Темурбекнинг бу невараси миллий удумга биноан шинамгина кийинган эди. Устида кўк беқасам яктак, икки елкаси, кўкраги ва енгларига биттадан зарҳал ҳалқа тикилган. Бошидаги қалпоғи йирик марварид ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган. Қалпоқнинг тепасига қадалган лаъл ёниб турарди. Ҳузурида ҳозир бўлган кишилар уни жуда тантанавор тарзда муборакбод этардилар. Унинг олдида қалта, енгсиз чарм камзул кийган икки киши кураш тушар, [лекин] бир-бирини йиқита олмасдилар. Пирмуҳаммад «икки кишидан бири албатта йиқитиши керак»,— деди. Ниҳоят улардан бири иккинчисини йиқитиб, туришга йўл қўймай узоқ вақт тагида босиб турди. Айтишларича, йиқилган киши бирдан туриб кетса унинг енггани инобатга олинмасди.

Шу куни бу ерда ҳозир бўлган барча элчилар Пирмуҳаммаднинг муборакбод этиш учун унинг чодирига ташриф буюрдилар. Пирмуҳаммад йигирма икки ёшларда, соқоли унча ўсмаган, қорачадан келган йигит эди. Айтишларича, у ўзини Кичик Ҳиндистон подшоси, деб эълон қилган. Аслида бундай эмас, элчиларга сўзлаб беришларича, Ҳиндистоннинг ҳақиқий подшоси насронийлардан бўлиб, унинг номи Н..... деб аталади.

ҲИНД УРУШИ ВОҚЕАСИ

Ҳиндистоннинг бош шаҳри Деҳлида Темурбек билан ҳинд подшоси ўртасида жанг бўлди. Ҳинд тарафдан кўп қўшин ва элликка яқин жанговар филлар иштирок этди. Филлар иштирок этганликлари сабабли Темурбек биринчи жангда енгилди. Эртаси куни яна жанг бошланди. Темурбек кўп туяларни олдириб келтириб, «устига хашак ортиб, филларга қарши қўйилсин»,— деб буюрди. Жанг бошланганда туялар устидаги хашаклар ёқиб юборилди. Ёнаётган туяларни кўрган филлар тумтарақай бўлиб қочади. Айтишларича, филлар кўзлари кичкина бўлгани учун оловдан қаттиқ қўрқади. Шундай қилиб, Ҳиндистон подшоси мағлубиятга учрайди. Темурбек Самарқанд салтанати билан туташ ва тамом текис бўлган ҳинд ерларини эгаллайди. Ҳиндистон ерларининг катта қисми, айтишларича, тоғликлардан иборат бўлишига қарамай, унда кўплаб катта шаҳарлар ва қишлоқ-

лар бор; тупроғи жуда серунум. Мағлубиятга учраган ҳинд подшоси тоғ-тошларга қочиб, яшириниб, янгидан қўшин тўплайди. Бироқ Темурбек унинг қайтишини кутиб ўтирмай, ўз қўшинини йиғиб, ясси текисликка қайтди. Ҳинд подшоси Темурбек изидан боришни истамасди. Темурбек забт этган мана шу ясси текислик, йирик ва бой шаҳар Ҳўрмузга қадар бўлган ерлар унинг невараси Пирмуҳаммаднинг тасарруфидадир. Ҳиндистоннинг энг яхши ва катта қисми ўз подшоси ихтиёрида. Темурбек билан ҳинд подшоси ўртасидаги уруш бундан ўн бир йил муқаддам юз берган. Темурбек ҳам, унинг невараси ҳам бошқа Ҳиндистонга қўшин тортишга тутинмадилар. Ҳиндлар, шунингдек Ҳиндистон подшоси, ҳинд мамлакатининг катта қисми юнонлар каби насроний динига сиғинувчилардир. Булар орасида юзларида олов белгисини ифодаловчи, ўзгача тушунчага эга бўлган насронийлар ҳам мавжуд бўлиб, бироқ улар жамиятда бошқа насронийларга нисбатан у қадар муҳим ўрин тутмайдилар. Бу икки тонфа насронийлар орасида маврлар ва яҳудийлар ҳам бор. Бироқ булар насронийларга тобеъдирлар.

ХАЛҚ ҚИЗИҚЧИЛИГИ, ТЕМУРНИНГ ХОТИНЛАРИ.

ИЧКИЛИК УДУМЛАРИ

Элчиларни Пирмуҳаммаднинг ҳузуридан олиб чиқиб, аввалги жойларига элтиб қўйдилар. Биз тушгача Темурбек ўз ҳодиридан чиқиб, катта кўшкка ўтганга қадар шу ерда бўлдик. Элчилар, унинг қариндош-уруғлари ва турли мамлакатлардан келган кўп элчилар улуғ амирнинг топшириғига биноан катта кўшкка ташриф буюриб, аввалгидек унинг базмида иштирок этдилар. Шу куни кўплаб ҳар хил ўйин-томошалар кўрсатилди. Бундан ташқари, Темурбек ихтиёридаги филлар яшил, қизил рангларда ва бошқа усулларда бўярилиб, уларнинг устига одам ўтирадиган кажава ўрнатилганди. Томоша вақтида чалинган ноғораларнинг садоси томошалардан ҳосил бўлган ҳайқиреқлар билан қўшилиб, ажиб бир шовқин-сурон вужудга келган эди. Улуғ амир ўтирган катта кўшкдаги бир талай мутриб хониш қилардилар. Темурбекнинг рўпарасида ичига май тўлдирилган уч юзга яқин кўзачалар қўйилган. Бундан ташқари, қизил қозиқлар уч оёқли қилиб ясалган иккита

хонтахта устига бия сути ва қаймоғи солинган катта чарм саноч қўйилган эди. Одамлар бия сутига қанд бўлаклари солиб, таёқлар билан кавлаштирар, уни бугун ичишга тайёрлар эдилар.

Одамлар ўринларига муқим бўлишгач, чодир ёнидаги тўсиқ орқасидан Темурбекнинг катта хотини Сароймулк хоним чиқиб келди. У шу тантаналарда иштирок этиши керак эди. У бундай кийинган эди: эғнида зарҳал билан тикилган, этаги ерда судралиб юрган узун ва кенг, енгсиз, ёқасиз қизил шоҳи кўйлак. У белидан торайтирилмаган, этагигача кенгайиб борарди. Маликанинг юриши осон бўлиши учун кўйлагининг этагини ўн беш нафар аёл кўтариб борарди. Маликанинг юзига офтобдан сақланиш учун оқ упа шу қадар қалин қилиб сўртилган эдики, чеҳраси бамисоли оқ қоғозга ўхшарди. Қишда ёки ёзда сафарга чиққан барча аслзода аёллар юзларига шунақа қилиб упа сурадилар. Маликанинг юзига юпқа оқ рўмол тутилган, бошида худди урушда кийиладиган дубулғага ўхшаш баланд қизилбош кийими. Рўмолнинг учлари хонимнинг елкасига тушиб турибди, қуйи қисмига матоҳ тутилган. Уларга дурра поёблар, ёқут, феруза ва бошқа хилма-хил қимматбаҳо тошлар жуда чиройли қилиб қадалган. Бой кийимнинг зарҳал билан тикилган ва хоним елкасига тушиб турган қисмига ҳам қимматбаҳо тошлар ва дурри ноб билан безатилган чиройли тилла баргак қадалган. Қалпоқ учи бамисоли жажжи айвонга ўхшайди, унга фавқулодда чиройли, икки бармоқ йўғонлигида ял-ял ёниб турган тиниқ уч дона ёқут қопланган. Шунингдек, унга қадалган, узунлиги икки қарич оқ жиғанинг айрим парлари пастга эгилган, баъзилари юзу кўзга тушиб турарди. Зар иплар билан боғланган парлар ўрами охиридан жиғага қимматбаҳо тошлар, марваридлар оқ бўлиб, юганда парпирайди. Хонимнинг тим қора сочлари елкасига тушиб турарди. Улар, умуман бу ерликлар қора сочни юксак қадрлайдилар. Ҳатто сочни янада қорайтириш учун уни бўяйдилар. Хоним бошидаги қизил қалпоқ тушиб кетмаслиги учун бир неча аёл қўллари билан тутиб турардилар. Малика билан уч юзга яқин аёл биргаликда келишди. Маликанинг юзига офтоб тушмаслиги учун бир киши худди чодирнинг тепа қисмидай дум-думалоқ қилиб оқ шоҳидан ясалган ва ҳалқасимон ёғоч чивикқа тортилган соябонни тутиб борарди. Ҳарам оғаларни хоним ва аёллардан олдинда борардилар.

Шундай қилиб, хоним улуғ амир ўлтирган кўшкка келиб, Темурбекдан бир оз орқароққа бориб жойлашди. Хоним олдида кўрпачалар тахмони турарди. Хонимни кузатиб келган аёлларнинг ҳаммаси кўшкдан ташқарида жойлашдилар. Хонимнинг ёнида уч аёл унинг бошидаги қизил қалпоқни тушиб кетмаслиги учун тутиб турардилар.

Сароймулкхоним ўринлашгандан кейин бошқа саропардадан Темурбекнинг бошқа хотини чиқиб келди. У ҳам Сароймулкхоним сингари кийинган, эғнида ўшаникдай қизил кўйлак, бошида қизил қалпоқ, ўша-ўша расму русум билан кўп аёллар қуршовида улуғ амир ўтирган кўшкка келиб, Сароймулкхонимдан бир оз пастроқдаги супага келиб ўлтирди. Унинг номн Кичкина хоним¹ бўлиб, Темурбекнинг иккинчи хотини эди. Ичида чодирлари бўлган бошқа бир саропардадан улуғ амирнинг яна битта хотини чиқди. У ҳам худди Сароймулкхонимга ўхшаб кийинган бўлиб, худди шундай расму русумлар билан келиб, иккинчи маликадан бир оз пастроқдаги супага чиқиб ўринлашди...

Ҳамма ўринлашгандан кейин узоқ давом этган ичкиликбозлик бошланди. Темурбекнинг хотинларига шу ернинг ўзида бия сутидан тайёрлаб, Хонзода бегимнинг тўйида кўрганимиздек йўсинда май ва қимиз тортдилар.

Ўша куни Темурбек элчиларни ўз ҳузурига чақириб, май тўлдирилган косани қўлга олиб, Руи Гонсалеснинг ичмаслигини билгани учун магистрга тутди. Улуғ амир қўлидан май ичганлар мана бундай таъзим бажо келтирдилар: унинг олдига бориш учун ўнг тиззасини букиб таъзим қилдилар, сўнг яна яқинроқ келиб, иккала тиззасини букиб туриб, улуғ амирнинг қўлидан косани олдилар. Сўнг ўринларидан туриб, бир оз орқага тисарилиб, тиз чўкиб қадаҳни тагида қолдирмасдан сипқардилар, чунки қадаҳда қолдириш одобсизлик ҳисобланади. Ичганлар ўринларидан туриб, лабларини қўллари билан артдилар. Ҳар бир элчини икки ясовул қўлтигидан тутиб, бошлаб бориб, яна ўз жойига олиб бориб ўтқиздилар. Элчиларнинг одамларини эса катта кўшк ёнидаги хонага жойлаштиргандилар. Кўшк ёнида бундан бошқа яна кўп чодир ва соябонлар бўлиб, уларга Темурбек билан бирга кўшкда ўлтириш ҳуқуқига эга

¹ Кичкина хоним — Мўғулистон хони Хнэрхўжахоннинг қизи бўлган бу аёлнинг асл исми Тўкал хоним.

булмаган элчилар жойлаштирилган эди. Ҳар бир соябон остида бир хум май бўлиб, шу ерда ўлтирганлар ичардилар. Улуғ амир ўз олдидаги май тўлатилган кўзачалардан иккитасини Кастилия элчиларининг одамларига юборди.

ФИЛЛАР ТАСВИРИ

Темурбекнинг қаршисида дор тикилган устунлар ўрнатилган бўлиб, одамлар унга чиқиб ҳар хил томошалар кўрсатар эдилар. Улуғ амирнинг ўн тўртта фили бўлиб, уларнинг устига ёғочдан айвончалар ясалган эди. Шоҳи пардалар билан ўралган ҳар бир айвончанинг устига тўрттадан сариқ ва яшил байроқча тикилган. Ҳар бир айвонча устида беш-олтитадан одам, шунингдек ҳар бир фил гарданида темир хипчин ушлаган яна бир одам ўлтирган бўлиб, филни чоптириб, ҳар хил ўйинлар кўрсатишга мажбур этади. Булар думидан бошқа ҳеч бир ерида юнги йўқ қора тусли филлар эди. Туяникига ўхшаш думида ҳам бир нечагнна қили бор. Филлар қанор қопдай қорни, қуюшқонсиз бесўнақай осилиб турган баҳайбат гавдаси билан тўрт ёки беш қўтос гавдасига баробар эдилар. Оёқларининг пастки қисми тузилиши қўтосникидай айри бўлиб, ўта йўғон ва тик, гўштдор туёғи думалоқ шаклда, одамникига ўхшаш бош бармоқларининг тирноқлари қора тусда эди. Бўйни йўқ, боши кенг елкасига ўрнашган бўлиб, оғзини ерга теккизиш учун пастга эга олмайди. Данданали ҳалқа шаклидаги қулоқлари жуда катта, кўзлари эса кичкина. Қулоқлари орқасига ўтириб олган чавандоз қўлидаги темир хипчин билан филни истаган томонга юргизади. Боши эшак тўқимидай жуда катта, тепасида чуқурчаси бор. Бош томондан бурун ўрнидан хартуми бошланади. Хартумнинг юқори қисми жуда йўғон, паст томонга енгдай торайиб бориб, ерга қадар бориб етган. Ичи кавак хартум ёрдамида фил истаганда сув ичади. Фил сув ичмоқчи бўлганда хартумни сув ичига туширади. Сув кўз, бурун орқали оғизга ўтади. Фил хартуми орқали ўтлайди. Чунки бошини пастга эга олмаслиги туфайли озиқни оғзи билан ололмайди. Фил овқатланмоқчи бўлганда ўтни хартум билан ўраб тортиб, ўроқ билан ўргандай қилиб узиб олиб, хартумига жойлайди, сўнг хартумини бураб, қайириб оғзига солади ва ейди. Фил хартум орқали тирикчилик қилади ва шу туфайли уни

ҳамиша илондай ҳаракатга келтириб туради. Хартумини елкасига ошириб ташлайди. Хуллас хартуми унинг ҳамма жойига ета олади. Хартуми остида оғзи бўлиб, жағлари тўғиз ёки чўчка боласининг жағига ўхшайди. Пастки жағи йўғонлиги одам оёғидай, узунлиги қарийб икки метр келадиган икки тиши бор. Филни жангга солганларида ушбу тишларига темир ҳалқа ўтказиб, темир ҳалқага ҳарбийчасига тарновсимон қилиб ясалган, тирсак бўйи келадиган найза ўрнатадилар.

Фил жуда гидрокли ҳайвон бўлиб, устига ўтириб олган бошловчининг амр-фармонини зудлик билан бажаради. Бошловчи филнинг бир киши зўрға сиғадиган жуда қисқа бўйига миниб олган, оёқлари эса филнинг қулоқлари орқасига тушиб турибди. Бошловчи қўлидаги темир хипчин билан филнинг бошини қашлаб, зарур томонга юришга мажбур этади. Фил хипчин кўрсатган томонга тез юради ёки орқага қайтишга имо қилса, худди айиқ сингари кейинги оёқлари билан шу ондаёқ орқага бурилади. Фил айиқ сингари юради ва чопади. Фил жангга кирганда бошловчи ўзи ҳам қуролланиб, филни ҳам қуроллантиради. Фил айиқдай сакраб-сакраб ҳаракат қилади. Ҳар сафар илгарига қараб сакраганда, бошини юқорига ва пастга силкитиб, душманга қиличсимон найзалар билан зарба беради. Филни тез жанг қилдирмоқчи бўлганларида бошловчи хивчин [билан] унинг бошига қаттиқ уриб, анча оғир жароҳат етказди. Найзадан жунбушга келган фил ёввойи тўғиздай оғзини очиб бўкириб, бошловчи етаклаган томонга қараб тезлик билан чопади. Фил очиқ ҳавода турганда жароҳати бир кечадаёқ битади, мабодо том остига қамаб қўйсалар ҳалок бўлади. Бошловчи ердан бирон нарсани олишни буюрса, фил ҳар қанча оғир нарсани ҳам хартуми билан олиб, юқорига кўтариб, устидаги айвончада ўтирган кишининг қўлига тутқизади. Шунингдек, айвончадаги кишилар пастга тушмоқчи бўлганларида фил уларнинг буйруғи билан олдинги ва кейинги оёқларини кериб, қорни қарийб ерга тегадиган даражада чўк тушади. Устидаги одамлар айвончага боғланган ипдан тутиб, филнинг кейинги оёқлари устидан юриб пастга тушадилар.

Шу кун филларни от ва одамлар кетидан чоптириб ҳар хил қизиқарли томошалар кўрсатдилар. Уларнинг ҳаммаси бир бўлиб чопганларида ер ларзага келгандай туюларди. На от ва на бошқа бирор ҳайвон югуришда

филга тенг келолмайди. Буларни ўз кўзим билан кўриб, бир фил жангда минг одамга тенг келюлади деган фикрга ишонч ҳосил қилдим. Чунки фил одамлар орасида юриб, жанг қилганда ҳар икки томонга ҳам зарба беради. Филнинг ўзи яраланганда эса орқа-олдига қарамай ва йўл танламай тез ҳаракат қилиб, янада яхшироқ жанг қилади. Филнинг ўта узун жағ тишлари баландликка зарба етказишга мўлжалланганлиги учун унинг даминин бир оз қайириб, пастдан зарба бераолсин учун қиличсимон найза ўрнатадилар. Филлар бир-икки кун овқатсиз яшай оладилар. Айтишларича, ҳатто овқатсиз уч кунлаб ҳам жанг қилаладилар.

НИКОҲ ТҶЯЛАРИ

Ўша кунн Темурбек ва хотинлари унинг ҳузурида узоқ вақт майхўрлик қилдилар, дастурхонга тузланган ва қовурилган, бутунлай ёки бўлиб-бўлиб пиширилган от ва қўй гўшти тортилди. Гўштларни доира шаклидаги зарҳал чарм суфраларда судраб олиб келдилар. Гўшт шу қадар кўп эдики, суфрани уч юзтача одам судраб олиб келди. Улар шовқин-сурон билан Темурбек ўтирган жойга яқинлашдилар. Сўнг гўштларни, ўз одатларига кўра, товоқларга солиб дастурхонга нонсиз қўйдилар. Гўшт ортилган аравалар, гўшт тўла кажавалар юкланган туялар узлуксиз келиб турар, гўштлар ерга туширилиб, одамларга тарқатиларди. Йиғилган гўшт уюми қанчалик катта бўлмасин, шу ондаёқ еб битириларди. Гўштхўрлик тугагач, устига дастурхон солинмаган хонтахталар келтирилди. Уларнинг устига тузланган гўшт, гурунч ва бошқа таомлар, ширинлик солиб пиширилган нон қўйилди. Шу вақт қоронғи тушиб, улуғ амирнинг олдида бир қанча чироқлар ёқиб қўйилди. Шундан кейин улар янада қувонч билан еб-ича бошладилар. Хотинлар ҳам базмда эркаклар сингари фаол ва хурсанд эдилар. Тўйга одамлар узлуксиз келиб турар, гўшт ҳам тўхтовсиз келтириларди. Тўй худди эрталабгача давом этадигандай туюларди. Бу кеча улуғ амир ўз қариндоши бўлган бир қизни бошқа бир қариндошига узатиб турган тўй эди. Элчилар тўй эрталабгача давом этишидан огоҳ бўлгач ва хоҳлаган киши туриб кетаётганини кўриб, даврадан чиқиб, ўз масканларига қараб йўл олдилар. Улуғ амир ва хотинлари тўй базмини давом эттирдилар.

НИКОҲ ТҶАЙНИНГ ДАВОМИ

Эртаси куни [1404 йил] ун олтинчи октябр, пайшанба куни Темурбек катта тўй берди. Тўйга элчилар ҳам таклиф этилдилар. Ушбу тўй бағоят ҳашаматли саропардалардан бирида, унинг марказида ўринлашган чодирда уюштирилди. Бу — ипсиз тикланган ва дид билан безатилган йирик чодирлардан бири эди. Темурбек элчиларни ўзи билан бирга чодирга таклиф этди. Улуғ амир ва ҳамроҳлари шу куни ҳам шароб ичдилар. Тезроқ сархуш бўлиш учун уларга ароқ ҳам олиб келтирилди. Гўшт жуда мўл эди. Шу қадар кўп май ичдиларки, кўпчилик маст бўлиб, чодирдан чиқиб кетди. Темурбек эса чодирда қолиб, базмни давом эттирди. Элчилар ўз қароргоҳларига қайтдилар. Шу куни базм ва майхўрлик тун бўйи давом этди.

ХОНИМ ҲУЗУРИДА ТҶҲ.

ЯНА ЧОДИРЛАР ТАВСИФИ. КҶЧМА МАЧИТ.
ҚАРОРГОҲДАГИ СҶНГГИ ТҶҲ

Келаси куни — [1404 йил] ун еттинчи октябр, жума куни Темурбекнинг катта хотини Канъо катта тўй уюштирди. Тўйга элчиларни ҳам таклиф этди. Сароймулк хоним ушбу тўйни ўзига қарашли энг ҳашаматли саропарда чодирларида ташкил этиб, турли мамлакатлардан келган элчилардан тортиб, ўз аъёнлари, амирлар, аёллар ва бошқа ҳар хил касбдаги кишилардан иборат жуда кўп меҳмонларни таклиф этди. Сароймулк хоним макон тутган ва тўй уюштирган мазкур саропардани кўплаб ички кўрмак чодирлар безаб турарди. Саропарда оқ ҳамда ранг-баранг матолардан тикланган, уларга ҳар хил гуллар, кашталар ва тимсоллар тикилган эди. Элчилар урдага етиб келганларида уларни бир неча аъён, улуғ амирнинг қариндошлари саропардага бошлаб кириб, эшик олдидаги бир чодирга ўринлаштирилдилар. Қип-қизил гиламлар ёпилган чодирнинг ичкари ва ташқари тарафи каштали оппоқ сўзаналар билан жиҳозланган. Элчилар ўринлашишгандан кейин гўшт ва май келтирилди. Овқатланиб бўлганимиздан кейин Сароймулк хоним бизга саропардадаги ҳамма чодирларни кўрсатишни буюрди. Саропардада чиройли чодирлар кўп эди. Уларнинг орасида ипсиз тикланган беҳад катта ва баланд чодир ҳам бор эди. Чодир қизил нафис шоҳи

билан ёпилган, шоҳининг юқорисидан пастига қараб зарҳал кумуш тўқалар қадалган тасма туширилган эди. Чодир кўзни жуда яшнатадиган кашталар билан безатилганди. Чодирнинг ёнма-ён қурилган икки эшиги бор. Ингичка қизил новдалардан тўқиб ясалган бир неча эшнқ сиртдан қадимий бика шоҳи билан қопланган, бироқ ташқаридаги ҳаракатларни ичкаридан кўриб туриш мумкин. Шунингдек, эшик ёпилганда ҳам ундан ҳаво кириб туради. Ушбу эшик олдида яна бир эшнқ бўлиб, ундан ҳатто суворий ҳам кириши мумкин эди. Эшикка ҳатто устига тилло сувн югуртирилиб кумуш қопланган, унга ложувард бўёқ ва зарҳал билан нозик бўртма нақшлар ишланган, сиркор бўёқларда ҳар хил гуллар чизилган эди. Эшикнинг гул ва нақшлари бу ерда ҳам, насронийлар юртида ҳам учратиш мумкин бўлган энг нозик ва нодир санъат намунаси эди. Эшикларнинг бирида авлиё Пётр, иккинчисида Павел қўлларинда тилло қопланган китоб ушлаган ҳолда тасвирланган. Айтишларича, бу эшикларни Темурбек Бурсада турк султони хазинасидан топиб олган. Эшикнинг рўпарасида, чодир ўртасида жавонга ўхшаш кичик бир сандиқ қўйилган бўлиб, унда кумуш ҳамда бошқа идишлар сақланарди. Сандиқ олтиндан ясалган бўлиб, сиркор ва бошқа бўёқлар билан сайқалланган. Баландлиги одам кўкрагидан келадиган сандиқнинг усти силлиқ, майда данданали кунгуралар билан ўралган. Кунгуралари мовий ва оқ сирли ранглар билан бўялиб, унга марварид ва қимматбаҳо тошлар қадалган. Сиртининг бир жойига марварид ва тошлар оралиғига майда ёнғоқ ҳажмида, хирароқ тусда дум-думалоқ бир дона ўрнатилган. Сандиқнинг кичик эшикчаси бор, ичига чинни пиёлалар қўйилган. Устида эса олтига тилло кувача турибди, шунингдек олтига дури ноёб тошлар билан безатилган пиёлалар ҳам қўйилган.

Ушбу сандиқ пойида баландлиги бир қарич келадиган кичик олтин хонтахта. Хонтахта ҳам қимматбаҳо тошлар ва йирнқ марваридлар билан безатилган. Тепасига жозибали рангда тахтадай силлиқ зумрад ўйиб ишланган. Зумраднинг узунлиги қарийб икки қарич, эни ярим қарич бўлиб, бутун хонтахта сиртини кесиб ўтган.

Ушбу хонтахта қаршисида эман дарахти шаклидаги «олтин» дарахт турибди. Дарахтнинг танаси одам оёғи йўғонлигича келади. Унинг шоҳларида эман дарахти барглариغا ўхшаш япроқлар ҳар томонга таралган,

баландлиги одам бўйича бор. Ёнида тобоққа ўрнатилган дарахтнинг сарғиш, қизил, зангори ёқутлар, зумрадлар, ферузалар ва ажойиб йирик-йирик, думалоқ, сариқ марваридлардан «мевалари» бор эди. Бу қимматбаҳо тошлар дарахтга ўйиб ўрнатилган. Бундан ташқари, дарахтга олтин қушчалар қўйиб турибди. Қушчаларга ҳар хил сирли бўёқлар билан сайқал берилган. Баъзи қушчаларнинг қаноти туширилган, баъзилари тушиб кетадигандай бўлиб булоқларга зўрга илиниб турибди, айримлари дарахтнинг ёқут, феруза, марварид ва бошқа тошлардан ишланган меваларни тумшуқларида тишлаб турарди. Дарахт қаршисида, чодир девори ёнига зарҳал кумуш билан қопланган хонтахта қўйилган, рўпарасида шоҳи кўрпачалар тахлами, уларга эман барглари, бошқа гуллардан кашталар тикилган. Чодирнинг иккинчи тарафида ҳам худди шундай хонтахта ва кўрпачалар тахлами. Ерга бағоят ҳашамдор шоҳи ёстиқлар ташланган. Ушбу чодирни томоша қилганимиздан кейин элчиларни мен юқорида баён этган зарҳал иплар билан тикилган, қизил гилам қопланган саропардага бошлаб келдилар. Чодирда Темурбек мирзолар ва олий ҳукмдорнинг яқин аъёнлари билан ўлтириб, май ичиб базм қиларди. Кун икки кеча улуғ амир ўз неварасини никоҳлаб берган неваракуёв ҳам шу ерда эди. Саропардага кириверинида, ўнг тарафда ҳарбийча услубда қурилган катта чодир турарди. Чодир усти аввал қизил гилам, уларнинг устидан эса оқ ва бошқа турли хил гулдор каштали сўзана ташлаб безатилган. Чодирнинг айланаси даҳлиз билан ўралган, даҳлиздан ичкарига йўл бор. Даҳлизнинг айрим жойларига дарчалар очилган, ичкаридан ташқарига қарашга мўлжалланган дарчалардан баъзилари тўрлардан, бошқа бирлари даҳлизнинг ўз матоҳидан ясалган эди. Даҳлизнинг шифтлари чодир шифтлари билан туташиб кетиб, сиртдан қараганда яхлит бўлиб кўринарди. Элчиларни ушбу чодирнинг равоқ шаклидаги ҳашаматли эшигидан ичкарига олиб кирдилар. Эшикдан киришингиз билан бамисоли кўча бошланади. Икки тарафи ўралган, усти гумбаз шаклида бўлган ушбу кўчанинг бошланғичида ўнг тарафда эшик бўлиб, ундан даҳлизга кирилади. Ушбу эшик қаршисидаги ички ҳашаматли эшикдан эса чодирга кирилади. Кўча эшигининг тўғрисида, кўчанинг этагида зарҳал билан ҳашаматли қилиб тикилган бошқа бир чодир ўрнатилган. Кўчанинг ўртасида арқон ишлатилмай тикланган

яна бир чодир бўлиб, унда подшоҳ ўлтирар, бу ерда шовқин-сурон билан майхўрлик давом этарди. Чодирлар атрофи даҳлизлар билан шифтга туташган бўлиб, тамом яхлит қизил гилам билан қопланган. Буларнинг ҳаммаси зўр санъат билан ишланган, буни сўз билан ифодалаш амри маҳол, фақат кўз билан кўрмоқ керак.

Элчиларни чодирлардан ушбу саропарда ичнда жойлашган ёғоч уйга бошлаб кирдилар. Бу баланд уйга зинапоялар орқали чиқилади. Уйнинг теvarак-атрофи ёғоч даҳлиз ва ойнаванд айвон билан ўралган. Тамом зарҳал ва ҳаворанг бўёқлар билан безатилган мазкур уй шундай қурилган эдики, зарур бўлганда уни бўлак-бўлакларга ажратиб, тахлаб қўйиш ҳам мумкин. Бу — Темурбек тоат-ибодат қиладиган кўчма мачит бўлиб, уни сафарда ҳаммавақт ўзи билан бирга олиб юрарди. Бу ердан элчиларни бошқа чодирга бошлаб келдилар. Чодир яшил чилвир билан тортилган эди. Чодир сиртдан кулранг олмахон мўйнаси, ичкаридан оқ мўйна билан қопланган. Унда одатдагидай иккита тахмон мавжуд. Шундан кейин элчиларни ушбу чодир билан туташган, арқонсиз тикланган бошқа бир чодирга бошлаб келдилар. Чодир сиртдан қизил мато билан қопланган, устидан бошқа рангдаги матолар тикиб қўйилган. Чодирнинг ичкарисиди деворнинг ярмидан пасти сувсар мўйнаси билан қопланган. Чодир эшигини офтобдан пана қилиб туриш учун соябон ўрнатилган. Соябоннинг ички тарафига кулранг олмахон мўйнаси тикилган. Улуғ амир чодирлари қишин-ёзнини офтоб тушмаслиги учун шундай қилиб жиҳозланган эди. Элчиларни мазкур саропарда ва чодирлардан яна бошқа саропардага бошлаб келдилар. Бу саропарда аввалгиси билан туташган бўлиб, орасида бир-бирига ўтадиган йўл бор. Мазкур саропарда атласдан ясалган. Саропардада элчиларга ҳар хил шоҳи ва бошқа матолардан ясалган чодир ва соябонларни кўрсатдилар.

Ўрдада шоҳ саропардаларидан ташқари, унинг аъёнлари ва мирзоларга тегишли анвойи саропардалар ҳам бор эди. Хуллас, ҳамма ерда чодирлар ва уларнинг тили билан айтганда, саропардалар қурилган эди. Улуғ амирнинг қароргоҳида қирқ минг ёки эллик мингга яқин чодир тикилган бўлиб, ғоят ажойиб манзара ҳосил бўлган эди. Бундан ташқари, шаҳар атрофидаги боғлар, ўтлоқлар, сув бўйларнда ҳам кўплаб чодирлар тикилганди.

Темурбек бу улуг сайилга Самарқанд салтанатидаги барча мирзолар ва бадавлат кишиларни таклиф этган эди. Туйга ташриф буюрганлар орасида Балахия [Бадахшон] деган катта мамлакат ҳокими ҳам бор эди. Ёқут қазиб олинадиган ушбу мамлакат ҳокими кўплаб аъёнлар ва бошқа кишилар билан бирга келган эди. Элчилар Бадахшон ҳокими билан бир неча вақт бирга бўлиб, ёқутнинг қандай қазиб олинишини суриштирдилар. Ҳокимнинг айтишича, ёқут Бадахшон яқинидаги бир тоғдан қазиб олинаркан. Ҳар кун тоғ қоясидан бир бўлаги ушатиб олиниб, ичидан ёқут излайдилар. Ёқут белгилари намоён бўлганда уни тошдан жуда моҳирлик билан, бежирим ва соф ҳолда ажратиб олар эканлар. Бунинг учун тош парчасини искана билан оз-оздан ушатиб, соф ёқутни ажратиб оларканлар. Шундан кейин қайроқ тошлар билан унга ишлов берар эканлар. Ҳоким ёқут қазиб олинадиган жойга Темурбек жуда кўп соқчилар қўйиб, қаттиқ назорат ўрнатганлиги ҳақида ҳам сўзлаб берди.

Бадахшон мамлакатига Самарқанддан Кичик Ҳиндистон томон ўн кунлик йўл. Бундан ташқари, ҳаворанг бўёқ олинадиган Акиви¹ шаҳрига Темурбек томонидан тайинланган ҳоким ҳам бу ерга келган эди. Акиви шаҳри Кичик Ҳиндистон томонда, Бадахшондан қуйироқда жойлашган. Акивидан ҳам Самарқандгача ўн кунлик йўл.

1404 йилнинг 23 октябр пайшанба кунини улуг амир ўрдада катта базм уюштириб, элчиларни яна таклиф этди. Зиёфатга кўплаб меҳмонлар келишди. Уларда майхўрлик билан ўтган базм эътиборли ҳисобланади. Кўп ўйин-кулги, хурсандчилик бўлди. Темурбекнинг хотинлари аввалги тўйларидаги сингари яхши кийиниб ҳозир бўлдилар, эркаклар билан бирга ўйин-кулги қилдилар. Тўй-базм ярим кечагача давом этди.

МУҲАММАД СУЛТОН МАЪРАҚАСИ. УНИНГ МАҚБАРАСИ

[1404 йил] ўттизинчи октябр кунини Темурбек қароргоҳдан чиқиб, шаҳарга қараб йўл олди. Мачит олдидаги бир уйга² келиб тушди. Ушбу мачитни улуг амир

¹ Шу номдаги шаҳар Бадахшоннинг қаерида бўлганлигини аниқлаб бўлмади.

² Бу ерда амирзода Муҳаммад Султон хонақоси назарда тутилади.

Туркияда вафот этган невараси Муҳаммад Султон мирзони дафн этиш учун қурдирган эди. Темурбек Боязидни мағлуб этганда, Муҳаммад Султон уни асир олган, шундан кейин ўзи касал бўлиб вафот этган эди. Темурбек неварасини жуда яхши кўрар, шу сабабдан унинг шарафига ушбу уй, мачит ва мақбарани қурдирган эди. Шу кунни улуғ амир неварасининг хотирасига худойи қилиш учун бу ерга келган эди. Маъракага элчилар ҳам таклиф этилдилар. Элчилар бу ерга келгач, уларга мачит ва даҳмани кўрсатишди. Бу мачит жуда баланд, ички ва ташқи томони зарҳал ва ҳаворанг бўёқлар билан сайқалланиб, кошин ва шишалар билан қопланган эди. Темурбекнинг невараси [юқорида айтиб ўтдик] Туркияда вафот этган. Жасади дафн этиш учун Самарқандга жўнатилган ва ўшанда шаҳар бошқармасига ушбу мачит ва сағанани қуриш топширилган эди. Темурбек шаҳарга қайтганда, мачит қурилишидан кўнгли тулмади. Унинг фикрича, мачит жуда паст қурилган эди. Улуғ амир қаҳр билан уни бузиб ташлаш ва ўн кун ичида янгидан қуришни буюрди. Шошилинич равишда кечаю кундуз тинмай меҳнат қилдилар. Темурбекнинг шахсан ўзи икки марта шаҳарга келди. У отда юролмаслиги сабабли бирор жойга бормоқчи бўлганда уни тахтиравонда олиб борар эдилар. Мачит ўн кунда қуриб битказилди. Шундай улкан қурилиш бу қадар қисқа муддатда битказилганига ажабланмаслик мумкин эмас. Улуғ амирнинг невараси шаънига ва хотирасига бағишлаб қилинган маъракага жуда кўп одам йиғилган эди. Уларнинг удумига кўра, дастурхонга [анвойи] таомлар қўйилган эди. Маърака тугагандан кейин Темурбек аъёнларидан бири амир Шоҳмалик элчиларни Темурбекнинг олдидан четроққа олиб, уларга кимхоб чопон ва яна ёввойи ҳайвонлар мўйнасидан, астари эса шоҳидан тикилган чакмон кийдирди. Совуқ кунларда кийиладиган чакмонга иккита сувсар мўйнадан сқа тикилганди. Элчиларнинг бошларига телпак кийдирдилар. Амир Шоҳмалик элчиларга бир минг беш юз кумуш танга солинган халтани ҳам топширди. Чақа уларда «танга» деб аталади, ҳар бир танга¹ иккита икки кумуш реалга тенгдир. Шундан кейин элчиларни яна Темурбекнинг ҳузурига бошлаб келдилар. Элчилар улуғ

¹ Амир Темур замонида зарб этилган кумуш танга, 5,8—6 гр га тенг бўлган.

амирга таъзим бажо келтирганларидан кейин улуғ амир уларни эртаси кунинга ўз ҳузурига таклиф этди. Темурбек эртаси кунин улар билан суҳбатлашиб, сўнг ўз ўғли қирол ҳузурига жунашига оқ йўл тилаб, рухсат этишини айтди.

Мазкур қурилиш тугаганини кўрган Темурбек шаҳарда яна бошқа бир қурилишни бошлаш ҳақида фармойиш берди, чунки у доимо Самарқандни гўзал шаҳарга айлантириш ҳақида ўйларди. Улуғ амир ўйлаган тадбир қуйидагичадир.

САВДО РАСТАСИ ҚУРИЛИШИ

Самарқанд шаҳрида ҳар йили Хитой, Ҳиндистон, Татаристон ва бошқа мамлакатлардан, шунингдек бениҳоят бой Самарқанд салтанатининг ўзидан келтирилган моллар сотилади. Шаҳарга келтирилган барча молларни бир сафда тартиб билан жойлаштириб сотадиган кенг жой йўқ эди. Шу вақтгача улуғ амир шаҳардан икки тарафида қатор дўконлар қўйилган савдо растасидан иборат кўча ўтказишни буюрди. Мазкур кўча шаҳарнинг бир чеккасидан бошланиб ва қоқ ўртасидан кесиб ўтиб, иккинчи чеккасидан чиқиб керак эди. Темурбек бу ишни ўзининг икки амирига топширди. Улар кўча қурилишини кечаю кундуз зўр бериб шиддат билан давом эттирмасалар, бошларидан жудо бўлишларини огоҳлантирди. Амирлар ишни бошлаб юбориб, кўча ўтадиган жойлардаги уйларни, кимники бўлишидан қатъи назар, шу қадар шиддат билан буза бошладиларки, уйлари бузилаётган одамлар қимматбаҳо нарсаларини, бор-йўқларини йиғиштириб кўча бошладилар. Бир гуруҳ ишчилар уйларни бузиб ташлашлари биланоқ бошқалари келиб қурилишнинг давом эттирар эдилар. Хулласи калом, [шаҳардан] жуда кенг кўча ўтказилди; кўчанинг икки тарафига дўконлар ўрнатилди; ҳар бир дўкон олдида мармар билан қопланган юксак курсилар ўрнатилди. Ҳар бир дўкон иккита хонадан иборат эди. Кўчанинг тепаси гумбаз шаклида ёпилган бўлиб, тепасидан ёруғлик тушиб туриши учун туйнукчалар ясалганди. Қурилиш тугаши биланоқ, дўконлари жойлаштирилган тижорат аҳли ҳар хил моллар билан савдо қилабошладилар. Кўчанинг баъзи жойларида ҳовузлар қурилганди. Қурилиш мутасаддилари қанча та-

лаб қилган бўлсалар, шунча ишчи жалб этилди. Қурилишда ишлаганларга шаҳар маҳкамаси ҳисобидан ҳақ тўланди. Кундузи ишлаганлар кеч кириши билан ишни тугатишар, уларнинг ўрнини кечаси ишловчилар эгалларднлар. Бир гуруҳ ишчилар уйларни бузар, бошқалари ер текислар, учинчи бир гуруҳ қураар эди. Қурилиш жин қўзғалгандай шовқин-сурон билан ўтарди.

Йигирма кун ичнда кишини ҳайратда қолдирадиган даражада катта иш бажарилган эди. Хонадонлари бузилган кишилар норозилик билдирар, бироқ улуғ амирга бирор нарса дейишга ботинолмас эдилар. Улардан баъзилари йиғилишиб, унинг аъёнларидан бўлмиш саййидлар ҳузурига келиб, улуғ амир билан шу ҳақда гаплашиб куришни илтимос қиларднлар. Саййидлар Муҳаммад [алайҳиссалом] нинг авлоди ҳисобланар эдилар. Улардан бири кунлардан бир кун Темурбек билан шатранж ўйнаётганда унинг майли билан бузилаётган уйларнинг ҳақини тўлаш хусусида гап очган. Айтишларича, бу гапдан улуғ амирнинг жаҳли чиқиб, бундай дебди: «Шаҳар меники, мен уни пулимга сотиб олганман. Бу ҳақда менда ёрлиқ [ҳам] бор. Мен уни сизларга эртага кўрсатаман. Мабодо сизлар ҳақ бўлсаларингиз, бузилган уйларнинг ҳақини тўлайман». Улуғ амир бу гапларни шундай оҳангда айтдики, саййидлар бу ҳақда гап очганларига пушаймон бўлдилар. Чунки олнй ҳукмдорнинг ҳамма тадбири тўғри бўлиб, амири [барча учун] вожиб эди.

МАСЖИД ҚУРИЛИШИ

Темурбекнинг фармойиши билан хотини Канъо [Сароймулк хоним] нинг волидаси номига қуриладиган мачит шаҳардаги энг муҳим бино бўлиши лозим эди. Қуриб битказилган мачитни кўрган ҳукмдор олдинги деворининг паст қурилганидан норози бўлди ва уни бузиб ташлашни буюрди. Деворнинг пойдеворини очиш учун олдидан иккита зовур қазидилар. Ишни тезлаштириш учун Темурбек қурилишнинг бир қисми устидан шахсан ўзи назорат қилишини айтиб, иккинчи бир қисми устидан назоратни аъёнларига топширди. Шу вақтда улуғ амир бетоб бўлиб, пиёда ҳам, отда ҳам юролмас, уни тахтиравонда кўтариб юрар эдилар. Уни ҳар кун қурилиш бошига олиб боришар, у ишни тезлаштириш учун куннинг муайян қисмида шу ерда бўларди.

Темурбек қурилишга пиширилган гўшт келтириб, қурилишда ишлаётганларга ташлаб туришни буюрди. Баъзида у ўз қўли билан ишчиларига гўшт ташлар ва уларни фавқулодда ғайратлантирарди. Ҳукмдор ишчиларга баъзан ҳатто пул ҳам ташлар эди. Қора ишчилар қурилишда кечаю кундуз тинмай ишладилар. Мачит қурилиши ҳам, савдо растаси қурилиши сингари, қор тушиши билан тўхтатилди.

ЭЛЧИЛАР ПОДШОҲНИНГ ҚАБУЛ ҚИЛИШINI ТАЛАБ ЭТАДИЛАР

[1404 йил] биринчи ноябр, жума куни элчилар «подшоҳ ўз ваъдасига биноан бизни қабул қилиб, юртимизга қайтишга рухсат этар», деб ўйлаб, унинг ҳузурига йўл олдилар. Уни қурилиш ишлари давом этаётган мачит ёнидаги ўша уйда учратдилар. Бу ерда эрталабдан тушгача бўлдилар. Шу пайт улуғ амир чодирдан чиқиб, майдондаги супага кўтарилди. У ерга кўплаб гўшт ва мева-чева келтирилди. Буларнинг ҳаммаси танаввул қилиб бўлингач, Темурбек Ҳиндистон подшоси ҳисобланган набираси Пирмуҳаммадни ўз мулкига жўнатиш билан банд бўлганлиги сабабли элчилар билан бугун суҳбатлаша олмаслигини айтиб, узр сўради ва элчиларнинг ўз қароргоҳларига қайтишларига ижозат берди. Улуғ амир ўша куни Пирмуҳаммадга ва унинг мулозимлари билан бирга келган ясовулларга кўп от, қурол-яроғ ва кийим-кечак инъом қилди.

Эртаси, шанба куни [1404 йил 2 ноябр куни] элчилар Темурбекнинг хоҳиши билан яна унинг ҳузурига ташириф буюрдилар. Бироқ у тоби йўқлиги сабабли чодирдан ташқарига чиқмади. Элчилар у одатда чодирдан майдонга чиқадиган ерда туш пайтигача кутдилар. Шундан кейин улуғ амирнинг уч кишидан иборат аъёнларидан бири чиқиб, «ҳукмдор билан бугун ҳам учрашиш мумкин бўлмас, элчилар турар жойларига қайтиб кетаверсинлар»,— деб айтди. Биз яна ўз қароргоҳимизга қайтдик.

Келгуси якшанба куни [1404 йил 10 ноябр куни] элчилар «Темурбек юртимизга қайтишга рухсат этмоқ учун бизни қабул қилмасмикан?» деган ўй билан [яна] унинг қароргоҳига келиб анча вақт турдилар. Улуғ амирнинг яқин аъёнларидан бўлган учта мирзо элчи-

ларни кўриб қолиб, «сизларни бу ерга ким таклиф этди»,— деб сўради ва «улуғ амирни кўриш мумкин эмас, шу сабабдан сизлар ўз қароргоҳингизга қайтингиз»,— дедилар. Сўнг мирзолар элчиларга биркитиб қўйилган мулозимни чақиртириб келиб «элчиларни нега бу ерга бошлаб келдинг?»,— деб сўрадилар ва унинг бурнидан ип ўтказиб жазоламоқчи бўлганларида мулозим элчиларнинг бу ерга келишидан мутлақо хабари йўқлигини, бугун ҳатто уларни кўрмаганлигини айтиб, ўзининг беғуноҳлигини исботлади ва жазодан қутулиб қолди. Шунга қарамай, мулозимни яхшилаб калтакладилар. Мирзолар улуғ амир оғир бетоб бўлиб, унинг бутун аҳлу аёли, одамлари, хизматкорлари саросимада эканлиги туфайли шундай тadbирни қўллашга мажбур бўлган эдилар. Темурбек хонадонини бошқарувчи мирзолар масалани ўзлари ҳал эта олмасликлари сабабли элчиларни қароргоҳларига қайтиб, таклиф этилмагунларича хотиржам кутиб туришларини тайинладилар.

Элчилар Темурбек қабул қилишини яна талаб қилдилар. Элчилар улуғ амир тарафидан ҳеч қандай хабар бўлмай, ўзлари ҳам унинг ҳузурига боришга журъат этолмай турган бир вазиятда бир чиғатой ҳузуригизга келиб, олий ҳукмдорнинг мирзолари — шаҳзодалар элчилар эртага эрталаб ўз юртларига жўнаш учун тараддудларини кўришлари зарур, деб тайинлаганини айтди. Чиғатой ўзи ҳам элчилар билан, шунингдек, ушбу ерда истиқомат қилиб турган Бобил элчиларни, турк ҳамда Туман ўғлон элчиларни билан бирга жўнаб, уларни Турне [Табриз] гача кузатиб боришини айтди. Мирзоларнинг фармойишига биноан Турнегача ҳамма ерда — шаҳар ва қишлоқларда элчиларга озиқ-овқат ва бошқа зарур нарсаларни муҳайё этиш, уларни от-улов билан таъминлаш ҳақида ғамхўрлик қилиш унга топширилганини, Табризда элчиларни Темурбекнинг набираси Умар Мирзо кутиб олиб, уларнинг ҳар бирини ўз юртига жўнатажagini айтди. Элчилар «улуғ амир жўнашингизга рўхсат этган эмас, ҳатто давлатпаноҳимиз қиролнинг мактубига ҳам жавоб берганлари йўқ. Шу аҳволда қандай қилиб бизни жўнатмоқчи бўласизлар?»,— деб эътироз билдирдилар. Чиғатой «мирзолар шундай қарорга келдилар, шу бонс бу ҳақда сўзлашини ортқча, элчилар жўнашга тайёргарлик кўришлари лозим; бошқа элчилар ҳам жўнайдулар»,— деди.

Шундан кейин элчилар дарҳол улуғ амирнинг са-

ройига келиб, мирзолар билан учрашдилар ва ўтган пайшанба кунни Темурбекнинг ўзи элчиларнинг келишлари ва уларни қабул қилишини, улар билан сўзлашиб, сўнг эл-юртларига жўнатиб юборажагини айтганлигини уқтирмоқчи бўлдилар. Энди бўлса, ҳузурларига бир чигатой келиб, уларнинг номидан жўнаб кетишга ҳозирлик кўришларини маълум қилгани, бундан таажжубланганликларини айтдилар. Мирзолар улуғ амир билан учрашиш мумкин эмаслигини айтиб, уларга нжозат беришга қарор берилганлигини маълум қилдилар. Мирзолар улуғ амир оғир бетоблиги ва ҳатто тилдан қолганлиги ва улим тушагида ётганлиги сабабли шундай қилганликларини шароитни яхши билганлар айтишди. Элчилар ахир подшолари учун жавоб мактубисиз кетолмасликларни хусусида қанчадан-қанча важҳ-сабаб кўрсатмасинлар, мирзолар бу ҳақда гап-сўздан фойда йўқлиги, тезлик билан жўнаб кетишларни зарурлигини айтдилар. Улар учун аллақачон кузатувчилар тайинланганини [ҳам] маълум қилдилар.

Шу тариқа ўша душанба кунни элчилар [Самарқандда] қолдилар, эртаси кунни мирзолар уларни кузатувчи мулозимдан элчиларга йўлларндаги тўрт шаҳар ҳокимларига тўртта раҳнамо¹ бериб юбордилар ... Элчилар [Қастилия, Миср, Туркия элчилари] 1404 йил 21 ноябр кунни Самарқанддан жўнаб кетдилар...

МИРХОНД

«РАВЗАТ УС-САФО» ДАН.

Муаллифининг тулиқ исми Мир Муҳаммад ибн саййид Бурҳониддин ибн Камолиддин Маҳмуд ал-Балхний XV асрнинг кўзга кўринган тарихчи олимларидан бири; 1443 йили Балхда туғилган. Кейинчалик Ҳиротга келиб, илм-фан ҳомийси Алишер Навоий билан яқин муносабатда бўлган. Алишер Навоий Мирхонддан тарихга онд бир асар ёзишни илтимос қилган ва унга «Ихлосия» мадрасасидан бир ҳужра ажратиб берган. Мирхонд 1498 йилда вафот этган.

¹ Раҳнамо — элчилар ва чопарларга сафарини хатарсиз ва ташвишсиз ўтказишлари учун уларнинг қўлига (божхона ва работларда кўрсатиш учун) берилган махсус нишон.

Мирхонд Навоийнинг илтимосини тез фурсатда амалга оширади ва дунёнинг яратилишидан то у ўзи яшаб турган йилгача бўлган воқеаларни ўз ичига олган «Равзату ус-сафо фи сийрати-л-анбиё ва-л-мулук ва-л-хулафо» [«Пайғамбарлар, подшолар ва халифаларнинг таржимаи ҳоли ҳақида жаннат боғи»] номли асарини ёзди. ЎзФАнинг академиги, тарих фанлари доктори, йирик тарихчи олим Бўрибой Аҳмедовнинг ёзишича, бу асар муқаддима, хотима ва етти жилддан иборат бўлиб, Султон Ҳусайн Бойқаро давридаги ур-йиқитлар вақтида унинг еттинчи жилди йўқолган. Бу жилд кейинчалик Мирхонднинг набираси тарихчи Хондамир томонидан тикланиб, «Равзат ус-сафо»га қўшилган.¹

Маълумки, Хива хони Муҳаммад Раҳимхон Феруз даврида ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларига оид бўлган кўпгина асарлар ўзбек тилига таржима қилинган. Шулар қатори «Равзат ус-сафо» ҳам бир қанча олимлар томонидан эски ўзбек тилига ағдарилган. Қуйида келтирилаётган Улуғбек ҳақидаги парча ана шу таржима асосида тайёрланган бўлиб, «Равзат ус-сафо»нинг Амир Темур замонидан [1370—1405] то Султон Абу Саъид [1451—1469] замонигача бўлган воқеаларни ўз ичига олувчи олтинчи жилдидан олинди. «Равзат ус-сафо»нинг бу жилди Муҳаммад Назар исмли киши томонидан таржима қилинган бўлиб, қўлёзмалар фондида 7417 рақами остида [1879 йилда кўчирилган] сақланмоқда.

**Ҳазрати ҳоконнинг муъовадат [қайтиши] дан сўнгра
Мирзо Улуғ[бек]нинг Хуросонга ташриф келтурғони
ва садоқат рақам қаламининг Мовароуннаҳр
ва Туркистон мамоликининг қазйа [воқеа] ларин
таҳрир жойнға еткурғонин**

[309^о] Жаноби Улуғбек Самарқанддин элчи йибориб, мирзо Миракни ундади. Аммо ул таваҳҳум [хавф] кўргузуб дедиким: «Мен давлатхоҳ бандадурмен ва Мирзо Улуғбекнинг нозик мизожидин ғоятда ваҳмнок ва тарсанда [қўрқувчи] дурмен. Агар хизматга таважжух қилмоқда таваққуф [кечикиш] воқеъ бўлса, маъзур тутсунлар!»

¹ Б. А. Аҳмедов. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Тошкент, «Ўқитувчи», 1991, 153-бет.

Мирзо Улуғбек амир Боязид парвоначиниким, ўзининг муътамид [ишонган] ва муқриб [яқин] лари эрди, Андижонга, мирзо Аҳмад қошига равона қилиб, пайғом бердиким: «Боязиднинг сўзи манинг сўзимдур, ҳар аҳдниким тиласа, онинг била ороға келтурсин, то онга вафо қилурман!»

Амир Боязид Андижонга онинг олдиға етишиб, ҳар неча саъй кўргузди, ҳеч фойда бермади. Аммо ваъда қилдиким, бир неча кундин сўнгра ўзининг ўғлини хизматға йиборгой. Амир Боязид мирзо Миракнинг қошидин ёниб [қайтиб], эшитган сўзин арзға еткурди. Ва ул ваъда мийъод [вақти] дан ўтуб, мирзо Мирак Аҳмаднинг ўғли келмай, Мирзо Улуғ[бек] Андижонга азимат [юриш] кўргузди. Ва мирзо Мирак ул ҳудуд навоҳийнинг қалъаларини маҳкам қилиб, ўзи йўли танг ва тор тоғларға паноҳ этти. Ва Мирзо [Улуғ]бек Аҳси қалъасиниким барча қалъаларининг баланд ва маҳкамроқи эрди, муҳосара [қамал] этиб, мусаххар [таслим] этти ва фаровон лашкар аҳлининг тасарруфи қабзаси [қўл ости]ға етти. Ва қалъа кутволлиғин Поянда баковулға бериб, ўзи Андижонға равона бўлди ва онда борғач эшиттиким, мирзо Мирак Аҳмад йироқ ердаги тоғларға кетубдур, онда бормоқ мумкин эрмастур. Ложарам [ночор] мурожаат [қайтиш] қилди.

Чун мирзо Мирак ул [Улуғбек] жанобнинг ёнғон [қайтгани] дин хабар топти мўғул лашкари билаким, онинг мададига келмиш эрди, Андижон озими [қайтувчиси] бўлдилар. Аммо Амир Мусокка, Амир Умар Тобон, Амир Али Кучин ва олардин бошқа бир неча сардорларким, уруш оҳанги била Андижондин чиқиб, Уш ҳаволиси [атрофи]ға етушиб, чун ёғи [душман] ҳолидин таҳқиқ хабарлари йўқ эрди, беэҳтиёт бир ерга қўнуб, ҳазм [эҳтиёткорлик] шаронтидин ғофил қолдилар. Лекин мирзо Мирак Аҳмаднинг хабари бор эрди, бирин Андижон лашкари бошиға сурди ва мазкур умаро ва сардорларини ўлтурди. Ва амир Сулаймоншоҳнинг ўғли амир Рустам уруша-уруша Андижонга кирди ва мирзо Мирак Аҳмаднинг изидин бориб, муҳосара [қамал]ға машғул бўлуб, кўб саъй кўргузди, аммо ҳеч фойда анга мутартиб [осил] бўлмади. Ва мўғуллар кўб ўлжа олиб, ўзларининг вилоятиға ёндилар.

Ва чун ҳазрати ҳоқоннинг муъовадат [қайтиш] қилғонининг хабари Мирзо Улуғбек қулоғиға етти, Самарқанддин чиқиб, Хуросонға юзланди ва кўб масофатни

қатъ қилғони [босиб ўтгани]дн сўнгра Ҳиротга бориб, ҳазрати ҳоқони саъиднинг дастбўслиғи [қўлини ўпиш] шарафига мушарраф айланди. Ва ул ҳазрат онга кўб марҳамат ва навозини [меҳрибонлик]лар қилди.

Ва бу аснода ҳазрати ҳоқон инояти қуёши, килғат [подшолик] саҳарининг меҳри [офтоби] Бойсунғур мирзонинг рўзгори [ҳаёти] юзига партав [нур] солиб, Тус ва Машҳад, ва Самилғон, ва Жўрмиқон, ва Хабушон, ва Астробод, ва Шосимин, ва Кабуджома вилоятин музофот ва мансубот [қарашли нарсалари] била анга берди. Ва санаи ҳижрийнинг саккиз юз доғи ўн саккизланчи йилда¹ қазо [тақдир] жараёни фармон ниғоз [таъсир] этти то Ихтиёриддин қалъасинким, Малик Фахруддин онн Ҳирот шаҳрининг орқа деворига муттасил бино этмиш эрдиким, ҳазрати соҳибқироннинг мулозимлари фармони била хароблиғ марҳаласига етмиш эрди, иморат ҳолига келтурдиларким, етти юз минг киши онда иш этти то итмом [тамом]га етти. Ва-л-ухдату ала-р-ровий [туғрилиғи ривоятчининг зиммасига].

**318^о Мирзо Улуғбекнинг Ҳирот, ҳумийат ан-
татарруф ил-балийёт ва-л-офот²га
келганининг баёни**

Мирзо Улуғбекнинг хотирига [кўнглига] ҳоқони саъиднинг мулоқоти иштиёқи афзун [зиёда] бўлиб, Мо-вароуннаҳр диёридин Хуросон билоди [мамлакати] сари юзланди. Чун ул жанобнинг вусули [етиб келиш] хабари мутавотир ойланиб [тарқалиб], ҳумоюн мавкаби [бахтли оти] Ҳирот ҳудудига васил ойланди [яъни етиб келди], иффат иқтидо [иффат соҳибаси] Гавҳаршод оғо ва мирзо Бойсунғур, ва мирзо Муҳаммад Жўки баҳодир бошлиқ Хуросон улкасининг аъёну умароси ва ашрофу уламоси ул жанобнинг истиқболига чиқиб, таъзиму тақрим [иззат] шароитин тақдимга еткурдилар.

Ва жаноби Мирзо Улуғбек рабиъ ул-аввал ойининг туққузлончи кунда³ салотин ва авохир [кичик] ва авойил [катта мансабдагиларнинг] ифтихори даст бўслиғи [қўлини ўпиш шарафи] била сарафроз айланди.

¹ Ҳижрий 818 — милодий 1415 йили.

² Бало ва офатлардан омон бўлсин.

³ Рабиъ ул-аввал ойининг туққизлончи кунда — милодий 1415 йил, 20 май кунда.

Ва ҳоқони саъид бир неча кунга тегру подшоҳона жашн [туй]лар тартиб берди. Мазкур ойнинг охирида¹ Хитой элчиларигаким мундин бир неча кун илгари келмиш эрдилар, улуғ зиёфатлар бериб, ул ҳазрат барчасин инъом ва эҳсон баҳри [денгизи] маъмурига айлантурди. Ва Хитой ҳокими Донминг учун табаррукот ва бийлокот афроз ва жудо қилиб, ул жамоатга топшуруб, ёнмоғлиғ [қайтмоғлиқ] рухсатин арзоне тутти.

Ва адоғи мазкур ойнинг охирида амир Идикунинг уғли Султон Увайсниким Кирмон соридин келмиш эрди, Самарқандга йнборди. Ва жумоди ул-охир авойили [боши]²да мирзо Улуғбек ва мирзо Муҳаммад Жаҳонгир, ва амир Шоҳмаликгаким, шул айёмда Хоразмдин келмиш эрдилар, сангин [катта]зиёфат берди. Ва барча умароға фоҳира [қимматбаҳо] халъатлар ва яхши юрушлик отлар марҳамат қилди. Ва мирзо Бойсуғурнинг давлати аёни риюятин камо важаб ва янбағи [вожиб ва зарур бўлган ҳолда] тақдимға еткурди. Ва ондин сўнгра мирзо Муҳаммад Жўки баҳодирни ўзига ҳамроҳ қилиб, Самарқандга таважжуҳ буюрди.

[331^о] Шаҳзодан саодат нишон Мирзо Улуғбек курагон ҳолотин ва Мовароуннаҳр қазоёси [воқеалари] мақолотин баён жойига келтурмак ва Мўғулистон ҳуккоми Важта аҳволидин доғи шаммаи [бир ози] ни зуҳур мартабасига келтурмак

Жаиоби салтанат қабоб мирзо Улуғбек ҳикмат андуз [ҳикматни билувчи] ва дониш омузи ҳамкор [илмда мақсадга етувчи доно] эрди. Ва додгустар [адолат ёувчи], ва ҳунарпарвар шаҳриёр, ва Афлотуни ҳикмат била Фаридуни ҳашаматни жамъ қилиб, барча илм ориғ [теран] кунглида ҳозир эрди. Ва, хусусан, риёзий илм бобида назир [тенги] ва адили [ўхшаши] йўқлиғи барча илм аҳли қошида маълум ва зоҳир, ва адолат, ва нисфат [одиллик] қавоиди риюяси бобида мумтоз эрканни барчаға қуёш янглиғ ҳувайдо [очиқ] ва равшан эрди. Ва мулку миллат умури [ишлари] танзимида [тартибида] якто [ягона] ва беҳамто [тенгсизлиги] оламий [одам] ларға маълум ва мубарҳан [ошкор] дир. Ва

¹ Мазкур ойнинг охирида — милодий 1415 йил 9 июн кунн.

² Жумоди ул-охир авойилида — милодий 1415 йил, 8 август кунн.

агар чандиким [шунга қарамай], муносиб кўрунур эрдиким, ҳарчандким, мушкин шаммома хома [мушк ҳиднини сочувчи қалам] ул жанобнинг, балким олдиндағи ўзга камёб султонларнинг баёнига етушса эрди, алқоб таҳририга иштиғол кўргузур эрди. Аммо, чун оларнинг муқаррам отлари магар йўли била бу вароқда битилур эрди, шул важҳдин ул бузруквор табақанинг маҳзи отларини битмакка келди.

Сафар ойининг авойили [бошлари]да¹ хосса мулозимлардин жамъиким амир Шоҳмаликка мадад бергали Хоразм [га] бормиш эрдилар, мансур [голиб] ва музаффар [зафарли] бўлиб олампаноҳ даргоҳига еттилар. Ва сафар ойининг учламчи куннда² Мўғулистон хонининг вафоти хабари етушиб, рабиъ ул-аввал ойинда³ Сидднқ баҳодирнинг навкари Кошғардин келиб, арзға еткурдиларким, Увайс ўғлон нақши жаҳонким, Жата хони эрдиким, ўлтурди ва мўғуллар аросида фитна ва ошуб фалакдин ошибдур. Ва Мирзо Улуғбек ондин бу нав хабарни эшитгач, ўзининг бир мўътаמיד [ишончли] одамин мўғуллар аҳволи[нинг] тафаҳҳуси [текшириши] учун йибориб, мўғуллардин жамъниким Самарқандда бандда асройдур эрдилар, бўшатиб йиборди.

Ва мирзо Муҳаммад Жўки ражаб ойинда⁴ Мовароуннаҳр жониб [томониға] мутаважжих бўлиб [юзланиб], чун Жайхундин ўтти, Мирзо Улуғбек махсус ва муқриб [яқинлар]дин жамъини истиқбол расми била номзод буюрди ва олар равон бўлуб, шаҳзоданинг бисоти тафсили саодатин топиб, онинг била ёиди [қайтди]лар. Ва ул бир буржнинг икки ахтари [юлдузи] ва бир дурж [сандиқ]нинг икки гавҳари бир-бирига қарин [яқин] бўлиб, мирзо Муҳаммад Жўки Боғи дилкушоға қўнуб, Мирзо Улуғбек бир неча кунга тегру зиёфат шароитиға қиём кўргузуб, шоҳона базмлар тартиб қилиб, ишрат айёми эрдиким, Мўғулистон аҳволи тафаҳҳуси [текшириши] учун кетган одам қайтиб келди ва ул диёрнинг паришонлиғи шарҳин арз қилди.

Ва Мирзо Улуғ[бек]нинг кўнгли ул тарафдин тинч ва осуда бўлиб, мирзо Муҳаммад Жўкиға фаровон

¹ Сафар ойининг авойилида — 818 ҳижрий йил сафар ойининг биринчи куни (1415 йилнинг 12 апрели).

² Сафар ойининг учламчи кунда — 1415 йил, 15 апрел.

³ Рабиъ ул-аввал ойинда — 1415 йил, 11 май — 10 июн.

⁴ Ражаб ойинда — 1415 йил, 6 сентябр — 6 октябр.

амвол [молу давлат] ва нафонийс [нафис нарсалар] бериб, икковлон Хуросон озими [кетувчиси] бўлиб, Самарқанддин чиқиб, шул ойнинг йнгирма олтиланчи кунда¹ давлату нқбол била Хирот дорулсалтанага еттиларким, иттифоқ ҳасби била шул кунларда ҳазрати ҳоқон қуш солмоқ учун Фараҳга бормиш эрди. Чун давлату саодат била ёнди [қайтди], шаҳзодалар истиқбол маросимин тақдимга еткуруб, Амир Довуд работида дастбўслиғ [қўл ўпиш] шарафиға фоииз [муяссар] ойландилар.

Ва ул ҳазрат аржуманд фарзанди шаънида эҳсон ва навозиш анвоин мабзул [арзон] тутуб, подшоҳона тўй бериб, ёнмоғ [қайтмоғ]лиғ ижозатин арзон тутиб, шаҳзода Мовароуннаҳрга йиғнолди [жўнади]лар. Ва андоқким, зулҳижжа ойининг бешинчи кунинда² Самарқандга восил айландилар [яъни еттилар].

Ва Мовароуннаҳр вилоятида воқеъ бўлгон воқеалардин бири ул эрдиким, тарихи ҳижрийнинг саккиз юз доғи йнгирма иккиламчи йили муҳаррам ул-ҳаромнинг еттиламчи кунинда³ мирзо Муҳаммад Султоннинг қизи Ўга бегимким мирзо Улуғбек [нинг] муҳтарам ҳарамин эрди, бир неча кунлик касал [лик] била ризвои равзаси [жаннат боғи]га хиром қилди. Ва шаҳзодаи комкор ул миқдор тамаккуи [маҳкамлик] ва виқори [босиқлиги] била ҳам сабру қарор инонин [жиловин] илги [қўли]дин бериб, кўзн фавворасидин ёш қаттаротин [қатраларин] сочти ва охир таҳаммул [чидам] ва сабр этагига қўлин уруб, тилин «инна лиллоҳи ва инна илайҳи рожиъун [бизлар Оллоҳники, ва бизлар Унга қайтувчилармиз] калимасиға⁴ очди. Ва фуқаро, ва эҳтиёж арбобиға [эгаларига] сила [ҳадя] ва садақалар еткуруб, Каломин шариф [Қуръон] хатми шароитин ерига келтурди ва истиҳқоқ [эътибор] асҳобиға ошу таом еткурди.

Ва яна улким, рабиъ ус-сонийнинг салхи [охирги кунин]да⁵ эрди, Бароқхон ондин илгариким ҳукумат саририн [тахти]да ўлтурғой, ўзининг аҳволи инқилоби жи-

¹ Шу ойнинг йнгирма олтинчи кунинда — 1415 йил, 2 октябр.

² Зулҳижжа ойининг бешинчи кунинда — 1416 йил, 6 феврал.

³ 822 йил муҳаррам ойининг еттиламчи кунинда — 1419 йил, 3 феврал.

⁴ Қуръондан.

⁵ Рабиъ ул-охирининг салхи (охирги) кунинда — 1419 йил, 26 май.

ҳатида оларнинг нафсу ҳаво изинча бориб, ото ва боболари равияси [йўли]да ихтилофлари иллатидин хонлиги ихтиёрин қилмай, хонуман аросидин чиқиб, мирзо Улуғбекнинг Қайвон иштибоҳ [Сатурн юлдузи мисол] даргоҳиға паноҳ келтурди. Ва эҳсон, ва инъоми анвоин малҳуз, ва махсуси бўлуб, шаҳзода ва жўжилар зумурраси [қатори]да интизом топди. Ва жаноби Улуғбек Бароқхоннинг салтанати асбобин омода [муҳайё] тутиб, узининг юртиға йиборди.

Ва ражаб ойининг охирида¹ Кошғар жонибидин хабар келдиким, амир Худойдоднинг қизи подшоҳ қасдин қилиб, мўғуллар аросида шўришу ғавво ва булғоқ воқеадур. Мирзо Улуғбек бу хабарни эшитгандин сўнгра лашкарин йиғнаб, Тўқмоқ сориға азм қилмоқни жазм этти ва амир Искандар Ҳиндубугани Самарқанд доруғалиғи [ға] қўйиб ва Боғи дилкушодин ҳаракатға келиб, Қорабулоқ мавзеиға борди. Ва ул маҳалда амир Худойдоднинг навкарлари мўғул тарафидин келиб, пойбўслиғ [оёқ ўпиш] шарафиға мушарраф бўлдилар.

Ва сўнгги кунда Садр ул-исмомнингким, Жатта умароси ва улуглари жумласидин эрди, навкари Ислом тавочи била келиб, давлат ошён остон умароси василаси [воситаси] била ул пешкаш [совға]ларниким, ўзи била келтуруб эрди, аъло назардин ўткарди.

Ва Мирзо Улуғбек Хўжанд сувидин ўтуб эрдиким, Хуснака Шамъи жаҳоннинг қизин Меҳрнигор хоника мулозаматида эрдиким, мирзо Муҳаммад Жуки учун Хуросонга элтур эрди, андоқким, садоқат рақам қалам муборақ тазвиж [уйлантириш]нинг зикрин ижмол [қисқалик] тариқаси била бу авроқда этти.

Ва Мирзо Улуғбек ул хонлиғ бўстони давҳаси [улкан дарахти]нинг риояти ва Чингизхон дудмони [силсиласи] натижаси [нинг] иззати учун савор бўлиб [отланиб], они тамомн ойин [қонда] била ўткарди ва Тошканддин кўчуб, Бурлоқ мавзеин давлату иқбол ҳаймагоҳи [чайласи] буюрди. Ва ул манзилда ўзбек тарафидин бир киши қочиб келиб, ул қавмнинг паришонлиғи хабарин арзға еткурди. Бир савдогар доғи ул тарафдин етушиб, бурунги кишининг хабарига мувофиқ сўзлар сурди [яъни айтди].

Мирзо Улуғбекнинг ўзи ул ердин ёниб, Арслонхўжа

¹ Ражаб ойининг охирида — 1419 йил, 22 август.

тархон бошлиқ бир неча умарони Кошғар тарафига йиборди. Ул руҳафзо [ёқимли] саҳрода сайру шикор маросимиға қиём кўргузуб, рамазон ул-муборак ойининг еттиланчи кунида¹ Сир дарёсидин ўтиб ва бир неча манзилни қатъ этиб, шаввол ойининг иккиланчи кунида² давлату иқбол била ўзининг фархунда [бахтиёр] мақдами [қадами] шарафидин Самарқанд ўлкасин жаннат мисол қилди.

Ва мазкур ойининг охирида³ Бухоро жонибиға юруб, зулқаъда ойининг ўн тўртланчи кунида⁴ Бухоро ўлкасиға нузул буюрдилар. Ва сўнгги кунда амир Шоҳмаликнинг навкарлари Хоразм тарафидин етушуб, бир неча қушниким пешкаш расмида келтуруб эрдилар, марҳамат асар назардин ўткардилар.

Ва Мирзо Улуғбек зулқаъда ойининг ўн олтиланчи кунида ул мадрасағаким Бухоро шаҳри ичинда ўзининг олий наҳмат [улуғ хоҳишли] ҳимматининг меъмори бино қилмиш эрди кирди ва ул шарифа буқъа [жой] нинг сокин [яшовчи] ва улум талабаларига риъоят ва иноят қилиб, динору дароҳим берди.

Ва бир неча кундин сўнграким, Бухорода кўнгли коминча [хоҳишича] ўткарди, Самарқанд озими [кетувчиси] бўлди. Ва Кўфин каряси [қишлоғи]да ул амирларким, Кошғарга бормиш эрдилар, ҳумоюн мавкабга қўшулуб, зулҳижжа⁵ ойининг йигирма учланчи кунида Самарқанд шаҳри ул ҳазратнинг ҳумоюн талъатидин беҳишт монанд ойланди.

Ва таърихн ҳижрийнинг саккиз юз доғи йигирма тўртланчи йили авойилида⁶ Хитой элчилариким, ҳазрати хоқоннинг қошиға келиб, баъзиларни мирзо Иброҳим султон олдиға бориб, баъзилари Хоразмға амир Шоҳмалик ёниға кетиб эрдилар, ёниб Самарқандға еттилар. Ва ҳазрати хоқон санднинг мулозим ва навкарларидин амир Шодихўжа ва мирзо Бойсунғурдин Султон Аҳмадхўжа, Ғиёсиддин наққош ва мирзо Иброҳим Султондин амир Ҳусайн ва Паҳлавон Жамол, ва мирзо Суюрғатмишдин Арғудоқ ва амир Шоҳмаликдин Урдубон ва

¹ Рамазоннинг еттиланчи кунида — 1419 йил, 18 сентябр.

² Шаввол ойининг иккиланчи кунида — 1419 йил, 28 октябр.

³ Мазкур ойининг охирида — 1419 йил, 6 ноябр.

⁴ Зулқаъда ойининг 14 кунида — 1419 йил, 3 декабр.

⁵ Зулҳижжа ойининг 23-кунида — 1420 йил, 11 январ.

⁶ Ҳижрий 824 йил авойилида — 1421 йил, 6 январ.

Бадахшон шоҳларидин хўжа Тожиддинким, Хитой элчилигиға буюрилмиш эрдилар, Хитой хони Вонминнинг фиристодалари [юборганлари] Самарқандға келдилар. Ва Мирзо Улуғбек ул жамоат била Хитой элчиларига подшоҳона зиёфат бериб, кўб иноят ва риоят қилди. Ва олар сафар ойн ғарраси [ойнинг янгиланиши даври]¹да элчилар билан ҳаминон [бирга] бўлдилар.

Ва бу аҳвол хилоли [ичида] мирзо Улуғбек Самарқанд балдаси ўртасида мадрасан маниъ [улуғвор мадраса] ва хонақоҳи рафиъ [юксак хонақо] биносиға фармон бериб, оларға ул миқдорн кент ва қаряларни вақф қилдиким, мадрасалар ва улум талабаси, ва шайх, ва қори, ва амалдорлар ҳақларин олгонларндин сўнгра ҳам икки бўқъа [жой]нинг ғаллахонасида асройдур эрдилар. Ва ҳам онингдек буюрди то чабукдаст [чаққон] устодлар расад [хона] бунёдин қўйдилар ва расад амаласининг умаросн Батлимуси соний [иккинчи Птолемей] ва хулосан ҳукамо юнионий [Юнон ҳақимларининг яқунловчиси] мавлоно Ғиёсуддин Жамшид ва жаноби фазойилмаоб [фазилатлар эгаси] мавлоно Муннуддин Камол эрдилар.

Ва оз замонда бу иморат такаллуф [ҳашам] ва тазйин [зийнат] ғояти [чегараси], ва маннонат [созлик], ва расонат [даража] ниҳоятда итмомға етти. Ва расад натоййжидин зижи мураттаб эттиларким, они «Зижи жадиди кўрагоний» дерлар. Ва ҳоло мунажжимларнинг кўпроқи тақвимни бу «Зиждин истихрож қилурлар [яъни чиқарурлар]. Ва яна улким, Озарбайжон фатҳининг хабари ва туркман лашкарининг инҳизоми [енгилиши] асари Самарқандда шуҳрат топиб, Мирзо Улуғбек тиладиким, ҳижрондийда дийдасин [яъни кўзин] волиди бузругвор [азиз ота] ва маҳди улён номдор Гавҳаршод оғонинг талъати нури била равшан қилғай. Ва ул замонда аноси яна бир фарзанди мирзо Муҳаммад Жўки била Хуросонда эрди.

Ва чун шаҳзоданинг Мовароуннаҳрдин нўҳзат буюрмоқи [яъни жунаши] мамлакат салоҳи [тартиби] учун муттаассир [қийин] эрди. Ул жаноб Хуросонға киши йнбориб, илтимос қилдиким, бонуйи узо [улуғ хоним] бу тарафға қадам ранжа буюрғой ва иффат паноҳ ҳудаж² ўзининг саодатманд илтимосин мабзул тутуб,

¹ Сафар ойнининг янгиланиши пайтида — 1421 йил, 5 феврал.

² Худаж — одам ташиш учун туя устига қилинадиган мослама.

мирзо Муҳаммад Жуки била рабиъ ул-аввал авойилида¹ Ҳирот доруссалтанасидин йўлга юз қўйуб, Омуя сувидин ўттилар. Мирзо Улуғбек истиқбол асбобин мураттаб тутуб, йўлга равон бўлуб, Бухорода бир-бирига учрашиб, ондин Самарқанд сорнға юзланиб, мазкур ойнинг ёримида² Самарқандга еттилар. Мирзо Улуғбек Боғи чинорда улўғ зиёфат асбобин омода тутуб, бир неча кунни нишот [шодлик] ва инбисот [хурсандлик] била ўтказиб, олтун эгарлик от ва тевалар, ва хочирлар, ва нафис парчаларни бонуйи узмо [улуғ хоним]га пешкаш қилиб, зиёфат айёми ўтказ, бонуйи узмо ва мирзо Муҳаммад Жуки Хуросон озими бўлдилар.

Ва мирзо Улуғбек аноси била биродарин узатиб, то Бом работиғача борди ва Гавҳаршод ого тамоми муболаға [қаттиқ зўрлаш] била они қайтариб, мирзо Муҳаммад Жўкка била видоъ қилиб, ул аноси³ била Хуросонга кетди.

Ва ондин сўнгра Мирзо Улуғбек лашкар йиғнаб, Жатта жонибига юруб, Қаробулоқга етгач, амир Искандар ва амир Ҳарималик, ва амир Боязид [ни] манғитой расмида равон қилди. Ва бир неча кундин сўнгра Малик Ислои Мўғулистондин келиб, мўғулларининг ихлос ва давлатхоҳлиғларин арзға еткурди. Ва Мирзо Улуғ [бек] шул ердин қайтиб, Самарқандга юз қўйди. Аммо Самарқандга дохил бўлмасидин бурун ўзининг аржуманд фарзанди мирзо Абдурахмоннинг анодин бўлгон муждаси [хушхабар]дин масрур ва хушдил бўлмиш эрди. Самарқандга восил бўлгондин сўнгра бир неча кунга теғру нишот [шодлик] бисотин тўшаб, айшу тарабга машғул бўлди. Ва базму ишратдин фориг бўлғач, мамлакат аҳволи забтиға илтифоти партавин [нурин] солди.

Ва бу аснода ул амирлар қошиданким илғор била бормиш эрдилар бу нав хабар келдиким, мўғул улуси мутеъ ва мунқод [таслим] бўлуб, нусрат асар лашкарга қўшилдилар ва бу хабарнинг изинча ўқ ул тоифанинг улуғлари Самарқандга келиб, Шермуҳаммад ўғлон ва Сориг ўғлон, ва Садр Ислои пойбўслиғ шарафига мушарраф ойлониб, барчасин яхши ва муносиб ерга қўндурдилар. Ва Мирзо Улуғбек подшоҳона тўй ва зиёфат асбобин тартибига фармон бериб, оларнинг ҳаммасига

¹ Рабиъ ул-аввал авойилида — 1421 йил, 6 март.

² Мазкур ойнинг яримида — 1421 йил, март.

³ Қўлёзмада аноси ўрнига отоси бўлиб қолган.

фохира [қимматбаҳо] халъатлар кийдуруб, ўқуш марҳамат ва навозиш кўргузди.

Ва бу ўжурда олий самъга [олий қулоққа] еттиким, мўгул умароси Қамариддиннинг ўғли чун жаҳонпаноҳ даргоҳига етти мароҳими хисравона [подшоҳона марҳаматлар] онга ҳаддин афзуи навозиш ва инъом этти.

Ва бу аснода Сўфи ўғлон Барақхон қошидин етушиб, тортиқ расми била от ва шунқор еткуруб, қабул назарининг манзури тушди.

Ва бу аҳвол хилоси [ичи]да Абуқа ва Фўлод Темур Жатта тарафидин келиб, подшоҳона иноятнинг баҳраманди ва хисравона отифатнинг машмул [ноили]нинг сарбаланди ойландилар.

Ва шул ойнинг еттиланчи кечасида¹ жоҳу жалол [куч ва қудратлининг, яъни Улуғбекнинг] масомнъи [қулоғи]га еттиким, Шермуҳаммад ўғлон била Сориг ўғлон бошлиқ Жатта улусидин бир неча одам қочтилар. Ва ул жаноб филҳол отланиб, то пешин намози вақтигача [от] суруб, Кичкина булоқда оларнинг изидин етти ва Шермуҳаммад ўғлон била Сориг ўғлонин тутиб, умародин бир нечаларни олардин ўзга қочгонлар изидин йибориб, ўзи мурожаат кўргузди [яъни қайтди].

Аммо маъмур [буюрилган] амирлар қочгонларнинг изидин тамоми журъат била суруб ва барчасин тутуб, тўрт кундин сўнгра хилофат масир сарирпоясиға еткурдилар. Мирзо Улуғбек оларнинг барчасининг ёзуқларин бағишлаб [кечириб], иноят ва рияят кўргузиб, Садр Исломи била Малик Исломи Кошғар жонибиға йиборди. Аммо Шермуҳаммад ўғлонға подшоҳлиғ асбобин бериб, ўзининг вилоятиға равона қилиб, ўзи қишлоқ қилмоқ учун Бухороға азм қилди.

Ва чун ул ҳазратнинг хатири хотириға қуш солмоғлиғнинг ҳаваси тушуб, бир неча кунга тегру сайд ва шикор этти. Ул ишдин малолат [чарчаш] етгач, ҳумоюн ўрду собиқ дастур била Бухоро қалъасининг ташқари-сида қишлоқ этти.

Аммо шу аснода Тибат жонибидин бир неча элчи етушиб, хушнудлиғ била ёнди [қайтди]лар. Ва ул қишда Тенгри таъоло офоқ хусравий [яъни Улуғбек]га фарзанд каромат қилиб, Абдуллоҳ била мавсум ойланди.

Мирзо Улуғбек чун қиш фаслини Бухоро навоҳийсида ўткарди, таърихи ҳижрийнинг секкиз юз доғи йигирма

¹ Ва шул ойнинг еттинчи кечасида — 1421 йил, 13 март.

бешланчи йили баҳорида¹ Хуросон озими бўлиб, ҳазрат хоқон саъиднинг дастбўслиғи шарафин топиб, Аррон ва Озарбайжон фатҳи таҳияти маросимин ерига келтурди. Аммо бу сафарда Самарқанд вилоятининг ашроф ва аъёни жумласидин шайхулислом хожа Низомуддин, ва хожа Исомуддин, ва хожа Абулфазл, ва хожа Абуллайс шаҳзодаи олижаноб Мирзо Улуғбекнинг мулозими эрдилар ва бу авқот асносида мирзо Бойсунғур Тус ва Машҳад жонибидин келиб, олийгуҳар биродарлар бир-бирин кўрушиб, масаррат [хурсандлик] изҳорин қилдилар. Ва ул жиҳатдинким ҳазрати хоқони саъид йироқ йўлдин келиб, меҳмонлиғ ҳукми бор эрди, Мирзо Улуғбек шўҳона жашн ва хисравона зиёфат асбобиға тартиб бериб, аъёни ҳазрат ва аркони давлатға ло юъадд ва ло юхси [ҳадду ҳисобсиз] риюят қилиб, икки оёғи тегру ҳазрат аъло ҳоқоннинг мулозаматида бўлуб, ондин сўнгра ёнмоғлиғ рухсатин топиб, Мовароуннаҳр сориға юзланди. Манзил ва мароҳил қатъидин сўнгра ўзининг кўзу шарафи мустақаррига [иззатли ва шарафли қароргоҳиға] мутамаккин ойланди [яъни жойлашди].

**336^а Мирзо Улуғбекнинг Жатта ва Мўғулистон
жонибиға таважжуҳ бўлгонининг баёни ва ул
тарафға юзлангони сабабининг аёни**

Ул ҳангомдаким, Жатта сардорлари ўзларининг манзил ва ватанларидин гуризон [қочқин] ва тамом жаҳду саъй била ҳар тарафға пуён ва шитобон [югурган ва шошган] эрдилар, Мирзо Улуғбекнинг марҳаматпаноҳ дарғоҳиға илтижо келтирдилар. Жувонбахт [бахтиёр] шаҳзода оларнинг барчасиға ўзининг риюят ва ҳимояти соясида ер бериб, олар бир неча муддатға тегру хисравона марҳамат ва подшўҳона иноят паноҳида авқот кечуруб, дирам ва динор, ва фоҳира халъатлар, ва раҳвор [йўрға] отлар, ва руҳбахш манзилларнинг баҳраманди, ва амсол, ва ақрони [тенгдошлари]нинг сарбаланди ойландилар. Аммо, охир ул-амр [оқибатда]: «Бу бир пок мамлакатки, унинг ўсимликлари Оллоҳнинг изни билан ўсиб чиқади, кимки хобис бўлса, у ерда қийинчиликдан ўзга нарса ўсмайди» [оятн] каримасининг мазмунича, ул тоифанинг ниятлари хабоси [кнр] ва табиатлари шарорати [ёмонлиги] анго бонс бўлди-

¹ Ҳижрий 825 йили баҳорида — 1422 йил.

ким, чун ўзларининг ватанларига бордилар, ул ҳамма хуқуқни уқуқ [қулоқ солмаслик]га муқобала қилдилар. Ондоқким, бу сўзнинг баёни будурким, Али Такритнинг ўғли беважҳу жиҳат аъло даргоҳдин юз эюруб, 337 а ўзининг эли аросиға борди ва Маликшоҳ тавочининг ўғли Искандар лозим ул-азъон [зарурий] фармон мўжиби [сабаби] била онинг изидин борди. Ва чун Искандарнинг ғайбати [ғойиблик] айёми узоқға чекти, Мирзо Улуғбек онинг изидин борди. Арслонни доғи ул муҳим учун йиборди ва кўп муддатдин сўнграким йиборганлар келдилар, маъруз туттиларким, Садр Ислом арз изиға еткурдиким, бу банда онгадурким, баҳор фаслида офоқ хусравий [олам шоҳи] даргоҳи косид [хабарчи] йибориб, Алибек Такрит жаримаси бобида бир неча сўзни олий самъа [қулоққа] еткурғусидурким, агар тилак ва муддао қабул даражасиға етса, худ фа-хувал-муроду [кўнгилдагидек], агар етмаса, таслим ва инқиёддин ўзга чора ва илож йўқдур. Ва лекин мавсими келиб, косид келмай, оларнинг рўзгори [ҳаёти] саҳифасида ашқоқ [бадбахтлик] ва нифоқ осоре [белги] билгурди. Ва чун ул қавм ҳазрати шаҳриёрнинг шафқат ва муруввати неъматидин парвариш топмиш эрдилар, шул ваҳҳдин осий ва мутеъ банданинг жойини риоятин улё ҳимом [олий ҳиммат] ва марзия шиям [хуш одатли] вожибот [зарур нарсалар] жумласидин билиб, ул ҳақ ношинос-лар аъмоли [ишлари] жазосин ўзларининг канорларида [ёнларида] қўймоғлиғға фил-фавр [тезда] майл кўргузмади, бу умид билаким, «ўшаларга ўхшаб, ул қавмнинг қайтиш кунлари келди» [мазмунига мувофиқ], то баҳор айёми ва ҳамал ҳангомн ўтуб, куз фасли юз кўргузди ва қосиду элчи келмакидин тамом яъе [маъюс] ва ноумидлиғ юзланди ва ул жамоат аҳд биноси [нинг] таҳриби [хароби]ға жозим бўлгонларидин сўнгра ул ҳазратнинг савобнамой [тўғри йўлни кўрувчи] раъйи-ул фитнапешадин ва андишаларнинг табиҳ ва гушмоли [адабини бериб қўйиш]ға тааллуқ топди. Ва чун жаноб хусравий [Улуғбек] нинг ул жонибға азм қилмоқи жазм ойланди. Ҳамзани Хуросон жонибиға йиборди то қазия [воқеа] сувратин ижмол [қисқалик] йўли била ҳазрати ҳоқони саъидининг ҳумоюн самъиға еткургай, то ҳар нимаким ул ҳазратнинг савобнамой раъйи хайру салоҳ кўрса онга ишорат буюрғойлар.

Ва ҳамда ул ҳазратнинг хилофат масир сарир пояси шарафига мушарраф бўлуб, рисолат адосин қилғач,

хоқони саъид ул сафарни ғоятда савоб ва муборак са-
наб, қосидни ёндурди. Ва Ҳамза фирдавсмонанд Самар-
қандга етушиб, ҳол сувратин зуҳурга еткурди. Ва Мирзо
Ўлуғбек нишот юзидин инбисот [хушҳоллик] аламин
[байроғини] кўтариб, кенг кўнгул била сафар ва лаш-
каркашлиғ асбоби таҳийсиға иштиғол кўргузиб, чун уш-
бу азимат тасмим [қарор] топти, вале Бек Кучинни Ҳи-
ротга йиборди то фатҳи ояти раъият [Ўлуғбек]нинг
Жатта жонибиға юзланган хабарни ҳазрати ҳоқонға
еткургай.

Мирзо Ўлуғбек таърихи ҳижрийнинг секкиз юз доғи
йиғирма еттиланчи йили зулҳижжасининг ўнбешланчи-
сида шанба кунин¹ мувофқи луйилидаким, офтоб Ҳут
авохирида эрди, ҳумоюнфол ва баланд иқбол била сао-
дат яқин оёқин зафар интисоб рикобда қўюб, савор бўл-
ди бу ният билаким, бир неча кунга тегру Шоҳруҳияда
бўлғай. Ва чун лашкарнинг барчаси жамъ бўлса, ондин
сўнгра офаридагор [Худо] фазли файзи била ҳаракат
жаводи инонин [оти жиловин] душманлар жонибиға
маътуф қилғой [қаратгай]. Ва буюрди, то лашкарлари-
ким Самарқанд ва Шаҳрисабз, ва Қарши, ва Бухоро
навоҳийсида иқомат ҳаймин [чодирларин] тикиб эрди-
лар, Рабатдин бот ҳаракатга келгайлар. Ва тавочи, ва
элчиларға фармон бўлдиким, то Термиз ва Ҳисори Шод-
мон, ва Нундак, ва Сағониён, ва Фарғона, ва Шош, ва
олардин ўзга вилоятларнинг лашкарларин жамъ қил-
ғойлар, ондоқким, андак замонда-ўқ мийъоди ҳасбий
[керакли миқдор] Сайхун дарёсининг канорида ул миқ-
дор жам бўлдиларким, тоғу даштға сиғмади ва баланд
миқдор шаҳриёр билдиким, сув канори мундоқ лашкар
дарёсиға тобу тоқат келтура олмоғусидур. Шул важҳ-
дин фармон бўлдиким, ҳумоюн асокир майманасининг
барчаси Андижон вилоятида иқомат кўргузуб, майсара-
сининг ҳаммаси Ўтрор диёри сориға равона бўлуб, си-
поҳ қалби Сайхун дарёси соҳилида бўлғойлар ва бу та-
риқада ҳашам афвожи [ҳашам гуруҳи] ўзларига муқар-
рар бўлгон мавзеларда турдилар. Ва ҳазрати шаҳриёр
буюрди то ул ғаллаларниким йиғнаб эрди лашкар аҳли-
ға бергайлар. Бу тариқа билаким, сипоҳнинг ҳар бири-
ға ул миқдор озуқа бергайларким, боришу келиш айёми
ва юришу туриш ҳангомида ўзиға зотига кифоят қил-

¹ Ҳижрий 827 йил, зулҳижжа ойининг 15-, шанба кунин — 1424
йил, 9 ноябр.

ғай. Ва чун черикнинг ҳожатлиғ нималари мураттаб қазо ҳукми нафозга еттиким, тавочилар умароси лашкар сонин кўрурда балиғ [катта] эҳтиёт кўргузсун ва олар буйруқ мўжибиға амал кўргузиб, ҳар ердаким қусур ва халал бор арзға еткурдилар ва тақсир арбоби бобнда азоби отий нозил бўлиб, қаҳру азоб ва сиёсату иқоб [жазо] маърази [майдони]ға келдилар. Ва Мирзо Улуғбек хазиналар қопусин [эшигин] очиб, лашкарға мавожиб [ойлик] бериб, туман ва қўшун мирларига доғи ўзларининг даража ва мартабаларига мувофиқ, инъому эҳсон қилиб, навозишлар еткуруб, барчасининг кўнглин ўзидин хушнуд қилди. Ва ҳарб олоти ва таъну зарб [найза ва қилич билан уруш] адавати [асбоблари] дин тиру камон ва қиличу синон [найза] ва гурэнио ханжар урушга ўхшаш уруш асбобинким, ҳисобдин афзун ва саноғ ҳаддидин берун эрди, лашкар аҳлиға қисмат қилдилар. Ондоқким, улаштурғувчиларға андин малолат етти.

Ва бу аснода Юмодуқ Бароқ ўғлон қошинидинким, бу ёвуқда Дашти қипчоқда ҳонлиғ сарири узра ўлтурмиш эрди, Мирзо Улуғбек даргоҳиға келиб, бир неча даст [жуфт] шунқор ва раҳвор отлар ва олардин бошқа плак ва табрак келтурмиш эрди, анвари назардин ўткарди. Ва Бароқхоннинг ўзининг ото ва боболари маснади узра ўлтурғони башоратин берди. Бу навъ Мирзо Улуғбекнинг баҳжат ва масарратн издиёди [зиёда бўлиши] мўжиби [сабаби] бўлуб, сафари аввалида яхши хабарни эшитғони сувратин яхши фол соғинди [яхши фолга йўйди] ва Юмодуқ бир неча кунга тегру ҳумоюн ўрдуда таваққуф кўргузуб, ёнмоғлиқ рухсатин тилади ва жаноби шаҳриёр анга халъат бериб ижозат берди.

Ва Турсун ўғлон ва Турк барлосниким, ул бири кнбор ўғлонлардин ва бу бири номдор умародин эрди, Дашти қипчоқга номзад буюрди, то Бароқхоннинг хизматига бориб, жулуси таҳниятн маросимин тақдирға еткургайлар. Ва тиллодўз халъатлар, ва зар била тикилгон тўнлар, ва тожу камар, ва тиркашу бандлар, олтиндин бўлгон шамшир ва оту хачир, ва боргоҳу хайма ва хиргоҳ, ва динору дирам ва кўсу алам [нағора ва байроқ], ва рикобхонаю фаррошхона ва колину палос [гилам ва палос] ва олтину кумушдин тузалган идишлар ва олардин ўзга салтанат ва жаҳонбойлиғ асбоби ва рикобдор [отга қаровчи]ни элчилар била йиборди.

[Мисра]:

Чунон кунанд бузургон, чу кард бояд кор¹.

Ва Юмодуқ, ва Турсун ўғлон, ва Турк барлос итти-
фоқ била Дашти Қипчоқ сориға юзландилар ва бу аҳ-
вол хилоли [ичи]да Саноким, ақлу дониш камолн
била машҳур эрди, Хуросондин етушуб, маъруз тутти
[арз этти] ким, ҳазрати ҳоқони саъид айтурким: «Сиз
лашкар йиғнаб, Шоҳруҳияда қишлоқ қилибдурсиз ва
тилар эрмишсизким, Жатта ва Муғул вилоятиға боргай-
сиз, невчун бу бобда бизга машварат қилмадингиз ва
бизнинг савобнамой раъйимизға эълон [хабар] берма-
дингиз?» Мирзо Улуғбек жавобда буюрдиким: «Бу са-
фарға шуруъимиз ул ҳазратдин рухсатсиз эрмастур, не-
динким, мундин илгари Ҳамза ва Валибекнинг ижозат
талаби учун олампаҳо даргоҳға йибориб эрдик ва олар
мурожаат қилиб келганларидин сўнгра дедиларким, ул
ҳазрат бу раъйни «ғоятда савобдур», дедилар. Ондоқ-
ким, ўзларини сўзлариға мувофиқ ҳумоюн нишони доғи
ўзларн била келтурдилар. Ҳасанка дедиким, ҳазрати
ҳоқон сизнинг ул жонибға бормоғингизни савоб йўли-
дан йироқ санамайдурлар ва жаноби шаҳзода жавоб
бердиким, улчаким, биздин воқеъ бўлмишдур, савоб
раъйининг ишорати била судур топмишдур. Эмди бу ази-
матни фасх этмай [тўхтамай], имзоға еткургумдур, не-
динким, бу сафарнинг фасхи [тўхталишн] онга мўжиб
[сабаб] бўлғувсидурким, лашкар аҳлининг кераклик
нималарин тартиб бериб, бу ерга келгонларининг овоза-
си турку тожикнинг қулоғиға етти, бизнинг раъйимиз-
нинг ракоати [кучсизлиги] ва саботимизнинг қиллати
[озлиги] ва мизожимиз эътидол [мўътадил] ҳаддидин
мунҳарифлиғиға [бузилганлиғиға] нисбат берурлар ва
мундин сўнгра бизнинг аҳвол ва афъолимазға эътимод
[ишонч] кўргузмасидурлар!»

Ва ҳазрати ҳоқоннинг ул нишониким, ул азматнинг
истеҳсон [таҳсин]иға муштамил [ўз ичига олган] эрди,
Ҳасанка била йиборилди. Ва Ҳасанка онди борғоч,
ҳазрати ҳоқони саъид Амир Шайх Али баҳодурнинг
ўғли Мир Юсуфхўжани Мирзо Улуғбекнинг қошнға
йиборди, то шаҳзодани ул сафардин манъ қилғай. Ва
амир Юсуфхўжа ул бобда ҳазрати ҳоқоннинг ҳумоюн
тилидин муболағалар кўргузди. Аммо, шаҳзода Ҳасан-

¹ Иш қандай қилиниши керак бўлса, улуғлар айнан шундай иш
қиладилар.

каға деган сүзларин нёода қилиб [қайтариб], ароға келтурди, балким дағи маъқулроқ сүзларни онга зам қилди [қўшди]. Ва Юсуфхужа босавоб [туғри] жавобни эшитиб, дам чекти [жим булди].

Алқисса, фард:

Чу хуршид сарир зад зи авжи Хут,
Ба фармони «Ҳай ул-лази ло ямут».

Таржимаси:

«Улмайдиган доим тирик» [яъни Оллоҳ]
фармони билан,

Қуёш тахти Хут авжидан юз кўрсатди.

Жаноби Султоний тавфиқ ҳазрати субҳоний жалодат [ботирлиқ], раъят [байроғ]ин Жатта жонибиға борғали баланд кутариб... тарихи ҳижрийнинг саккиз юз дағи йигирма саккизинчи йили рабиъ ул-аввалнинг йигирма еттиланчиси шанба кунининг сабоҳида¹ қавоми [кучли] давлат раҳнамолиғи била, мисраъ:

Ба толеъи, ки тавалло кунад баду тақвим,
[Тақвим ҳам таманио қиладиган бир толеъ билан]

Шоҳруҳия қишлоқидин отланди.

Байт:

Шоҳ азми хитгон бадхоҳ кард,
То физояд дин, давлатро салоҳ.
Собит ул-иқбол мансур ул-ливо,
Мустақим ул-амр, маъмул ун-нажоҳ.
Давлат андар пеши ферузи зи бас,
Нусрат андар қалб, иззат бар жаноҳ.

Таржимаси:

Дин кучайиб, давлат соз бўлмоғи учун,
Шоҳ нияти ёмон юрт томон отланди.
Иқбол мустаҳкам, зафарли байроқ қўлда,
Ишлар соз, муваффақият тайёр эди.
Давлат олдида ғолиблик муҳайё,
Дилда нусрат, қанотда эса куч ҳозир.

Тоғ тура олмайдиган лашкар ва ер маркази оғзидин тебрата турғон аскар била сувдин ўтмак учун Чинос гузорин ихтиёр буюрди.

¹ Ҳижрий 828 й., рабиъ ул-аввалнинг 27-сида—1425 йил, 17 феврал.

Чун сипоҳ қалби Тошкентга етти, маймана ва май-сарадаги анга мулҳақ ойланиб [қўшилиб], маҳруса [Оллоҳ ҳимоясидаги] мамоликнинг атроф ва жавони-бидин умаро ва баҳодурлар, ва полвон сардорлар [келуб] ҳумоюн ўрдуға қўшилдилар.

Ва Мирзо Улуғбек «Машаварҳум фи-л-умур» [ишлар борасида ўзаро маслаҳатлашинглар] оятининг муқта-зосига амал кўргузуб, фармон берди, то умаро ва ар-кони давлат жамъ бўлуб турдилар ва буюрдиким: «Бу амрда машварат қилинглар. улчаким, ҳазму эҳтиётдур. онга қиём кўргузинглар!» Олар дедиларким: «Подшоҳ раъйи [фикри] савобга ёвуқроқ [яқинроқ] дур, ҳар ни-магаким ишорат қилса, салоҳ бўлғувсидур». Ва шаҳзо-да буюрдиким: «Бу кунларда эшитулурким, Жаттадин жамиким, оларнинг улуғлари киронт қавминди Тўкте-мурнинг ўғли Иброҳим ва сулдус қавминди Падун Ох-туқи, Улжой Темур ва Эразан Борс Кучал Янги Тароз¹ ёвуқида мақом тутмишлар ва бу эътимол билаким, мағ-фур соҳибқирондин сўнгра ҳеч бир подшоҳ оларнинг уйлариға майл қилмоқни билмайдур, форигу эмин ва со-кинну мутмаиндилар, салоҳ [яхшилиқ] андоқ кўринур-ким, баҳодур ва диловарлардин фавжи беҳабар олар-нинг бошинга чопғойлар, нединким, урушнинг биноси мак-ру ҳийла биладур!»

Умаронинг барчаси бу фикрни савоб санаб, бу раъй-нинг имзосига иттифоқ қилдилар. Мирзо Улуғбек Луқ-мон тавочи ва Бердималик, ва Шоҳули баҳодур, ва Абука баҳодир, ва Абобакр баҳодурни ўн минг отлиқ билаким, барчаси иш ва уруш кўрган кимсалар эрди, илғар расмида ул қавми тарафига йибориб, буюрдиким: «Асло ўт ёқманглар, то душманлар огоҳ бўлмағайлар ва керакким агар зафар топсангиз бот мурожаат қил-ғойсиз, то алар хаёл қилғайларким, бу кишилар оз лаш-кар эркандурким кўб замон тура олмай, оз ўлжа била ёнди [қайтди]лар ва бу сабаб била ўлтурғон ерларида ўлтуруб, бир ёнга бутрамағайлар, то мансур раъят [ғолиб байроқли аскар] оларға етушгай».

Ва чун умаро барқи хотиф [кучли яшин]дек ул жа-моат тарафига юз қўйдилар, Мирзо Улуғбек бир жаҳон лашкар била оларнинг изинча равон бўлди ва умаро ҳазму эҳтиёт била йўл юруб, ул қавмининг аҳволин таҳ-қиқ қилмоқни вожиб ва лозим билур эрдилар, чун бир

¹ Янги Тароз

неча манзилни қатъ қилдилар [босиб ўтдилар], бир неча кишини тил тутмоқ учун йибордилар. Ва мансур лашкарнинг қаровуллариким, бу оларга бормиш эрдилар, ногоҳ мухолифларнинг баъзиларининг уйлариға етушуб, филҳол шул уйларнинг сокниларин ушладилар ва ғорату торожға иштиғол кўргузмакларин сабабидин андак ғафлат юзланиб, ул уйларнинг аҳлидин бир уй қочиб, Иброҳим Тўқтемурға зафарпаноҳ сипоҳнинг етконидин огоҳлиғ берди. Ва Иброҳим филҳол Ўлжой Темур ва Эразан ўзларининг аҳлу аёлларни ўлжа бўлур хавфидин ул миқдор ниманиким муяссар бўлди олиб, чопмоқға юз қўюб, одамларининг кўпроқин Хосканднинг Қизилсув отлиғ ерида қўйдилар.

Ва умаро рабиъ ул-аввал ойининг ўн бирланчи, сешанба кунид¹ Қизилсувға бориб, қўлларин асиру ғоратға чиқардилар ва кўб қўю тева ва олардин бошқа ҳадду қиёсдин таниқари ўлжалар олдилар. Ва жаҳонмат² фармон содир бўлдиким, чун душманларким пўшт бериб [орқа ўгириб], гўриз [қочиш]ға юз қўйдилар ва минг ҳийла била ўзларин ул ҳалокатдин қутқардилар, яна ўзларин «ва-ла тулқу би-айдикум илат-тахлукути» [«ўзингизни ўз қўлингиз билан ҳалокатга ташламанг»] муҳликаси [тахликаси]ға солмағусидурлар.

Аммо Иброҳим Тўқтемур инҳизом топғон [енгилгани]дин сўнгра Қамариддиннинг ўғли Жаҳоншоҳнинг этакига қўлин еткурмак учун майл кўргузуб, Бугам отлиғ ерда онга кўб тазарру [ёлбориш] изҳорин қилиб, дедиларким: «Бу жамъи [гуруҳ]ким бизларни паришон қилдилар, ўзининг ҳайли била шоҳулидур ва агар амирлиғ қайдидин халос қила олсак, муқаррардурким бу иш бизларнинг неқномлиғимиз мўжиби бўлғувсидур!» Ва бу нав афсун била Жаҳоншоҳни ва онинг одамларин мағрур қилиб, барчасин идбор [бахтсизлик] бодиясида саргардон эттилар ва иттифоқ била умаро изидин ҳирсларин оғзин ва тамаълари тишин тез [ўткир] қилиб ва жонларин борица тамоми таъжил [шошилнч] била йўлга равона бўлдилар ва умаро ёниб, Оқсувға етушиб эрдиларким, ногоҳ душманларнинг лашкари қароси зоҳир бўлди, ондоқким, ҳаммасининг жангу жидоли ва ҳарбу қитолға [урушу ўлдиришға] омода бўлуб, Эразаннинг ери лашкар ва жувонгарин ва Иброҳим Ўлжой-

¹ Рабиъ ул-аввал ойининг 11, сешанба кунин — 1425 йил 1 феврал.

тунинг макони аскар баронҒорида бўлуб, сипоҳ қалби жаҳоншоҳға муқаррар эрди. Ва бу жонибдин дағи лашкарнинг соғу сўлин ораста қилиб, сафлар туздилар ва фавж-фавж дарё янглиғ мавж кўргуздилар.... Ва душманларнинг ҳаммаси бирдин ҳамла келтуруб, мансур лашкарга тирборон оғозин қўйдилар ва олар душманларнинг дилдўз [юрақни тешувчи] новак [ўқ]ларин қалқон била рад қилиб, қўлларин тигу ханжару шамширға силтиб, обдор шамшир захми била ул хоксорлардин дамар чнқариб [қириб], шарорбор [оловли] найза ўти била мухолифлар димоғидин гурур ва пиндор тилин ташқариға чиқара бошлади. Ва олардин кўб кимсани ўлтуруб, ул маърака туфроқиға ташладилар. Ва Иброҳим Тўқтемури икки ўғли ва бир биродарзодаси била ўлтуруб, Ўлжой Темурни дағи икки ўғли ва бир биродари била қатлға еткурдилар. Ва умаро урушдин фориг бўлғонларидин сўнгра удвон [душманлик] ва туғён аҳлининг бошларидин миноралар кўтариб, Иброҳимнинг бошин Шайх Яхшн била кайвон иштибоҳ даргоҳға йибордилар ва лозим ул-изъон фармон мўжиби била Ашпара жонибига азимат қилдилар. Ва бу воқеа рабиъ ул-аввал ойининг ўн учланчиси душанба кунид¹ қўл [юз] берди.

**Нусрат асар лашкар ва Умаройи шерпайкарнинг
Ашпараға еткони ва ул ҳазратнинг [Улуғбек]нинг
қўл ва маймана ва майсара лашкарларин
мураттаб эткони**

Чун Мирзо Улуғ[бек]нинг нусрат шиор алами Ашпара мавзеига етти, номдор амирлар фатҳу нусрат била сарир мақарри [тахт қароргоҳи]ға мубодарат эттилар [шошдилар]. Мирзо Улуғбек оларға таҳсин ва офарин ўқуб, муаззаз ва мукаррам [иззат ва икромли] тутуб, ҳар бирин авотиф [меҳрибонлик] ва навозиш шарафига мушарраф қилиб, сипоҳнинг улуғлари жаноби салтанат маобнинг лутфу марҳамати шукрига тил очтилар ва эътизор била тилларин гуфторға келтуруб дедиларким: «Буларнинг барчаси рўзафзун давлат осори ва ҳумоюн рикобнинг саодат ва иқболининг натижалари жумласидандур!» Ва ондин сўнгра зафар қарин шахриёрнинг

¹ Рабиъ ул-аввал ойининг ўн учинчиси, душанба кунид¹ — 1425 йил, 3 феврал.

раъйи мунга қарор туттиким, чун лашкар душманнинг
вилоятига киргусидур, керакким, жазм ва эҳтиёт тари-
қини маслук тутғайлар.

Байт:

Мабодо, ки душман камин оварад,
Ниҳон асби кин зери зин оварад.
Ба ғафлат берун ояд овози камин,
Сараш бар фузули, дилаш пур зи кин.

Таржимаси:

Мабодо, душман пистирма қўйса,
Яширинча душманлик отини эгарласа.
Ғафлат билан пистирмадан овоз беради,
Бошида бемаънилик, юрагида эса тўла

душманлик.

Ва сипоҳ тартиби учун икки кун Ашпарада таваққуф
[тўхташ] воқе бўлуб, лашкарнинг соғу сўлин ва қалбин
рузғор муборизлари ва корзордор [жангчи]лари била
ораста қилиб, мардлар [нинг] шергир [шерни овловчи]-
лари ва табарруд сафининг дамир [ботир]лари жумла-
сиданким, шул сафарда мулозим эрдилар, ҳар бирига
бир маҳал ва мақомда ер бердилар, ондоқким, Арслон-
хўжа тархон ва Таваккал қўшин, ва Абуқа баҳодир, ва
Шоҳули, ва Султон Боязид, ва Сор Довуд, ва Элчибуға,
ва Идику ибн Яхшихўжа ўзбек, ва Увайс қавчин, ва
Иброҳим ибн Амир Иккитемурхўжа, Юсуф ибн амир
Илёсхўжа, ва олардин ўзга баҳодур ва сардорлари
ерди.

Байт:

Ҳама камонкаши разм озмойи тир андоз,
Ҳама муборизи оҳангудози жавшанвар.
Яке тир афкандан ба сони Аршанбуҳ,
Яке найза фикандан мисоли Рустами Зар.

Таржимаси:

Барча камон тортувчи, жангчию, ўқ отувчи,
Барча полвон, совутли ўт очувчи,
Бири ўқ отишда Аршанбуҳ каби эди,
Бири найза уришда Рустами Зарга ўхшарди.

Ва чун лашкар таъбияси [тайёргарлиги] интизом то-
пиб, ҳар кимсанинг ери ўз мавзеида муқаррар бўлди,
фавж-фавж ўз ерларидин ҳаракатга келдилар. Ва чун
ҳумоюн мавкаб Оқсувға етти, авлиё Муғул юз дағи эл-

лик киши била буйруқ ҳасбинча [бўйича] тил тутғали илгарироқ равон бўлуб, ул диёрнинг одамларидин бир кишини ушлаб, ҳумоюн ўрдуға еткурди ва ул киши мундоқ тақрир қилдиким, Жаҳоншоҳ Улуғ кастон мавзеида ултурубдур. Мирзо Улуғбек умарога машварат қилиб дедиким, қайси ёнға юз келтурмаки савобдур ва Жаттанинг қайси қавму устиға бормоқи яхшироқдур? Ва баъзи умаро мундоқ салоҳ кўрдиларким, Иссиқкўл жонибиға Садр Ислом ва Малик Ислом бошиға борғайлар ва баъзи мундоқ дедиларким, чун Шермуҳаммад ўғлонким, бениёзлиғ аламин тикиб, исён ва тугендин дам урадур, агар бизлар бурун Иссиқкўлға мутаважжих бўлсак, ул фарор қилгусидур ва бизларнинг саъйу талабимизға ранжу машаққатдин ўзга нима мутараттаб [тайёр] ойланмоғуси. Бурун онинг муҳимин биткарсак, авло ва ансабдур ва онинг тарафиға бормоғимиз савобға ёвуқ ва ақраб [яқин]. Оқибат барча бу раъйға иттифоқ кўргузуб, фармон бўлдиким, Арслонхўжа тархон ва Султон тархон, ва амр Илёснинг Жаҳоншоҳ устиға борғойлар ва ҳумоюн мавкаб ул жиҳатдинким, тоғ этаки қор била мамлу [тўла] ва маҳкам ойланиб, кўб лашкарнинг ондин ўтмаки мушкул кўринур эрди, сувдин ўтуб, Иркату йўли била таважжуқ кўргузди.

Умаро таважжуҳи асмоъи [хабари]дин Қамариддиннинг ўғли амир Жаҳоншоҳнинг фирор эткони [қочгани] ва Арслонхўжа тархоннинг ҳумоюн ўрдуға еткони

Вожиб ул-инқиёднинг [бўйинсуниш вожиб бўлган, яъни Улуғбекнинг] ҳукми ниғозга етти [кучга кирди] ким: «Арслонхўжа тархон умаро била Жаҳоншоҳ жонибиға бориб, бурун они инқиёд [бўйсундиш] ва таслим-нинг туз йўл сулукига ҳидоят қилсунлар. Агар [у] ўзининг бўйини итоат риштасиға келтуруб, итоат тавқин ва ихлос ҳалқасин бўйун ва қулоқининг зебу зийнатиға айлантуруб ва олампаҳо даргоҳининг тақбили қабулиғаким, давлат ва иқбол мавзедур, иқбол буюрса, онинг эъзозу икромии шаронтин ериға келтурсунлар ва онинг эл ва улусиға зарар еткурмасунлар. Ва агар андоқ қилмаса онинг жамъиятин паршон қилғали лашкарга руҳсат берсунларким, онинг тобеъларидин бир кимсаниким топғусидурлар, ўлтурсунлар ва оларнинг хотуну фарзандларин асир қилиб, молларин наҳбу торож [талон-торож] маърази [жойи]ға келтурсунлар».

Арслонхўжа бошлиқ умаро Оқсув мавзендин ул тараф-
га равон бўлдилар. Аммо Жаҳоншоҳ чун сипоҳ таваж-
жухидин огоҳлиғ топти, турмоқни салоҳ кўрмай, қочти.
Арслонхўжа тархон мулоҳаза қилдиким, агар онинг
изидин борса, осонлиғ била ҳазрати султон даргоҳиға
ёна олмагуси [қайтмагуси] дур ва шул ваҳждин ҳазму
эҳтиёт риоясин қилиб, мурожаат кўргузди ва йўл асно-
сида эшиттиким, Борин элидин бир неча кишида Боно-
вордин бу доия била ўтубдирким, ишға борғойлар ва
сипоҳининг келгонидин огоҳлиғ топиб, Сарон маобғаким,
атроф ва жавониби ғоятда маҳкамдур, паноҳ элтибдур-
лар. Арслонхўжа ва умаро ул жонибға мутаважжиҳ
бўлдилар ва анда бориб, мухолифларнинг баъзисин ўл-
туруб, баъзисин асир қилдилар ва барча молларин ол-
дилар.

Ва чун мазкур тархон ул ишдин фориғ бўлди, ман-
сур ва музаффарлиғ била жаҳонпаноҳ даргоҳға ружуъ
қилмоқни вожиб билди. Ва Оқчиғ ёвуқида Элқалтик
сув канорида бисотбўслиғ [қўл ўпиш] шарафига му-
шарраф айланди. Ва асирлар жумласидин Хизрхўжа
ўғлоннинг аммаси эрдиким, фармон мўжиби била они
эъзозу икром била Самарқанд доруссалтанасига эл-
дилар. Ва Мирзо Улуғбек шул манзилдин Боязид ўғлон-
никим, кўб маъракани кўруб, рўзгорнинг оччиғ ва су-
чукин тотмиш эрди, йигирма отлиғ била тил тутғали
равона қилиб, онинг изинча Мурод қавчинниким, мар-
дона ва корозмой [иш билувчи] ва фарзона [дадил]
киши эрди, минг отлиғ ҳамроҳ қилиб буюрдиким:
«Боязид ўғлон қошидағи одамлари била андақ илгарн-
роқ юрсунлар то ул жамнъ [жамоат] ким, сувлар кано-
ри ва йўлларда муқимдурлар, йироқ бўлмағайлар. Ва
Мурод қавчин ўзининг қошидағи лашкар била [бир]
манзил кейинроқ юрсунлар, то агар душмандин фавже
Боязид ўғлонға учраб, Боязид онинг била урушмоқға
қўли етмаса, Мурод қавчин ботроқ [тезроқ] етушгай.
«Ва буюрдиким, йўлда атрофу жавонибдин огоҳ бўлуб,
кундузларда ором ва сукун [дам] қилиб, тун бўлгач
ҳаракатга иқдом кўргузсунлар. Кеча ва кундузда ҳаргиз
ўт ёқмай, пишган таом билаким ўзлари [да] бордур,
қаноат қилсунлар».

Ва чун олар равона бўлдилар, Мирзо Улуғбек ул
ердин кучуб ва бир неча манзил йўл юриб, Бура Алфун
мавзеиға етти, буюрди то ул ерда баланд ва маҳкам
нишонаким, тираклар они Ўба дерлар, туз эттилар ва

ул ердин равон бўлуб, Эркиту мавзеига нузул воқеъ бўлди.

Аммо Мурод қавчин ва Боязид ўғлонким, тил тутғали борминш эрдилар, мақсадға еттилар. Лекин душманлар кишваристон лашкарнинг таважжуҳи овозасин эшитиб, кўб сахро ва биёбонни қатъ қилиб, қочмиш эрдилар, олардин ҳеч бир киши топа олмадилар ва кўб дашту тузни охтардилар, ҳеч бир диёрдин асар пайдо бўлмади.

Байт:

Касе аз ту тарсон шавад хоҳади,
Ки дар танг тўро ошиён бошади.
Зи бими хасомат раво доради,
Ки дар коми шерон ниҳон бошади.

Таржимаси:

Одамлар сендан қўрқиб,
Тангу тор жойларни ошён қилишади.
Қиличинг зарбидан қўрқувга тушиб,
Шерларнинг оғзида пинҳон бўлдилар.

Охир бу ерда ўлтуруб, бир-бирига дедиларким: «Биз бандалар худ фармон мўжибинча Обишғача келдук ва қазо жараён фармоидағи ондоқ нифоз [куч]ға еттикким, биз бандалар Обишдин илгари ўтмағаймиз ва қадамларимизни ул тарафға мутажовиз тутмағаймиз.

Байт:

Агар ақл дори, фарҳанг ёр,
Макун бар хилофи шаҳаншоҳ кор.
Ки чун танг ояд надорад савоб,
Вагар бад бувад ўфти дар иқоб.
Чу хуршид сар барзад аз чархи ков,
Ба гардун барояд хуруши чаков.

Таржимаси:

Агар ақлинг бўлсаю, илминг ёр бўлса,
Шаҳаншоҳға қарши иш тутмагин.
Бордию ёқмаса, ишинг тўғри бўлмайди,
Бордию ёмон бўлса, жазога учрайсан.
Қуёшни қара, фалакка бош уриб чиқиши билан,
Оламда сўфитўрғайларнинг шовқини бошланади.

Салтанат осмонининг қуёши Эш мазраъинким, қадем айёмидин бери Жата хонларининг паноҳи ва олар лашкарининг оромгоҳи эркандур, ўзининг шер шикор оёти-

нинг паноҳи ва аждаҳо кирдор байроқларининг жавлонгоҳи айлантурди ва бу авқот асносида лашкар қаровулидан хабар еттиким, Катив устида душман лашкарининг қароси кўрунди. Филҳол Мирзо Улуғбек ўзининг ҳавос [хос] ва муқарраблари била юзин оларга келтургач, олар паришон бўлуб, баҳодурлардин жамъи мухолифлар изидин бориб ета олмадилар. Ва ҳумоюн мавкаб Обишдин кўчиб, Қўшбулоқға нузул қилди. Ва Шайх Дарвеш кўкалтош амир Худойдод қошндинким, Жата улусининг аросида исму расмлиғ киши эрди ва то бу вақтгача ҳеч киши тасхириға тан бермай, ҳеч бир подшоҳға бош чекмамиш [бўйсунмас] эрди, келди ва амнр Худойдодининг арзадоштин арзға еткурди, ондоқ дебдурким: «Кўп аҳду замондурким, Жата қавми аросида авқот кечурурмен ва азиз умрни оларнинг маҳҳомми интизомиға сарф қилурмен, ҳол бошидин то бу чоғгача бу жамоатнинг рўзғорида инзом ва насақ [қоида]ни кўрмадим ва оларнинг ҳеч бировининг манғлайида яхшилиқ анворидин ҳеч нав ёғдуни мушоҳада буюрмадим ва кўб замондурким, дебдурлар:

Минсраъ:

Бар ту некон нагирад ҳар ки бунёдаш бад аст.

Таржимаси:

Кимнинг асли паст бўлса, яхшилигинини билмайди.

Ва ҳар нечаким бу қавмға ўгутлар бердим ва мухолафатдин қўрқутдим, муфид тушмади. Ҳоло бу банданингу ул даргоҳдин ўзга паноҳи йўқдур, тилайдурким, давлат ошён остонағаким, амоний [тинглик] ва амол [умидлар] каъбаси ва комрон [бахтиёрлиғ] ва иқбол қибласидур, юз келтургай ва ўзин бу арозил [разил] ва маст жоҳилларнинг корлиғи ва идбори [бахтсизлик] гирифторлиғи домидин қутқаргай.»

Мирзо Улуғбек амир Худойдод пайғомин эшитиб, билдиким, онинг бу навъ сўзлари ихтисос [яқинлик] ва ихлос юзидиндур, шул важҳ элчнға навозишлар қилиб, бу қазйа [воқеа]да амир Худойдодға таҳсину офаринлар ўқуди ва ул манзилдин кўчуб, Арпаёзиға [келиб] қўндилар. Ҳусайн Малик қавчининким, ва ҳушлуғ, ва ақлиғ, ва элчилик русумдин вуқуфлиғ эрди, Дарвиш кўкалтошға қўшуб, амир Худойдод қошиға йиборди. Ва ул аснодаким, Дарвиш кўкалтош ўрдуда эрди, мундоқ тақрир қилдиларким, Жаҳоншоҳ Иссиққўлдадур ва

ул хаёлни қилурким, Садр Ислон ва Малик Ислон [боруб анго] қўшулғай. Ва чун Мирзо Улуғбек бу хабарни эшитти, буюрдиким, Султон Увайс барлос уч минг [одам] била Иссиққўлга бориб, Сангтош дараси йўлиним, Жаҳоншоҳнинг юрти сарҳадидур, сақлағай, то Жаҳоншоҳ Садр Ислонга қўшула олмағай. Ва Султон буйруқи мўжибиға амал кўргузуб, онда бориб, Жаҳоншоҳ лашкарининг муқаддимасин топиб, эркакларин ўлтуруб, хотун ва фарзандларин асир қилди. Аммо Жаҳоншоҳ ушбу ҳодисадин огоҳ бўлуб, қочмоқни ғанимат англаб, изига ёниб, Султон Увайс ҳамул [ўша] маҳалда турди, то не фармон бўлса, онга амал кўргузгай.

Мирзо Улуғбек чун Малик қавчинин Амир Худойдод қошиға йиборди ва сўнгги кунда Жорунсуёдин ўтгач, қўш ёғдулиқ кўнгилга бу хаёл ўттиким, амир Худойдод бад омуз [ёмонлиқни ўргатувчи] ва бад эътиқод кишиларининг сўзига амал қилиб, улфат ва мусодақат жодаси [йўли]дин чиқиб, муғойарат [қаршилиқ] ва мухолафат йўлиға киргай. Шул важдин Абукағаким ушбу давлатнинг тарбиятёфталари жумласидин эрди, буюрдиким, минг отлиғ била амир Худойдоднинг ёвуқиға бориб ўлтургай, то агар бу ёнға келурда тааллул [хато]лик кўргузуб, ваъдасиға вафо қилмай, они қаҳру зўр бирла келтургайлар. Абука буйруқ ҳасбинча ул тарафға бориб, ҳумоюн мавкаб Тошбўйноқ йўли била ҳаракатга келиб, Кўктепа, Қизилсуға нузул буюрди.

Амир Худойдоднинг ҳумоюн ўрдуга таважжўх қилғони ва ондин сўнгра қўл берган қазийаларнинг баъзисининг баёни

Чун раёти нусрат оёт ул манзилда қарор тутти, Хусайн Малик қавчин хабар еткурдиким, «амир Худойдод давлати мўлҳамий [нлҳомлантирувчи давлат] тавфиқи била фалак иштибоҳ даргоҳнинг мутаважжиҳидурмиз. «Мирзо Улуғбек бу хабарни эшитгач, хурсанду хуррам бўлуб, «анзилу-н-наса манозилҳум» [одамларни ўз ўринлариға ўтқизинг] [ҳадисининг] муқтазосинча, онинг қадри манзалати риояси ва қарилиғи ҳурмати виқояси [ҳимояси] учун онга истиқбол буюриб, умаро ва сипоҳ уруғлари ва хавосу даргоҳ муқарриблари ҳаддин афзун Ой теграсидағи юлдузлар масаллик ҳумоюн рикобда равон бўлдилар. Амир Худойдоднинг кўзи Мирзо Улуғбекнинг талъату жамолиға тутиб, оддин тушуб, замин

буслиғ маросимин тақдирға еткурди ва жаноби шахри-
ёрдаги анга таъзим ва тавқир йўсуни била мулоқот бу-
юрди ва икковлон гардун иштибоҳ боргоҳға келдилар.
Ва ҳазрати шахриёрий они отифат ва мавҳибот [эҳти-
ром] сунуфига мушарраф тутуб, гаронмоя [қиммат-
баҳо] халъатлар атоси била муаззам ва мукаррам ой-
лантурди. Ва амир Худойдод ул ҳазратдин мунча лутфу
карам анвоин кўргач, қарилиғи айёмида йнгитлик таро-
ватин ўзида кўруб, тилин шукрға очиб, эҳсон нақдин
тахсинға нисор қилди.

Ва шул ужурда қончиқи келиб, хабар келтурдиким:
«Садр Ислон ва Малик Ислон Оқсув канорида ўлту-
рубдирлар. Аммо Шермуҳаммад ўғлон қошиға борғали
хаёллари бордур». Ва бу хабарни эшитгач, фармон бўл-
диким, Муҳаммад барлос ва Искандар Ҳинду Буғо
йигирма минг савор била оларнинг тарафига юзланиб,
Султон Увайс барлос дағиким лашкар элтиб, Сангтош
дарасин муҳофазат кўргузмиш эрди, мазкур умароға
қўшулсулар, то ҳар икки лашкар иттифоқ била Садр
ва Малик истийсолиға [учрашувиға] мутаважжиҳ бўл-
сунлар. Ва умаро буйруқ мўжибинча равон бўлуб, пур-
манзиллик [узоқ] масофатни қатъ қилмиш эрдиларким,
бир киши қочиб келиб, арзға еткурдиким, Садр ва Ма-
лик Шермуҳаммад ўғлон ўрдусиға борғали Такасуйдин
ўттилар. Дарҳол қазон мазо жарён ҳукми содир бўлди-
ким, чун олар худ ўз ерларида қарор тутмиш эрдилар,
оларнинг изидин бормоқлиғининг зиёда фойдаси йўқдур,
керакким, амирлар бот юрумай, ҳумоюн ўрдудан бир
манзилдин кўб илгари бормағойлар ва чун муҳим мун-
га қарор топти, амир Худойдод арзға еткурдиким: «Бу
заифнинг элу улуси ғоятда қувватсиздурлар ва қиш
дағи бу жамоатға қаттиқлиғ била ўтуб, отлари аддин
афзун логар, ўзлари дағи ҳоли забун ва абтар [ёмон]-
дур. Агар рухсат бўлсаким, таанни [шошмай] ва оҳис-
талиғ била Самарқандға борсалар, ҳар онна, ҳар мар-
ҳамат ва ўзға лутфу иноятларнинг замимаси бўлғувси-
дур.»

Амирзода Улуғбек онинг бу янғлиғ илтимосин қабул
даражасиға еткуруб, Элитмишнинг ўғли Хизрхўжаға
буюрдиким, нусрат паноҳ сипоҳдин бир фавж лашкар
била Самарқандға олиб борғай. Ва ул буйруқ мўжи-
биға амал қилиб, оларин Самарқанд жонинбиға олиб
борғали юз қўйди. Ва ҳазрати шахриёр баҳодурлардин
йигирма кишини тил тутмоқлиқға йибориб, Шайх Дар-

виш кўкалтошником, Амир Худойдоднинг хавосси жумласидин эрди, оларга бошчи қилди ва сипоҳ далерлари юзларин биёбонга қўюб, мухолифлардин бир неча кишиниким қочиб, ҳумоюн ўрду сорига борур эрдилар, кўрдилар. Филҳол оларни тутиб, Ичту манзилида олампа-ноҳ даргоҳига келтурдилар ва олар мундоқ дедиларким: «Бизларнинг одамларимиз Оққиёсда мансур лашкар-нинг таважжуҳи овозасин эшитиб, паришон ва мутафар-риқ бўлдилар, ондоқким, барча улуғларимиз баланд ва маҳкам тоғларга кириб қоболдилар ва бизлар йўл асно-сида бир неча кимсани кўрдукким, дедиларким: «Шер-муҳаммад ўғлон ва Поянда Кетмантепада ўлтурубдур-лар ва атрофу жавонибнинг лашкарларин жамъ қилиб, кўчларин ва суруку подаларин Таксуйдин ўтқарибдур-лар ва ўзлари маҳзи уруш қилмоқ учун тайёр ва омода бўлуб турубдурлар».

Мирзо Улуғбек олардин бу хабарни эшиткондин сўнгра лашкар ясамишга машғул бўлуб, буюрди то ул амирларким, бир манзил илгари борур эрдилар, зафар оёт раёёт етгунча таваққуф кўргузгойлар. Ва ҳумоюн мавкаб ҳаракатга келиб, шоҳу сипоҳким илгарида эр-дилар, бир-бирига қўшулдилар ва ул манзилда ҳукм бўлдиким, тун бўлгач ҳар бир киши бир ерда ўт ёқсун-ларким, бу ўтни мўғул тилида арғажо ўти дерлар. Ва чун замона қора либосин эгнига олғали юзланди. Ер (343 а) арғажо ўти касратидин дурахшон кўк ойланди ва сўнгги кунда ул манзилдин кўчуб, Таборак отлиғ чаман ерга қўнди ва жаноби шаҳриёр буюрдиким, «Юсуф ва Султоншоҳ, ва Абдуллоҳ хозин беш юз киши бирлан тун бўлгач, ул тоғ бошигаким, они Пойтоғ дер-лар чиқсунлар. Кетмантепанинг қай еридаким, Жата манзилгоҳидур, ўт ёқадур. «Ва олар фармон мўжиби била Пайтоғга бордилар. Ва чун кундуз бўлди ҳумоюн ўрду ул манзилдин кўчуб, Ягту канорига қўнди. Ва ул кимсаларким, Пойтоғга бориб эрдилар, келиб арзга ет-курдиларким, бизлар оқшом ичинда тоғ бошига оёқ қўй-дуқ ва ҳар нечаким атрофу жавонибга назар қилдук, Кетмантепанинг ҳар ерида ўт асарин мушоҳада қилма-дук, вале Хинжол жонинбдин кўб ўт кўрундиким, гўё қўшун аросида ёқмиш бўлғайлар. Ва бутақдир асноси-да қаровул тарафидин хабар келдиким, мухолифлар-нинг лашкари қаросин кўрдук. Ва чун бу хабар эшитил-ди, лашкар аҳли фармон мўжиби била ҳазму эҳтиёт учун ўрду теграсига кенг ва теранг хандақ қазиб, хан-

дақ теграсиндағи лой ва хасу хошак била маҳкам қил-
дилар. Ва шул куннинг охирида Жата лашкари ораста
ва мукаммаллиғ била фавж-фавж етуштилар.
Фард:

Намози шом чу хуршиди гунбази гардон,
Ба куҳ рафт фуруд зи чашм гашт ниҳон.

Таржимаси:

Айланувчи гумбаз қуёш шом вақтида
Тоғ орақасига ботиб, кўздин пинҳон бўлди.

Аммо мухолифларнинг нусрат паноҳ сипоҳийнинг
ўнг қўли олидин чап қўли жонибига юз келтурдилар ва
лашкар олидин ўтуб, Онгату пуштаси тубидин тоғга ор-
қа бердилар. Ва чун ҳаво қаро либосни эғнига олди,
мансур сипоҳ муҳофазат риояти лавозимин ва муроқа-
бат [кузатиш] виқояти [ҳимояси] маросимин маръий
туттилар.

**Мирзо Улуғбекнинг Жата подшоҳи Шермуҳаммад
ўғлон била муҳораба қилгонининг баёни**

Сўнгги кундаким, гардун хиром шахсувор [яъни
қуёш] тун лашкарининг инҳизоми азми била кўк осмон
майдониға сурди, мирзо Улуғбек уруш оҳангига соз бе-
риб, Жата сипоҳи гуруҳ-гуруҳ тоғ бошидин тубонга
тушгали юз қўйдилар ва ўнгу сўл қўлга талош маъра-
касининг далирлари ва саваш пешасининг шергирлари
била оройиш бердилар, ондоқким, қўлда Шермуҳаммад
ўғлон бир неча размазмой баҳодурлар била қарор ту-
туб, чап қўлда Малик Ислоҳ ва Мусо, ва Чирик Темур,
ва Уруғ ўғлон мутаайини бўлдилар. Ва рост қўлда
Поянда чарос ва Амукичик ибн Онича Малик ва Қор-
миш ибн Тулаган муқаррар ойландилар. Аммо Садр
Ислоҳ касал узри била ушбу маъракага келмади.

Ва Мирзо Улуғбек чун кўрдиким, Жата лашкари
барча одамларининг майли чап жонибгадур, буюрди то
чап қўлнинг муқаддимасиким, (343 б) Жата сипоҳининг
қоршусидадур, хандақға кириб, ўз ерларида қарор тут-
ғойлар. Ва қўл одами ўзларининг ҳировули била хан-
дақ кейнида бўлуб, ул қўшунлариким ўнг қўлга муай-
ян бўлмиш эрдилар, ул жумладин ўн тўққиз қўшун Луқ-
мон тавочи ўҳжаси бўлуб, тўққуз қўшун Султон Увайс
барлоснинг эҳтимоли ўҳдасига кириб, соғ қўлда ва
хандақ орқасида турғойлар ва Маҳмуд барлосғаким,

чап қўлла эрди, буюрди то Султон Увайсининг соғ тара-
фида бўлғой. Ва ул қўшунларким, чап қўлга таъйин
топмиш эрдилар, ондоқким, ўн тўққиз қўшун Элчибўғо
ўғли Довуд ўҳдасида муқаррар ойланиб, ўн қўшун Те-
мур Малик ўҳдасида эрдилар, бу қўшунларнинг барча-
сиға фармон бўлдиким, хандақдин ўтуб, Жата сипоҳи-
нинг чап қўли жонибида турғойлар. Бас, ул жамоат
мансур лашкарнинг ўнг қўл тарафини ойланиб, ўнг
оларнинг чап қўли ойландилар. Ва олий миқдор шаҳ-
риёр бу тариқа била лашкар тузуб, маймана ва майса-
ра, ва қалб, ва жаноҳға оройиш бериб, уруш майдони-
дин ғубор турғузди. Ва ер тузи фавж-фавж сипоҳ ҳара-
кати елидин осмон учиға суъуд кўргузди, ондоқким,
Жата сипоҳи тоғу пушталар устида, у мансур сипоҳ
дасти ҳомунда туруб: яъжуж кирдор мухолифлар ул
қасд билаким, ўзларин Искандар расадиға урғойлар,
тоғ бошиндин тубанга юз қўйдилар. Аммо Мирзо Улуғбек
корсоз Маликка ниёзи арзин қилиб, зафар ва нусрат
давлатини ҳусули тилокин қилғонидин сўнгра фармон
берди то лашкарнинг барчаси бирдин ҳамла келтургой-
лар. Филҳол, олар бошлариға қалқонларин чекиб, оташ-
бор шамшир ва жонситон сунонларин қўллариға олди-
лар ва жалодатларни юзин душманлар сориға қўйдилар.
Аммо, Жата далирлариким, шеру жаёну фили дамон-
дин юза юрмайдур эрдилар, чун мансур лашкарнинг
шавкат ва жалодатин кўрдилар, филҳол, хавфу ҳарос
камолидин парншон ва пароканда ойландилар ва шер
ҳамласидин қочгон тулки янглиғ фирор бодиясиға юз-
ландилар. Ва мансур лашкарнинг баҳодирларни оташбор
тиғларин ғилофларидин чиқориб, мухолифлар изидин
суруб, ул отлиғларин аксарин отининг эғари устидин
мазаллат ва хорлиғ ериға индурдилар. Ва баъзиларин
асирлиғ зиллиға ғирифтор қилиб, подшоҳ қошиға кел-
туруб, буйруқ мўжиби била ёсоқ тигна еткурдилар.

Ва Мирзо Улуғбек хўжаста баён забонин Тенгри
таъоло ва тақаддаснинг шукур саносига очиб, умаро ва
аркони давлат ва баҳодирларға навозишлар еткуруб,
оларнинг қўли ва бозуси сардорлариким, бу маърақадин
саломатлиғ била қутулуб эрдилар, яна қотла мағрур ва
пиндор хори димоғлариға йўл топиб, бу ният билаким,
тааррузи иликин маҳруса мамолик ҳавошисиға узотиб,
фитна ва фасод оғозин қўйғусидурлар, ҳоло, маслаҳат
андоқдуким, оларни бил-куллия йўқ қилмоқлиқға юз
келтургаймиз ва оларнинг пода ва сурукларин ва ғайри

нималаринким, Така суйидин ўтқарибдур, тасарруфимиз остига кийдургоймиз, то оларнинг шавкат қувватларининг алами вожгун бўлуб, бил-фарз бўлмай қолсалар ҳам яна қотла фузуллиғ тегросидин юрула олмагойлар!

Ва барча умаро бу раъйни савобга ёвуқ билиб, бу азмга жозим бўлдилар. Мирзо Улуғбек Искандар Ҳиндубуғони Қўш била Қоршу сориға йибориб, ўзи илғор расми била Жата изидин равон бўлди. Ва чун Оққиёс руддинким, қиёс юзидин Жайхун онинг ҳовлидин қон мавжиға ғута урор эрди, убур буюриб, Муҳаммад барлосни умаро ва баҳодирлардин жамнъ била Болин йўлиға йибориб, ўзи Така йўли билан мутаважжих бўлди ва Жата элидин ҳар қабила ва тоифаким, тоғлар қулласи ва мағораларга қоболмиш эрдилар, қиёмат асар лашкар убуридин ҳаводис ва навойиб поймоли бўлдилар, андоқким, ҳумоюн мавкаб тоғ ва тузга қириб, улуғ ёфлардин букот ва кўпруксиз ўтуб, йўл қатъин қийлур эрдилар, то Кунгос мавзен беқиёс лашкарнинг ҳайёми маҳалли ойланғоч, Арслонхўжа тархон ва Абуллайс ва Ироҳим ибн Экутемур ва Поянда Қубба улусининг баъзи одамларининг хонумонларин ғорат қилиб, барча нималарин торож елига бердилар.

Аммо нусрат асар лашкарнинг баҳодирлари Жата қабобинким, Кунгос теграсидағи баланд тоғларға паноҳ элтмиш эрдилар, тутуб ўлтуруб ва молларин ғорат қилиб, ул диёри додёр асарин қўймадилар. Ва чун Кунгос теграси мухолифларнинг аржос ва анжосидин пок ойланди, Мирзо Улуғбек Қорши жонибнғаким, Қўқ ва Ағрақ оромгоҳи эрди, юзланди ва иқбол жониби, ва саодат мусоъадати тарафидин рози ва хушнуд бўлуб, бир неча кунга тегру ул дилкушо маконда боргоҳи қуббасин меҳру моҳ авжиға еткурди.

Ва бу аснода хабар еттиким, Қамариддиннинг ўғли Жаҳоншоҳ ва Муҳаммад Ҳамид Иссиққўл таинғойдинким, зафарпаноҳ сипоҳ бимидин онга паноҳ элтмиш эрдилар, ўзлариға халослиғ бериб, Сангтош йўли била борур эркондурким, ногоҳ ул йўлда Элгутмишнинг ўғли Хиэрхўжа ва Амир Худойдоднинг қўшиға йўлуқубдурлар ва уруш қилғонларидин сўнгра ғолиб келиб, мазкур амирнинг қўшинин ғорат қилибдурлар.

Мирзо Улуғбек чун ҳодиса суратидин огоҳлиғ топти, филҳол буюрди, то Муҳаммад Барлос ва Арслонхўжа тархон, ва Искандар Ҳиндубуғо, ва Шоҳ Вали диловарлардин бир неча киши бирла мухолифлар сориға юз-

лангойлар. Ва олар буйруқ мужибича равон бўлдилар. Ва умаронинг йўлга равон бўлгонларидин сўнгра бир одам қочиб келиб хабар келтурдиким, Жаҳоншоҳ ва тобеларни ул хаёлдадурларким, Обиш йўлға равона бўлгойлар ва уруш қилгонларидин сўнгра ғолиб келиб, мазкур амирнинг қўшинини ғорат қилибдурлар. Ва чун эшиттиларким, мансур ва музаффар подшоҳ мурожаат қилмишдур, шул важдин туман минг хавфу ҳарос [қўрқинч] била яна Иссиғқўлга ёндилар.

Мирзо Улуғбек ҳамул кунда умаро қошига киши йўллаб, пайғом бердиким, ҳол кайфият мундоқ. Эшитдукким, Жаҳоншоҳ ўзининг тобеларни била Иссиғқўлга ёнмишдурлар, эми керакким, умаро икки фирқа бўлуб, оларнинг йўллари бошини тутгойлар. Ва ўзи Самарқанд жонибиға юзланиб, йўл асносида эшиттиким, Қаршида Чечанхоннинг тахтгоҳида уч бўлак тош бордурким, ҳеч кимнинг кўзи оларнинг мисл ва назирин кўрмамишдур ва ҳеч киши қулоқи ул жаҳонсоро тошларнинг монанди бор эрконин истимоъ буюрмамиш, ондоқким ўзлари тошдур, лекин баҳолиғ ва зотлари жисмдур, лекин жавҳар янглиғ руҳафзолиғ. Ва агарчандиким, ажсом [жисмлар] суратида асқил [оғир]дур, бесих¹ янглиғдур ва ҳар нечаким тошлиғ ҳасби била касиф [қўюқ]дур, журми латофатидин ғоятда латифдур. Кўб йил Хнтой подшоҳи номаси ва элчилар била ҳадялар йибориб, қабул қилдиким, нафис парчалар ва чиний идишлардин ҳар ниманиким тилайдур ва не миқдорни истайдур, бериб, ондин ортуқ юз минг диноҳ йиборгай, бу умид билаким, ул сарзаминнинг ҳокимлари ул тошлар бошидин ўткайлар, олар рози бўлмайдурлар. Ва ҳазрати соҳибқирон Амир Темур кўрагон чун ул вилоятға истило ва ғалаба топти, ҳукм қилдиким, наввоб ва гумашталар бетаваққуф ул уч бўлак тошни Самарқандға элтгайлар. Аммо олар бир бўлак тошни йиборибдурлар ва ҳоло икки қитъа тош бурунғи ҳол била ўзларининг жойларида барқарор ва устивордур. Чун ул жаноб, ҳазрати соҳибқироннинг улуғ ва иззатлиғ хонадонининг зубдаси жумласидин эрди, олий наҳмат [улуғ хоҳишли] ҳимматини онға масруф туттиким, ул икки тошни дағи фирдавсмонанд Самарқандға элтгайлар. Гумашталар ва мулозимлар галтаклар ясаб, атрофу жавонибин миҳ ва иблар била маҳкам қилиб, ул тошларни ғалтаклар устида

¹ Бу сўз аниқ ёзилмаган.

қўюб, отлар ва ҳўкуз била юрутурга жаҳд қилдилар. Ва фармон бўлдим, ҳар кун туман ясири ўзининг одамлари била навбат-банавбат тош йўлдошн бўлғойлар, то тангу тор ерда ионат [ёрдам] ва мадад еткургайлар ва бир неча нақбчи [тош тешувчилар] ва тоштарош [тош бўнувчи]ларни доғи онга муайян ва муқаррар қилдим, ҳар ердин ғалтак ва оробалар йўл ноҳамвор [но-текис]лиғидин душворлиғ била ўтотурғудек бўлса, ул ерни метин била текиз қилғойлар.

Алқисса, Жаҳоншоҳ ва онинг одамлари чун лашкарнинг таважжуҳ қилғонидин огоҳ бўлуб турдилар. Искандар ва Муҳаммад жонибига майл кўргуздилар. Аммо Искандар ғурур ва пендори [манманлик] юзидин бу андиша била ботдан-бот ҳаракат кўргузур эрдиким, агар оҳнсталиғ била йўл қатъин қилсалар, Жата улусн ва Жаҳоншоҳ лашкар вусулидин огоҳ бўлуб, қарор йўлин илгари тутғусидур. Шул важҳдин ихмол [бепарволик] ва игфол [ғафлат] била отларин таъжил [тезлик] била суруб, лашкарнинг соғу сўлиға тартиб бермайдур эрдиларким, ногоҳ ададдин афзун (ортиқ) Жата сипоҳи оттилар ва олар мухолифларни кўргач, лашкарларининг кўироқи пароканда ва паришон бўлуб, умаронинг ўзларн оз кимса била қолнб, душман ўтрусиға бордилар ва баҳодурларнинг ханжар ва шамшири чакочак нидоси ва кўс (ноғора) ва кўрка садосидин ҳаво қулоқи «суммун, букмун» [кару соқов] ҳавосин [хосиятларин] олиб, душман лашкарининг баъзиси умаронинг қаршисида туруб, аксари қочғонлар изидин борди.

Аммо шу аҳвол ҳилоли (асноси) да Арслонхўжа тархон бу суратдин хабар топиб, барқи хотиф (ўткир чақин) дек ҳаракатға келиб, булут ва ел янглиғ йўлға равона бўлуб, бу мақол суйидин чиқарға ўтуб, жалода-ти (улуғлиги) юзин уруш маъракасиға қўюб, душманлар йироқдин оларининг қаросин кўруб, ҳазимат оёқларин афрангуда¹ қўюб, инонларин (ихтиёрларин) фирор (қочиш) йўлиға мутасарриф ойлантирдилар. Ва ҳар нкки фариқ (гуруҳ) бир-бири била учрашиб, хурсанд бўлдилар. Ва Муҳаммад барлос ва Искандар ул варта (чоҳ)-дин халос бўлуб, ул маъракадин нажот топғани учун тилин: «Алҳамду лиллаҳиллази азҳаба аннал ҳузн» (Биздин ғамгинликни кетқизган оллоҳга шукрлар бўлсин!) калимасиға очиб, Малики Зул-минан (Аллоҳ)

¹ Афрангу — узанги бўлса керак.

ҳамди шаронтин ерига келтурди ва Арслонхўжа тархон-
ға мадҳу таҳсин ва саною офарин нуқудин (бойлигин)
нисор қилиб, ҳар икки фариқ қушулиб, Жаҳоншоҳ ва
Жата улуси изидин бордилар ва олар кўб ҳийла ва жа-
дал мағораси (ғори)ға паноҳ элттилар. Ва чун ҳар не-
чаким ваҳм шаҳбози (ваҳима бургути) парвоз қилур
эди, ул тоғлар камардин ўта олмайдур эрди ва йўли
ҳам ғоятда саъб [оғир] тушуб, ул миқдор лашкар йўқ
эрдиким, ул мавзени ихота қила олғойлар. Ночор умаро
тоғ этакида таваққуф кўргузуб [тўхтаб], воқеа суратин
саририн аъло [олий тахт] поясида турғонларға маъруз
ойлантурди.

Мирзо Улуғбекким, Иссиғқул қалъасидаким, ҳазрати
соҳибқирони мағфур бино қилмиш эрди, мақом тутмиш
эрди, Луқмон тавочи ва Абуллайс, ва Тўймалик, ва Ку-
чин, ва Абукаҳўжани икки минг номдор савор била
оларнинг мададиға йиборди. Аммо Муҳаммад барлос
ва Искандар Ҳиндубуға, ва Шоҳвали бир неча кунга
тегру ул сафарда мусоҳала ва тағфул қилғонлари учун
итоб ва хитоб мақомиға келиб, Мирзо Улуғбекнинг ми-
зожи [кайфияти] олардин каж [эғри] бўлиб, сарзаниш
тили била оларға пайғом берди. Охир ул-амр амир Ху-
дойдод шафеъ бўлуб, подшоҳ оларнинг ёзуқ [гуноҳ]ла-
ри бошидин ўтуб, афви дома [этаги] ни оларнинг залола-
ти [адашуви] юзин уртуб [ёпиб], ул йўлда шикорға майл
кўргузуб, ҳаво фазосин ва дашту саҳро доманин вуҳуш
[йиртқишлар] ва тийур [қушлар] дин холий қилдилар.

Ва чун бир неча манозил ва мароҳилни тий қилиб
[ўтиб], ҳумоюн мавкаб Самарқанд ёвиқинға етти, шай-
хул-ислом хожа Исомиддин ва соодот, ва куззот, ва ма-
шойих, ва уламо, ва маволи, ва имомлар, ва ҳокимлар,
ва доруғалар истиқболға мубодарат [интилиш] кўргу-
зуб, дастбўслиғ шарафин ҳосил эттилар ва Шероз қа-
рясиди шаҳриёрлиғ ва давлат боғининг чамани, ва мул-
ку жаҳондорлиғ гулининг булбули, шоҳзодаи олишон
мирзо Абдулрахмон етишиб, кўзин номдор отоси юзидин
равшан қилди. Ва жаноб султон доғи они утуфат [му-
ҳаббат] ва меҳрибонлиғ оғушиға чекиб, ул ердиң равон
бўлуб, шаъбон ойининг ўнбирланчи куниди¹ Мустаъон
ва Муҳаймин² тавфиқи била Боғи чинорда нузул буюр-

¹ Шаъбон ойининг ўн биринчи куниди — 1425 йил, 29 июн.

² Мустаъон — ёрдамчи, Муҳаймин — асровчи. Худонинг исм-
ларидан.

ди ва ҳадойиқни амну омон соясида ўлтуруб, дину давлат риёзига таравот еткурди ва атрофу жавонбининг аъён ва ашрофи тўҳфа ва ҳадялар била олампаҳо даргоҳига юз келтурдилар.

Ва чун ҳазрати султоннинг майманат лузум [бахтиёр] қудуми [қадамлари] шарафидин айшу шодмонлиғ асбобининг омода [тайёр]лиғи қўл бериб, сурур мўжиботи [сабаблари] мутавофир [сероб] ва сур [зиёфат] муқтазиётни [талаби] мутақосир [кўп] ойланди.

Давлатёр шаҳриёр тўй асбоби тартиби ва ишорат базми адавати [жиҳозлари] таркибиға ишорат буюрдилар. Ва наввоб ва гумашталар фармон ҳисоби била Қонигилда жону дил била бу амрға мутасадди бўлуб, ондоқ бир тўй асбоби тартиб бердиларким, баён забони онинг таъриф ва тавсифидин ўзининг ажзу кусури [ночорлик ва нуқсони]ға эътироф кўргузди. Ва чун бир неча кунни бу нав айшу нишот ва ҳуррамлик била ўткардилар, сўнг Мирзо Улуғбек кўрагон илтифоти партавин мамлакат аҳволиға солиб, вазиёу шариф [оддий ва улуғ кишилар]ға ҳар бирининг ўзининг қадр мартабасиға лойиқ бекарон [ҳисобсиз] лутф ва бепоён эҳсон била сарбаланд ва сарафрозлиғ бағишлади.

МУЪНИИДДИН НАТАНЗИЙ. «МУНТАХАБ УТ-ТАВОРИХ» ДАН.

«Мунтахаб ут-тавориҳ» [«Мунтахаб ут-тавориҳи Муъиний» деб ҳам аталади] 1413 йилда Форс ҳокими амирзода Искандар саройида ёзилган ва кейинчалик подшоҳ амирзода Шоҳруҳға тақдим этилган, умумий тарих тарзида ёзилган. Асар Амир Темур вафотига- [1405 йил, 18 феврал]ча мусулмон мамлакатларида содир бўлган воқеалардан ҳикоя қилади. Асарнинг учинчи боби оригинал бўлиб, унда Чингизхон ва ҳазрат соҳибқирон Темур тарихи ихчам равишда баён қилинган. Қуйида келтирилган парчалар «Мунтахаб ут-тавориҳ»нинг 1957 йили Жон Обэн амалга оширган Техрон нашридан олинди.

АМИР БАЁН СУЛДУС ЗИКРИ

Амир Баён сулдус амирлик тахтининг эгаллагач, унинг барча муомала тарзи узлуксиз шаробхўрлигу беғам-бе-парволикдан иборат бўлди. Ўз мулкининг аҳволи ҳақи-

да асло фикр қилмасди. У ёсога рноя қилмагани туфайли мамлакат жунбушга келди. Ампрлар орасида ишонч ва эътиқод йўқолди, улар бир-бирларига қасд қилиб, пистирмалар қўндилар. Барлос амирларининг асл юрти бўлмиш Шаҳрисабзни амир Ҳожибек барлос ўз қўлига киритди. Жалойирлар истиқоматгоҳи бўлган Хужанд вилоятини амир Боязид эгаллади, амир Қазаған шажарасидан омон қолгани — амир Ҳусайн ўзининг бир гуруҳ эски уйўғлонлари ва ушбу хонадон тобелари бўлган қораунослар¹ билан бирга ҳар кун бир тарафда, ҳар лаҳза бирон далада, ҳар дам қай бир биёбонда кун ўтказарди. Амир Ўлжойбуғо сулдус бир пайт уларнинг хонадони қўлида бўлган сардорликни тама қилиб, бир жамоа сулдуслар билан бир гўшага чекилди. Найман қабиласининг бошлиғи амир Ҳамидхўжа Шибирғонни ўз тасарруфи доирасига киритди, Шоҳмуҳаммад Бадахшоний ҳам ўз Қўҳистонини мустақкамлаб, лашкар йиғмоқ ва ушбу вилоят ҳукумати ва амирлигини тама қилмоқ билан машғул бўлди. Амир Қайхусрав ва амир Ўлжойту апарди иттифоқ бўлиб, Хатлонни бутун ноҳияларни, тобелари, музофотлари билан бирга бўйсундирдилар. Амир Хизр ясовурий ўзининг қabila ва уруғларини тўплаб, ҳукмдорлик ҳуқуқи ва мустақилликка барча очиқ-ойдин даъвогарлардан ўзини ортқроқ кўрарди. Ушбу фикр туфайли халойиқ ўртасида ҳар куни бир фитна ва ҳар лаҳза бир галаён қўзғарди. Мамлакатда тартибсизлик шу даражага етдики, ҳар лаҳзада юз минг турли балолар юз бериб, ҳар бир фарсанг йўлнинг юз жойида ўғри ва қароқчилар пистирма қўйишарди. Замона тили ҳар замон бу байтни иншо қиларди:

Ҳар кун ўтади ва «хуш келади» кечаги кун,
Янги йил киради ўтган йил ғоратлари билан.

Бало оташи алангаси баланд кўтарилиб, одамзод орасидаги шайтонлар қутқуси ғавғоси олам аҳли орасидан аҳилликни кўтарди ва турк амирлари қиличи ва ўқи ваҳмидан Мовароуннаҳрни бутунлай тарк қилиб, Мўғулистонга кетган мўғуллар барчаси биргаликда подшоҳ Туғлуқ Темурни Мовароуннаҳр фатҳига ундай бошлади-

¹ Қораунос — Натанзий асаридан англашилишнча, қораунослар Чигатой улусидаги ҳарбий жиҳатдан кучли қавмлардан бири бўлган. Улар асосан, амир Қазаған, унинг вафотидан сўнг эса невараси амир Ҳусайнга бўйсунмишган.

лар. У ушбу вилоятга сон-саноқсиз лашкар тортди ва даҳшат, ва ваҳимасиз манзилма-манзил йўл босиб, ҳумоюн қароргоҳни мамлакатга киритди ҳамда Мовароуннаҳрнинг қоқ ўртасида жойлашган Чаноқ булоқда хонлик тахтини ўрнатди. Амир Боязид жалойир остона ўлиш давлатига мушарраф бўлди. Манғлай¹ амирларига қуловуз² сифатида амир Туғлуқ Темур керойит, амир Ҳожи эрқонут ва амир Бекичакни бош қилиб, Шаҳрисабз ва Самарқанд устига жўнатди.

Амир Ҳожибек барлос қаршилиқ кўрсатиш умидида ўз лашкарини тўплади. Мўғул лашкари куплигидан огоҳ бўлгач, муҳолифлар етиб келмасидан бурун Жайхундан кечиб ўтди ва Хуросон тарафга юзланди. Бу сафарда Султони ғозий³ амир Ҳожибек барлосга ҳамроҳ эди. Амир Ҳожибекнинг қўниқилган ватани тарк этиб, ғурбатни ихтиёр этгани ва хонумонини душман талон-торжигга қолдирганини кўргач, Амир Соҳибқироннинг ўз улусига жони ачиди ва мардларча амир Ҳожи барлосдан қайтмоққа рухсат талаб этди. Замон тақозоси ҳам шундай бўлганидан [бу талаб] амир Ҳожи барлосга маъқул кўринди ва рухсат берди. Амир Соҳибқирон дарҳол, «қайтиш мақтовлидир» маталига биноан, Мовароуннаҳр тарафга қайтди. У мўғул манғлойи амирлари олдига етгач, амирлар амир Ҳожи барлоснинг не аҳволдалигини ва Амир соҳибқироннинг унга эргашмагани сабабини сўрадилар. У жавоб берди: «Мамлакат ворислик жиҳатидан ва қўлга киритилгани билан ҳам подшоҳга [Туғлуқ Темурхонга] тааллуқлидир ва ҳақ ўз жойида қарор топди. Қарочуга⁴ ўзбошимчалиқни ким қўйибди. Самовий ёрлиқ ҳукми ва Чингизхон тўрасига⁵ итоат қилиш ва тобеъ бўлиш вожиб ва лозимдир. Ҳар кимки исён ва туғён йўлига кирса, ҳақ неъматига нисбатан кўрнамаклиқ қилган бўлади». Амирлар унинг ақли, қобилияти ва ншбилармонлигига қойил қолишди. Ташқарига чиқишгач, амир Ҳожи Сайфиддин Амир Те-

¹ Манғлай — қўшиннинг илғор қисми.

² Қуловуз — бу сўзнинг йўл кўрсатувчи, йўлбошчи, сардор каби маънолари бўлган. Бу ерда йўл бошловчи маъносига.

³ Султони ғозий — «дин учун курашувчи султон». Муъиниддин Натанзий ўз асарида кўп ўриларда Амир Темурин ушбу лақаб билан атаган.

⁴ Қарочу — Чингизхон авлодига мансуб бўлмаган кишилар.

⁵ Тўра — тузук; ёсо.

мурни Туғлуқ Темурхон даргоҳига бошлаб борди ва подшоҳ тахти олдида унинг ўткир ақли ва билимдонлиги хусусида кўп таҳсинлар ёғдиришди. Подшоҳ кўп суюрғол бериб, авлоддан-авлодга барлосия мероси бўлган Шаҳрисабз туманини Амир Соҳибқиронга иноят қилди.

Амир Соҳибқирон фармонга биноан Жайхун соҳили сарҳадидан то Самарқанд адирлари этакларигача бўлган ердаги жамий кўчманчи лашкарни йиғиб, амир Хизр ясовурийга бориб қўшилди. Подшоҳ Туғлуқ Темур ўзининг асл тахтгоҳига қайтиб кетган эди. Манғлой амирлари ҳам подшоҳ изидан қайтишди. Амир Хизр [ясовурий] инисининг қасосини олиш учун амир Баён сулдус устига юриш мақсадида амир Ҳожибек ва амир Темурдан мадад сўради. Амир соҳибқирон амир Ҳусайннинг розилиги билан амир Хизрга мададлашмоққа борди. Амир Баённинг уларга муқовамат қилгулик қуввати йўқлигидан, у Бадахшонга қараб кетди ва у ерда ҳам тўхтамай ўтиб кетди. Амир Темур орқага қайтиб, амир Хизр ясовурийга қўшилди ва амир Ҳусайнни амирлик тахтига ўтқизишди. Қайхусравнинг доимо фитна-фасод ва бузғунчиликлар билан машғул бўлган иниси Қайқубодни ёсоққа етказишди. Шу аснода қабилалардан бирининг сардори Туғлуқ сулдусий амир Ҳусайнга ёғий бўлди¹ ва у Хўжанд ҳокими бўлмиш Боязид жалойир билан тил бириктирди. Айни шу вақтда амир Ҳожи барлос Хуросондан Мовароуннаҳрга қайтиб келиб, Кеш лашкарини вилоятдан ташқари олиб чиқди ва Самарқанддан ўтиб, амир Боязид жалойирга бориб қўшилди. Улар нттифоқликда амир Ҳусайнга қарши юришга чиқдилар. Амир Ҳусайн ва Амир соҳибқирон лашкарларни тўплаб, уларга пешвоз чиқишди. Аммо етмасларидан бурун Амир соҳибқиронга ҳамроҳ бўлган Кеш лашкарлари рухсатсиз ажралиб, амир Ҳожи барлосга бориб қўшилдилар. Амир Ҳусайн Амир Темур соҳибқирондан бадгумон бўлди ва ўз табиати беқарор эканлигини зоҳир этди. Иш шунга бориб етдики, Амир соҳибқирон ундан олдин хавотирга тушиб, тафриқа² йўлига кирди. Бинобарин, ихтиёрсиз равишда амир Ҳожи барлос мулозиматига жўнади. Амир Ҳожи барлос ва амир Боязид

¹ «ёғий бўлди» ибораси «душманлашди» ёки «исён кўтарди» каби маъноларда ишлатилган; ёғий — душман; исёнкор.

² Тафриқа — ажралиш; адоват.

унинг етиб келганини ғанимат билишди ва ўз лашкарларининг олд қисмига бошлиқ этиб тайинлашди. Улар етиб келиши билан амир Ҳусайн лашкари тезда мағлуб бўлди. Амир Ҳожи барлос ўзининг меросий тумани ва эски улусини қайта эгаллади. Амир Боязид Жанд мамоликига¹ худди улуғ амирлардек мустақил ҳукмдор бўлди.

Амир Темурнинг муборак чеҳрасида абадий давлат сўдуси ва мангу саодат нишони қуёшдан ҳам ёрқинроқ ва ойдан ҳам нурлироқ тарзда зоҳир ва намоён бўлгач, инсон афъолига хос бўлган ҳасад амир Хизрни самовий қисматни ўзгартириб, кутилмаганда ҳеч бир асоссиз Амир Темурни йўқотмоққа ундади. Амир Темур ногоҳ унинг ботинидаги қабоҳатдан огоҳ бўлди ва хиёнаткорона хатти-ҳаракатларидан баъзи нарсаларни англаб олди. Дарҳол буридан қон келганини баҳона қилиб, енгил билан бурнини беркитган ҳолда амирлар ҳалқасидан чиқиб, ташқарига югурди ва елдек учиб бориб отига минди. Ғоятда шошилганидан айил бандини чопиб кетаётган ҳолда боғлади ва чақмоқ мисол ушбу фитна ва бузғунчилик маконини тарк этди.

Иттифоқан ушбу айёмда амир Қорақурун Жарчари ва амир Ҳожи барлос лашкар тўплаб, амир Ҳусайн қасдида юришга чиқишган ва шунингдек мўғул амирлари ҳам отланишган эди. Амир Ҳусайн ўз қилмишидан пушаймон бўлиб, амир Ҳожи барлосни чақиртирди ва Амир Темур олдига бориб, Шаҳрисабз воҳасидаги кўчманчи лашкарни жам қилиб, манғлойд тарзида муҳолифларга пешвоз чиқишни унга етказишни буюрди. Амир Темур амир Ҳожи барлоснинг илтимосига кўра, энг нобоп бир мавсум бўлишига қарамай, муҳолифлар билан жангга киришди ва ғолиб ва музаффар ҳолда Термиз шаҳрига келиб тушди.

¹ Жанд мамолики — ўрта асрларда Сирдарёнинг ўрта оқимида Жанд шаҳри ва вилояти бўлиб, у мўғуллар истилоси даврида вайронага айланган. Амир Боязид бошлиқ бўлган жалойир қабиласи аса, асосан Хўжанд вилоятида истиқомат қилган. Демак, бу ерда Хўжанд вилояти назарда тутилмоқда, — Ғ. К. (таржимон).

**ПОДШОҲ ТУҒЛУҚ ТЕМУРНИНГ (МОВАРОУННАҲРГА)
ҚАЙТА КЕЛИШИ**

Вилоятда «подшоҳ Туғлуқ Темур беадад лашкар билан Мовароуннаҳрга отланибди», деган овозалар тарқалди ва ростдан ҳам бу хабарга пайдарпай мўғул қўшини етиб келди. Амир Темур ва амир Ҳожин барлос олий ўрдуга боришди ва яна бир марта итоат ва бўйсунуш камарини белга боғлаб, ҳамжиҳатлик ва содиқ фуқаролик вазифасини қойиллатиб бажаришди. Подшоҳ Туғлуқ Темур ҳаялламай, амир Боязид жалойирни қатл эттирди. Амир Ҳожин барлос хаёлига ўрнашган бу воқеадан ваҳимага тушиб, қочмоққа қарор этди ва бир ўзи Шаҳрисабзга келди. Лашкарларини жам қилгач, Жайхундан утиб, Хуросонга борди.

Бу гал ҳам Амир Темур амир Ҳожин барлосга эргашмади ва улуг ўрду мулозиматида қолди. Дўстона алоқалар ва ўтмишда бир-бирларига қилган яхшиликлари туфайли Амир Темурга боғланган амир Ҳамид ҳазрат подшоҳнинг муқаррибларидан эди, у Амир Темурни подшоҳ ҳузурига элтиб, роса мақтаб таърифлади, натижада подшоҳ бу гал ҳам меросий улусини унга суюрғол тарзида иноят қилди.

Мовароуннаҳрда мустаҳкамланиб олгач ва вилоят мухолифлардан тозалангач, подшоҳ амир Ҳусайини ҳам даф этмоққа қарор қилди. Амир Ҳусайин Вахш суви бўйида аскарларини сафга тизиб, қаршилик кўрсатишга тайёрланиб турди. Мўғул лашкари етиб келгач, биринчи тўқнашувдаёқ амир Ҳусайин давлатининг улкан устунларидан бўлган Қайхусрав бирдан амир Ҳусайиндан юз угириб, мўғул лашкарига бориб қўшилди.

На ўлик ва на тирик аҳволда бўлган амир Ҳусайин чулу биёбонга бош олиб кетди ва ўзининг фано бўлган хонумонига фано чаҳор такбирини ўқиди¹. Мўғул лашкари Қундуз ва Бағлоннинг жами навоҳисини² то Ҳиндикуш тоғи этакларигача зеру забар қилдилар. Шу йил кузида амир Хизр Ясавурий ҳам Туғлуқ Темур фармонига кўра ёсоққа етказилди, шаҳодат мартабасини топди.

¹ «Чаҳор такбир ўқимоқ» ибораси кўчма маънода «видолашмоқ»дир.

² Навоҳи — ноҳия сўзининг кўплиги, теварак-атроф, мамлакат.

Мамлакат бошдан оёқ рақиблардан тозалангач, подшоҳ Туғлуқ Темур ўз ўғли Илёсхўжа ўғлонни Мовароуннаҳр тахтига миндирди ва ўзининг асл қароргоҳига (Мўғулистонга) қайтди. Ўз тахтига мулозим бўлган умародан амир Бекичакни ўғли ёнида оталиқ сифатида қолдирди ва бутун мамлакат ихтиёрини унга топширди. Амр Темур ҳам фармонга кўра мулозимлар сирасига кирарди. Аммо Бекичак очкўзлиги ва тамагирлиги туфайли зулм қўлини чўзиб, бошқа барча амирларнинг ҳаёт кечириш ва айш-ишрат қилиш учун маош топиш йўллариини боғлади. Чунончи, ҳеч бир жонзотнинг бирон жойда рухсатсиз нафас олмоқ, ё қадам босмоққа ҳам мажол қолмади. Амир Темур воқеалар оқиллар тасаввурига зид ва ишларнинг бўлғуси натижаси айни бало эканини кўргач, жонажон ватани ва беш юз йил давомида номдор аждодлари қўл остида бўлган улуси билан зарурият юзасидан видолашиб, сарсонгарчиликни забунликдан афзал кўриб ва навкарлари билан якдил ва ҳамжихат тарзда иттифоқ бўлиб, амир Ҳусайн талабида чўлу биёбонга отланди ва то унга бориб қўшилмагунча бирон манзилда бир лаҳза ҳам қарор топмади.

Ҳар икки амир иттифоқ бўлиб, Кот ва Хивада...¹ Амир Тукал минг нафар отлиқ ва пиёда билан қасд қилиб, уларнинг изидан жўнади ва қутурган бир саҳро ўртасида уларга етиб олди. Амир Ҳусайн ва Амир Темур қарийб олтмиш отлиқ (йигити) билан ушбу ғаддор биёбонни босиб ўтиш учун жуда каттиқ саъй-ҳаракат қилдилар. Чунончи, Туғай Бўғо барлос, Ҳожин Сайфиддин ва Элчи баҳодирларнинг отлари йиқилиб қолиб, пиёда ҳаракат қилдилар. Машаққат ва қийинчилик шу даражага етдики, Тукалнинг минг нафар отлиқ ва пиёдасидан эллик нафар, ҳар икки амирнинг олтмиш навкардан эса бор-йўғи ўнтаси қолди. Амир Ҳусайннинг оти тўсатдан оғир жароҳатланди ва у пиёда қолди. Меҳрибон хотини отидан тушиб, ўзини унга фидо қилди. Амир Тукал жиловни қўйиб юбориб, душманга ҳамла қилди, аммо Амир Темур отланиши билан таъқибчилар яна улоқтириб ташландилар.

Алқисса, ҳар иккала амир еттита отлиқ билан ўша кимсасиз саҳрода қолишди ва жонларини омон сақлаб қолиш умидида то кечгача от чоптириб йўл босишди. Кечқурун бир қум бархани соясида тўхтаб, отдан ту-

¹ Шу жойда қўлёзма матнида суқут бор.

шишди. Етти отликдан уч нафари хуросонлик эди. Тун ярмига етганда амирлар чарчоқ ва эзилиш зўрдан ухлаб қолишди. Бояги уч нафар хуросонлик барча отларни ҳайдаб кетиб, ҳар иккала амирни ушбу саҳрода эзилган ва кимсасиз ҳолда қолдиришди. Алқисса, амир Ҳусайн ва Амир Темур хотини, яъни амир Ҳусайннинг синглиси билан ҳамда яна бир пнеда навкар паришон ҳолатда йўл босиб, бир ариқ бўйига етиб боришди. Ҳали нафас ростлаб ҳордиқ чиқаришга улгурмаган ҳам эдиларки, шу атрофлик бир гуруҳ туркман уларнинг атрофини қуршаб олиб ҳужум қилишди. Амир Темур аҳвол бунақалигини кўргач, Ёлжой Туркон оғони шу яқиндаги бир қудуққа туширди, ўзи эса амир Ҳусайн билан тиштирноқларигача қуролланиб, туркманларга пешвоз чиқишди. Туркманлар сардори Ҳожи Муҳаммад уларни таниб қолди ва хушомад қилиб, ҳурмат-эҳтиром кўргузди. Амир Темур унга бир неча дона марварид ва бир бўлак лаъл бериб, илтимосини айтишга рухсат берди. Ҳожи Муҳаммад дарҳол учта отни амирларга пешкаш қилди ҳамда ғажарчи¹, қўнаржой берди ва улуфа² узатди. Маҳмудий деб аталадиган бир жойда, қиш фаслида ҳам қатра ёмғир ёки булут сояси ҳаргиз тушмайдиган ноҳияда, амирларга толеъ ёр бўлиб, қудуқ қазишаётганда, бир оз уринганларидан сўнг, ширин ва зилол сув чиқди. Биргаликда у ерда ўн икки кун туриб қолишди.

Машаққатлар муддати тугамагандан ва давлат юлдузи бахтсизлик буржидан чиқмагани туфайли Алибек Жони қурбоний амирлар аҳволидан хабардор бўлгач, ғоят пасткашлигидан, қарийб юз отлиқни юбориб, амирларни занжирбанд қилдириб, ҳибсга олдириди ва Моҳонда дўзахнинг бир чоҳи ва асфаласофилиннинг бир ҳужраси бўлган уйга қамаб қўйди. Оғаси амир Муҳаммад-бек охирини ўйлаб маломат тилини узун қилди ва узоқни кўриш тарнқини тутиб деди: «Дунё ҳодисалар майдонидир, улуғ одамлар доимо бало ўқига нишон бўлишган. Давлат ва некбат эгизак ҳолда яратилган. Нега оқил одамлар жоҳиллар шевасини тутиб, оқибатни ўйламасликлари керак экан? Ушбу кунда шундай азиз меҳмонлар ўзинг чақирмасанг ҳам қутилмаган неъмат каби сенинг сарҳадингга етиб келган экан, нега уларнинг кўнглини овлаб, эъзоз-икром қилишга интилмайсан ва нечун

¹ Ғажарчи — йўл кўрсатувчи.

² Улуфа — сипоҳийга бериладиган озуқа.

уларнинг мажруҳ қалбига малҳам бўлмайсан? Хуллас, исал бермасанг ҳам ниш урмагнн. Зинҳор уларни азият бандида сақлама, балки азизу мукаррам тутиб, кечиккан узрингни айтишга ошиқ, уларни озод қил ва хоҳлаган жойига кетаверишсин». Муҳаммадбекнинг чопари Алибек олдига келиб унинг насиҳатомуз сўзларини етказди. Алибек ҳам «ақл йўли ягонадир» маталини маъқул кўриб, ҳар иккала амирни ҳибсдан озод қилди ва кўнгилларини роса овлаб, қилган хато ишлари учун уз сўрашни ўрнига қўйди. Нафси ёмонлиги ўз ўрнида мурувват кўрсатишга йўл қўймади. Бир чулоқ от ва қари туяни одатга кўра пешкаш қилди ва [кетилшларига] руҳсат берди. Шу аснода Мохон кадхудоларидан бўлган Муборакшоҳ Санжарий давлат майдонига ҳиммат қаламини мардона қўйди ва бисотида неки бўлса, амирлар қадамига нисор қилди ва яна ўзини айбдор деб ҳис қилди. Ҳар икки амир бу шердил одамнинг олиҳимматлиги баракатидан от, аслаҳа, озуқа ва юкларини ташийдиган роҳила билан таъминланиб, Қандаҳор Гармсирига¹ равона бўлдилар. Бир неча кун у ерда ватан тутгач, яна ўша йўлдан Хузор, Кеш ва Нахшаб сари отландилар. Хорзиндонга етгач, Ўлжой Туркон оғони шу ерда қолдириб, ўзлари вилоят ичкарисига келдилар.

Амир Темурнинг эски хизматкорларидан бири ўн беш нафар отлиқ билан уларга келиб қўшилди. Иттифоқликда у вилоятнинг подаларини ҳайдаб кетиб, Жайҳун сувидан кечиб ўтиб, қулай бир жойда муқим бўлиб туришди. Иссиқнинг кучи шу даражага етгандики, Жайҳун соҳилидан йироқлашиш имконсиз эди. Ногоҳ узоқдан қандайдир бир тўданинг қораси кўринди. Ғоят шошиб қолганларидан, мабодо душман сипоҳи бўлмасин, деб яна Жайҳундан кечиб, вилоят тарафга ўтишди. То яйлоққа ўрнашган гуруҳ қайтиб кетмагунча саҳро ва даштда кун кечиришди. Яйлов кўчманчилардан холи бўлгач, яна бир ой яйловда муқим бўлиб туришди.

Шундан кейин шабгир² қилиб, икки куну бир кечада Самарқандга, Амир Темурнинг опаси Қутлуғ Туркон оғонинг уйига етишдилар ва бу ерда қирқ саккиз кун яшириниб туришди. Эҳтиётсизлик туфайли уларнинг келгани фош бўлгач, яна Шаҳрисабзга жўнашди ва Амир Темурнинг мулки бўлган Ниёзий номли қишлоқда

¹ Гармсир — Қандаҳор вилоятига қарашли туман.

² Шабгир — тунда йўл босиш.

қирқ саккиз кун туришди. Шундан кейин яна Жайхун бўйлари томон шабгир қилишди. У ерда Темурхўжа ўғлон ва Баҳром жалойир Амир Темурга келиб қўшилдилар ва иттифоқликда Гармсирга жўнаб, амир Хусайн билан бирлашдилар. Улар ўша жойда тўхталишганидан кейин бирмунча вақт ўтгач, Баҳром жалойир, табиатидаги беҳаёлик туфайли, амирлардан берухсат Ҳиндистонга жўнаб кетди. Амир Хусайн ва Султоини ғозий Сеистон тарафга отланишди. Ҳар иккала амир атрофига минггача суворий тўпланган бўлиб, уларнинг иши тараққий қилмоққа бошлаганди. Сеистон малики уларни ғоят азиз ва мукаррам тутиб, шаҳар ташқарисидан жой берди. Иттифоқан Сеистон маликлари орасида мухолифат пайдо бўлиб, у кундан-кун маддалай бошлади. Малик Фахриддин амирларга кўпдан-кўп ҳадя ва тўхфалар ваъда қилиб, бунга ўзининг истаги, яъни бутун Сеистонни ўз мухолифларидан тозалашни шарт қилиб қўйди. Амирлар ҳам буни қабул қилишди ва андек фурсатда бутун мамлакатни фитнаю фасоддан поклашди. Малик Фахриддин берган ваъдасининг мингдан бирини ҳам бажармади. Амирлар аччиқланиб, маликдан берухсат отланиб, бошқа тарафга қараб йўлга тушишди.

Сеистонликлар ваъдасида турмаганликлари устига, ўз табиатларидаги мурувватсизлик оқибатида амирларнинг йўлини тўсишди. Ҳар иккала тарафдан жанг олови аланга олиб, муҳораба шу қадар шиддатли бўлдики, жанг сурони энг юқори даражага етди. Амир Темур ўзини кўрсатиб, зўр жонбозлик қилди. Ногаҳон муборак билагига ёй ўқи келиб тегди ва ўнг қўли бутунлай ишдан чиқди. У ердан яна Гармсирга келишди. Гармсир тумани амирлар билан қалин иттифоқда эди. Шу сабабли Амир Темурни уларнинг олдида қолдириб, амир Хусайн ўз мулозимлари бўлмиш бошқа амирлар билан Қундуз ва Бағлонга жўнади. Амир Бекчикнинг иниси Ажунни амир Хусайн етиб келганидан хабар топиб, тезда унинг устига юрди ва яна бир бор амир Хусайн навкарларини тор-мор келтириб, вилоятдан ҳайдаб чиқарди. Амир Хусайн тўрт отлик ва етти пиёда билан Шибарту яйлоғидан паноҳ топди ва ўша ерда турди.

Амир Темурнинг қўли соғайгач, Темурхўжа ўғлон ва йигирма тўрт нафар суворий билан амир Хусайнни қидириб кетди. Етиб келмасидан бурун амир Хусайн қароргоҳини аниқлаб, келаётгани ҳақида хабар жўнатди. Арсиф деб аталадиган мавзеда бир-бирларин билан қў-

шилдилар. Сиддиқ барлос ҳам бу ерда уларга етишди. Ногаҳон узоқдан бир қора кўринди. Амирлар йиғилишиб, ҳамжиҳатлик билан бир пиёда аскарни кузатиш учун йўл бўйида қолдириб, ўзлари пистирмада туришди. Тасодифан қарийб юз отлиқ аскар амирларни қидириб, вилоятда айланиб юришганди. Улар ҳам келиб амирларга қўшилишди. Уша тунни Арсифда ўтказишди. Тонг отгач, Бағлон тарафдан баланд чанг-тўзон кўринди. Амир Темур ўзи бу чанг-тўзонни текширишга отланди ва уларнинг орқа тарафидан бориб, бир отлиқдан ҳолаҳвол сўради. Отлиқлар: «Биз Султони ғозий биродарининг навкаримиз, уни излаб бу саҳрода юрибмиз»,— дейишди. Шарафли амир эҳтиёт бўлиб, уларни назардан ўтказди. Ҳожи Сайфиддин ва Туғлуқхўжа Тунак қарийб етмиш суворий билан эдилар. Султони ғозийга кўзлари тушгач, қувонч ва шодликдан териларига сиғмай, бор бўйларни билан унинг оёғи остига йиқилиб, шукроналар қилиб, таъзим бажо келтирдилар. Шу пайтда амирларга бўйсунмай, Гармсирда муқим бўлиб турган Шер Баҳром ҳам шу аснода изларидан етиб келиб уларга қўшилди.

Султони ғозий уларнинг етиб келиш хабарини қоғозга битиб, Сиддиқ барлосни амир Ҳусайн олдига жўнатди. Амир Ҳусайн ҳам бир юз ўттиз суворий ва бир юз эллик пиёдани тартибга солиб, Арсифда Султони ғозийга етиб олди. У ердан биргаликда Дўлон чоғонга келишди. Бу навоҳий аҳолисидан уч юз суворий Султони ғозийга қўшилди. Шу тарзда теварак-атрофдан фавж-фавж¹ одамлар амирларга тарафдор бўлиб келишар ва ҳар куни (уларнинг) миқдори ошиб борарди.

Султони ғозий Термиз, Кеш ва Хузор вилоятидаги вазиятни текшириб келиш учун Тамукани тўрт отлиқ билан жўнатди. Улар Қахалқага² етиб келгач, бир гуруҳ муғулларнинг вилоятни ғорат ва талон-торож қилишга машғул эканини кўришди. Улар эътибор бермай, ўтиб кетишди. Тамуканинг йўли ўз юрти ёнидан тушиб қолди. Яқинлари ундан бир лаҳза отдан тушиб хотини ва бола-чақасини кўриб кетишга ундаб, ҳарчанд илтимос қилсалар ҳам, Тамука адаб сақлаб: «То Султони ғозий ўз аёли ва болаларини кўрмагунча, менинг ўз

¹ Фавж-фавж — тўп-тўп, гуруҳ-гуруҳ.

² Қахалқа (Темур қопуғ)— Бойсун навоҳийсидаги бир тор дара номи.

фарзандларим юзини кўришим инсофдан эмас»,— деди ва рози бўлмади. У амир Сулаймон, амир Мусо, амир Жоку, Жалолиддин ва Ҳиндука мўғуллар зулми ва ўзларига нисбатан қилинган ҳурматсизликка тоқат қилолмай, ёғий бўлишганини ва Термиз навоҳийсида туришганини аниқлади.

Илёсхўжа ўғлон, Бусайд, Мангли Буғо ва Ҳайдар амир Ҳусайн ва Султонни ғозидан хабар топиб, Дарагез суви бўйига келиб тушдилар. Амир Ҳусайн ва Султонни ғозий Сўт Ориғи суви бўйига етиб, бир-бирларининг сипоҳларини кўришди. Сўнгра тонг отиши билан кўчиб, амирлар сувнинг бир томонидан, ёғий эса нарига томонидан Балх тарафга қараб йўлга тушишди. Амир Абдулла ариғи қирғоғига етгач, сувнинг икки томонида сафларни тартибга келтиришди. Термизда бўлган амирлар ушбу манзилда амир Ҳусайн ва Султонни ғозийга келиб қўшилишди. Тамука ҳам теварак-атрофга доир маълумотларни сўраб-суриштириб аниқлашни кўп яхши уддалаб, вазиятдан тўла хабардор бўлгач, ҳазрат ҳузурига етиб келди.

Алқисса, ўша кун пешин намози пайтидан то кун боткунча сувнинг икки томонида туриб, тирборон¹ қилишди. Қоронғи тушгач, ҳар икки тараф отдан тушмай, эҳтиёткорлик чораларини кўриб, посбонлар қўйишди. Тонг пайти Султонни ғозий ҳамла қилиб, кўприкдан ўтди ва ёғий лашкари мағлуб бўлгач, амир Ҳусайн ва Султонни ғозий сипоҳини кўрикдан ўтказишди. Қарийб икки минг суворий уларнинг атрофига тўпланган эди. Султонни ғозий манғлой бўлиб, Жайхундан Термиз томонга ўтди ва Қаҳалқа тарафга қоровуллар жўнатди. Қоровуллар бошлиғи тажрибасиз одам бўлганидан ғафлатда қолди ва кутилмаганда амир Бекичакнинг иниси Ажунни лашкари унинг устига етиб келди. Сароснмага тушган қоровуллар зўрға отларига миниб улгуришди. Ёғий лашкари уларга илашиб ёпишган ҳолда Султонни ғозий олдига етиб келди. Фурсат зиқ бўлиб, ясол² тузиш имкони қолмаганидан, минг бир ҳийла билан ўзларини кемага отиб, бир оролда мустаҳкамланиб олишди. Одамлар сувдан соғ-саломат кечиб ўтишдию, аммо заҳира³ ва чорвалар бутунича дарёнинг нариги тарафида қолди.

¹ Тирборон — ўқ ёғдирмоқ.

² Ясол — жанговар саф.

³ Заҳира — эҳтиёт озиқ-овқат, қурол-аслаҳа ва бошқа анжомлар.

Бир ой мобайнида дарёнинг икки томонида туриб ҳар куни жанг қилишди. Сўнгра Султони ғозий кема-ларни ёндириб, кўчиб, Хулмга келди ва амир Ҳусайн билан бирлашди. Шундан сўнг иттифоқликда Бурулдой эли устига юриш қилиб, у ерни эгаллашди. Бу ердан Бадахшонга жўнаб, Шўрсув қирғоғида Шоҳ Муҳаммад Бадахшоний билан сулҳ тузишди. Яна бир бор Султони ғозий манғлой бўлиб, Арҳанг саройдан ўтишди ва биргаликда Қўлак даштига келиб тушишди. У ерда Шер Баҳром итоатсизлик қилиб, Балжувон тарафга жўнаб кетди. Иттифоқан Илёсхўжа ўғлоннинг сон-саноқсиз лашкар билан Пули сангинга келиб тушгани ҳақида бир неча бор хабар келди ва бу тасдиқланди. Шунга қарамай, Амир Темур ихтиёрида мавжуд бўлган икки минг аскар билан манғлой бўлиб, душман муқобаласига турди.

Уша куни (эрталабдан) то кечгача ҳар икки тарафдан ўқ ёғдириб, қаттиқ жанг қилишди. Қоронғи тушгач, Султони ғозий муҳолифлар ғоят кўплиги ва ўз лашкари анча камлигини билди ва тўғридан зарба бериб муқобала қилиш ғоят мушкул эканини фаҳмлаб, тadbир ишлатиб мақсадга мос бир фикрга келди. Чунончи, амир Мусо ва амир Муайядни беш юз киши билан Пули сангин кўприги бошида, душман рўпарасида қолдирди. Ўзи бир ярим минг суворий билан Ҳасан майдон ва Расанкаш гузари оралиғидан отларни сувга киргизиб кечиб ўтишди. Сувнинг шиддати ва кечув машаққатларини сўз билан ифодалаш имконсиздир. Билмадим, то олам инқирозигача яна бирон подшоҳга бу ғоя муяссар бўлармикан?

Машриқ томондан тонг ўз жамолини кўрсатгач, душман қоровуллари узоқдан Амир Темур лашкари қорасини пайқадилар: улар сувдан кечиб ўтиб, лашкар атрофига тўплансин, деб белги тарзда улкан гулхан ёқишганди. Мўғуллар Султони ғозийнинг ул даҳшатли жаҳаннамдан кечиб ўтганига амин бўлишгач, энди муқовамат мавриди эмаслигини фаҳмладилар. Ўзларича ўйлашди: давлату саодат йўлдош бўлмаса, бунга қандоқ журъат қилиш мумкин? Шу фикрдан кейинноқ тўзғиб кетишди. Султони ғозий лашкари руҳланиб, мағлубларни то Гужаротий майдонигача таъқиб қилиб борди. Ушбу ғалаба хабари амир Ҳусайнга етиб боргач, орқадан етиб келиб, Амир Темур билан бирлашди.

Амир Темур у ердан яна бир бор икки минг суворий билан манғлой бўлиб, Қаҳалқага келди. Шаҳрисабз

лашкари Амир Темур етиб келгани хабарини эшитгач, ҳаялламай, фавж-фавж бўлиб, келмоққа бошлади. Амир Темур бир минг етти юз кишини Қаҳалқада қўйиб, ўзи уч юз киши билан улардан ажрашди. Шулар жумласидан икки юз отликдан беш қўшун¹ тузиб, амир Сулаймон, амир Жоку, Баҳром, амир Жалолиддин барлос, Ҳожи Сайфиддин ва Пултемурни бошламиши² қилиб, қир-адирлар устидан узатди. Чанг-тузон қуюқ бўлиб, узоқдан қўшини кўп сонли кўриниши учун буларга ҳар отнинг икки биқинига икки боғдан дарахт ва шох-шабба бойлаб олишни тайинлади ва тўхтамасдан Шаҳрисабзга кириб бориб, мўғуллар у ерга қўйган доруғани қўлга олиб ҳузурига етказишни буюрди. Амир Темур ўзи юз киши билан шабгир қилиб, Ҳузорга жўнади ва саҳар пайтида кутилмаганда Ҳузор қасабаси³ ичкарисига кирди. У ернинг аслзода ва аъёнларини жам қилишни буюриб, кўчманчилар ва аскарларни қўлга олди. Шер Баҳром ва Шайх Муҳаммад Баён [сулдус] шу ерда келиб қўшилишди.

Жамики умаро Шайх қабри устида янгитдан шарт бойлашиб, зиммаларига мажбуриятлар олиб аҳд қилишди. Ушбу ҳол асносида Амир Темур тушки овқатдан сўнг ухламоқда эди. Ногоҳ туш кўрди ва тушида бир киши унга фасиҳ тил билан деди: «Фатҳу нусрат пайти етди. Ҳаялламай отланингким, мамлакат сизникидир». Чунончи, бу овоз салобатидан Амир Темур уйқудан сакраб турди ва шу ерда ҳозир бўлганлардан сўради: «Бирон киши шунга ўхшаш гап эшнтдими, ёки йўқми?» Ҳаммалари ҳайратда қолншди ва бу сўзлар олами ғайб илҳоми эканини англашди. Бир овоздан бу ҳолни хайрли фол ҳисоблаб, икки гул⁴ тузишди.

Баронғор ғулини амир Ҳусайн бошламиш қилди. Жавонғор ғули Амир Темур қўмондонлигида ясол тортди. Илёсхўжа ўғлон ҳам сон жиҳатидан ошиқлигига қарамай, ўз лашкарини икки гулга сафлади. Бирига Илёс-

¹ Қўшун сўзи у пайтда бир неча юз кишидан иборат ёки ундан ҳам кичикроқ ҳарбий бўлинмаларни англатган, шу жиҳатдан қўшун ва қўшин, яъни лашкар сўзи фарқланади.

² Бошламиши — бу ҳарбий атама бошлаб бориш, қўмондонлик қилиш маъноларида ишлатилган.

³ Қасаба — одатда туман маркази бўлган кичик шаҳар.

⁴ Гул — қўшин маркази, баронғор ва жавонғор — ўнг ва сўл қанотлар; ҳировул — олд қисм.

хўжа ўғлон ва амир Ҳомид, бошқа ғулга Тўқтемур ва амир Бекичак бошчилик қиларди. Баён қилинган тарзда Шаҳрисабзнинг машҳур қишлоқларидан бири бўлмиш Қабаймитанда муқобил бўлиб, жанговар сафга тизилишди. Мўғул ҳировуллари, яъни Тўқтемур баҳодир ва амир Бекичакнинг иниси Беки кабилар биринчи зарбадаёқ тўзғиб кетиб, аксар баҳодир ва амирлардан баъзилари қиличга ем бўлдилар, баъзилари найза ва ўққа нишон бўлдилар, ёки асир тушдилар. Султони ғозий Ём суви бўйигача от солиб, қочаётган мўғулларнинг йўлини тўсди. Ҳожин Сайфиддин амир Жоку билан Самарқандга отланишди. Искандар ўғлон, амир Ҳомид, амир Юсуф-хўжа, амир Ҳайдар ва яна кўплаб катта амирлар асир қилиб олиндилар. Илёсхўжа ўғлон ва амир Бекичак ҳам асирлик домига тушган эдилар-у, лекин бир гуруҳ одамлар узоқни ўйлаб, уларга от ва озққа бериб, тунда жўнатиб юборишди. Султони ғозий ва Шер Баҳром мағлублар изидан тушиб, Хўжанд сувидан¹ ўтишди ва мўғулларни Тошкандгача қувиб боришди.

Уша айёмда амир Ҳусайнга бу ғалаба муяссар бўлгач, у катта шикор уюштирди. Султони ғозий Хўжанд суви бўйидан нарга² қилиб, ёввойи ҳайвонларни қувиб келди. Амир Ҳусайн Дизакдан жарга тартиб қилиб борди. Биргаликда Ақар чўлида қумормиши³ қилдилар ва бир-бирлари билан бирлашдилар. Мовароуннаҳр душмандан тозаланиб, якқалам бўлгани ва истаклари барчаси рўёбга чиққанига шукрона қилиб, орқага қайтишди ва Самарқанднинг мўътабар қишлоқларидан бўлган Шодмонга келиб тушиб, тўй-томоша ва кайф-сафога машғул бўлишди.

Ҳамжиҳатлик билан амирлик ва ҳукумат амир Ҳусайн қўлга ўтди.

ЖАНГИ ЛОЯ ҚИССАСИ

Илон йили, яъни етти юз олтинчи олтинчи йил⁴ баҳорида мўғул сарҳадидан «мўғуллар яна бир бор Мова-

¹ Сирдарё (Сайхун) баъзи манбаларда Хўжанд дарёси деб аталган.

² Нарга (жирга) — ов пайтида шикоргоҳни доира шаклида ўраб олиш.

³ Қумормиши — катта ов пайтида ёввойи ҳайвонларнинг чор атрофдан қуршовга олинishi.

⁴ Милодий 1365 йил.

роуннаҳрни буйсундиришга қасд қилиб, беадад лашкар билан отланишибди», — деган миш-мишлар кўпайди. Султони ғозий дарҳол бу хабарни шамолдан ҳам тезроқ етказиб, амир Ҳусайнга маълум қилди. Амир Ҳусайн тезда Жайхун сувининг нарёғидаги лашкарни тўплаб, Самарқандга келди. Султони ғозий ҳам ўзига тегишли жами лашкарни амир Ҳусайн етиб келишидан олдинроқ тўплаганиди. Амир Ҳусайн буйруғига кўра, Пўлод Буғо, Зинда Ҳашам, Малик баҳодир ва бошқа бир неча амирлар Султони ғозий билан бирлашиб, манғлой бўлиб, Ақарга келишди. Бир неча кун ушбу ўтлоқда отларни боқиб, сўнгра Хўжанд сувидан ўтишди ва душман лашкари муқобаласида лашкаргоҳ қуриб, ўша жойга қўнишди. Амир Ҳусайн ҳам сон-саноқсиз сипоҳ билан изма-из етиб келишди.

Илёсхўжанинг кўргуликлари учун интиқом олишга қасд қилган мўғул лашкари кекчи ва жангталаб эди. Бунинг устига амир Ҳусайн барча амирларга ғазаб қилиб, ҳар бирининг илгариги ҳақ-ҳуқуқларидан бутунлай кўз юмиб, кўра-билатуриб унутиб юборганиди. Амирлар ҳам ундан кўнгиллари совиб, душман ғалабаси ва ўз мағлубиятларига рози эдилар. Рамазон ойининг биринчи кунини Бодом суви бўйида муҳорабага ҳозирланиб ва жанговар сафга тизилиб, муқобил туришди. Баронғор ғулида амир Ҳусайннинг ўзи турди ва ўз қанбулини¹ Тиланчи орлотга таъйин қилди. Ҳировулда Ўлжойту ва Шер Баҳромни қўйди. Пўлод Буғо, Фарҳод ва Маликни қўлга² номзод қилди. Жавонғор ғулида Султони ғозий турди ва ўз қанбулига амир Сори Буғони қўйди. Амир Жоку, амир Ҳожи Сайфиддин, амир Муайяд ва амир Аббосларни ҳировул тарзида жавонғор чеккасига юборди. Шундай қилиб, жанговар сафлар олти ғулда мустаҳкамланди.

(Лекин) тўсатдан шамол ва тўфон кўтарилиб, қора булут еру осмонни қоп-қорайтириб юборди ва баҳор сели Нух тўфонини яна бир бор жаҳон аҳли ёдига солди. Чунончи, камон чўзмаси ва ўқларнинг пати бутунлай ивиб қолди. Жами жонзод жонидан умид узиб, ҳаёт билан видолаша бошладилар. Аксига олиб бу ер шунақа эдики, андак намгарчиликдан сўнг қутурган фил ҳам

¹ Қанбул — қўшиннинг ўнг ва сўл қанотлари чеккасидаги қўриқчи бўлинма.

² Қўл — қўшин маркази.

ундан ўтолмасди. Шу пайт тўфон шу қадар авжига чиқдики, фил жуссали за шамолдек учқур маркабларнинг¹ бир неча қадам босишга ҳам мажоли қолмади. Аксар отлар нисбатан қуруқ жойда туриб қолди. Мўғул лашкарининг ҳар бир жангчиси то ҳужум вақтигача ўз жойида капанак² кийиб, жим турганди. Ногоҳ бирваракайига ёмғирпўш ва капанакларнинг ечиб ташлаб, ҳужумга ўтишди.

Амир Ҳусайн душманга нисбатан сон жиҳатдан устунликка эга бўлса ҳам, аммо самовий тақдир ҳукми билан унинг тadbиркорлиги лат еди. Султони ғозий биринчи ҳамладаёқ ёғий баронғори ўзаги бўлган Шанкум нуён лашкарини олдиға солиб қувди. Даланжика Ширам ва Ҳоким қўмондон бўлган ёғий жавонғори амир Ҳусайн қаибулини жойидан қўзғатди. Лашкарлар гўё қутурган дарёдек ўнгу сўлдая ёпирилдилар. Шер Баҳром амир Ҳусайн ғулида Пўлод Буғо билан бир соатга яқин жасорат ва мардоналнк кўрсатди. Аммо амир Шамсиддин мўғул ўзини гўёки Бесутун тоғидек маҳкам тутиб, ҳануз муҳорабаға киришмаган эди. Султони ғозий ўн етти жанговар қўшун билан амир Сайфиддин мўғул устига ташланиб, бир ҳамла билан уни жойидан суриб чиқарди.

Амир Ҳусайн бу ҳолни мушоҳада этгач, тағин ботирланиб, ўзининг қочиб кетган аскарларини тўплай бошлади. Амир Ҳожи мўғул баронғорининг аксар қисмини тор-мор қилиб, мағлублар орқасидан роса қувлаб, яна орқасига қайтди. Султони ғозий дарҳол Тобон баҳодир ва Малик баҳодирни амир Ҳусайн олдиға узатиб, фикрини очиқ айтди: «Агар маъқул бўлса, ҳаялламасдан иттифоқликда ҳамла қилмоқ лозим, токи душман батомом даф қилинғай». Амир Ҳусайн қаҳрланиб, бор ғазабини икки баҳодирга сочиб, уларни уриб ҳайдади ва шундай жавоб берди: «Менинг тadbиркорлигим ва сардорлигим Амир Темурникидан каммидики, унинг насихатига кўра иш қилсам!» Шу аснода яна деди: «Хоҳ ғолиб, хоҳ мағлуб бўлсангиз ҳам, сизнинг барчангизни битта қўймай ўлдирурмен». У бунга қасам ҳам ичди. Ҳар иккала баҳодир ундан ноумид бўлиб қайтишди ва биргаликда Султони ғозий отининг жиловидан олиб, душманга ҳамла қилишга қўймадилар. Қаттиқ илтимос ва ёлворишлар билан уни жанг майдонидан қайтаришди.

¹ Маркаб — миниладиган ва юк ташувчи ҳайвонлар.

² Капанак — намет чопон.

Уша куни ҳар икки лашкар жанггоҳни бутунлай тарк этгач, тунни баъзилар от устида ўтказишди, баъзилар эса лойгарчилик туфайли қаергаки етиб бора олган бўлсалар, ўша жойда қолдилар. Амир Ҳусайн Султони ғозийни чақириб келиш учун ҳарчанд одам юбормасин, ориятн ва ундан ғазаблангани туфайли, эътибор қилмади ва қуйидагича пайғом¹ юборди: «Қўшин етакчилари ва хос баҳодирлар жонбозлик кўрсатиб, қиличбозликка жидду жаҳд қилмоқдалар. Сен эса бунинг эвазига уларни ҳеч бир асоссиз ранжитмоқдасан. Илтифот қилиб кўнгилларини олиш ўрнига, ҳар бирига минг бир озор етказмоқдасанки, бугун сенинг ушбу қилғилигинг туфайли шунчалик обод бир мамлакат бегона душманга ем бўлиш арафасидадир. Хайрихоҳлар сўзига эса сен қулоқ солмайсан». Алқисса, ўша тунни шу тариқа ўтказиб, тонг оттиришди.

Қуёшнинг заррин ойнаси яшил либосли фалак чўн-тагидан шуъла соча бошлагач, сафларни қайта тартибга келтиришди. Иштиёқсиз ҳолда мўғул лашкари устига бостириб боришди. Бугун ҳам амир Шамс мўғул ўз жойида мустаҳкам турди ва катта муваффақиятга эришиб, шикаст топган лашкарнинг барқарорлигини сақлади. Ўзоқ мудофаадан кейин баробарига ҳамла қилиб, Мовароуннаҳр лашкарини тор-мор келтирди. Шеър:

Бижандан Ҳомон ҳарчанд бўлса ҳам зўр,
Омад кетгач, фазилат бўлур қусур.

Турк амирлари кўч-кўронларини кўтариб, ном ва номусни тупроққа топшириб, шамолдек тез қочиб қолмоқни ғанимат билишди. Баъзилари Самарқандга келишди, баъзилари эса то Балхга етгунча тўхташмади.

Амир Ҳусайн Султони ғозийга деди: «Ортиқ бардош беришга мажол қолмади. Хотин, бола-чақаларни Жайхун сувидан нарига ўтказмоқ лозим, токи баякбор бу мамлакатни тарк этайлик ва ўз жонимизни қутқариш чорасини кўрайлик». Султони ғозий деди: «Беномуслик билан кечирилган ҳаёт қадрсиздир ва пушаймон билан зоеъ кетган умрни қайтариб бўлмайди. Агар рухсат берсанг, мен Самарқандда қоламан ва лашкарларни тўплаб, яна бир бор мўғул билан жангу жадал қиламен». Гап шунда тўхтади ва у икки-уч кун ичида ўн икки қўшун тўплади. Темурхўжа ўғлон, Жовурчи ва Аббосни

¹ Пайғом — хабар; эълон.

етти қўшун билан манғлой қилиб жўнатди ва Самарқандгача боришни тайинлади. Йўлда Жовурчи шаробхўрлик қилди ва қаттиқ маст бўлгач, Довудхўжа ва Ҳиндушоҳга деди: «Султони ғозий сизларнинг ҳар иккалангизни ўлдиртириш учун амр Ҳусайн олдига узатмоқчи». Улар бу чўпчакка чиндан ишонишди. Ҳар иккаласи биргаликда мўғул лашкари қароргоҳига қочиб кетишди.

Ҳожибек, Кепак Темур ва Широул мўғул лашкари манғлойига бош бўлиб келишаётганда ногоҳ Довудхўжа ва Ҳиндушоҳ уларга дуч келиб қолишди ва тезда ёғий лашкарини Султони ғозий манғлойи устига бошлаб келишди. Ёғий жуда яқин келиб, ёсол тортишга имкон қолмагани туфайли Темурхўжа ўғлон мағлубиятга учраб, орқага қайтди.

Зарурат туфайли Султони ғозий ҳам Самарқандда мустаҳкамланиб олишга муваффақ бўлолмади. У қочишга қарор қилди ва Жайхундан ўтиб, Балхда ўрнашиб олди. Уша теварак-атроф ва навоҳийдаги жамий лашкарни тўплагач, Балх яйлоқларида кайфу сафо ва хурсандчиликка машғул бўлди. Амир Ҳусайн эса ўзининг жамики турку тожик мулозимлари, навкарлари, хизматкорлари ва яқин кишиларини кўчириб, Шибарту яйлоғига элтди. У агар вазият бундан ҳам оғирлашса, Ҳиндистон тарафга бош олиб кетмоққа ўз кўнглида қарор қилиб қўйганди.

Иттифоқан мўғуллар эришган ушбу ғалабадан келин уларнинг моллари орасида давосиз бир касаллик пайдо бўлди. Ихтиёрларидаги ҳар юз отдан тўқсонгаси ҳаром қотди ва улар ўз манғлойлари пиздан келолмадилар. Шу сабабли ҳам жанг майдони ёнидаги манзилда туриб қолишди. Аммо Ҳожибек мўғул, Шер Оҳули ва Кепак Темур то Самарқанд дарвозасигача от қўйиб келишди.

АМИР ҲУСАЙННИНГ МОВАРОУННАҲРНИ ҚАЙТА ЭГАЛЛАГАНЛИГИ ҚИССАСИ

Қуй йили, яъни ҳижрий етти юз олтмиш еттинчи йил¹ баҳорида амир Ҳусайн Балх, Бадахшон, Қундуз, Хатлон, Ҳисори шодмон, Андхўй ва Шибирғон лашкарини тўплаб, Самарқанд тахти учун юришга отланди. То ет-

¹ Милодий 1366 йил.

гунча бир неча марта Самарқанд сарбадорларига¹ қуйи-даги илтифотли сўзларни ўз ичига олган фармойишлар битиб юборди: «Мен сизга тўла ишонаман ва сизни жаминики амирларимдан кўра ўзимга азиз ва қадрдон биламан. То мен ҳумоюн ўрду билан Кониғил ўланига келиб қўнмагунимча, ҳаргиз менинг истиқболимга чиқмангиз». У бечоралар бу хушомадга илиниб, бу чўпчакка чнппачин ишонишди. Амир Ҳусайн эсон-омон Кониғил қуруғига келиб тушгач, сарбадорлар шаҳарлар учун қадимдан расм бўлганидек, бағоят тақаллуфлар билан унинг истиқболига чиқишди ва остонбўслик давлатига мушарраф бўлишди. У кун амир Ҳусайн уларга турли иноятлар кўргузиб, [уларни] инъом-эҳсонлар билан хотиржам қилиб, нзларига қайтарди. Бундан улар Ҳусайннинг салимийлигига тўла ишонч ҳосил қилишди. (Сарбадорлар) иккинчи кун биринчи кундагидан зиёда ҳадялар ва ноёб совгалар ҳозирлаб, шаҳардан ташқари чиқишди. Қалъес мавзесига етишганда, амир Ҳусайннинг буйруғига кўра, у сарбадорларнинг ҳар бирига бир одамни бириктириб қўйган эди, уларни қўлга олишди ва уларнинг барчасига нисбатан жазо ҳукми амалга оширилди, худди шеърда айтилганидек:

«Шерхон» деб ном қўйилган шағолни,
«Шерхон», «Шерхон» дея чақнириб қопқонга
туширишди.

Аммо Султони ғозий Мавлонозоданинг ҳаётини сўраб олиб, уни дор тагидан қутқариб олди ва кетнишга ижозат берди.

Шундан кейин амир Ҳусайннинг ишлари юришиб кетди ва мамлакат муҳолифлардан тоза ва холи бўлди. Мулкни тартибга солиш ва мамлакатни бошқариш ишлари замон талабига мувофиқ тарзда йўлга қўйилгандан сўнг бир неча кун ўтгач, разил одамларнинг бадкорлиги туфайли амир Ҳусайннинг Султони ғозийга бўлган муносабати тубдан ўзгара бошлади. Баҳона қидириб топиб, унинг барча тобеълари ва яқинлари молу мулкнинг тўла мусодара қилиб, солиқчилар қўлига топширди. Султони

¹ Амирлар Мовароуннаҳрни ўз ҳолига ташлаб қочгач, сарбадорлар қўзғолон кўтариб, Самарқандни мўғуллардан ҳимоя қилиб, сақлаб қолишганди.

ғозий ўзи орага тушиб, бутун чоралар билан бу муомалани тўхтатишга интилди. Ҳатто амир Ҳусайннинг синглиси бўлган шарифа хотинининг узук ва сирғаларини ҳам ўша маблағ эвазига берди. Амир Ҳусайн гарчи уларни таниса ҳам, индамади ва қайтариб бермади. Маблағнинг тўланмай қолган бир қисми учун нақд пул ёки бошқа бирор буюм тополмагач, Султони ғозий унинг диноҳ эвазига ўз йилқиларини девонга элтди. Амир Ҳусайн қабул қилмасдан, ақча талаб қилди. Маблағ етарли миқдорда йиғилгандан сўнг амир Ҳусайн жўнаш таёғи билан кўчиш ноғорасини қоқишни буюрди ва Хатлонга жўнадн. Султони ғозий унга мурожаат қилиб, деди: «Ғаразғўйлар рости ёлғон гапларни ҳазратимга етказиб, хотири муборакларига шубҳа уруғини сочурлар. Агар иноят кўргузсангиз, банда улур ўрдуга мулозим бўлурман».

Амир Ҳусайн ўзини четга тортиб, Курккуркка жўнади, уни эса Шаҳрисабзда қолдирди. Ушбу воқеадан кейин орадан икки-уч ой ўтгач, Султони ғозий диққина-фасликин ёздирнш учун шикор уюштирди ва бағоят катта ов бўлди. Амир Мусо, Али Дарвиш ва Фарҳод қораунос каби ҳасадғўйлар буни орттириб-бўрттириб, турли тўхмату бўҳтонларни қўшиб, амир Ҳусайннинг қўлоғига етказишди. Бу орада аксар амирларнинг бир қанча сабабларга кўра амир Ҳусайндан кўнгиллари совиган эди, улар бир неча бор Султони ғозийни ёғий бўлмоққа ундадилар. Аммо (у буни) қабул қилмади. Ўша воқеадан сўнг, орада шубҳалар пайдо бўлгач, заруратдан у гуруҳнинг сўзларига қўлоқ солди.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ИЛК БОР ИСЕН КЎТАРМОҒИ ҚИССАСИ

Баҳром жалойир ва Шер Баҳром Хатлоний Султони ғозий исен кўтаргани хабаридан воқиф бўлишди. Лашкарларини тўплагач, улар фурсатни ғанимат билишди ва ёғий бўлишди. Бир куни булжор¹ қилиб, ишлар юзасидан маслаҳатлашмоқ учун белгиланган бир жойга йиғилишди ва иш асосини қасамёд билан устивор қилиб, шунга қарор қилишди: Шер Баҳром ва Баҳром жалойир бориб ўз вилоятлари лашкарини ташқарига олиб чиқиб,

¹ Булжор — қўшин йиғилиши учун белгиланган жой ва вақт.

бир жойда бирлашинади. Шер Баҳром Хатлонга келгач, аввалига сўзи ва шартига амал қилиб, мудофаа истехкомни қуришни буюрди ва лашкар тўплай бошлади. Аммо сўнгроқ ншнинг оқибатидан ташвишга тушди ва бу тadbирдан қўл тортди, гуноҳлари учун узр сўрамоқ мақсадда амир Ҳусайн ҳузурига борди ва авф марҳамати билан сарафроз бўлди. Баҳром жалойир ҳам Хўжандга келгач, ғоят бадгумон одам бўлганидан на амир Ҳусайн олдига боришга журъат қилолди ва на вилоятда қолнишга жасорати етди. Ўзига ҳамжиҳат деб билган бир гуруҳ одам билан муғул томонга отланиб, тарки ватан қилди.

Султони ғозий улар ўз ваъдасига вафо қилмаганини кўргач, таваккал қилиб, отга минди ва ясовурийлар элини забт қилиш учун жўнади. Унга ҳамроҳ бўлган гуруҳдан амир Сулаймон ва амир Жовурчи ундан юз ўгириб, амир Ҳусайн олдига кетишди. Султони ғозий ясовурийларни забт қилиб, Самарқандга келди. Амир Ҳиндукаини укаси билан Самарқандда доруға қилиб қолдириб, Ўлжой Туркон ого касалга чалингани туфайли ўзи Шаҳрисабзга келди. Ўлжой Туркон ого ҳақ раҳматига етишган эди. Султони ғозий таъзиядан сўнг Ҳожи Сайфиддинни манғлой қилиб, Қаҳалқага жўнатди. У тарафдан Малик баҳодир орада воситачи бўлиб, Султони ғозийни амир Ҳусайн билан сулҳ тузмоққа ундамоқ мақсадда келганди. Сўнгра Абдулхўжа ҳам унга етиб олди.

Ҳожи Сайфиддин унга зиён-заҳмат етказмай, Амир Темур тарафга жўнатди. Амир Жоку ва Аббос баҳодир уларни банди қилишни ёқладилар. Султони ғозий эътироз билдириб, бунга йўл қўймади. У яхши жавоблар айтиб, бисёр иззат-ҳурматлардан сўнг, уларни қайтариб жўнатди ва ўзи Шаҳрисабзга келди. Амир Ҳусайн аҳднома битиб, Хизр хазиначини Қуръон билан Султони ғозийни чақириб келиш учун жўнатди ва унга ўз қарорини билдирди: у ўзи билан юз нафар лашкар олиб, қолган лашкарини Чағонада қолдириб, Чакчак дарасига қелади. Амир соҳибқирон ўз лашкарини Хузорда қолдириб, юз киши билан унга пешвоз чиқади ва узоқдан мулоқот қилиб, эски аҳдни яна бир бор янгитдан тасдиқлаб қайтиб кетишади. Султони ғозий ул мактуб ва аҳдномага эътимод қилмади. Унинг замирида бирон макр-ҳийла борлигини билганидан мулоқотга рағбат қилмади. Бошқа амирлар бу ҳолни эҳтимолдан узоқ санаб, мулоқот амалга ошиб, фитна ва низо пардаси ора-

дан кутарилмоғини бир овоздан маъқулладилар. Султон ғозий ул ҳодиса юз бериши эҳтимолн бўлса-да, уч юз ишончли суворийини олиб, Хузордан отланиб чиқди ва ул уч юз кишидан икки юз нафарини Деҳнав қишлоғида пистирмага қўйиб, ўзи юз киши билан ажралмоқчи бўлди. Шу ҳол асносида амир Ҳусайн Шер Баҳромни қатл қилган эди ва йўл бўйида Султони ғозийини пойлаб турганди. Амир Темурнинг ғуломларидан бири ушбу ҳодиса юз бераётган пайтда ҳозир эди. У тезлик билан у ердан қочди ва Деҳнавга келиб, Султони ғозийнинг яқинларига бу ҳақда сўзлаб берди. Улар нодонлик қилиб, унинг гапига эътибор беришмади ва дейишди: «Биз ёмонлик олови учсин деб ўлиб-тирилиб ишни шунчаликка етказдик. Бу учқун эса янгидан шунақанги бир алангани гуриллатиб юборадик, у бутун жаҳонга туташиб кетур». У бечора ҳам сўз ўрни эмаслигини кўргач, «сукут сақлаган нажот топар» деганларидек, жим бўлди. Ўша тун ҳеч бир ҳушёрлик ва эҳтиёт чораларини кўрмасдан ухлашди. Амир Ҳусайн бир қисм лашкар билан шабгир қилиб, жуда яқин келиб қолди. Султони ғозий ҳаммадан бурун отга минди ва ўз лашкарини Ҳарам дарақидан ўтказиб, ўзи орқадан бакламиши¹ қилиб, ташқари чиқди ва ёғий лашкаридан қочиб, ўғруқ² томон шошилди. Ўғруқдаги лашкар бутунлай тўзғиб кетган ва бу жойда бирон жонзод кўринмасди. Султони ғозий етиб келгач, ўғруқда ҳеч ким йўқлигини кўрди. Хайрон қолиб, амирлардан бу хусусда маслаҳат сўради. Баъзиларни Хуросон тарафга кетишни маъқулласалар, қолганлар бирлашиб Мўғулистон томонга кетишни ёқладилар. Алқисса, Хуросонга жўнаш фикрида тўхталишди.

Моҳонга етгач, вазиятни текшириш учун Султони ғозий бир неча одамни Ҳирот ва Қалотга узатди ва то улар қайтиб келгунча, етмиш беш кун ўша навоҳийда истиқомат қилди. Ушбу муддат мобайнида ўзларини ошкор қилмаслик учун Хуросондан чиқиш ва киришни тўхтатиб қўйишди. Вилоятларга узатилганлар қайтиб келгач, Султони ғозий гўёки ўзининг Ҳиротга отлангани тўғрисида овоза тарқатди. Карвонларга ушбу овозани

¹ Бакламиши — бу ҳарбий атама, «қўриқламоқ», «асрамоқ» маъносидадир.

² Ўғруқ — лашкарнинг қодирлар, аравалар, заҳиралар жойлашган орт қисми.

тарқатиш шарти билан йўлга чиқишга ижозат этиб, ўзи Қарши ва Нахшаб тарафга равона бўлди. Ул навоҳий лашкарларини тўлагандан сўнг Мойнмурғга келди. Бу кентдан жунаб кетмоқ фикрига келди. Иттифоқан Бурдолиқ яқинида амир Мусо қарийб олти минг киши билан лашкаргоҳ қуриб турган эди. Малик баҳодир ҳам қарийб тўрт-беш минг одам билан ўша атрофларга келиб тушган эди. Султони ғозий амирлардан сўради: «яроқимиз недур? Бу икки лашкар ўртасидан қай тариқа ўтиб кетамиз?» Аббос (баҳодир) ва амир Жоку ўз ихтиёрларидаги уч юз киши билан амир Мусо устига шабихун¹ қилмоқни яроқ билишди. Султони ғозий (буни) маъқул кўрмади ва лашкарга жой тайинлаб, ўзи Қарши ҳисорини қай тарзда қўлга киритишни текшириб кўриш учун кетди ва навкарлардан Мубашшир ва Абдуллани ўзи билан бирга олди. Олдин дарвозага етди ва шаҳарга сув кирадиган жойни текширди. Султони ғозий ўзи тушиб, у жойдан ўтди ва нарвон қўйиладиган жойларни белгилаб орқага қайтди.

Ўша кечаси лашкарни Ҳисор атрофига келтирди ва баҳодирларга хуросонликлар одатига кўра бошларига катта салла ўраб олишни буюрди. Улар нарвонлардан қўрғон тепасига кўтарилиб, тилларини Хуросон аҳолисига тақлид қилиб ўзгартириб, баякбор сурон кўтаришди. Амир Мусонинг хотини Орзу Малик оғо ўғли Муҳаммадбек билан ўз ўринларида ухлаб ётишганди. Бояги ҳайқириқлар ваҳимасидан саросимага тушиб, жойларидан туриб кетишди. Бошқа тарафдан Дарвиш Юка қалъа дарвозасини чўқмор билан уриб синдириб, бир гуруҳ амирлар билан (ичкарига) бостириб кирди. Қалъа ҳимоячилари бўшашиб қолиб, барчаси асирга тушди. Султон ғозий Муҳаммадбекни тунда қочириб юбормоқни мақсадга мувофиқ деб билди. У бориб қалъа фатҳ қилингани хабарини етказса, эҳтимолки, амир Мусо лашкари тўзғиб кетар. Худди шундай қилишди.

Амир Мусо ўша кеча ул нохуш хабарни эшитса-да, бирон хатоликка йўл қўймади. Ўша заҳоти Малик (баҳодир) ни чақириш учун чопар юборди ва тонг саҳарда бир-бирлари билан қўшилишиб, иттифоқликда Қаршини муҳосара қилиш учун юрдилар ва шаҳарни қуршаб олишди. Султони ғозий қўрғон деворини қисмларга бўлди ва ҳар бир одамни бирон буржга тайинлади. Бир

дарвозани амир Сори Буғога топширди ва бошқа дарвозага амир Довуд ва Ҳожин Сайфиддинни номзод қилди. Амир Ҳасан, Аббос баҳодир ва Оқбуғо баҳодирни уларга ёрдамчи қилиб қўйди. Амир Муайяд лашкар яқин келганини кўргач, ўттиз отлиқ билан ҳамла қилиб, уларнинг олтмишта отини тортиб олиб орқага қайтди. Дурка баҳодир ҳам уларга аралашиб, қалъага кирди ва пойбўслнк шарафига мушарраф бўлди. У амир Мусонинг аҳвол ва вазиятини батафсил сўзлаб берди. Султон ғозий ташқарига чиқиб, ёвга ҳамла қилмоқчи бўлди. Ҳожин Сайфиддин тақвим¹ далилини рўкач қилиб, уни бу ниятдан қайтарди ва деди: «Эртага чошгоҳ пайти албатта зафар бизга ёр бўлмоғига тақвим далолат бермоқда». Қоронғи тушгач, Тазарчи баҳодир икки юз киши билан бошлари устида чапар² тутиб, хандаққа яқинлашдилар ва шу ерга жойлашиб олишди. Тонг отгач, Оқтемур баҳодир ва Элчи Буғо баҳодир эллик киши билан дарвозадан ташқарига чопиб чиқиб, ҳамла қилдилар. Уларнинг орқасидан йиғирма отлиқ ноғораларни чалиб, ташқарига чиқди ва биргаликда Тазарчинни қувиб юборишди. Амир Мусо ўз курон³ теварагига хандақ қаздирган эди. Қочоқлар ғоят шошганларидан хандаққа йиқилиб тушишди. Амир Мусо Султон ғозий лашкари уларни назар-писанд қилмай, яқин келганини кўриб ва уларни ҳеч бир чора билан даф этолмаслигига кўзи етиб, ўзича куронда мустаҳкамланиб олмоқчи бўлди. Аммо бунга муяссар бўлолмади. Лашкар бўлакларга бўлиниб, тарқаб кетди. [Шундан кейин] ўзи ҳам жиловни буриб, саҳро томон юзланди ва қочиб кетди. Ҳатто ўз руҳининг бир бўлагини бўлган Орзу Малик оғога эътибор қилмади. Лашкар уларнинг чодирларига ёпирилиб талон-торожга машғул бўлди. Малик баҳодир уни отга миндириб, ўзи билан олиб кетди. Султон ғозий ўзи то Қизилтоққача мағлубларнинг орқасидан борди. Бу ердан амир Жоку ва Ҳожин Сайфиддинни уларни янкамиши⁴ қилишга узатиб, ўзи орқага қайтди. Улар то

¹ Тақвим — календарь; юлдузлар жойлашувига қараб башорат қилинадиган жадвал, фол.

² Чапар — бутун гавдани тўсадиган катта қалқон.

³ Курон — мустаҳкамланган қароргоҳ.

⁴ Янкамиши — ҳарбий атама; мағлуб душманни таъқиб қилиб, зарба бериб мағносидадир.

¹ Шабихун — душман қароргоҳига қилинган тумғи босқин.

Чакчак дарасигача қочоқларнинг изидан боришди ва жалойир қавмидан бўлган дурбон ҳазорасини қайтариб олиб келишди.

Ўша қиш Қаршини қишлоқ қилиб, унда истиқомат этишди. Султонни ғозий Маҳмудшоҳга Бухорога боришга рухсат берди ва девоний молини солиқ сифатида олиб келишни тайинлади. Некпайшоҳ Омуйн Хуросонда эди. Уни ҳам чақиртириб, Омуюни унга мусаллам қилди. Маҳмудшоҳ Бухорода ясовурийларни ўз атрофига тўлаб олди ва Султонни ғозий уни ҳарчанд чақирмасин, Бухоронинг метин-мустаҳкамлиги ва ясовурийларнинг ваъдаларига эътиمود қилиб келмади. Қиш ўртасида амир Ҳусайн яна бир бор амир Мусо ва амир Ўлжойтунни катта лашкар билан Амир соҳибқирон қасдида узатди. Улар келиб, Чакчак дараси ва Қаҳалқа орасидаги юртни яроқ билиб, шу ерга қўнишди. Улар Амир соҳибқирон яқинига етишди. У икки юз киши билан отланиб, Қаршидан чиқди ва шабихун [уруш] ниятида уларнинг яқин атрофига пистирмалар қўйиб, кеч киришини пойлаб турдилар. Тил ушлаб келишга кетган баҳодирлар ёғни лашкаридан йнгирма кишини банди қилиб келтиришди. Улар шундай дейишди: «ушбу кеча амир Мусо Чакчак дарасидан ўтди ва Чакад Ўланга келди». Султонни ғозий шабихун мавриди эмаслигини англади. Ўша тунни бояги жойда тинч ўтказишди. Тонг отиб, қуёш нур соча бошлагач, ҳар икки тараф қоровуллари бир-бирларини яққол кўришди. Султонни ғозий қоровулгоҳга келиб, муғул суннатига кўра сурон солиб, яна ўз жойига қайтди. Мухолиф лашкари ҳам сурон кўтариб, ўша манзилга келиб тушди.

Султонни ғозий Қаршидан воз кечиб, Бухорога йўл олди. Маҳмудшоҳ Бухорий ва Али ясовурий унинг истиқболига чиқишди ва биргаликда Бухоро шаҳрига киришди. Маҳмудшоҳ ва Султонни ғозий Бухоро қалъасини мустаҳкамлаб, унда ўрнашиб олиш фикрида эдилар. Аммо амир Жоку илгариги пайтда Маҳмудшоҳ Бухорийни яланғоч қилиб ечинтириб, боғлаб калтаклагани ва унга турли азиятлар етказгани сабабидан, ўшаларни ўйлаб, Султонни ғозийнинг Бухорода қолишини истамади. Лекин ҳарчанд Амир Темурни Хуросон тарафга юришга ундаса ҳам, уни кўндиролмади. Амир Жоку жуда кўп уринишлардан сўнг Аббос баҳодир ва Ҳожин Сайфидинни йўлдан урди ва биргаликда Султонни ғозийдан бемаслаҳат Хуросонга жунаб кетдилар.

Амир Мусо ва амир Ўлжойту лашкарлар билан Бухоро устига келишди. Султони ғозий Маҳмудшоҳ ва Али ясовурийга деди: «Менинг фикримча, узоқдан улар устига шабихун уришимиз керак». Улар ижтиноб қилиб дейишди: «Агар шаҳарга яқин келмай жанг қилинса, шабихун маъқул эмасдир». Султони ғозий уларнинг шабихун қилишдан қўрқаётганини кўрди. Ўзича шундай хулоса қилди: «Булар ҳеч бир маслаҳатга қулоқ солишмайди ва қўлларидан ҳеч бир иш келмайди». Улардан ажралиб, Хуросонга жўнади. Жайҳун бўйига етгач, ўнта кемани қўлга киритди ва Жайҳундан кечиб ўтиб, Мохонда амир Жоку ва мулозимлар билан бирлашди.

Шундан сўнг амир Мусо ва амир Ўлжойту Бухорога жипс етиб келишди. Маҳмудшоҳ пиёдалари ботирларча ташқари чиқиб, то Шайх олам марқадигача пешвоз юришди. Отлиқлар пиёдаларни янада олдиноққа тортиш учун удрутмиши¹ қилиб, орқага чекнишди. Пиёдалар уларнинг отлиқлари қочяпти, деб хаёл қилишди. Баякбор қий-чув кўтариб, отлиқлар ортидан югуришди. Кўча-боғлардан ўтиб, деворлар орасидан сал ташқари чиқишгач, ёв суворийлари жиловни қўйиб юбориб, тўрт томондан уларнинг устига от солишди. Бечора пиёдалар ҳарчанд ҳаракат қилишмасин, боғларга етиб боришолмади. Уларнинг аксарияти от туёқлари остида нобуд бўлишди. Чунончи, ҳар ўн кишидан иккитасигина дарвозадан киришга муваффақ бўлди. Маҳмудшоҳ ва Али ясовурий бу ҳолини кўргач, бир иш чиқармоқ умидида ҳарчанд таҳдид қилишдямки, фойдаси бўлмади. Умидсиз ҳолатда ихтиёрларидаги бир неча отлиқ билан бошқа дарвозадан ташқари чиқиб, [улар ҳам] Мохон тарафга жўнашди.

Амир Мусо ва амир Ўлжойту ҳировуллари то Жайҳун бўйигача уларнинг орқасидан қувиб, аксар суворийларини отдан уриб йиқитишди. Улар иккаласи отда ва қолган-қутган навкарлари пиёда на ўлик ва на тирик бир аҳволда минг бир ҳийла билан Мохонга етиб келишди. Султони ғозий ҳеч нарсани уларнинг юзига солмади ва уларнинг иззат-ҳурматини илгаригидан ҳам кўпроқ ўрнига қўйиб, бисёр навозишлар қилди. Шундан сўнг Жайҳун бўйидаги қамишзорларга ўт қўйишни буюрди.

¹ Удрутмиши — бу ҳарбий атама душманини чалғитиб, ўзи учун қулай жойга олиб бориш мақсадида ёлғондакам чекиниш маъносидадир.

Яшил қамишоқ ўсиб чиққач, отларини боқиб семиртиришди. Султони ғозий буйруғига кўра Жайхун соҳилига ўрнашган Некпайшоҳ итоатсизлик қилиб, Моҳон йўлидан келган-кетганларни ушлаб бошладн. Ҳатто Султони ғозийнинг Шаҳрисабздан Моҳонга келаётган бир неча навкарини қўлга тушириб, ҳибсга олди. Бу хабар Султони ғозий қўлогига етгач, унинг қасдида отланди. Жайхун суви кўпайганига қарамай, сувга кириб, қарийб беш юз киши билан кечиб ўтди ва шабгир қилишди. Тонг отгач, тўрт тарафдан Некпайшоҳнинг уйига ёпирилдилар. Некпайшоҳ дарҳол ўқни камонга қўйиб, Хитой баҳодирнинг қалқонига қаратиб шунчалик зарб билан отдики, ўқ қалқонни тешиб ўтиб, унинг елкасидан бир қарич нари чиқди. Унинг тирандозлик маҳорати бутун Чигатой улусига маълум ва машҳур эди. Унинг аҳволида бадбахтлик ҳукмрон бўлгани учун биринчи ўқ отишдаёқ камонининг ипи узилиб кетди. Дурка баҳодир ва Хитой баҳодир чопиб кириб, уни қўлга олиб, ташқарига олиб чиқишди. Султони ғозий қораунос лашкари ҳануз Бухоро навоҳийсини талон-торож қилишга машғул экани хабарини эшнтди. Эпчил суворийларни танлаб олиб, улар устига шабгир қилди...

Моҳонга етиб боргач, Султони ғозий амир Жокунни Ҳиротга, Малик Ҳусайн Курт олдига юборди. Малик Ҳусайн кўп хушомадлар қилиб ва кўпдан-кўп ваъдалар бериб, амир Жокунни изига қайтариб юборди. Ҳирот маликларининг эскидан бир одати бор эди. Чунончи, амир Чўпон ва амир Наврўз кабиларни банди қилиб, душманлари қўлига топширишганди. Шу сабабдан Султони ғозий эҳтиёт бўлиб, ўзи бормасдан, амирзода Жаҳонгирни амир Муборақшоҳ Санжарий билан Малик Ҳусайн олдига юборди ва ундан аҳлу аёл ва болаларини ўз адли ҳимоясига олишни илтимос қилди. Ўзи имкон қадар юқори суръат билан Жайхундан ўтиб, шабгир қилиб йўл босиб, олти юз киши билан эрталаб Қарши дарвозасини очишганда шаҳарга кириб олди. Аножоғ Қуда қораунос қавмининг бир гуруҳ одамлари билан Нуқтадан икки фарсанг масофага келиб тушишганди. Теваракатрофдан улар ёнига лашкарлар тўпланаётганди. Султони ғозий уларнинг қасдида Қаршидан отланиб чиқди ва шабгир қилиб, от чоптириб, тонг пайти Нуқтага келиб, бу ерда муҳолиф лашкари сон жиҳатдан устунлигидан хабар топди. Оқбўго баҳодир ва Шайх Али баҳодирни олтимиш киши билан қоровул тарзида жўнатди. Қарши

томондан қораунос лашкаридан уч юз отлиқ Ҳиндушоҳ бошчилигида келаётган эди, ногоҳ йўлда ул олтинчи кишига дуч келишди. Қаттиқ олишув бошланди, чунончи, уч юз ёғий жангчисин кескир қиличлар зарбига бир лаҳза ҳам бардош беролмасдан, баякбор жиловни тортиб қочишди ва ўз йўлига етгунча тўхташмади.

Султонни ғозий ўзининг олти юз кишисидан етти қўшун тузди. Амир Довуд, амир Сорибуго, амир Ҳасан, Ҳожин Сайфиддин, Аббос баҳодир, Оқбуго баҳодир, Элчи баҳодир, Дурка баҳодир, Шайх Али баҳодир, Жувайн, Али ясовурий ва Маҳмудшоҳ Бухорий каби жамий амирларни ушбу қўшунларга қўйди. Ўзи қоровул билан олдинга жунади ва жанг бошлангудай бўлса, жами учта қўшинга бўлинишни тайинлади. Шу тарзда ёсол тортиб, йўлга тушишди. Душманга жипс етишиганида мавлоно Бадриддин ва ўғли орқага қайтиб қочиб кетишди. Бошқа томондан Али ясовурий ҳам икки навкар билан қочишга юзланишди. Мавлоно Бадриддин орқасига ўғирлиб, учта отлиқ шитоб билан олиб келаётганини кўрди. У «булар менинг қасдимда келаётирлар», деб хаёл қилди.

Султонни ғозий таваккал қилиб, қораунос лашкарига яқинлашгач, ҳали ҳужум бошланмасдан туриб, қораунослар йўлдан бурлиб қоча бошладилар. Уларнинг аксар сардорларини, ҳатто илгари Султонни ғозий билан дўстлиги бўлган Ўлжойту тархон ва Пулод кабиларни ҳам жангчилар қўлга олгач, танимасдан ўлдирди. Султонни ғозий тўхтамасдан олга юришга қарор қилди. Агар ўтру келса, у амир Ҳусайннинг ғулига зарба бермоқчи эди. Амирлар маъқул кўрмай, монё бўлишди. Султонни ғозий у ердан қайтди ва ул навоҳий лашкарини тўплаб, Самарқанд устига отланди.

Шаҳар атрофига яқинлашгач, амир Ҳусайн номидан бу ерда турган Учқора баҳодир ёсол тортиб, ташқари чиқди ва Обираҳмат деб аталадиган мавзеда бир-бирларига дуч келишди. Оқтемур унинг орқа тарафидан келиб қилич солди. Қилич Учқоранинг садоғига тегиб, уни тамом чопиб ташлади. Учқора баҳодир жиловни тортиб, Оқтемур қиличига қарши зарба берди. Чунончи отининг боши танидан бутунлай жудо бўлди. Оқтемур баҳодир йиқилиб тушди ва Учқора ўз одамлари билан халослик топиб, шаҳар томон юзланишди. Ғоят шошилиб, оёғини қўлига олиб чопганларидан нариги чеккаси тўсиб қўйилган кўчага кириб қолишди. Фурсат зиқлиги

туфайли Учқора отлиқлари орқага қайтиб, бошқа йўлга тушмоққа улгуролмасдилар. Бирин-кетин отдан тушиб, отларини етаклаб, тешикдан олиб ўтишди. Чунончи, ўз отларининг эгарлари қошини синдириб, минг азобу уқубат билан шаҳарга киришди. Узоқ умр кўрган қарияларнинг айтишича, анча муддатгача ўша маҳалла аҳолиси ўз уйларида эгар синиқларини ёқишган. Ҳаким ота¹, қаддасаллоҳу сирраҳу, бундан икки юз йил бурун ушбу воқеадан хабар берган эди ва ўша йили у содир бўлди.

Султони ғозий у ердан Соғарж ва Сарнпўлга жўнаб кетди ва лашкар йиғмоққа машғул бўлди. Ногоҳ амир Ўлжойту ва Пўлод Буғо катта лашкар билан етиб келадигани маълум бўлди. Султони ғозий ҳайратга тушди. Ногоҳ Султони ғозийнинг зархариди² Тузакнинг иниси Тоғойшоҳ қочиб келиб, қуйидагиларни айтиб берди: манғлой лашкарига амир Ўлжойту ва Пўлод Буғо бош бўлиб келмоқда ва кечаси сездирмасдан келиш учун шу яқинда пистирма қўйишган. Амир Ҳусайннинг ўзи бошқа амирлар ва қолган лашкар билан ғул ясаб, изма-из келмоқда. Амир Мусо ва Учқорага эса йўлларни тўсишни тайинлашган. Султони ғозий вазиятдан воқиф бўлгач, тарқоқ ва ёрдамчи лашкарларни тарқол³ қилиб, ўзи қўл остидаги олти юз содиқ жангчи билан Самарқанд устига отланди ва маҳаллалар этагидан шабгир қилиб ўтиб, Туркистонга жўнади. Йўлин тўсиб турган Учқора муқобилга чиқиб, жанг бошлади. Султони ғозий баҳодирлари ваҳшат билан ҳамла қилиб, Учқорани то маҳаллаларга қадар қувиб боришди. Сўнгра яна йўлга тушиб, ғоят тез суръат билан юрдилар.

Иттифоқан худди шу вақтларда Баҳром жалойир Мўғулистондан қарийб етти минг суворий келтириб, Сайрам ва Тошкандда турганди. Султони ғозий бориб, унга қўшилди. Баҳром жалойир мўғул подшоҳидан ёрлиқ келтириб, Туркистонни ўз қўлига киритиб олганди. Уша аснода у Султони ғозийнинг ҳол-аҳволига умуман эътибор бермади ва молу мулк ва улудадан ҳеч нарса узатмади. Шунингдек, Султони ғозийнинг зархарид

¹ Ҳаким ота — машҳур суфий шоир Сулаймон Боқиргоний (1186 йилда вафот этган).

² Зархарид — пулга сотиб олинган қул, мулк.

³ Тарқол — (торқол) — бу ҳарбий атама лашкарни тарқатиб юбориш маъносидадир.

қишлоқларини ҳам таслим қилмади. Султони ғозий унга деди: «Икки марта сен туфайли ўз хонумонимни хароб қилиб, подшоҳ ва Амр Хусайнга ёғий бўлдим. Сен сабабли шу пайтгача сарсон-саргардонликда юрибман. Бугун ушбулар туфайли сенинг уйингга йўлим тушганда, сен ўзингни шундай тутмоқдасанки, гўё бутун дунё сенинг мулкинг бўлгану, сен эрсанг жаҳонни тақдир мудаббирларидан байлашиб олгандай. Шу яқин йиллар ичида ҳудойи таоло сени менинг уйимда хор қилнишидан умидворман». Шуларни айтгач [Султони ғозий] ундан этак силкиб, амир Кайхусравнинг уйига кетди. Амир Кайхусрав Султони ғозийга тўй бериб, ҳаддан зиёд таъзим ва қуллуқлар қилди. Ушбу тўйда қуда-андачилнк тариқини мустаҳкамлаб, Руқия хоникани амирзода Жаҳонгирга номзод қилишди.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ АМИР ҲУСАЙН МАНҒЛОЙИ БИЛАН ЖАНГ ҚИЛГАНИ ҚИССАСИ

Шу аснода амир Мусо, амир Улжойту ва Шайх Муҳаммад Баён [сулдус] бошчилигидаги қораунос лашкари манғлойи, қарийб йигирма минг отлиқ Мўлунгғур суви бўйига келиб тушди. Малик баҳодирни уч минг суворий билан Сўзангаронга, йўлни қўриқлашга узатишди. Хирман баҳодир минг киши билан Дизакда йўлни тўсиб қўйди. Ул лашкар овозаси Туркистонда тарқалгач, Султони ғозий Баҳром жалойир ва Кайхусравни улар муқобаласига чиқиб, жанг қилмоққа тарғиб эта бошлади. Баҳром жалойир рағбат қилмади. Султони ғозий амир Кайхусрав билан иттифоқ бўлиб, мўғул лашкаридан икки минг кишини отлантириб, ўзлари билан олиб пешвоз юришди.

Султони ғозий беш юз отлиқни танлаб олиб, қолганларини амир Кайхусравга қолдириб, ўзи илғор билан шошилиб йўлга тушди ва Ховосдан шабгир қилиб, тонг пайти Жаҳоншоҳ устига ташланди. Уларни тор-мор келтириб, Дизакка жўнади. Йўл-йўлакай бир ҳамла билан Хирман баҳодирни ҳам мағлуб этди. У ердан икки юз кишини илғор қилиб, Малик баҳодир қасдида мисли кўрилмаган суръат билан йўл босди. Уларга жипс ҳолда яқинлашгач, бир юз етмиш кишини қолдириб, ўзи ўттиз отлиқ билан бахту иқбол ҳамкорлигида жиловни

қўйиб юбориб, олға юрди. Малик баҳодир қоровулларни узоқдан ўттиз суворийнинг қорасини кўргач, бир лаҳзада булғомиши¹ қилиш учун ҳар тарафга от чоптиришди. Орқадан улар бир юз етмиш суворийнинг қорасини ҳам кўришди. Ўзларича мулоҳаза қилишди: «албатта шу қадар кичкина лашкар катта ғулнинг мададисиз бунчалик жасурлик билан келолмайди. Мўғул ғули етиб келмасдан олдин мавзени ўзгартириб, ўз ғамимизни емоқ вожибдир».

Дарҳол орқага қайтишди ва Малик баҳодирни мўғул лашкари етиб келганидан хабардор қилишди. Малик [баҳодир] бу хабарни имкон қадар тезлик билан амир Ҳусайнга маълум қилиб, ўзи ҳам тўхтовсиз орқага қайтди.

Султони ғозий амир Кайхусрав ва икки минг отлик мўғулдан иборат ғул изма-из етиб келишар деган умидда у ерда тўхтаб турди. Мўғуллар ўзлари қораўнос лашкаридан чўчиб, Дизакдан қайтиб кетишганди. Қаергакан етсалар, ўша жойини харобу ғорат ва одамларини банди қилишарди. Султони ғозий бу ҳолдан огоҳ бўлгач, тезлик билан орқага қайтиб, Кайхусрав билан бирлашди. Кайхусрав мусулмонлар аҳроли хароблигидан, мўғулларнинг бу вилоятни истило ва аҳолисини банди қилишгани ҳамда улар ўтган жойда бўлган горатгарликлардан оғир ўйга чўмиб, маҳшар куни бўладиган сўроқдан ташвишга тушди. Бу хусусда Султони ғозийдан маслаҳат сўради. Султони ғозий унга деди: «мен бу борада қатъий бир фикрга келганман ва айни шў лаҳзада ўзинг натижаси зоҳир бўлғусидир». Дарҳол олтинчи суворийни отлантириб, уларга Самарқанд йўли атрофидан мўғул чопқунчилари² ўртасига от солиб киришини ва қораўнос лашкари етиб келгани ҳақида овоза тарқатишини буюрди. Мўғул лашкари бу ҳикояни эшитишни биланоқ мусулмонлардан қўлини тортиб, ўлжа ва асирларни ташлаб, ўзларини қутқариб қолмоқни ғамимат билди. Султони ғозий у ердан Ҳамракка келди ва амир Кайхусрав билан биргаликда у ерда турғун бўлди.

¹ Булғомиши — бу ҳарбий атама разведка маъносидadır.

² Чопқун — озуқа йиғиш ёки ўлжа олиш мақсадида қуролли лашкарининг тинч аҳоли манзилларига бостириб кириши; чопқунчи — чопқун иштирокчиси.

АМИР ҲУСАЙННИНГ ЎЗИ СУЛТОН СОҲИБҚИРОН ҚАСДИДА ОТЛАНГАНИ ҚИССАСИ

Қораунос лашкарининг илғори амирлари мўғул лашкари овозасини эшитиши биланоқ Султони ғозий сипоҳидан мағлуб бўлиб қайтгач, амир Ҳусайн уларга роса таъна қилиб, ғоят қаҳрланганидан ўзи отланиб йўлга тушди. Оққўталга яқин етгач, ун минг отлични манғлой қилиб ажратиб, уларга Хужанд сувидан утиб йўл бошларини эгаллаб олмоқни буюрди. Хуфтон пайти бу хабар Султони ғозийга етди. Ҳаво совуқ бўлиб, қор бура-лаб ёғиб, бурон бўлаётганига қарамай, Султони ғозий ва амир Қайхусрав беш юз отлич аскар билан отланиб, қоқ ярим кечада дарё кечувлари бошини эгаллаб туришди. Қораунослар уларнинг бурғуси садосини эшитгач, олдинги гал овозанинг узиданоқ тузғиб кетишганидек, бу гал ҳам бурғу овозидан тумтарақай бўлиб қочинди.

Ушбу воқеа асносида Баҳром жалойир амирлардан берухсат мўғулларга бош бўлиб, Сайрам устига юрди. Амирлар ҳам қораунос лашкари қайтиб кетганидан воқиф бўлшгач, қишломиши¹ учун амр Қайхусрав Ўт-рорга кетди, Султони ғозий [эса] Тошкандни қишлоқ қилди. Амир Ҳусайн манғлойи орқага қайтиб, унга етгач, у ҳам Самарқандга кетди. [Аммо] амр Ўлжойту, Пулод Буғо ва ўзининг бошқа амирларини Самарқандда қўйиб, ўзи Арҳанг саройга қайтди ва қишломиши қилди. Уша қишда амир Сори Буғо бир тадбирни яроқ кўриб, Оқ Буғо баҳодирни мадад сўраб амир Шамсиддин мўғул ва Ҳожибек мўғул олдига жўнатганди. У баҳор бошланганда келиб, мўғул лашкари изидан келаётганини айтди. Амир Ҳусайн бу воқеадан ваҳимага тушди ва Туркистон ва ул навоҳий улуғларига пайғом юбориб, ўзи ва Султони ғозий ўртасида воситачи бўлиб, жангу хусуматни сулҳу сафога мубаддал қилишларини сўради. Амир Ҳусайн талабига биноан у тарафнинг жамий сайид, қози, имом ва зодагонлари биргаликда Султони ғозий олдига боришди ва шафоат ва узр тили билан амир Ҳусайн пайғомини етказишди. Шў аснода яна шундай дейишди: «Сизлар туфайли ҳар лаҳза мўғул лашкари ислом ўлкасида турли харобгарчиликлар қилмоқда. Дорулислом Мовароуннаҳрдаги барча тартиб-

¹ Қишломиши — қишламоқ.

сизликлар сиз икки амир ўртасидаги келишмовчиликлар сабабидан содир бўлмоқда. Қай тариқа бўлмасин, бу дунёда ва қиёматда бунинг жазоси берилур. Бу адоват ва хусуматни орадан кўтариб, ботин софлиги билан ўзинигиз ва мусулмонлар манфаати йўлида сулҳга ихлос қўймоғингиз вожибдир. Амир Ҳусайн лашкари кўплиги ва куч-қудратига қарамай, бугун яраш ва якдиллик эшигини қоқаётган экан, сиз энг мақбул йўлни тутиб, қабул қилмоғингиз лозим. Худон таоло бирон кишига давлат ато этмаса, у ҳар қанча урингани билан бирон нарсага эришолмайди. Орқасини мўғуллар мадади билан қиздирган амир Боязид [жалоир]воқеасидан оқибат нима бўлганини кўрдик».

Султонн ғозий бундан олдин бир кеча туш кўрган бўлиб, ўзи уни шундай таъбир қилганди: у ва амир Ҳусайн ўртасида яна бир бор мулоқот содир бўлиб, унинг истагига мос тарзда сулҳ тузилади. Бу ҳикоятлар ушбу таъбирга мувофиқ ва улуғлар насиҳатига мутобиқ эди. У рози бўлди. Шабгир қилиб отланиб, Самарқандга жўнади. Тонг пайти сездирмасдан Самарқанд дарвозасидан шаҳарга кириб олишга азму жазм қилганди. Йўлда бир одам унга дуч келиб, «амир Ҳусайн ҳақ раҳматига етишди» — деди ва яна шунга ўхшаш бир қанча ёлгонни тўқиб айтди. Султонн ғозий шаҳарга бормоқни маъқул кўрмади. Отлар дам ростлагунча бир лаҳза тўхтаб турди ва маҳаллалар чеккасидан ўтиб, Шодмонга бориб тушди. Узоқдан қораунос лашкаридан бўлган бир неча қўшун қораси кўринди. Султонн ғозий шу заҳоти уларга ташланиб, тўзғитиб юборди ва Оби Ёмга келиб тушди. Уша манзилда отлар сув ва ўт-ўланга тўйиб, йўл чарчогини чиқаргач, у ердан унинг тўғилган жойи ва асл макони бўлган Ниёзий қишлоғига¹ келиб тушди.

Амир Мусо лашкар тартиб қилиб, Султонн ғозийнинг изидан етиб келди. Қоровулгоҳда турган баҳодирлар амир Мусо қоровуллари олдига бориб, уларнинг келгани сабабини суриштирдилар. Улар жавоб берди: «Бизга ушбу сарҳадларни қўриқлаш топширилган. Сиз кимсиз? Мунча отлиқлар қаердан келди ва қаерга бор-

¹ Араб тарихчиси Ибн Арабшоҳ ўз китобида Амир Темур Шаҳ-рисабз яқинидаги Ҳўжанлғор қишлоғида тўғилган, деб ёзади. Амир Темурга замондош бўлган муаллифлардан фақат Натанзий ва Ибн Арабшоҳ у тўғилган қишлоқ номини айтишган, лекин негадир уларнинг маълумотлари бир-бирига мос эмас.

моқчи?» Қоровуллар: «Бу ерда турган Амир соҳибқирондир ва амир Ҳусайн олдиға бормоқда»,— дейишди. Амир Мусонинг қоровуллари орқаға қайтиб кетишди ва Султони ғозийнинг келгани хабарини амир Мусоға етказишди. Амир Мусо ҳасад ва адоват зўридан ёсол тортиб, Ниёзийга яқинлашди. Султони ғозий амир Мусо қаттиқ қасдлашганини кўрди. Отланиб, Ҳожин Сайфиддин ва Хитой баҳодирга юз киши билан унинг орқа томонига пистирма қўйишни тайинладн. Ўзи бошиқа баҳодирлар билан ёвга рўбарў юрди. Султони ғозийнинг жиддият билан тўқнашувга ҳозирланаётганини кўрган амир Мусо муқобала ва қаршилиқ қилмоқ бефойдалигини англади ва жуфтасини ростлаб қоча бошлади. Султони ғозий Арғуншоҳ Бурдолиқийни кўч-кўрон ва захираларини ва амирзода Жаҳонгирни олиб келиш учун муносиб тўхфаю ҳадялар билан Малик Ҳусайн ҳузурига узатди.

Шу ҳол асносида амир Ҳусайн тарафдан лашкар келтирилгани ва яқинлашиб қолган хабари эшитилди. Султони ғозий қўл остидаги олти юз суворий билан уларнинг йўли устига юрди ва якдиллик билан қўйидаги қасамёдин қилишди: «Ҳаёт ва мамотда бир жону бир тан бўлиб, то қиёмат кунигача жабру зулмларга қарши бир-биримизга қалқон бўлишга аҳд қиламиз». Аҳиллик билан гапни бир жойга қўйгач, йўлга тушишди ва Али ота марқади жойлашган Камашда мустаҳкам қароргоҳ қуришди. Амир Ҳусайн лашкари Алнободга етиб келди. Амир Ўлжойту ва амир Мусо шундай пайғом юборишди: «Амир соҳибқирон юз киши билан келсин ва биз ҳам юз киши билан бориб мулоқот қиламиз ва бир сўз билан сулҳ ишини битирамиз». Султони ғозий икки юз киши билан ваъда қилинган жойга борди ва улар айтганларига мувофиқ юз киши билан келишди. Султони ғозийнинг баъзи баҳодирлари яна бир бор разиллик билан иғво ва фисқ-фасод оловини ёқиб, дейишди: «Душманлар бундай ўз оёғи билан келиб қопқонга тушган пайтда фурсатни ғанимат билиш зарур. Булар устидан фатҳу зафар қозонганимиздан сўнг, амир Ҳусайннинг ишинини билан тугатиш равшандир». Амир соҳибқирон монев бўлди ва [бунга] розилик бермади.

Алқисса, амирлар мулоқот қилишди ва ҳар икки тарафдан ҳозир бўлганлар жонқуярликлар қилиб, фитна ғуборини ярашиш суви билан кетказишди. Сўнгра бирга-лиқда отланиб, амир Мусонинг уйига келиб тушишди.

Ҳар икки тараф лашкарини тарқол қилишгач, Амир соҳибқирон Шаҳрисабзга жўнади. Ҳар икки тарафдан сулҳу сафо изҳор қилиш энг юқори даражага етди. Амир Ҳусайн шу аснода Бадахшон устига юрган ва Малик Ҳусайн Ҳиротдан лашкар тортиб, Балх қасдида юришга чиққанди. Амир соҳибқирон унинг ҳолидан воқиф бўлгач, Мовароуннаҳр лашкарларини йиғиб, Жайҳундан ўтди ва Хуросон лашкарини дафъ этиш учун йўлга тушди. Малик Ҳусайн Амир соҳибқирон ва амир Ҳусайн ярашганидан воқиф бўлди ва Амир соҳибқирон катта лашкар билан пешвоз келаётганини эшитгач, ноумид бўлиб, Хуросон тарафга қайтиб кетди.

**СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ АМИР ҲУСАЙН
ОЛДИГА БОРГАНИ ВА
УЛАРНИНГ МУЛОҚОТИ ҚИССАСИ**

Амир соҳибқирон Малик Ҳусайн Хуросон тарафга қайтганини эшитди ва йўлдан бурилиб, Қундуз ва Бағлонга жўнади. Амир Ҳусайнга унинг отлангани хабари етгач, Бадахшон подшоҳи билан сулҳ тузиб, орқага қайтди ва уларнинг мулоқоти Қундуз ва Бағлонда содир бўлди. Сулҳу сафо шукронасига бир неча кун дабдабали туйлар беришгандан сўнг, у ердан иттифоқликда Кобул фатҳи учун отланишди. Кобулга етиб, шаҳарни қамал қилишди. Бу жангда Амир соҳибқирон ўз баҳодирлари билан шунчалик шижоат ва мардлик кўрсатдики, олам ва аҳли олам ҳайрат бармоғини тишлаб, замину замон офарин демоқ учун лаб очди. Алқисса, бир неча кундан сўнг шаҳар фатҳ қилинди.

Амир Ҳусайн тахтгоҳ учун Самарқандни мустаҳкамлаш керакми, ё Балхни забт этиш кераклиги хусусида Амир соҳибқирон билан машварат қилди. Халойиқнинг маъқуллаши ва Амир соҳибқироннинг қўллаб-қувватлаши билан Балхни эгаллашга қарор қилинди. Кобулдан қайтиб Балхга келиб тушишди. Бир неча кундан кейин мўғул амрлари Ҳожи, Шеровул, Қамариддин ва Кепак Темур катта лашкар билан Мовароуннаҳр қасдида келишаётгани хабари келди. Яна бир бор амир Ҳусайн амир Мусо ва Амир соҳибқиронни манғлойдан лашкарлари билан Самарқанд тарафга жўнатди. Ўзи ҳам гўл тартиб қилиб, мўғул лашкарини дафъ этишга отланди ва йўлга тушди. Мўғуллар ўша қишда Тошканд навоҳийсида қишлоқ қилиб туришди. Амир соҳибқирон ва амир Мусо Муқурқорани яроқ кўриб, унда иқомат қилишди. Амир

Ҳусайн ҳам Шаҳрисабзда муқим бўлиб, ўша қишни ўтказди.

Баҳор бошланганда амир Қамариддин, амир Шеровул ва Кепак Темур хуфня жойда йиғилишиб, амир Ҳожини ўлдириб, орқага қайтмоқ ва бутун Мўғулистонни ўртада бўлиб олмоқ режасини туздилар. Амир Ҳожи улар ботинидаги баднийат ва хиёнат тафсилотларидан воқиф бўлгач, дарҳол тобелари, қариндошлари ва навкарлари билан отланди. Амир Қамариддин ва Кепак Темур ҳам шарманда ва хижолат бўлиб, қаттиқ қўрққанлари туфайли отланишди ва сув бўйида амир Ҳожи билан мулоқот қилиб, Шеровул бечорани ҳамма томони ураб олинган ҳолда, гуёким берк доира ичидаги нуқтадек қолдириб, қайтиб кетишди. Амир Ҳожи дарҳол Шеровул устига юриб, уни ўлдирди ва шу заҳотиёқ Мўғулистон тарафга қайтди.

Амир соҳибқирон юқорида баён қилинган аҳволни маълум қилиб, амир Ҳусайнга мактуб йўллади. Мактубида Мўғулистонга юриш қилиш хусусидаги ўз майлини ҳам билдирди. Амир Ҳусайн, замона ройиши шу бўлиб, Мўғулистон осонгина фатҳ қилинажасига қарамай, (бунга) рози бўлмади. Ўз кўнглида Бадахшонга юриш қилишга қарор қилиб, Амир соҳибқирон ва амир Мусога қайтишни буюрди. Амирлар қайтиб келгач, мулоқотдан сўнг, икки-уч кун Шаҳрисабзда тўйлар қилиб, кўнгли-хушликка машғул бўлишди.

**АМИР ҲУСАЙН ВА СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ
БАДАХШОНГА ЖўНАШЛАРИ ВА БУ ЮРИШДА
СОДИР БўЛГАН ВОҚЕАЛАР ҚИССАСИ,
ВАССАЛОМ**

Амир Ҳусайн ҳаминша Бадахшон мамлакатини муҳолифлардан тозалаб, батамом ўз тасарруфи доирасига киритмоқни хоҳлагани учун у жойини фатҳ қилмоқ иниятида юришга жазм қилди ва базмдан тўғри бадахшонликлар размига¹ отланди. Балхга етгач, ўз ўғлини Амир соҳибқиронга манғлой сифатида тайинлаб, ўша ноҳияга жўнатди. Улар фармонга биноан жўнадилар ва Бадахшон вилояти аҳолиси метин каби мустаҳкамлаб ўрнашиб олган дараларни қаттиқ уринишлар билан бирма-бир фатҳ қилиб ўтишди. Чунончи, подшо Муҳаммадшоҳнинг мустаҳкамланиб олган жойи ва қароргоҳига яқин келиб

¹ Разм — уруш-талаш, жанг.

қолишди. Бадахшон лашкарининг аксар қисми Шоҳ Шайхали билан Қанғар ўланга келган эди. Икки лашкар бир-бирига етгач, дарҳол жангга кирдилар ва ҳар икки тарафдан отлиғу пиёдалар бир-бирига аралашиб кетиб, қаттол тиг турку тожикни беаёв чопа бошлади. Шу аснода чиғатой баҳодирлари Шоҳ Алини қўлга туширишди ва Бадахшон лашкарини мажақлаб, саноксиз пода ва сурувларни ўлжа олишди. Амир соҳибқирон ўлжаларни шу соатнинг ўзидаёқ ўғруқ атрофига элтишни буюрди. Иттифоқан бадахшонликлар орқадан йўлни тўсиб қўйишганди, жамий ўлжаларни қайта тортиб олишди ва қарийб бир юз ўттиз отни суворийларини йиқитиб, тортиб олишди.

Амир соҳибқирон бу ҳолни эшитгач, ул қавм устига юрди ва (уларни) жуда катта қийинчиликлар билан йўл бошидан нари ҳайдади ва лашкар у тор дара ва ингичка сўқмоқдан жонини саломат олиб ўтиб, жангга машғул бўлди. Уша кун машаққатларини Бадахшонда то шу кунларгача ҳикоя қилишади ва ҳар вақт Амир соҳибқироннинг ҳамлалари тавсифига етганда заминнинг минг жойини ўпиб, офаринлар айтишади. [Масалан] шундай аҳвол юз бериб қолдики, баҳодирлар олишувга қаттиқ банд бўлиб, ҳар бири бир бурчакда ўз ғанимига муқобала қилиб турар, хуллас сипоҳ тарқалиб кетган эди. Чунончи, Амир соҳибқироннинг ёнида бор-йўғи ўн беш киши қолганда бадахшонликлардан эллик пиёда ва икки юз отлиқ такаббурлик билан ўқ ёғдирганларича Амир соҳибқирон томон ёпирилдилар. Аксига олиб, тағжой бўлганидан, қочишга [ҳам] имконият йўқ эди. Элчи Буғо баҳодир ақлини тез ишлатиб, бир тадбир топди ва пиёда чопиб, уларнинг ўртасига борди. Бир неча кишига тарсаки туширди ва деди: «Эй бебोक тоғликлар! Ўз бошингиздан ажрашдан қўрқмайсизми, чиғатой лашкарига қарши бу қадар ботирлик билан жанг қияпсизлар? Амир соҳибқирон шу ерда турибдилар. У сизнинг қавмдан бўлган бандиларни ўз лашкари қўлидан озод қилиб қайтариб беради. Сиз мискинларга нисбатан ҳам ҳаддан зиёд раҳмдиллик ва шафқат кўргузади. Мабодо сизнинг ўқ отаётганингизни кўрса, боз қаҳрланур ва шундай мамлакат сизнинг касофатингиз туфайли хароб бўладур». Тоғликлар ўқ ва камонларини ерга ташладилар, беҳад тавба-тазаррулар қилиб, мазлумона унинг оёғи остига йиқилиб, ҳазрат Амир соҳибқирондан гуноҳларини сўраб беришни илтимос қилишди. Пора сифати-

да унга баъзи нарсаларни [ҳам] беришди. Элчи Буғо уларнинг калонтарини ҳазрат [соҳибқироннинг] ҳузурига келтирди ва шафоат тили билан уларнинг гуноҳларидан ўтишни сўради. Шунақа ажойиб ҳийла билан молу хирожни унинг зиммасига қўйишди ва улар ҳайдаб кетган отлар ҳамда банди қилишган одамларни яна қайтариб олишди. Шундан сўнг бадахшонликлар Жаҳон Малик ва Амир соҳибқирон учун зотли отлар, турфа тўхфаю ҳадялар келтиришди ва белгиланган хирожни тўлашди.

Амир соҳибқирон ҳам асирларни уларга қайтариб беришни буюрди. Баёини келтирганимиз дастлабки ҳодисадаёқ қочиб кетган ўғруқдаги лашкар қайтиб келган эди. Уларнинг кўпчилиги керак-яроқлари бўлмагани туфайли йўлда ўлар ҳолатга етган эдилар. Амир соҳибқирон ушбу фатҳдан сўнг одам юбориб, уларнинг калонтарларини келтириб, ёсоқ учун халойиқ олдида калтаклашни буюрди. У ердан беҳад ўлжалар билан соғсаломат қайтиб келишди.

ШАЙХ МУҲАММАД БАЁН (СУЛДУС) ВА КАЙХУСРАВНИНГ АМИР ХУСАЙНГА ЁГИЙ БЎЛИШГАНИ ҚИССАСИ

Амир соҳибқирон Жаҳон Малик билан бирга Бадахшонга жўнаганларида Шайх Муҳаммад Баён [сулдус] Кайхусравнинг фирибларига учиб, мағрур бўлди ва муайян бир кунни булжор қилиб, Кайхусрав Хатлон лашкарини йиғмоққа киришди ва Шайх Муҳаммад [сулдус] Ҳисор ва Чағониён лашкарларини тўплаб келиш учун кетди. Сипоҳ жам бўлгач, иттифоқликда исён таёғи билан муҳолифат ноғорасини қоқиб ва бошларини амир Ҳусайннинг итоати бўйинтуруғидан чиқариб, Балх устига отланишди. Амир Ҳусайн бу воқеа ҳақида шамол каби тезлик билан Амир соҳибқиронга пайғом юборди ва мумкин қадар юқори суръат билан етиб келишни буюрди. Амир соҳибқирон ҳам қайтиш жоловини шошилиш қўлига тутқазди ва ҳиммат оёғини ғайрат узангисига қўйиб, бир неча кун ичида амир Ҳусайн ҳузурига етди ва исталган мулоқот амалга ошди. Чунончи, Шайх Муҳаммад Баён [сулдус] ўз хотирида исён фикрига йўл берганда Амир соҳибқиронини ҳам исёнга даъват этиш мақсадида бир мактуб ёзганди. Шу яқинда ул мактуб амир Ҳусайннинг қўлига тушиб қолиб, уни пинҳона сақлаб юрарди.

Амир соҳибқирон ўз юртига [қайтиб] келганда амир Ҳусайн мулозимларидан бўлган бир киши у мактубни пинҳон тутиб, унга деди: «амир Мусо сени қўлга олиб ўлдиради». Амир соҳибқирон ишонмади ва ўзича: «Қўлга олиш учун энг қўлай фурсат мулоқот пайти эди,— деб фикр қилди.— Ўша пайтда қўлга олмадим, энди бунга қасд қилмоғи амри маҳолдир». Лекин кутилмаганда бир киши келиб, Амир соҳибқирон қўлига бир мактуб тутқазди. Унинг мазмунини қуйидагича эди: «Агар бугун ўзингни асрасанг қутуласан. Акс ҳолда тезда сени қўлга олиб, йўқ қилишади. Биз сен билан бўлган эски алоқаларимиз туфайли сени огоҳлантирдик. Агар сусткашлик қилсанг, хунинг ўз буйининггадир». Амир соҳибқирон бунга ҳам парво қилмади. Навкарлардан бир гуруҳни тиз чуқиб, дейишди: «Ҳушёрлик ва эҳтиёткорлик сизнинг ширингиз бўлишига қарамай, бу ғафлатнинг сабаби недур?» Амир соҳибқирон уларга жавобан деди: «Кўнглим амир Ҳусайнга нисбатан туғридир ва ҳеч бир асос билан у менга хиёнат қилишига гувоҳлик берма-ялти». Шундай дегач, отланиб, амир Ҳусайн олдига кетди.

У етиб келганда амир Ҳусайн ҳам отланган эди. Ҳар иккалалари ёлма-ён, кузатиш мақсадида, Жайхун бўйлариини айланишди. Ногоҳ суз юзида қайиқ минган одам кўринди. Қирғоққа чиқиб, амир Ҳусайн олдига келди ва унинг қўлоғига нималариндир пичирлади. Амир Ҳусайн ғазабланиб ва Амир соҳибқиронга [караб] деди: «Ёғий яқин келиб қолибдур. Сен ва Зинда Ҳашам ўз лашкарларингиз билан эрта тонгда манғлой бўлиб, отланмоқларингиз мақсадга мувофиқдир. Мен ҳам изларингиздан етиб бораман». Амир соҳибқирон бу фурсатни ганимат деб билди ва эрта тонгдан табл чалиб, кўч қилди ва Жайхундан кечиб ўтди.

Ёғий Амир соҳибқирон ва амир Зинда Ҳашам йўлга тушгани хабарини эшитгач, Амир соҳибқирон салобати халойиққа шу қадар таъсир қилган эдики, агар унинг хабарини ўн киши эшитган бўлса, минг кишининг оёғи мажолсизланарди. Шайх Муҳаммад Баён [сулдус] кичик бир гуруҳ билан Туркистонга отланди ва Кайхусрав жунаш жиловини Хатлон тарафга бурди. Амир соҳибқирон ва Зинда Ҳашам бундан хабар топиб, Зинда Ҳашам Кайхусравнинг орқасидан жунади ва Амир соҳибқирон Шайх Муҳаммаднинг изига тушиб, Самарқанд тарафга

равона бўлди. То Хужандгача такомниши¹ қилиб, уни сувдан утказди ва ўзи орқага қайтиб Шаҳрисабзга келиб айшу тарабга машғул бўлди. Амир Ҳусайн подшоҳи Одиҳон² ундан юз угириб, янгидан фитна турини тўқий бошлаган, чунончи, анча-мунча одам унинг атрофига тупланганди. Унинг ишн ривож топиб, равнақ қилаётган бир пайтда Амир соҳибқирон унинг устига юриш қилиб, қўлга олди ва амир Ҳусайн олдига жунатди.

У шунга ўхшаш жуда кўп қўллуқчилик ва яхши хизматларини урннга қўйди. Аммо ҳасадгўйлар ҳар вақт арзимаган ваз топилганда Амир соҳибқирон ҳақида унга минг бир рости ёлғон гапларни етказишарди. Оқибатда амир Ҳусайн кайфиятини шу даражага етказишдики, у Амир соҳибқиронга нисбатан бутунлай бадгумон бўлди. Тасодифан Амир соҳибқироннинг опасининг эри амир Муайяд мастлик пайтида Жовурчининг ўғлини уриб, ўлдириб қўйди. У амир Ҳусайн сиёсати ваҳмидан қўрқиб қочиб, яшириниб юрарди. Амир Ҳусайн элчи юбориб, Амир соҳибқироннинг опасини Балхга кўчириб келтиришни буюрди. Шу аснода яна бир фармон етиб келди. Бунга биноан Амир соҳибқирон вилоятдаги жамий бой ва калонтарларни кўчириб, гўёким рўйхатга олиш учун Балхга узатмоғи лозим эди. Шу тариқа бир ҳафта ичида неча бор фитна ва адоват аралаш фармонлар келди. Барча амирлар ва қолган муғулу тожик амир Ҳусайндан дилгир бўлишди.

АМИР СОҲИБҚИРОН САЛТАНАТ ТАХТИГА ЧИҚҚАНДАН СЎНГ РЎЯ БЕРГАН ВОҚЕАЛАР ЗИКРИ

Амир соҳибқирон Балхни фатҳ этиб ва у ердаги бошқа ишларни саранжом қилгач, жунаш жиловини дорус-салтана Самарқанд тарафга бурди. Ҳар жойдан келган амирларга ўз хоҳишларига биноан ватапларига қайтишга рухсат этди. Амир соҳибқирон музни куприк қилиб, Жайхун дарёсидан ўтди ва Шаҳрисабзда бир неча кун тургач, Самарқандга отланди. У бу табаррук шаҳарни ўзининг тахтгоҳи қилиб белгилади ва шаҳар де-

¹ Такомниши — чекинаётган душманни таъқиб қилиб, зарба бериш.

² Одиҳон — Амир Ҳусайн тарафидан номига подшоҳ қилиб кутарилган чингизий хон.

ворларини қурдирди. Унинг олий шахси истиқомат қилмоғи учун бу ерда бир қатор уйлар бино қилдирди.

Андак фурсатда Самарқанд шу қадар гўзал ва обод бўлдики, олий жаннатга таъна қилиб, ер юзининг беҳиштига айланди. Шаҳарнинг теварак-атрофида ҳам кўркем боғлар ва дилкаш иморатлар бунёд этдирди. Рубъи маскуннинг барча жойларидан жуда кўп одамлар бу муборак шаҳар томон отланиб, ҳазрат Амир соҳибқироннинг адолати ва марҳамати соясидан паноҳ топишди.

Амир соҳибқирон ғурбат ва маҳрумлик йилларида Худойи таоло олдида қандай аҳду наймон қилган бўлса, тўла-тўқис ушбу тарз ва қондалар асосида Худонинг халқи билан муомала қилишни узига касб қилди. Энг аввал барча йўлларда ёмлар¹ барпо этишни буюрди ва халқ ўтиб кечадиган жойлардаги харобаларни тузатиб, обод қилдирди. Олий работлар ва хонақоҳлар қурдириб, фақиру мискинлар учун хайрия тарзида уларнинг эшикларини очиб қўйди. Яна ҳазрати расул салавоту-лло вас-саломиху алайҳи хонадони аҳлига муҳаббат билан қарашни узига фарз деб билди ва саййидларга² нисбатан мислсиз эъзозу икром кўрсатди. Имомлар, ислом уламолари, қозилар ва улуғ шайхларга бўлган ҳурмат-эътиборини шу даражага етказдики, (мамлакатда) илму фан беҳад равнақ топиб, талабаларнинг нафақаси лозим бўлган миқдордан ҳам кўпроқ қилиб белгиланди. Натижада жуда кўп турли илмларни эгаллаган соҳибкамоллар, саноққа сиғмайдиган даражада кўп қалби дарё истеъдод эгалари унинг улуғвор хонадони саховати ҳадялари нуридан замона чехрасида зоҳир бўлдилар. Камолот ҳилъатини кийган ҳар бир олим ва етуклик нишони бўлган ҳар бир фозил иззат, мартаба ва шуҳратга сазовор бўлди. Чунончи, Амир соҳибқирон кўп муддатгача заминининг бепоён гиламида яшовчи халойиқнинг шоду хуррамлигига боис бўлиб, улкан бир давлатни идора этди ва мозий султонлари афъоли ҳамда ўтмиш амирлари атворидан «Тоза нарсани ол-у ифлосини қўй» матали тақозосига кўра, мулк ишларининг яхши-

¹ Ём — элчилар, чопарларнинг дам олишлари ва отларини алмаштиришлари учун йўл бўйида қурилган махсус бекатлар.

² Саййидлар — Муҳаммад пайғамбар авлодидан деб ҳисобланувчи аслзодалар.

ланишига ва мусулмонлар ҳаётининг фаровонлигига хизмат қиладиган қондаларнигина ўзига шиор қилиб олди. Булардан бошқаларига эътибор қилмас, балки улардан нафратланарди. Андак фурсатда Амир соҳибқироннинг барча тобеълари ва яқинлари, аркони давлатдан тортиб то ҳазратнинг аъёнларигача, жамий амирлар ва вазирлар «Одамлар подшоҳларининг динига эътиқод қиладилар» матали тақозосига мос хислатларга эга бўлишди. Қолган авом ҳам «инсон эҳсоннинг қулдир» дейилганидек, итоат камарини жон белига боғлаб, [мисра]:

Жон камарвор бар мисн бастанд,
(Жонни камар каби белга боғлашди)

ва бағоят ҳамжиҳатлик билан садоқат ва хизмат бошини ихлос чизигига қўйдилар. Масалан, агар Амир соҳибқирон машриққа ё магрибга, ёки ернинг нариги чеккаси томонга отланса ва бирон кимсани ўз пойтахтида ноиб сифатида қўйиб кетса, олий ҳазратнинг ўзи турган вақт ва ўрнига ноиб идора қилган пайтдаги аҳвол орасида қилчалик ҳам фарқ бўлмасди. Сиёсатда тунқол¹ ва ясоқ² истеҳкомини шу даражада мустаҳкамлаган эдики, ваҳима ва шубҳа унга дахл қилолмасди. Адолат ўрнатишда шу қадар ғайрат қилдики, унинг салобатидан фил пашшага тавозеъ қиларди. Бани башар ўртасида бирдамлик расминин барқарор қилди ва адовату хусумат бутунлай орадан кўтарилди. Бўриларнинг панжа ва тирноғини қисқа қилди ва кичикларни кучли ва катта қилди. Шунингдек, адолатнинг камолоти жиҳатидан барча замонлардаги одил ҳукмдорлардан устун эди (у).

Амир Темурнинг доҳиёна ва ҳикматли тadbирларидан яна бири шу эдиким, фуқаро ва толиби илмларнинг мадрасалар вақфларига бўлган ҳуқуқларини ҳар кимнинг ҳақиқа кўра ва вақф қилувчининг шартларига риоя қилган ҳолда тайин қилар, қатъиян ва асло вақф молига дахл қилмасди. Вақфлар молидан унинг хазинаси учун ҳеч нарса олмаслигини вазирларга қаттиқ тайинларди.

Шунингдек Амир соҳибқирон илму ҳикмат аҳли ва фан арбоблари билан ғоятда дўстлашган эди. Уларни

¹ Тунқол — лашкарнинг белгиланган жойда йнгилиши ҳақидаги буйруқ ёки хабар.

² Ясоқ — Чингизхон тузуги. Унинг айрим қондаларидан Амир Темур ўз фаолиятида фойдаланган.

эъзозу икром қилишда муболағалар кўрсатарди. Тарих китобларини эшитиш орқали умматлар насаби ва шарҳи ҳолларини, Турк, Араб ва Ажам¹ подшоларининг турган жойлари ва қилган ишларини ва бу илмнинг бошқа тармоқларини жуда чуқур эгаллаган эди. Мунаввар кўнгли ва муборақ хотири равшан бир кўзгуга айланган бўлиб, сирлар акси, фикрлар туби, ишлар оқибати ва тадбирлар хотимаси офтоб шуъласи янглиғ унинг наздида ойдин ва яққол эди. Унинг бахтиёр ноиблари тасарруфи доирасига кирган жамики мамлакатлардаги майфурушлик дўконлари ва майхоналарни йўқоттирди. Ваҳоланки Бағдоднинг «Суқуссултон»идан, шунингдек Табриздан, Султониянинг узун кўчасидаги майхоналардан, Шерознинг «Доруллуф» идан, Кирмоннинг қуйи кўчасидаги ва Хоразмдаги майхоналардан ҳар кун бир неча туман маблағ йиғиларди.

Яна унинг мажлисида илмий масалалар баҳси жуда кўп бўлиб турарди. Нозик масалалар баҳсида (у купинча) устунликка эришар, аксар ҳолларда у кўрсатган ечим асосли ва тўғри буларди. Тиб ва нужум илмларининг машҳур масалаларида (ҳам) етарли маълумотга эга эди. Ахлоқининг гузаллиги шу даражада эдики, унинг сузлари ва рафторининг ҳусни жамий фазилатлар бобининг дебочаси бўлди. Унинг юриш-туриш тарзи табиий мезон ва одатга айланди. Узининг аксар вақтини сайфидлар, олимлар ва машойихлар билан суҳбатлашишга сарф қиларди. Шейр:

Уро аз ҳама дониши баҳра буд,
Ба шоҳи ва соҳибдони шуҳра буд.
Худо ҳар киро сарфарозн диҳад,
Машиндор ки онро ба бози диҳад.
Ки онкас сазовори шоҳи бувад,
Ки манзури лутфи илаҳий бувад.

Таржимаси:

У ҳамма илмлардан баҳраманд,
Шоҳлик ва олижаноблик билан машҳур эди.
Худо ҳар кимга юксак мартаба берса,
Шунчаки берибди-да, деб ўйламагин.
Шоҳликка сазовор бўлган киши,
Илоҳий лутфга (ҳам) мушарраф бўлгандир.

¹ Ажам — тор маънода Эрон, кенг маънода эса умуман аҳолиси ғайри араб бўлган ўлкалар.

НУРИДДИН ЖАҲОНГИР «ТУЗУКИ ЖАҲОНГИРИЙ» ДАН

Темурийлар наслидан бўлмиш бобурийзода Нуриддин Жаҳонгир (1605—1627) боболарига ўлшаб, нафақат сиёсат, балки диний ва дунёвий илмлар тасарруфи бобида ҳам ғоятда мумтозликка интилувчи эди. Ҳазрат соҳибқирон ўзлари ҳам тарихнависликда қалам тебратган («Темур тузуклари»), ҳам тарихий асарлар яратилишига ҳомийлик қилганликлари маълум. Нуриддин Жаҳонгир ҳам бу анъанадан четда қолмади ва ўз қўли билан «Тузуки Жаҳонгирий» («Жаҳонгир тузуги») тарихий асарини яратди. Асарнинг яратилиш тарихи ҳам қизиқ. Унга дебоча ва Жаҳонгир ҳукмронлигининг сўнгги уч йилдан ортиқ даври воқеалари баёни Мухаммад Ҳодий, ўн еттинчи йил ўрталаридан ўн туққизинчи йил ўрталаригача бўлган ҳодисалар тафсилогли Муътаמידхон томонидан битилган. Қолган асосий қисми эса Жаҳонгирнинг ўзи томонидан ёзилган. «Жаҳонгир тузуги» ғоятда қимматли тарихий асардир. Бунинг биз асардан олинган қуйидаги парчалар орқали ҳам мушоҳада қилишимиз мумкин. Парча «Тузуки Жаҳонгирий» нинг Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтидаги 11382 рақам остида сақланаётган тошбосма нусхасидан олинди.

Т а р ж и м а:

[Ҳукмронлиكنинг учинчи йили воқеалари]

[69- бет]... Бир қанча муддат Румда яшаган, ақл ва маърифатдан холи бўлмаган Ақам номли мовароуннаҳрлик бир ҳожини ўзининг [Рум мамлакати] ҳукмдорининг¹ элчиси деб таништириб, Агра [шаҳарида] [70- бет] қабулимга мушарраф бўлди. [Қўлида] аллақандай мактуб ҳам бор эди. Унинг аҳволига қараб, даргоҳимдаги бирон-бир аъён унинг элчи эканлигига ишонқирамади. Ҳазрат соҳибқирон [Амир Темур] Румини фатҳ этиб,² у ерлик ҳукмдор Пилдишим Боязидни тириклайин кулга тушириб, пешкаш ва Рум вилоятининг бир йиллик солиғини ундиргандан сўнг [шундай] қарор қилган эдилар-

¹ Бу вақтда Рум мамлакати, яъни Усмонлилар салтанатида Аҳмад I (1603—1617) ҳукмронлик қиларди.

² Бу воқеа 1402 йили содир бўлган.

ки, мазкур мулкни илгаригидек унга [яъни Илдириш Боязидга — А. З.] қайтариб берилсин. [Аммо], шу аснода Илдириш Боязид вафот этади. [Шунда ҳазрат соҳибқирон] мамлакатни унинг ўғли Мусо Чалабийга марҳамат қилиб, ўзлари қайтиб кетганлар. [Ўша] замондан то шу шунгача у ерлик қайсарлар томонидан [ҳазрат соҳибқироннинг уларга қилган] шундай эҳсонларига қарамай, ҳеч бир зот [бу ёқларга] келмаган ва элчи юбормаганди. Ҳозир эса бу мовароуннаҳрлик кимсанинг [Рум] ҳукмдорининг элчисилигига қандай ишонса бўлади? Сирасини айтганда бу нарсa менга маъқул бўлмади. Ҳеч ким унинг даъвоси тўғрилигига гувоҳлик бермади. Бинобарин, «қаерга хоҳласа, ўша ёққа кетаверсин», деб фармон бердим ...

... Шу оининг [яъни раби ул-охир оининг — А. З.] ўнида¹ Абдуллахоннинг укаси Бархўрдорга Баҳодирхон хитобини бериб, мумтоз-яқинларимдан қилдим. Меҳтархоннинг ўғли Мунисхон [шу куни] Мирзо Улуғбек кўрагон даврида ул зот номига бағишлаб яшма тошидан ишланган кўзани тортиқ этди. Ҳоятда нафис ва латофатли тухфа [бўлди]. Тош ниҳоятда оппоқ ва покиза, кўзанинг бўғзи узра эса, мирзонинг муборак исмлари ҳижрий сана билан бирга, салобатли хат ила ўйиб ёзилганди. Аслиги жиҳатидан ҳоятда нафосатли эди. Мен ҳам фармон бердимки, «менинг отим ва ҳазрат Арши ошённий [Акбар подшоҳ] нинг муборак исмларини [шу] кўза оғзи бўйлаб нақш этсинлар». Меҳтархон бу давлатнинг қадимий гуломларидандир. Ҳазрат жаннат ошённий [Ҳумоюн подшоҳ] хизматида бўлиш саодатига эришиб, отам салтанати даврида амирлик даражасига етишди. Уни ишончли киши деб билардилар.

... [74- бет] ... Меҳтархонким, унинг аҳволи ҳақида қисқача баён қилинган эди, шу кунларда [яъни шаъбон ойида — А. З.]² вафот этди. Унинг ўғли Мунисхон мансабинин 500 зот ва 30 саворга кўтардим³. Зулҳижжа [оининг] тўртида⁴ чоршанба куни [ўғлим] Хисрав хони Аъзамнинг қизидан ўғил кўрди. Мазкур оининг олтиси-

¹ 1608 йил 24 июл.

² 1608 йил, 10 ноябр — 10 декабр.

³ Зот ва савор Акбар давридан жорий қилиниб келинган давлат мансаб даражаларидан.

⁴ 1609 йил, 11 март.

да¹ Муқрибхон [даргоҳга] бир сурат юборибдирким, фарангийлар фикрига кўра, бу сурат ҳазрат соҳибқирон [Амир Темурнинг] суратидир. Илдириш Боязид ул зотнинг музаффар лашкари қўлига тушганда Истанбулнинг ўша замондаги ҳокими бўлган бир насроний ўз элчиларини тухфа ва ҳадялар билан [ҳазрат соҳибқирон] даргоҳига юбориб, итоаткорлик ва хизматкорлик [майлини] изҳор этган. Элчи билан ҳамроҳ қилиб юборилган бир мусаввир ул ҳазратнинг суратини чизган [ва Истанбулга] олиб борган. Агар бу даъво ҳақиқат бўлса, мен учун ҳеч бир тухфа бундан азиз бўлмас. [Бироқ] силсила фарзандлари ва авлоди ташқи кўриниши ва суратига нисбатан ҳазратнинг бу тасвири ухшашликка эга бўлмагани сабаб, [мазкур сурат бобидаги] сўзларнинг ростлиги ҳусусида хотиримиз жам бўлмади.

[Ҳукмронлиқнинг ўн тўртинчи йили воқеалари]

[287- бет] ... [Эронга элчи бўлиб кетган] Хони Аъламнинг [сафардан қайтиб, пойтахтга] яқинлашиб келаётгани ҳақидаги хабар даргоҳга етиб келган замон ҳар куни бандаларимдан бирини уни сарафроз қилиш учун истикболга юборардим ва анвойи марҳамат ва навозиш ила унинг иззат-эътиборини юксалтирардим. [Унга жўнатилган] фармонлар унвонини бирон-бир бадихавий мисра ё байт билан мақомига муносиб равишда зийнатлаб, чексиз иноятлар билан махсус этардим. Жумладан, [унга] бир мартасида Жаҳонгирий атирини юборарканман, қаламим «тили»га мана бу матлаъ келди: «Ўз бўйимни жўнатдим ёнингга, Ки тезроқ сени элтай [деб] ёнимга».

Муборак кун шанбада [баҳман оининг] учинда² Хони Аълам Қалонур боғида олий қабулда бўлиш саодатига мушарраф бўлди. Юз [рупия] маҳр ва минг рупия назр сифатида келтирганди. Узининг пешкашини эса вақти билан тақдим этгай. Биродарим шоҳ Аббоснинг³ элчиси Замбилбек шоҳона мактуб ва ўша мамлакатнинг совға сифатида юборилган нафис нарсалари билан [Хони Аъламнинг] кетидан [ҳадемай] етиб келгай.

¹ 1609 йил, 13 март.

² Тахминан 1620 йилнинг январ ойи.

³ Шоҳ Аббос I—1587—1629 йилларда Эрон ҳукмдори.

[288- бет] Биродарим [шоҳ Аббос] Хони Аъламга кўрсатган иноятлари ва марҳамати тўғрисида агар батафсил ёзилгусидек бўлса, муболаға [тарозусига] оғирлик қилгай. [Биродарим] доим Хони Аъламни суҳбатга чорлаб турганлар ва ўз ҳузурларидан бир лаҳза бўлса ҳам жудо қилмаганлар. Агар иттифоқан [Хони Аълам] бирон кун, кундузи ё кеч бўлсин, ўз уйида бўлишни истаб қолса, [шоҳ] такаллуфсиз унинг манзилига ташриф буюриб, кўпдан-кўп марҳаматларини изҳор қилганлар.

Кўнлардан бирида Фаррухободда ов уюштирадилар [ва] Хони Аъламга камондан отишни буюрадилар. У эса одоб юзасидан икки ўқ билан камонини шайлади. Шоҳ ўзининг хос таркашидан яна эллик ўқни [унга] лутф айлади. Тақдир тақозоси билан ана шу ўқлардан эллик-таси нишонга тегди. Икки ўқ хато кетди, [холос]. Шу вақтда шоҳ мажлис ва давраларда [доимо] ҳозир бўлган мулозимларидан бир нечасига тирандозлик учун ҳукм қиладилар. Аксарилари яхши отадилар. Жумладан, Муҳаммад Юсуф қоровул ўқ узганда икки хукдан тешиб ўтиб кетган ва тўғрикўнгил устодлар беихтиёр офаринлар айтганлар.

[Қайтишга], руҳсат чоғида, [шоҳ] Хони Аъламни иззат оғушига олиб, кўпдан-кўп илтифот изҳор этганлар. [Хайрлашиб бўлиб], шаҳардан чиққанларидан кейин у киши яна унинг манзилига қайтиб келиб, узрлар айтиб видолашганлар.

Хони Аълам келтирган нафос ва наводирлар орасида ҳақиқатда унинг толиҳлигини тасдиқловчи шундай тўхфа бор эдики, [у ҳам бўлса] ҳазрат соҳибқирон [Амир Темурунинг] Тўхтамишхон билан жангги¹ тасвири. [Бу тасвирда] ул ҳазратнинг ҳамда [ул кишининг] ўша жангда ҳамроҳ бўлиш саодатига ихтисос бўлган шонли авлодлари, муътабар амирларининг суратлари чизилиб, ҳар бир сурат кимники эканлиги ёзиб қўйилган эди. Бу тасвир икки юз қирқ [шахс] суратидан иборатдир. Мусаввир ўз номини Халил мирзо Шоҳруҳий деб ёзган. Иши ғоятда пухта ва олийдир. Устод Беҳзод қаламига жудаям яқин ва ўхшашлиги бор. Агар мусаввир номи ёзилмаганда, Беҳзоднинг ижоди деб гумон қилса бўларди. Тасвирнинг санаси [анча] олдинги [даврга] тегишлигидан, Беҳзод унинг шогирди бўлиши эҳтимоли кўп.

¹ Амир Темури Тўхтамишга қарши уч марта ҳарбий юриш уюштирган: 1389, 1391, 1395 йиллари.

роқдир, [зеро] унинг усули билан бир хил. Бу бебаҳо тухфа [аслида] олий макон шоҳ Исмоили Мозий¹, ё ҳазрат шоҳ Таҳмосп² кутубхонасидан жаноб биродарим шоҳ Аббосга ўтган. [Кейинчалик] у кишининг китобдори Содиқ номли [бир шахс] уни ўғирлаб, бир кишига пуллаган. Тақдир тақозоси билан бу тасвир Исфahонда Хони Аълам қўлига тушган. [Бу ҳақда] хабар шоҳга ҳам етганки, у [яъни хони Аълам — А. З.] шундайин тухфани қўлга киритди. Шоҳ ундан томоша қилиш баҳонаси билан [мазкур тасвири] сўраган. Хони Аълам нечоғлик фаросат ва латофат ила қутилишга ҳаракат қилмасин, яна бир бор бу борада муболаға изҳор қилганларидан сўнг, нонлож [суратни] ул зот ихтиёрига юборади. Шоҳ уни кўриши билан танидилар. Кўнлардан бирида суратни ёнларига қўйиб, бизнинг [яъни Жаҳонгирнинг — А. З.] бундай нафисларга муносабатимиз нечоғлик эканини билганлари ҳамда кейин ҳам уни сўрашимиз учун худога шукур, умуман ва хусусан, тўсқинлик йўқлигини [инобатга олиб], Хони Аъламга ҳақиқатни очганлар ва [суратни] яна у кишига лутф айлаганлар. Хони Аъламни Ироққа [яъни Эронга — А. З.] юбораётганимда сураткашликда замонанинг мумтози бўлган Башандос номли мусаввирни унга ҳамроҳ қилгандимки, шоҳ ва аъёнларининг суратларини чизиб олиб келсин, деб, кўпчиликнинг суратларини чизган экан, келтирди. Хусусан, (289-бет) биродарим шоҳ [Аббоснинг] суратини ғоятда яхши чизганди. У кишининг хизматкорларидан кимга кўрсатмай, жуда ҳам яхши чизибди, деб арз қилдилар.

[Ҳукмронликнинг ўн бешинчи йили]

[330-бет] ... Шу кун [яъни 25 раби ул-аввалда]³ Эрон ҳукмдори элчилар Оқобек билан Муҳиб Али қабулимга мушарраф бўлдилар. Элчилар олийқадр биродаримнинг муҳаббат билан битилган мактубини топширдилар. Баликнинг сўйлоқ тишини юборган эканлар, назаримдан ўтказдилар. Заргарлар [уни] эллик минг рупийга қийматладилар. [Юборилган совғалар орасида] тақдир тақозоси ва фалакнинг гардиши билан, сафавий-

¹ Исмоил I—1502—1524 йилларда Эрон сафавийлари ҳукмдори.

² Таҳмосп I—1524—1576 йилларда Эрон сафавийлари ҳукмдори.

³ 1621 йил 17 феврал.

лар сулоласи қўлига бориб тушган мирзо Шоҳруҳнинг ўғли Мирзо Улуғбек жавоҳирхонасидан [бўлмиш] ўн икки донг¹ вазнли лаъл [ҳам бор эди]. Ўша лаълга «Улуғбек ибн мирзо Шоҳруҳ ибн Амир Темур кўрагон» деб насх хатнда ёзиб қўйилганди. Биродарим шоҳ Аббос [лаълнинг] бошқа бир бурчагига настаълиқ хати билан «Банда шоҳи вилоят Аббос» [сўзларини] ёзишни буюрганлар. [Сўнг] уни жиға устига тақиб, менинг хотирим учун менга юборганлар. Менинг аждодларим номи ўша [лаъл] устига битилганини муқаддас [деб билиб], ўзимга муборак қилдим. Заргархона доругаси Саъидойга [лаълнинг] бошқа бир бурчагига «Жаҳонгиршоҳ ибн Акбаршоҳ» [сўзларини] ҳамда ҳозирги санани ёзиб қўйишни буюрдим. Декан [вилояти] фатҳи ҳақида хабар келгандан бир неча кун кейин лаълни Хуррамга [Шоҳ Жаҳонга — А. З.] иноят қилиб юбордим.

САККОКИИ «ДЕВОН»ИДАН

Саккокий Мирзо Улуғбек даврида ўтган машҳур ғазалгўй ва қасиданавис шоирдир. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига онд маълумотлар жуда кам. У Шоҳруҳ Мирзо, Халил Султон, Мирзо Улуғбек, Туркистон ҳокими Арслон хожа Тархон ва Хожа Муҳаммад Порсо билан замондош бўлган. Ҳазрати Навоий шоир истеъдодини юксак баҳолаб, уни Мавлоно Лутфий билан баробар қўяди: «... Турк алфозининг бўлогосидин,— деб ёзади у «Мажолисун-нафонс»да,— Мавлоно Саккокий ва Мавлоно Лутфий ... ким, бирининг ширин латиф ғазалиётни иштихори Ироқ ва Хуросонда бениҳоятдурур. Ҳам девонлари мавжуд бўлғай». Мавлоно Саккокийнинг ғазаллари ва қасидаларини ўз ичига олган мўъжаз бир мажмуасигина бизгача етиб келган, холос.

У қасида жанрида моҳир санъаткор бўлган. Шоир қасидаларининг баъзилари Мирзо Улуғбекка бағишланган. Шулардан бир нечасини қуйида эътиборингизга ҳавола қилмоқдамиз. Қасидалар Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида 7685-рақам билан сақланаётган қўлёзмадан олинди.

¹ Донг — оғирлик ўлчови; бир донг 21 каратга тенг бўлган.

1

Жаҳондин кетти ташвишу мабодийи амон келди.
Халойиқ, айш этинг бу кун, сурури жовидон келди.

Тан эрди бу улус барча анингтек жони бор, ё йўқ,
Баҳамдаллоҳ угон фазли била ул танга жон келди,

Бу мавкиб гарди сурмаси топилмас эрди бериб жон,
Кўрунг кўз бирла ҳақ сунъинким уш хушройгон
келди.

Аламтек барча бекларнинг боши кўкка керак тегса,
Ким онлар таъя қилғоли бу қутлуғ остон келди.

Жаҳондин аҳраман кетиб, мусаххар бўлғой инсу
жон,
Ким, уш тахтини ел кўтуруб, Сулаймони замон
келди.

Бойинди тахтининг қадрн, ўзин тож кўкка тошладн,
Адолат боғи сабз ўлди, чу Нуширавон келди.

Керак жон булбули тун-кун наводин тинмаса
ҳардам,
Чу дўстлариға хуррам ёз, адувларға хазон келди.

Ранят қўй эрур, султон анга чўпон, ё бўри.
Бўри ўлгаю қўй тинғой, чу Мусотек шубон келди.

Бу кундин сўнгра кўп тинғой ранятлар риоятдин,
Улус ҳаққида минг турли атодин меҳрибон келди.

Кўнгуллар бўлди хуш равшан кўруб қолмади бир
зарра,
Қоронғулуқ кетиб, ҳоли чу хуршиди замон келди.

Суюнсун хусрави олий гўҳар Султон Улуғбекким,
Шаҳаншаҳ Шохруҳбектек шаҳи хисрав нишон келди.

2

Бу шаҳнинг лашкари қайси вилоят сори азм этса,
Фалакдин ҳар замон ул дам нидойи «алъамон» келди.

Булар элга қилич, найза олиб хайжога кирганда,
Ҳеч иш келмади аъдодин, магар оҳу фиғон келди.

Бу лашкар етканин кўрсанг ясаб аъдонинг устига,
Соғингайсан черик эрмас магар гурзу синон келди.

Шаҳаншоҳо сенинг отинг шаҳи кешвар кушой эрди,
Ол эмди дунёни кўктин луқаб четиситон келди.

Нувору қуй бекин душман кўруб тахтинг қуйисини,
Ўз илкин боғлаб отингга, заифу нотавон келди.

Кириб тулку бикин душман инида ўлгай очлиқдин,
На келсун устина ҳайбат била шери жаён келди.

Қуруғ сувда пишурдию вале хом этти ишларни,
Охир кўргил бу савдодин бошига не зиён келди.

Аё шоҳо малак сайрат сенинг васфинг сўзи ичра,
Ўқийин эмди алингда ёна бир достон келди.

Эшикинг тупроқни мажруҳ бўлгон жону танларга,
Шифолик марҳаме бўлди, бисоти пириён келди.

Неким Нуширавони одил иши ичра қилди тафсини,
Қамугинга анинг бир-бир шариф зоти замон келди.

Салотин дунёда кўп келдию кечти сенингтеки бир,
Фалакнинг гар тили бўлса айтсунким, қачон келди.

Малактеки зоҳиду тақвода ишингни мунтаҳо қилдинг,
Бу иштин ложарам садра санга адн макон келди.

Қачон кайвон букин айлар сарою тоқи олига,
Тиласа посбонлиқни шаҳи Ҳиндустон келди.

Санинг базмингда келтуруб эшикка Зўхрони гардун,
Деди танда эдинг адни канизак мадхон келди.

Ғадолар ройгон тобкай хирвари моли Қорунни,
Яди байзо бикин илкинги жаҳонга зарафшон келди.

Улусқа тўй берур бўлсанг қўюб олтун, кумуш гарде,
Мурассаъ инжулар бирла фалактин икки хон келди.

Қилич яшнатсанг урушта анингки шуъласин душман,
Кўруб айтур қамуг ҳай-ҳай қобинг барқни ямон
келди,

Уқунгни кўрса саҳмингдин суна кўнгтек титрар
аъзоси,
Дегай аъдоким, уш жонга балон ногихон келди.

Кишиким қаҳринга учрар шақоват бирла ул борди,
Вале лутфунгни тобқонга саодатдин нишон келди.

Шаҳо лутфунгни тобқом деб дуочи банда Саккокий
Белин жони билан боғлаб, бу хизматга равон келди.

Эрурман хонадонингни кўнгул бирла дуочиси,
Манга бурхон тиласалар сузум худ чин аён келди.

Мамолик назмию диннинг қуруғидур шарифда тенг,
Набитек шаръий ишинда замиринг хўрдадон келди,

Жаҳонда қарнлар тирик бўлуб, ғариб билан турғил,
Азал вақтнда чун отинг шаҳи Соҳибқирон келди.

3

Тилар кўнглум ўзин солсаю зулфина лола,
Вале юз минг жонини елга охир берди бу савдо.

Бу кундин сўнг кўзим ёшин назардин дам-бадам
солғум,
Мени ул қилди халқаро мунингтек бир йўли расво.

Назар йиғмас кўзум зебо кишилар юзидин охир,
Тукар бир кун қизил қоним ўшул кўнгли қароғимдо.

Юзинга зулфидур ҳойил, рақибни лаълидин монеъ,
Пилонсиз тобмадим ганжу, тикансиз кўрмадим
хирмо.

Ман ўлмасдин бурун берсун шакар эрни манга
шарбат.
Не ҳосил берса Фарҳод ўлганиндин сўнг Ширин
ҳалво.

Ушал гултек юзинг ҳаққи, доғи наргис кўзинг ҳаққи
Мани тебратма тол янглиқ, эй қадди сарвдин раъно.

Санамлар зулфидин ўзга анинг аҳдида йўқ зулми,
Уларнинг кўзлари қилғой магар турк айлади яғмо.

Рубобу уд эшикинда магар инграгаю кулгай,
Йўқ эрса йўқ, бу дунёда кулубон инграгон қатъо.

Жаҳонда ноҳақ иш кечти деган ҳуд йўқ магар
дам-дам,
Суруҳи соқидин қилғой ҳаром қон тўкти, деб даъво.

Сиёсат юритиб шоҳо анингтек фитнани бостинг,
Пўқ, ул имконеким, қўйса қиёматга текин асло.

Санинг адлингда қолмади сабодан ўзга ғаммозтар,
Вале ул фитна қилғувси ани босқил сулаймон.

Ушалким икки лашкар туруб бир-бирна қоршу,
Ясоб сафларни бир-биридин етлаю бошласа масиҳо.

Қиличинг қўймади улким кўтарса бош адвори,
Асиллар хизматин қилгон қилур ўз гавҳарин пайдо.

Ўқунг андоғ уқобедур қамуғ парвод Қоф ўзра,
Қилибтур душманинг отин жаҳонда ложарам анқо.

Кўруб кўзунгни аъдонинг бошинда мағзи тебранди,
Не ерга борғусин билмас бўлуб беҳуш ва бепарво.

Агар қаҳрингга учраса гадо бўлур қамуғ шаҳлар,
Гадо гар топса лутфнгни топар шаҳлардин истиғно.

Қачон зарбингга учраса бўлур душман ери дузоғ,
Вале дўстлар била базминг эрур дойим биҳишторо.

Ижозат бўлса тобуғунгда эшикчи бўлубон ризвон,
Супургай эшигинг саҳнин қамуғ зулфн била жавзо.

Саодат борча эшикни кезиб тўқтомоди охир,
Эшикинг тўпроқин қилди ўзига мулжору маъво.

Фалакнинг тавсини нечанг лагом уруб қилибон ром,
Қуюбтур давлатинг анинг суруни ўзра ой тамғо.

Басе мажруҳ бўлур кўнглум фалакнинг
тотарвашидин,
Улоши айш этиб нодон, мудом меҳнат кўрар доно.

Шаҳаншоҳо фалакдурким, сенингтек шоҳ давринда,
Мунигтек кўб жафо қилғой менигтек хаста жониго.

Ҳама Саккокий меҳнатдин малул бўлма, охир бир кун,
Ғариблар ҳолини сўғой мағиссиддин ва ал-дунё.

Фалак қадри аманинг ҳуд йўқ ҳунару афзални
асрасанг,
Ва лекин пиру ожизман мани тангри учун асро.

Адув маҳқуротинг машҳур, ишнинг эшикинг нусрат,
Не турликким, муродинг бор мухассал бўлубон
боржо.

Жаҳонда жовидон бўлғил, саодат топ ямон бўлғил,
Бу тўрт арконинг устинда бор неча гунбади хазро.

Келди маймуну ҳумоюн ийду олам бўлди шод,
Мақдаи сизга муборак бўлсун, эй хисравниҳод.

Ишрат асбоби муҳайё ва қамур борони зариф,
Сақласун қодир ямон кўздин авқийли ан яқод.

Ушбу жашну, ушбу тоқу, ушбу айвону сарой,
Кўрмади давринда Жамшиду Фаридуну Қубод.

Адлу додеким бу кун Сўлтон Улуғбек юритур,
Кўрмади Нуширавон ўмида андоғ адлу дод.

4

Мазҳабу миллат ўзи даврида бўлди пок рост,
Дин қуйи бўлдию бўлди бидъат аҳлига рашод.

Заҳиду тақвонинг биноси Қофтек бўлди баланд,
Манеъдам анқо менгизлик аҳли исён ва фасод.

Адл мезони тузулди, ростлар тобти ривож,
Фитна бозори бузулди, рахтига тушти касод.

Подшоҳо мулку миллат бориси сандин қуйи
Чун ядаллоҳга таваккал бирла қилдинг эътиёд.

Душманинг келди қадамға, ёғилар бўлди аҳл,
Ҳақ ишин осон қилурким қилса ҳаққа эътиқод.

Ҳукмунга дарвоза очтилар бу кун жумла қалоъ,
Хутба отингға ўқурлар ҳоли фи куллал билод.

Найзанг учи ҳалқа олғонтек жаҳон олдинг бале,
Ушбу лаъбу бу ҳунар ичра эурсан устод.

Сан шижоат бешасида гўйнё бир шерсан,
Синдирурсан гарданин ҳар тулкиким қилса инод.

Икки саф бўлса муқобил ногаҳон ҳайжо куни,
Ким далерларнинг тиларлар қилсалар анда жиҳод.

Ҳуй қилсанг бўлур, ул душман черики тор-мор,
Ким ўшал сар-сар белидин бўлғонтек қавми Од.

Гурзунгузнинг зарбатини саҳраи қўл агар
Кўрса муум бўлур ўқунгузнинг башоқини пулод.

Ногаҳ ул барқи ямонинг ёшнаса аврус куни,
Куяр аъдойинг вужудию бўлур зарраҳ рамод.

Дутфу эҳсонинг кўруб озодалара бўлди ийд,
Бўлдилар хуш халқунга борча жаҳон аҳли ибод.

Хисраво уш келди, ийду расм эрур аъён малак,
Хилъату инъом олурлар барсабил инфирод.

Ийд нашинда ўтургонларни қилғонда ҳисоб,
Ҳеч киши бўлғоймукни анда гар они қилса ёд.

Бўлгонича дунёда ҳар йилда ийду завқу айш,
Юруганча ер юзи устида моддию жавод.

Сурганинча иблақ айёми савти қазо,
Сан миниб давлат отин, ўмрунга бўлсун имтидод.

Сабо келди сафо бирла кетур эй соқи саҳбони,
Олиб қутлуғ илқингга берк тут ул жомн мусаффони,
Кетиб киш захмати, келди муборак ёз била раҳмат,
Кеча кундуз керак қилсоқ чаман саҳнида маъвони.

Кечар ҳуд дунёда ўмру ғаму шодю завқу ишқ,
Эш эткил кеча сун зойеъ гул гулзор навқони.

Чиқибон сажан жанибидин чаман мисринда гули
шойи.

Юсуф янглиғ жамолиниға қилур шайдо Зулайҳони.

Насими субҳидам хардам ўлук тиргузди дам бирла,
Ушул қутлуғ нафас гўё, қурубтур эрди Исони.

Ехуд Мусоға хизматлар қилиб тобти бу маъжарким,
Қудуми бирла келтурди жаҳонни мину салвони.

Тўюб партонг била эрта, гулистон сори сайр этсун,
Кишики ун тилар кўрса, бу кун фирдавс аълони.

Келиб хуши сандас истаброқ қизил, яшилу ол, сорир,
Чаман шоҳидлари чиқса, қилур шарманда ҳурони.

Бўлубтур англаса бўлур бу шоҳидларга машота,
Ки мундоқ рост этар ҳар дам сабо ул сарву раънони.

Олиб гул юзидин бурқаъ, яқин булбулға кўргүзди,
Йўқ эрса ул не деб, қилғой бу мунча шўру ғавғони.

Эрур ҳар ғунча маъни ичра сад батин муаммое,
Сабо фикр этмайин недин очар андоғ муаммони.

Кирил тўнин кийиб, яшил забаржад тахт ўза оғно,
Ширинму отин гулга мин они.

Набот оғзи била ғунча қилургакн шакарханда,
Вале қон йиғлатур ҳардам ҳазор зор шайдони.

Сузуб қўз қойиқин наргис қабо боқса қиёматлар,
Қилур уш шаклида мафтун авлаву ал-абсор Дорони.

Чаманға кирса бир тарсо кўруб сунбулда ҳақ
синъни,

Мусулмон бўлуб эгиндин узуб солғой чалипони.

Очиб ботин кўзин боқса гулу бўстон юзинга ул,
Кечиб лоту манотиндин унутқой дайру минони.

Хирад сунбул бикин шайдо бўлуб наргистак у
сарвикони,
Агар кўрса пури насрин ўшал рухсори зебони.

Самни пир зарра бўйинға баҳо гар жон тилар бўлса,
Қилур минг жон била мушки Хўтан ҳоли бу савдони.

Бисотин равзаси ичра бинафша риваяте айди,
Кўнгулдин кеториб рангин қилур равшан ҳувайдони.

* Қўлёзмада ёзилмаган.

Гулистон саҳини кўрсанг, бир арчи суйи устинда,
Соғинғойсан тушубтурлар бад нарлик сабз кимхобни.

Анингтек бўлди кўкким, киши ҳар кўкни фарқ этмас,
Шигуфа ҳар замон нозил, қилур кўктин сурайёни.

Кетурди лола бу мижмар ичинда анбари соро,
Қилур лола нечуриндин Самарқанду Бухорони.

Гулистон аҳлина бу кун эрур ҳам ийду наврўз,
Улар гул сочтилар ман ҳам кетурдим хуш бу
ҳалвони.

Ёхуд гул васлалариндин тикиб бир хилъати зебо,
Бу мажлиста кетурмакка тиладим асли волони.

Тил очти бандатек савсан кўпуб озод ўрниндин.
Уқумоқликка шаҳ мадҳин, ясоди қалду болони.
Манго ул кўп хитоб эттиким, эй девонаи доно,
Не бўлди кеттиму ақлингким, англамассен инжони.

Бу хилъатлардағи ул шаҳ эрурман бир дуочиси,
Анинг қуллари ўзинга тонг этмас холи Дорони.

Эрур ул шоҳ Улуғбекким, ҳамиша тигу адлиндин,
Қилурдин ишини равшан биҳишт Сони дунёни.

6

Кезибон ўрнидин кучрур, аду гар қилса истизо,
Туман минг ёзу қиш кечрур агар қилса масовони.

Жаҳон ичра вужудиндин муззайн Мовароуинаҳр ул,
Ёғиндин бу улус халқи, кечурмас ёду ярони.

Қилар қилса Ироқ аҳли аёқи туфроқин сурма,
Ва лекин Исфаҳон аҳли қилур кўб бу таманнони.

Вужудинг сужудига эрур худ дол сиймоси,
Мусулмон бўлур ул кофир, агар кўрса бу сеймони.

Гар ул Исо нафас бирдам қадам еткўрса дайр ичра,
Бу кундин сўнгра тобмоғой киши доруға тарсони.

Шаҳаншоҳо, санинг адлинг жаҳонга жорий бўлмоғой,
Санамлар зулфидин ўзга, киши қилмади яғмо.

Бўлубтур ваҳимдин ул ҳам паришон жолу шўрида,
Қилур бош белга борғой теб, кунгул бирла
мадорони.

Юзунгда давлату бахту саодат оятн зоҳир,
Илик бирла япо олмос киши бу нури байзони.

Куну тун рую муйингдин ўқубон Ваззуҳо валлайли,
Қачон чеҳрангни ким кўрди, қироат қилди тоҳони.

Унутғой ақли кул кулли ва жузън ақл тадбирни,
Санинг ақлинг дабиридин агар тобмоса аймони.

Иборату хатнинг қилди хижил тутию шукрони,
Каломинг шодмон этти, калими тури Сийнони.

Саҳо у ақлу табъинга, эрур дол илкингу кунглунг,
Балн кезласа бўлмоғой тонг ичра кону дарёни.

Фалакнинг қомати эгилиб бўлур, саҳмингдин икки
қот,
Туруб уруш мақоминда, алинга олсанг ўқёни.

Санинг ходимларинг андоғ рафеъ этти маротибким,
Жул элса илтари киймас, шараф найин хабару
дебони.

Тутар куйдин иксукрок аду гар бўлса шер нар,
Кўрарлар тўйдин ортуқроқ, тубан минг котла
ҳайжони.

Қиличинг зарбидин Баҳром иликтин ханжарин
солди,
Магар шамширингиз кўкта муаллақ тутти жавзони.

Фалакнинг ханг якройни саодат ихто жанг ҳоли,
Кетурди ахт хонанга босибон ой тамғони.

Аё шоҳо, ҳунарпарвар ҳунар қадрин ортурдунг,
Муҳассан қилди алтофинг бу кун шеъримга
шуарони.

Санинг васфингда сўзларим қамуғ сир ҳалол
бўлди,
Амонда тутсун ул мавлисини ва ҳам бу мавлони.

Фалак йиллар керак сайр этсаю келтурса илкиннга,
Менингтеқ шоир туркию санингтеқ шоҳи донони.

Бўлур эрди Али ого бу Саккокий ҳаводори,
Эшитса эрди у бу кун мунигтеқ шеъри эронн.

Сўзум муъжиз эрур дафъ этмас они магар адиб
Қачон сиҳр этибон енгди ўшал фиравну Мусони.

Эритти мени шаккартеқ сўз ичра кўзларим ёши.
Агарчи тутини таъим қилур шарманда йиғони.

Мунигтеқ турлу заҳматлар вужудумго эрур дойим,
Табиб Ҳозиқ синсин қил, эмди бу мадаони.

Ўғон ҳар йилда ёз кетуруб безоб гул бирла юзини,
Жаҳонда боқий тутқонча бу тўрт ум етти обони.

Ҳамиша мажлисинг бўлсун, биҳишт гулистон рашки,
Нисор этсун қадумунгда фалак лу-лу лолони.

ФАСИҲ АҲМАД ҲАВОФИЙ «МУЖМАЛИ ФАСИҲИЙ» ДАН

«Мужмали Фасиҳий»нинг муаллифи Фасиҳ Аҳмад ибн Жалолиддин Муҳаммад Ҳавофий 1375 йилнинг 28 сентябрида Ҳиротда туғилган. У шу ерда ўқиб, таълим-тарбия олди. 1405 йили давлат хизматига жалб этилиб, Самарқандга юборилди. 1415 йилгача нуфузли амирлардан Алоуддин Али Тархон (1417 йилда вафот этган) хизматида бўлди, сўнгра Шохруҳ мирзо саройига хизматга жалб этилди. Ҳаётининг сўнгги йилларини Шохруҳнинг ўғли Бойсунқур Баҳодир саройида ўтказди. 1425 йили Бойсунқур уни девонлик мансабига тайинлади. Бирок, кўп вақт ўтмай, саройдаги хизматидан бутунлай четлаштирилди ва у ўзининг бизга маълум бўлган форс тилида ёзилган «Мужмали Фасиҳий» ёки «Мужмал ут-таворих»ни ёзишга киришди¹.

¹ Асаринг русча таржимаси нашр этилган: *Фасиҳ Хавафи. Мужмал-и Фасиҳи. Перевод, предисловие и примечания Д. Ю. Юсуповой*, Ташкент, «Фан», 1980.

Гарчи Фасиҳ ушбу асарини сарой ишларидан четлатилгандан кейин 1433—1441 йилларда ёзган бўлса-да, китоб дебочасида ёзилган сўзларга қараганда айтиш мумкинки, асардаги маълумотларни муаллиф илгарироқ, тарихий китобларни ўқиб юрган кезларида, қисқа-қисқа тарзда қаламга олиб юрган.

Асар муқаддима, икки мақола ва хотимадан ташкил топган.

Муқаддима Одам атодан тортиб Муҳаммад пайғамбарнинг (570—580 йиллар) таваллудигача бўлган тарихни ўз ичига олади.

Биринчи мақола муқаддиманинг бевосита давоми бўлиб, пайғамбарнинг 53 ёшигача, яъни унинг Маккадан Мадинага қилган ҳижратига (622 йил) қадар бўлган давр тарихидан иборат.

Асарнинг асосий ва катта қисми — иккинчи мақола бўлиб, 622 йилдан 1442 йилгача бўлган воқеалар шарҳидан иборат.

Бизга маълум бўлган қўлёзма нусхаларда ва асарнинг эронлик шарқшунос Маҳмуд Фаррух томонидан тайёрланган нашрида ҳам хотима учрамайди.

«Мужмали Фасиҳий»да Амир Темур авлодига бағишланган «Фойда» деб аталувчи бўлим ҳам бор.

Асарнинг бобларга бўлиниш тартиби ва қамраб олинган воқеалар шу даврга оид бошқа тарихий манбалар мазмунига зид бўлмаса ҳам, бироқ унда тарихий фактлар ўзига хос бир йўсинда шарҳланган. Чунончи, воқеалар жараёни бир-бирига узвий боғланган, турли-туман тафсилотлар билан бойитилган эмас, балки жуда қисқа тарзда баён қилиниб, содир бўлган воқеалар йилма-йил хронологик тартибда берилган.

«Мужмали Фасиҳий» ҳам, бошқа тарихий асарларда кузатганимиздек, ижтимоий-снэсий ва маданий ҳаётнинг тарихнавис назарида муҳим кўринган барча томонларни ўз ичига олади. Бу хусусда муаллиф дебочада ёзади: «Ушбу мажмуа тарихдан воқиф бўлишни хоҳлаган кишилар учун кўп фойда келтиради, чунки улар бирор воқеа, ё хабарнинг қайси замон ва маконда содир бўлганлигини билмоқни истаб қолсалар, бу мақсадларига ушбу мажмуа тезроқ етиштиради.

Қуйида ушбу асардан Темур ва унинг яқин авлодига оид маълумотларини келтирамиз¹.

Етти юз ўттиз олтинчи (1335—1336) йил

[47] Амир Соҳибқирон Амир Темур кўрагон ибн амир Тарағой ибн Буркул ибн Илангиз ибн Ижил (ёки Ийжал) ибн Қарочар нуён ибн Сўғу-Сичон ибн Эрдамчи ибн Қачули нуён ибн Туманайхон ибн Бойсунғурхон ибн Қайдўхон ибн Дутуманинхон ибн Бўқохон ибн Бўдончархон (ёки Бўзунжархон) ибн Алонқуво хотун¹ шаъбон ойининг йигирма бешинчиси (1336 йил, 9 апрел) да Қешда тугилди. Унинг туғилиши, тахтга ўтириши ва вафоти ҳақида бундай дейилган:

Султон Темур— у (шахс)ки, унга ўхшаш подшоҳ бўлмаган.

Етти юз ўттиз олтинчи (1335—1336) йил дунёга келди,

Етти юз етмиш биринчи (1369—1370) йил тахтга ўтирди,

Саккиз юз еттинчи (1404—1405) йил бу дунёни тарк этди.

Етти юз олтмиш учинчи (1361—1362) йил

(95)... Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон Баён сулдус ва Амир Ҳусайн ибн амир Мусаллаб ибн амир Қазағон орасида бўлаётган жангда Амир Ҳусайнга ёрдам бериш учун амир Ҳизр Ясовурий ёнига жўнади.

Амир Ҳусайн ибн Мусаллаб Бадахшонни забт этди.

Амир Ҳусайн ва Баён сулдуснинг Тўғлуқ Темурхон билан жанги.

Етти юз олтмиш тўртинчи (1362—1363) йил

(96)... Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон амир Ҳусайн ибн Мусаллаб билан Сенстон томон жўнади. Амир соҳибқироннинг қўли камон ўқи билан жароҳат-

¹ Таржима Теҳрон нашридан (Фасиҳ Ҳавофий. Мужмали Фасиҳ, ба тасхих ва тахшиъа Маҳмуд Фарруҳ, жилди доввум. Тус-Машҳад, 1339/1961) бажарилган. Таржима ичидаги қавсда келтирилган рақамлар ушбу нашр бетини кўрсатади.

² Шарафиддин Али Яздий ҳам Темурнинг худди шу шажарасини келтиради, фақат баъзи исмлар ёзилишида фарқ бор (Муқаддима-йи Зафарнома, Ҷз ФА ШИ қўлёзмаси, № 4472 в. 83-бет.

ланди ва бир оз дурустроқ бўлганидан сўнг, у Арсифда яна амир Ҳусайнга қўшилди ва биргаликда Мовароуннаҳр томон жўнади.

Етти юз олтмиш бешинчи (1363—1364) йил

Амир Ҳусайн ибн Мусаллаб ибн Амир Қазағон амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон иттифоқлигида Жата аскарлари билан жанг қилиши. Самарқанд ва Кешиннинг забт этилиши. Искандар ўғлон, амир Ҳамид ва амир Юсуфхўжаларнинг асирликка олиниши.

Етти юз олтмиш еттинчи (1365—1366) йил

(98)... Амир Ҳусайн ва Жата аскарлари орасида содир бўлган жанги лой уруши¹.

Ушбу жангда амир соҳибқирон катта жасорат кўрсатди, лекин амир Ҳусайннинг аскарлари кучсиз бўлганлиги туфайли Жата қўшинлари ғолиб чиқдилар. (Амир Темур) иттифоқчисини жангга қанча илҳомлантирса ҳам, ёрдам бермади. Шу сабабдан амир соҳибқирон амир Ҳусайндан ранжиди ва улар орасида янгитдан низо пайдо бўлди.

Етти юз олтмиш саккизинчи (1366—1367) йил

(100)... Бадахшон подшоси амир Ҳусайн ибн амир Мусаллабга нисбатан душманларча муносабатда бўлди. Амир Ҳусайн ибн амир Мусаллаб ва амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон ораларида битим тузилиши ва уларнинг Бадахшонга биргаликда қилган юриши. Амир соҳибқирон амир Ҳусайнни доғда қолдириб, у келгунча Бадахшонни забт этди. Уларнинг Бадахшондан биргаликда қайтишлари.

Етти юз етмишинчи (1368—1369) йил

(101)... Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон ва амир Ҳусайн ибн Мусаллаб ораларидаги низолар.

Етти юз етмиш биринчи (1369—1370) йил

(103)... Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг амир Ҳусайн ибн Мусаллаб ибн амир Қазағонга қарши чиқиши...

¹ Бу уруш ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги Оҳангарон ва Чирчиқ ўртасида жойлашган мавзеда содир бўлган.

Амир соҳибқироннинг, Оллоҳ унинг юзини ёруғ этсин, тахтга ўтириши, у Амир Темур кўрагон ибн амир Тарағой Муҳаммад ибн Баркол ибн Элангир ибн Ижил ибн Қоражор иўён ибн Суку Сижон ибн Эрумхи ибн Кажулой иўён ибн Туманойхон ибн Байсунғурхон ибн Қайдухон ибн Дутом ибн Буқо ибн Будонжир ибн Аланқуво хотиннинг...

Етти юз етмиш иккинчи (1370—1371) йил

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон Жатага жанг қилишга жўнаб кетди. У ерга келгач, Авранг Темурни ўз томонига ййдириб, ўзи билан бирга олиб кетди. У ерда ҳукмронлик қилиш учун Кепак Темурни қолдириб, ўзи ҳам қайтиб келди. Кепак Темур бўлса қўзғолон кўтарди.

Амир соҳибқироннинг аскарлари Кепак Темур томон жўнади. Улар сулҳ тузиб, қайтиб келдилар.

(104)... Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон иккинчи марта Жатага урушга жўнади. Кепак Темур ва у билан иттифоқликда бўлган гуруҳ қочди. Амир соҳибқироннинг қайтиши ва Самарқандга келиши.

Етти юз етмиш учинчи (1371—1372) йил

(105)... Амир соҳибқирон Хоразмга жўнади. Хоразм (пойтахти) ёнида унинг Ҳусайн Сўфи билан жанг қилиши. Ҳусайн Сўфининг Хоразмга қочиши. Амир соҳибқирон Хоразм теварагидаги жойларни забт этди ва қалъасини қамал қилди.

Юсуф Сўфи хоразмшоҳ бўлди. Хоразм ҳокими Юсуф Сўфи амир соҳибқирон билан шартнома туздики, у Хонзодани амирзода Жаҳонгирга хотин қилиб берадиган бўлди, у эса Хоразм қамалини тўхтатди.

Етти юз етмиш тўртинчи (1372—1373) йил

(106)... Юсуф Сўфи (Амир Темурга) бўйсунмай, берган ваъдасига вафо қилмади, деган хабар амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг қулоқларига етди ва у иккинчи маротаба Хоразмга жўнади. Амир Юсуф (Сўфи) амир соҳибқироннинг (йўлга) чиққани ҳақида хабар топгач безовта ва саросимага тушиб қолиб, илтифот билан узрхоҳлик билдирди ва амир соҳибқирон ярим йўлдан қайтиб кетди.

Етти юз етмиш бешинчи (1373—1374) йил

Жаноби олиялари Хонзода (бегим) ни Хоразмдан олиб келдилар ва амирзода Муҳаммад Жаҳонгир ибн амир Темур кўрагонга хотин қилиб бердилар. Амир соҳибқирон амр қилдики, Кониғилда¹ шундай тўй қилсинларки, ундайни ҳали ҳеч ким кўрмаган.

Етти юз етмиш олтинчи (1374—1375) йил

(107)... Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон учинчи маротаба Жата томон юрнш қилди. Қамариддиннинг² қочиши. Амирзода Жаҳонгирнинг зикр этилган Қамариддинни таъқиб қилиши, унинг бир неча одамларини асирликка олиб, уларни онласи билан Самарқандга олиб келди.

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг Дилшод оғога уйланиши.

Етти юз етмиш еттинчи (1375—1376) йил

(109)... Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон тўртинчи маротаба Жата тарафга юриш қилди. Унинг йўлдан қайтиши. У илгарироқ Қамариддинни олиб келишга жўнатган Сарн Буқо ва Одилшоҳ ва Баҳром жалонрлар қўзғолон кўтардилар ва амир соҳибқирон қайтишга (мажбур бўлди), (сўнг), бешинчи маротаба Жатага уруш қилгани жўнади. Қамариддиннинг қочиши.

Амирзода Жаҳонгир баҳодирнинг вафоти.

Амир соҳибқироннинг Жатадан қайтиши.

Уша йили амир соҳибқирон олтинчи маротаба Жатага урушга жўнади. Қамариддиннинг иккинчи маротаба қочиши ва амир соҳибқироннинг Мовароуннаҳрга қайтиб келиши.

Тўхтамишхон Урусхондан юз ўғириб, Жатадаги жангдан қайтиб келганида амир соҳибқирон ёнига келди.

Амир соҳибқирон Тўхтамишхонга илтифот кўрсатиб, унга Утрор ва Сабронни инъом қилди.

Урусхоннинг фарзанди Урду Буқонинг келиши ва унинг Тўхтамишхон билан қилган жанги. Тўхтамишхоннинг қочиши. У яна амир соҳибқироннинг ҳузурига кел-

¹ Кониғил — Самарқанднинг шимоли-шарқий тарафида жойлашган нузхатгоҳ.

² Қамариддин — Амир Темур жанг олиб борган Мўғулистоннинг нуфузли амирларидан бири.

ди. У унга яна аскар берди ва Тўхтамишхон Урусхоннинг фарзанди Ўрду Буқо билан жанг қилди. Тўхтамишхон енгилди ва оғир яараланди. Уни ўлган деб, жанг майдонига ташлаб кетдилар. Лекин бир неча навкарлари уни тириклар ичидан топиб, амир соҳибқирон олдига олиб келдилар. У «Тўхтамишнинг даволатиб, тузатсинлар», деб буйруқ берди ва у тузалгандан кейин (ҳазрат соҳибқирон) еттинчи маротаба (110) Жатага юриш қилди. Урусхон жангга киришмай, амир соҳибқирондан қочиб кетди, у эса ўн беш кун мобайнида унинг кетидан қувиб юрди... Шу вақт Урусхон вафот этди ва ўрнини ўғли Тўхтақия эгаллади, (лекин) у ҳам яқин орада вафот этди деган хабар келди.

Амир соҳибқирон Урусхоннинг улусини ва Дашти қипчоқ ҳукмронлигини Тўхтамишхонга берди.

Амирзода Жаҳонгир ибн амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг ўғли амирзода Муҳаммад Султон дунёга келди.

Етти юз етмиш саккизинчи (1376—1377) йил

(111)... Амир соҳибқироннинг амрига биноан Тўхтамишхоннинг Дашти қипчоқда ҳоким қилиб тайинлангани.

Етти юз етмиш тўққизинчи (1377—1378) йил

Султон олий ҳазратлари, халқларнинг маҳобатли ҳокими, араб, турклар ва Ажам маликларининг ҳомийси, дунё подшоҳларининг подшоҳи Шоҳруҳ Баҳодирхоннинг, Оллоҳ унинг ҳукмронлигини абадий қилсин, пайшанба куни ўн тўртинчи раби ас-соний (1377 йил, 20 август) да туғилиши.

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг аслзодалардан келиб чиққан Туман оғога уйланиши.

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг Занжир саройда¹ қишлаш учун қолиши.

Етти юз саксонинчи (1378—1379) йил

(113)... Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг тўртинчи маротаба Хоразм устига юриши. Хоразм атрофида унинг Юсуф Сўфи билан қилган жанги. Юсуф

¹ Занжир Сарой — Қаршига яқин ёки унинг ўзида жойлашган қаср. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Нашрга тайёрлаш, сўз боши, изоҳ ва курсаткичлар А. Ўринбоевники. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1969, 325, 344-бетлар.

Сўфи қочиб, Хоразм қалъасида мустаҳкамланди. Хоразм атрофида Юсуф Сўфи билан бўлган жангда жароҳатланган Оқ буқонинг ўғли Ануширвоннинг ўлими.

Етти юз саксон биринчи (1379—1380) йил

(115)... Амир соҳибқироннинг Хоразмни забт этиши. Оқсоқоллар ва аслзодаларнинг Хоразмдан Самарқандга кўчирилиши. Амир соҳибқирон тарафидан Кешда Оқ Сарой қурилишининг ташкил этилиши. Амир соҳибқирон тарафидан Кеш қалъасининг бунёд этилиши. Амир соҳибқирон амир Хожя Сайфиддинни Ҳиротга малик Ғиёсиддин Мир Али Куртни олиб келишга жўнатди, лекин у уэр сўраб, келмади.

Етти юз саксон иккинчи (1380—1381) йил

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон амирзода Мироншоҳ кўрагонни Хуросонга эга бўлиб, у ерда ҳукмронлик қилиш учун кўп сонли аскар билан жўнатди.

(116) Амир соҳибқирон Эронни забт этиш учун Хуросонга келди. Малик Муҳаммад ибн Малик Мунизиддин¹ Абулҳусайн Муҳаммад Қурт Сарахсдан амир соҳибқирон ҳузурига жўнади ва унинг илтифотига сазовор бўлди.

Амир соҳибқирон Қавсий номли жойга етиб келди. Паҳлавон Махдий Қавсий амир соҳибқирон ҳузурига келиб, унинг илтифот ва тўхфаларига сазовор бўлди.

Амир соҳибқирон улуғ шайхулислом мавлоно Зайниддин Абу Бакр ат-Тайбодий² таъзимига жўнади ва у билан суҳбатда бўлишга муяссар бўлди. У амир соҳибқиронга насиҳат қилди ва ўша пайт гўё айтгандики, «сен Ҳиротни забт этганингда, одамларни ҳайдама, шаҳарни қирғин ва аҳолига нисбатан ёвузлик қилма». Амир соҳибқирон сўради: «Нега ўзингиз Маликни мажбур қилмадингиз?» Буюк мавлоно жавоб қилди: «Мен Маликка айтган эдим, лекин гапимни қулоғига олмади ва сени уни устидан устун қилишди, мен сенга ҳам наси-

¹ Малик Мунизиддин (732/1331-1332—771/1369-1370 йй.) — Қурт подшоҳлигининг еттинчи ҳукмдори.

² Зайниддин Абу Бакр ат-Тайбодий — мавлоно Низомиддин Хисравийнинг кўзга кўринган шогирдларидан бири. иззат-ҳурматга эга бўлган шайх. У шайхулислом Аҳмад Намакий Жомийдан маънавий таълим олган.

хат қияпман, агар қулоғингга олмасанг, сенинг ўрнингга бошқани кўтаришади». Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон тилга олинган улў жанобнинг олдидан чиқаётганида деди: «Мен Ҳиротни забт этиб бўлдим, шундайки, Ҳирот аҳолисининг хоҳиш-истаклари улў жаноб шайхулислом тили билан айтилганидек эди».

Амир соҳибқирон Фушонж сари жўнади ва уни ишғол қилди. (Ҳазрат соҳибқирон) Ҳиротга келиб, уни камал қилди. Султон Ҳусайн ибн султон Увайс ва Одил оғо шаҳзода Шайх Али ва Пир Али Борик урталарида бўлган жангда иштирок этиш учун Бағдод томон жўнадилар. Лекин эслатилган шаҳзода шайх Али ва Пир Али жангга киришмай, Шушторга кетдилар. Султон Ҳусайн Бағдодга жўнади, Одил оғо аскар билан — Шушторга, Шаҳзода шайх Али Бағдодни даъво қилмай, Шушторда бўлиб туради, деб келишиб олдилар. Одил оғо қайтиб кетди. Бундан кейин, Султон Ҳусайн Бағдодда қолади (117), Одил оғо эса Курдистон яйловига жўнайди, деган қарор қилинган эди. Лекин Одил оғо Султон Ҳусайнга яширин кек саклагани учун Султонга томон жўнаб, ўзи билан аскарларни ҳам олиб борди.

Етти юз саксон учинчи (1381—1382) йил

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг Ҳиротни ишғол этиши... Лекин ҳазрат соҳибқирон Малик Гийосиддин Пир Али Қуртга илтифотлар кўрсатди. Бу воқеа етти юз саксон иккинчи (1380—1381) йилда содир бўлган деб айтадилар. (Шу билан) Қурт сулоласи тугади. Шеър:

Қурт сулоласи ҳукмронлиги тугади,

У Али ибн Қурт¹да тўхтади.

Бу сўзлардан унинг тарихи чиқади.

Амир соҳибқироннинг Ҳиротдан қайтиши. Амир соҳибқирон ҳузурига Тусдан Алибек Аргуншоҳ ва Сабзавордан хўжа Нажмиддин Али Муаяднинг келиши. Амир соҳибқирон уларга илтифотлар кўрсатди.

Амир соҳибқироннинг Исфаронини эгаллаши. Амир соҳибқирон Жуинни эгаллади. Худошодда амир Ҳожин

¹ Бу ерда «Али ибн Қурт» тарих моддаси бўлиб, ҳарфларнинг қиймати 783/1381—82 йилни беради.

барлосни ўлдирган Жуиндаги Худошод аҳолисининг жазоланиши. Худошоддан (тўпланган) мол эса Ҳожини барлоснинг ворисларига ҳадя қилинди.

Етти юз саксон тўртинчи (1382—1383) йил

(118)... Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон Нишопурни фатҳ этди.

Туршиз¹ ва Қалот қалъасининг олиниши. Сулҳ тузилганлигидан ва Қалот қалъаси шайх Али баҳодир тарафидан босиб олинганидан сўнг садидларнинг бир гуруҳи амир соҳибқирон ҳузурига чиқдилар. Амир соҳибқирон ушбу ғалаба учун желдуй² сифатида амир шайх Али баҳодирга Родгонни суюрғол қилиб берди.

Малик Гиёсиддин Пир Али Қурт ва унинг иниси малик Муҳаммад Пир Ҳасан, эслатилган Малик Гиёсиддиннинг ўғли, амир Ғурий, Алибек ибн Арғуншоҳ ибн Ардай Ғозон ибн амир Наврўз ибн амир Арғун ва унинг оила аъзоларининг амир соҳибқирон тарафидан Самарқандга кўчирилиши.

(120)... Чингизхон ҳукмронлик қилган даврда вайрон бўлган Фанокат мавзеидаги Шоҳруҳия³ шаҳрининг тикланиши. Амир соҳибқирон бу шаҳар номини маҳобатли султон, ишончли ҳукмдор Шоҳруҳ Баҳодирхон номи билан атади. Қурилиш тугагач, у шаҳарни олий ҳазратлари, Оллоҳ унинг подшоҳлигини абадий қилсин, суюрғоллар қаторига киритди.

Етти юз саксон бешинчи (1383—1384) йил

(121)... Амир соҳибқирон Қамариддинни ахтариш учун Жата тарафга аскар жўнатди, лекин қанча қидирмасин, унинг изини ҳам топа олмай қайтдилар.

Султон Аҳмад (жалоир) Бағдоддан Табризга келди. У ва Одил оғо ўртасидаги Мароғат атрофидаги жанг. Кўп давом этган жангдан кейин ҳеч қайси тараф муваффақиятга эга бўлмади.

Султон Аҳмад Одил оғо кетидан Султонияга жўнади. Одил оғо амир Ҳасан, Халил Жаҳоншоҳга Султония қалъасини тақдим этиб, ўзи султон Боязид ибн султон Ўвайс ва унинг одамлари билан Ҳамадонга жўнади. У

¹ Туршиз — Нишопур ноҳияларидан бири.

² Желдуй — туркча; олий насаб шахсларга қилинадиган тўхфа.

³ Шоҳруҳия — ушбу шаҳарнинг харобалари Оҳангарон дарёсининг қуйилиш жойига яқин жойлашган.

шоҳ Шужъодан ёрдам сўради. У эса аскарлари билан Исфаҳонда эди. Шоҳ Шужъо султон Боязид ва Одил оғо билан Журбадаконда учрашди. Биргаликда Ҳамадонга жўнашди. Султон (Аҳмад тарафидан) элчилар келиб, хабар олиб келдилар, у айтган эмишки, «Султон Боязид менинг ниним, мен уни ўз подшоҳим, деб ҳисоблайман ва мен унинг учун мамлакатимизда ҳеч қандай ерни аямайман. Лекин Одил (оғо) бизнинг қулимиз, у бизнинг олдимизда айбдор ва сенинг олдинга келди. Агар сен менинг ниним ҳақида гап юритсанг, мен сенинг яхши ниятларингдан чиқмайман, лекин Одил (оғо) ни қувватламайман».

Шоҳ Шужоъ Султонияни Боязидга бериб, Одил (оғо)ни (Султонияга) яқинлаштирмаслиги ҳақида элчилар воситаси-ла келишиб олди. Шоҳ Шужъо Шуштар томон йўл олди; султон Аҳмад Табрнзга қайтиб келди. Султон Боязид Султонияга келди, у билан бирга Шоҳ Шужъо юборган бир гуруҳ одамни (Султонияга) яқинлаштирмади.

Султон Аҳмад Султонияга жўнади. У Султон Боязид билан сулҳ тузиб, уни қалъадан олиб чиқиб, қалъани ўз ўғли Оқбуқога бериб, уни ўша ерда қолдирди. У икки ёшда эди. Хўжа Алишоҳ Табризийнинг авлоди Жўбон қурчига қалъани қўриқлашга, Шайх Маҳмуд роҳдорни эса Султонияга ҳоким қилиб тайинлади. (122) Амир соҳибқироннинг элчилари Султонияга, Султон Аҳмад ҳузурига келдилар. У уларни учрашув учун Бағдодга жўнатди ва ўзи ҳам Бағдодга жўнади.

Амир Умар (ибн) амир Аббос Султонияга келди. Унинг ҳимоячилари қочдилар. Қалъа амир Умар (ибн) амир Аббос қўлига ўтди.

Гармруддан хожи Мингқутлўғ, Говруд қалъасидан Хўррам исмли бир киши ва Султониядан бир гуруҳ ахлоқсиз одамлар етиб келдилар ва Султон Аҳмад келиб, Султонияни талон-торож қилиб, ўзи билан хазина ва тўпланган моли омонини олиб, муҳассилларни¹ ўлдириб кетди, деб хабар қилдилар. Амир Умар (ибн) амир Аббос Султон Аҳмад келмаганлигини билгач, қалъадан чиқиб, кўп (одамларни) қатл этди. Ҳожи Мингқутлўғ тутиб олинди. Лекин икки кундан кейин қочиб кетди. Амир соҳибқирон Сариқамишда, амир Умар (ибн) амир Аббос эса — Султонияда қишини ўтқаздилар.

¹ Мухассил — ўлпон ундирувчи.

Амир соҳибқирон Мозандарон сари жунади. [Сўнг] унинг Хиротга келиши.

Амир соҳибқирон Исфизор мавзенга жунади, Бадрабод қалъасини фатҳ этди.

Мавлоно хўжа Низомиддин шайх Яҳё ал-Ҳавофий Бадрободга келди. [Лекин] Бадробод қалъасига олиб борадиган, ер остидан қовланган йўлда ернинг тагида қолди.

Шоҳ Жалолиддин Фароҳ Фароҳга яқин жойда (ўринлашиб олган) олий ҳазратлари амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг олдига келди.

Амир соҳибқирон Сеистонга жунади ва уни фатҳ этди. Малик Қутбиддиннинг ҳибсга олиниши.

Амир соҳибқирон жунатган амир Ҳожин Сайфиддин ва аскарлар тарафидан Қандаҳорнинг олиниши ва унинг ҳокими амир Туманнинг қатл этилиши.

(123) Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг амр-фармон буйнча Амир Сайфал барлос Қандаҳорда ҳукмронлик қила бошлади.

Амир соҳибқироннинг Сеистондан қайтиши ва унинг Самарқандга жунаши.

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг хотини, ҳазрати олиялари Дилшод оғонинг вафот этиши.

Амир соҳибқироннинг опаси Қўтлуғ Туркон оғонинг вафоти. Султон Аҳмад Ужондан Табризга келди. У бетоб бўлиб қолди, (аҳволи) шу даражага бордики, сал бўлмаса ўлай деди, лекин бир амаллаб тўзалиб қолди.

Етти юз саксон олтинчи (1384—1385) йил

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон Самарқанддан Астрободга жунади. Унинг амир Вали билан жанг қилини. Амир Валининг қочиши ва Рустамдорга жунаши.

Амир соҳибқирон Луқмон подшоҳга Астробод, Шосфон, Кабузжома¹ ва унинг теваарак атрофидаги ерларни тақдим этди.

Шаъбон ойининг ўн саккизинчиси (1384 йил, 5 октябр) да Шерозда шоҳ Шужоъ вафот этди. Унинг вафот

¹ Кабузжома (ҳозирги вақтда ҳожилар), Астрободнинг шарқ қисмида жойлашган ўрта аср шаҳри.

этган йили (ушбу) сўзларнинг ичида (яширинган): ке кайф аз шоҳ Шужоъ (афсуски, шоҳ Шужоъ вафот этди).

Амир соҳибқирон Ироқ томон йўл олди. Райда қишни ўтказиши. Шу йилнинг баҳорида у Султонияга жўнаб кетди. Сарик Одил Шоҳ Шужоънинг олдидан амир соҳибқирон ҳузурига келди. У унга илтифот кўрсатиб, Султонияни тортиқ қилди.

(124)... Амир Вали Табризга келди, султон Аҳмад ҳам Бағдоддан Табризга келди. Улар бир-бири билан қўшилдилар. Одил оғони ўзига бўйсундириш учун Султон Аҳмад амир Валини бир гуруҳ аскар билан амир Синтойнинг ёнига Ужондан Султонияга жўнатди.

Етти юз саксон еттинчи (1385—1386) йил

Амир соҳибқирон Рустамдор Кўхистонига жўнади, Амир Вали ва Рустамдор маликларининг қочиши (125).

Улуғвор одамлар сараси амир саййид Қамолиддин Сорийдан ва улуғлар зубдаси амир саййид Имод Ҳазор Жарибдан мол, пешкаш ва амир соҳибқирон исми билан зарб қилинган тангаларни жўнатдилар. Уларга илтифотлар кўрсатилиши ва [орқага] қайтишлари. Уларга мурожаат билан мактуб йўлланди: «Сиз Луқмон подшоҳнинг даъват қилишига тайёр бўлинглар, душманга қарши биргаликда чиқинглар ва бир-биринглар билан аҳил бўлинглар».

Етти юз саксон саккизинчи (1386) йил

Сарбадорлар мамлакатининг ҳокими, хўжа Нажмиддин Али Муайяд Сабзаворийнинг вафоти.

Муҳаммад сўзининг дол ҳарфида битта нуқта қўйилса, мана шу Нажмиддин хўжа Алининг ўлган йили чиқади¹.

У [сарбадорлар устидан] йигирма етти йил ҳукмронлик қилди, шундан уч йили — Домғонда ва йигирма тўрт йили — Сабзаворда (126).

Амир соҳибқирон Сабзавор ҳукмронлигига хўжа Нажмиддин Али Муайяднинг жияни хўжа Имодиддин Масъудни тайинлади².

¹ Бу сўзлар абжадда 788/1386 йилни беради.

² Хўжа Имомиддин Масъуд ҳақида яна қ: Хондамир. Дастур ғал-вузаро. ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси, инв № 55/1 93- а, 6- бетлар.

Амир соҳибқироннинг Озарбайжонга жўнаши ва Табризга келиши.

Султон Аҳмад ибн султон Увайс ибн Шайх Ҳасан ал-Житайатийнинг Бағдодга қочиши.

Султон Аҳмаднинг кетидан Қарбалога кетаётган амир Илёсхўжа ибн амир шайх Баҳодирни қўлига найза билан жароҳат етказилиши.

Амир соҳибқироннинг Табризда моли омон солиши.

Амир соҳибқирон шаъбон ойининг йигирма еттинчи (1386 йил, 23 сентябр)да Сарик амир Одилни ҳибсга олди.

Амир соҳибқирон Табриз ҳукмронлигини амир Муҳаммад Султоншоҳга берди.

Амир соҳибқирон Нахичевон тарафга жўнади, у ердан Гуржистонга. Гуржистоннинг фатҳ этилиши ва унинг қайтиши. Амир соҳибқирон Аррон Қорабоғида қишни ўтказди.

Гуржистон ҳокими Буқротнинг асирликка олинishi ва унинг мусулмонликини қабул қилиши. У тақдим этган пешкашлар ва туҳфалар орасида Давудийнинг дубулғаси ва қимматбаҳо зийнат буюмлари бор эди.

Амир Шайх Дарбандий амир соҳибқироннинг ҳузурига келди. У бой пешкаш ва нисор олиб келди ва амир соҳибқирон унга илтифот ва навозишлар кўрсатди (127).

Ғилон маликларининг бўйсунишлари. Улар амир соҳибқирон саройига пешкаш, мол ва ўз фарзандларини жўнатишди.

Етти юз саксон тўққизинчи (1387) йил

Амир соҳибқирон қишлаган жой — Аррон Қорабоғидан Гуржистон томонига жўнади.

Тўхтамишхоннинг ўзбошимчалик, ношукурлик ва бўйсунмаслик кўрсатгани ҳақида хабар олинishi.

Амирзода Амироншоҳ кўрагон ва Тўхтамишхон ора-ларндаги жанг ва Тўхтамишнинг қочиши.

Амир соҳибқирон Кўкча Тенгизга йўл олди. Малика Сароймулк хоним Самарқанддан келди ва ҳазрати олиялари подшоҳ Шоҳруҳ султон, Оллоҳ унинг подшоҳлигини абадий қилсин, ва амирзода Халил Султон баҳодирни ўзи билан олиб келди...

Илонжиқ қалъасининг қамал қилиниши, (илгари) у ерда бир гуруҳ амирлар қолдирилган эди.

Олий ҳазратлари амир соҳибқироннинг Қора Муҳам-

мад одамларига ҳужум қилиш ва Олатоғда уларни ғорат қилиши. Амир соҳибқироннинг Олатоғдан қайтиши. У Банди Моҳий орқали юриб, Ван ва Вастонга келди. Малик Иззиддин Шер Ван қалъасидан чиқиб, амир соҳибқироннинг хизматида бўлишга муяссар бўлди.

Тоҳартон элчисининг Зинжондан¹ келиши. У амир соҳибқиронга бўйсунганлигини изҳор этиб, бой лашкарлар юборди. Амир соҳибқирон Салмасга жўнаб кетди (128).

Амир соҳибқироннинг малик Иззиддин Шерга илтифотлар кўрсатиши, бутун Курдистонни унга бериб юбориши.

Урмия ва Ашнини ҳокими Татроқ амир соҳибқирон ҳузурига келди. У унинг палосини ўпишга муяссар бўлди.

Амир соҳибқирон Форс мамлакатини босиб олиш учун йўл олди. Унинг Исфаҳонга келиши. Саййид Музаффар Коший ҳазрат соҳибқироннинг олдига чиқди ва Исфаҳон шаҳрини унга топширди.

Али Кужобанинг Исфаҳонда кўтарган исёни... Бу воқеа душанба куни зулкаъда ойининг олтинчи (1387 йил. 18 ноябр) да содир бўлди.

Амир соҳибқирон амир Худойдод ва амир Икки Те-мурни манғулой билан Шерозга жўнатди. Шерозда истиқомат қилиб турган одамлар уларни ҳурмат-эътибор билан кутиб олиб, амир соҳибқиронга бўйсунганликларини ҳақида хабар юбордилар.

Амир соҳибқирон Форсга жўнади. У зулҳижжа ойининг биринчи (1387 йил, 13 декабр)да Шерозни олди.

Шоҳ Яҳъё ва унинг ўғли Султон Муҳаммад Яздан, Султон Аҳмад Кермондан, Султон Абу Исҳоқ Сиржондан келдилар.

Форс, Кермон ва Ироқнинг барча ҳокимлари олий ҳазратларининг палосини ўпишга муяссар бўлдилар. Аммо соҳибқирон ҳар бирларига алоҳида илтифот кўрсатди, Шерозни эса шоҳ Яҳъёга топширди (129).

Султон Зайн ал-Обидиннинг Шероздан Шушторга қочиши.

Амир соҳибқирон амир Усмон ибн амир Аббосга илтифотлар кўрсатди. Унга отасининг лавозимини ва қимматбаҳо тўнни ҳадя қилди.

¹ Зинжон — Каспий денгизининг шимоли-ғарбий томонида жойлашган Эрон шаҳри.

Етти юз тўқсонинчи (1388) йил

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг Форсдан қайтиши.

Ҳазрати олийлари амир саййид Журжоний, Алоаддин иноқ ва бир гуруҳ аслзода одамларнинг Шероз ва Форсдан Самарқандга кўчирилиши.

Султон Зайн ал-Обидиннинг Исфаҳондан хўжа Аслиддин Қумийга қарши юриши, уни енга олмай, қайтиб кетиши. Султон Зайн ал-Обидин ва Оғжожий ўртасида ёзишма боғланиб, биргалликда Шоҳ Мансурга қарши чиқиш қилдилар.

Амир соҳибқирон бешинчи маротаба Хоразм устига юрди. Йўлда унга Муҳаммад амирнинг иниси, амир соҳибқироннинг куёви Абулфатҳ қочиб кетганлиги ҳақида хабар қилдилар. Ҳазрат соҳибқироннинг амри фармони билан уни топиб, амир соҳибқирон ҳузурига олиб келдилар. [Амир соҳибқирон] қочишнинг босинин сўриштирди. У жавоб қилди: «Қўзғолон кўтариб, қочиб кетган менинг иним Муҳаммад амир ўзининг ҳузурига чақирди». Уни ҳибсга олдилар. Шундан кейин, амирзода Умаршайх Баҳодир қочиб кетган Муҳаммад амир билан жанг қилди, лекин уни тутиб ололмадилар, деган хабар келди...

Амир соҳибқирон Хоразмга келди. Яна бир бор босиб олган (130) Хоразмдан Тўхтамишхон аскарларининг қочиши...

Амир соҳибқирон Тўхтамишхон билан жанг қилиш учун Дашти қипчоққа жўнаб кетди. Жангдан сўнг Тўхтамишхон қочиб кетди, Айди Берди эса асирликка олинди, лекин амир соҳибқирон уни авф этди.

Етти юз тўқсон биринчи (1388—1389) йил

(131)... Амир соҳибқироннинг Тўхтамишхон билан қилган жангидан сўнг Самарқандга қайтиши. Амир соҳибқирон яна бир марта Тўхтамишхон билан жанг қилгани жўнади. Тугмак аскарларининг ўғрилиқ, хонавайрон ва талаш қилиниши. Ушбу воқеа ҳақида байт айтилган¹.

Шу йилнинг баҳорида аскарлар манғулойдаги амирзода Умаршайх Баҳодирнинг Анқа тўра билан қилган жанги.

¹ Биз уни тушириб қолдирдик.

Амир соҳибқирон ва Тўхтамишхон ўртасидаги уруш ва Тўхтамишнинг қочниши. Амир соҳибқироннинг Самарқандга қайтиши.

Улуғ амир Сулаймоншоҳ баҳодир ибн амир Давуд дуғлотнинг амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг қизи Султонбахт бегим билан унаштирилиши.

Етти юз тўқсон иккинчи (1389—1390) йил

(132) Амир соҳибқирон Оқёр¹ мавзенда ўтказган катта қурултой.

Амирзода Умаршайх баҳодирнинг Севинч Қутлуғ оғога уйланиши.

Амирзода Амироншоҳ кўрагоннинг амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг олдидан қайтиб келиши. Унинг Хуросонга келиши.

Амир соҳибқирон амир Сулаймоншоҳ, Худойдод Ҳусайний, Шамсиддин Аббос, Усмон (ибн) амир Аббос ва бир гуруҳ амирларни йигирма минг аскар билан Жета устига юборди. Ҳазрат соҳибқироннинг қиш ўтказиши. Амир соҳибқироннинг бетоб бўлиб қолиши, Оллоҳ, унинг исми равшан бўлсин, унга сиҳатлик ҳадя қилди (133).

Етти юз тўқсон учинчи (1390—1391) йил

Амир соҳибқирон Хоразмни ободонлаштириш учун амир Мусиқони жўнатди. Мусиқо (Хоразмни) обод қилди.

Амир соҳибқирон олий ҳазратлари Шоҳруҳ султон, Оллоҳ подшоҳлигини абадий қилсин, ва амирзода Жаҳонгирнинг ўғли Амирзода Пирмуҳаммадни Тошкентдан Самарқандга ҳукмронлик қилиш учун жўнатди.

Амир соҳибқирон Тўхтамишхон билан уруш қилгани баҳорда Тошкентдан Дашти қипчоққа юзланди. Тўхтамишхон мағлубиятга учради, ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари эса соғ-саломат, катта ўлжа билан Тошкентга қайтиб келди.

Амир соҳибқирон амирзода Амироншоҳ кўрагонга Тошкентдан унга топширилган Хуросонга жўнашга руҳсат берди.

Маҳмуд Ҳалҳолий ва шайх Хожин Султониядан келдилар. Маҳмуд Ҳалҳолий ва шайх Хожиларнинг Табриз ҳокими Олтун билан қилган жанглари. Олтун мағлубиятга учраб, Илончиққа қараб кетди. Маҳмуд Ҳалҳо-

¹ Кеш (Шаҳрисабз) га қарашли мавзе.

лий Табризда олти ой ҳукмронлик қилди, сунг Ҳалҳолга
жўнаб кетди. Табризда эса малик Иззаддинни қолдирди.
Қора Юсуф туркман Хой томондан Табризга келди...
(134) Табризда эса Сотилмиш ва Халил исмли (одам-
ларни) ҳоким қилиб қолдирди. Уша Халил қози шайх
Али мадрасаси ёнида қалъа қуради.

Етти юз тўқсон тўртинчи (1391—1392) йил

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон Тошкентдан Самарқандга келди.

Амир соҳибқирон Зобул ва Кобул мулклари ҳукм-
ронлигини Жаҳонгир ибн ҳазрат амир соҳибқироннинг
ўғли амирзода Пирмуҳаммадга топширди.

Амир соҳибқирон Табаристон томон йўл олди. У Аст-
рободдан ўтиб, Сорига етди, Сори ҳокими саййид Камо-
лиддинни Хоразмга кўчирди. Саййид Камолиддиннинг
ўғиллари саййид Муртазо ва саййид Абдуллони Тош-
кентга жўнатди.

Сори ҳокимлигининг амир Жамшид Корун Қоиний
Кўхистонийга тақдим этилиши. Хуррам Озарбайжонни
босиб олганидан кейин, Оқжаки ва шайх Ҳожи уни
ўлдиришди. Оқжаки Ажам Ироқида беш йил ҳукмрон-
лик қилди.

Етти юз тўқсон бешинчи (1392—1393) йил

(135) Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон Самар-
қанддан ўзи қишлаган Шосфонга олий ҳазратлари
Шоҳруҳ Баҳодирхонни, Оллоҳ унинг подшоҳлигини аба-
дий қилсин, ва унинг карвонини чақириб олди. У етиб
келди. Амир соҳибқирон Сафед қалъасини олиш учун
Форсга жўнаб кетди. У қалъани малик Шамсиддин Му-
ҳаммад (ибн) малик Иззиддин Ҳиратрудий Ғурийга
бериб юборди.

Амир шайх Али юқорида тилга олинган қалъада
урушда ҳалок бўлди.

Шоҳ Шужоънинг ўғли Шиблининг амир соҳибқирон
хузурига келиши.

Амир соҳибқирон тарафидан Шерознинг иккинчи ма-
ротаба фатҳ этилиши.

Мақхул бўлган шоҳ Шужоънинг ўғиллари — Шиб-
ли ва Зайн ал-Обидиннинг кўчирилиши. Шибли шоҳ
Шужоъ кўзига нил тортди, Зайн ал-Обидинни эса Шоҳ
Мансур кўр қилди. Уларни Самарқандга жўнатишди.

Амир соҳибқирон Озарбайжон ва Бағдодга жунаб кетди. Қора Муҳаммад Туркманнинг қочиши.

Амир соҳибқирон тарафидан Бағдоднинг фатҳ этилиши. Султон Аҳмад ибн Султон Увайс ибн амир Шайх Ҳасан ал-Житоятийнинг қочиши. Амир Усмон (ибн) амир Аббос ва бир гуруҳ амирлар султон Аҳмаднинг кетидан тушдилар. Улар унинг хотинини, Алоуддавла (исмли) ўғлини мол-мулкига эга бўлиб, олий ҳазратлари амир соҳибқирон ҳузурига олиб келдилар. У эса бир қисм одам билан Бағдоддан жунаб кетди.

Амир соҳибқирон тарафидан хўжа Абдалқодир гуянданинг Бағдоддан Самарқандга кўчирилиши.

Рабиъ ал-аввал (ойининг) биринчи куни (1393 йил, 15 январ) да вабо касалидан Оқжоқий вафот этди. У Озарбайжон ва Табризда беш йил ҳукмронлик қилди.

Ортуқшоҳ Оқжоқийнинг ўрнини эгаллади. Худди шу пайтда, унинг тахтга ўтиришидан ўн икки кундан кейин, амир соҳибқирон аскарлари етиб келди ва шу билан унинг ҳукмронлиги тугади.

Етти юз тўқсон олтинчи (1393—1394) йил

(137) Улуғ султон Шоҳруҳ баҳодирхон ибн амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон, Оллоҳ унинг ҳукмронлигини абадий қилсин, ўғли маҳдумзода Муҳаммад Тарағой Улуғбек кўрагоннинг туғилиши.

Амир соҳибқирон Такрит қалъасини фатҳ этди.

Амирзода Умаршайх баҳодир ибн амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг якшанба куни жумод ул-аввал (ойининг) ўн тўққизинчиси (1394 йил, 22 март) да Бағдод атрофида жойлашган Ҳармату қалъасида ўлдирилганлиги ҳақида хабар олинди.

Амир соҳибқирон Форс мулкини марҳум амирзода Умаршайх баҳодирнинг ўғли амирзода Пирмуҳаммадга топширди.

Амир соҳибқирон томонидан Имод ва Авник қалъаларининг фатҳ этилиши.

Қора Муҳаммад туркманнинг ўғли Мисрнинг амир соҳибқирон томонидан кўчирилиши ва унинг Самарқандга жунаб кетиши.

Амир соҳибқирон Арзинжон ва унинг ноҳиялари ҳокимлигини Таҳортанга топшириб, илтифот кўрсатди.

Улуғ подшоҳ Шоҳруҳ баҳодирхоннинг, Оллоҳ унинг подшоҳлигини абадий қилсин, ўғли амирзода, художўй Иброҳим султоннинг туғилиши.

Етти юз тўқсон еттинчи (1394—1395) йил

(138)... Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон Тўхтамишхон билан урушмоқ учун Дашти қипчоққа жўнаб кетди. Уша урушда Тўхтамишхон мағлубиятга учради...

Амир соҳибқирон Элбурзкўх томон йўл олди ва унинг қалъаларини ишғол қилди.

Амир соҳибқирон Симснм улуси ва тоғларда жойлашган қалъаларни забт этди.

Сарой ва Ҳожини Тархоннинг амир соҳибқирон томонидан эгалланиши.

Етти юз тўқсон саккизинчи (1395—1396) йил

(139) Амир соҳибқироннинг Сарой ва Ҳожини Тархондан қайтиши.

Амирзода Амироншоҳ кўрагон Хуросонда ҳукмронлик қилишни тарк этиб, Озарбайжон ҳокими бўлсин, амирзода Умаршайх баҳодир ва амир Жаҳоншоҳ ибн амир Жақунинг ўғли амирзода Рустам эса у билан бирга келишсин деган амир соҳибқироннинг буйруғи.

Амирзода Амироншоҳнинг кўчи Ҳиротдан Озарбайжонга жўнатилади.

Илгарин амир соҳибқирон (буйруғи билан) қамалган Мордин ҳокими Исонинг ҳибсдан озод қилиниши ва Мордин ҳокимлигининг унга топширилиши.

Амирзода Жаҳонгирнинг ўғли амирзода Муҳаммад Султонни амир соҳибқирон Ҳурмуз ва Шероз томонига жўнатди. Амир соҳибқирон Озарбайжондан Самарқандга қайтиб келди. Райнинг Арадониди у ўз қарвонига этиб олди.

Амир соҳибқирон Султонияда Аҳн Эроншоҳ Санжарийни қолдирди. Лекин у Султонияни ташлаб, амир соҳибқирон кетиданоқ жўнади ва йўлда унинг лашкарига келиб қўшилди (140).

Етти юз тўқсон тўққизинчи (1396—1397) йил

Амир соҳибқироннинг Самарқандда Боғи Шамол¹ қасрини қурдириши.

Улуғ Султон, Араб ва Ажам ҳукмдорлари шоҳи, Шоҳруҳ баҳодир султоннинг, Оллоҳ ҳукмронлигини абадий қилсин, ўғли олий ҳазратлари султонзода, художўй

¹ Боғи Шамол — Темурнинг боғи. У Боғи Шамол деб ҳам аталади. Шу ном енгил хилдаги харобалар, деворлар ва яқин жойлашган қишлоқ атрофида оқадиган ариқнинг номида сақланиб қолган.

Ғиёсиддин Бойсункор баҳодирхон жума кечаси, зулҳиж-жа ойининг йигирма биринчиси (1397 йил, 15 сентябр) да туғилди.

Хуросон мамлакати ва унинг ноҳияларини амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг улуғ фарзанди Шоҳруҳ баҳодирхонга, Оллоҳ унинг ҳукмронлигини абадий қилсин, топшириши. Олий ҳазратлари ғоят бахтли соатда қутли қадам билан Хуросонга етиб келди.

Озарбайжонда амир соҳибқирон ҳузурига Хонзода (бегим)нинг келиши. У Амироншоҳ кўрагон ва унинг ноибларидан шикоят қилди.

Амирзода Искандарнинг Самарқанд Кониғилида Бекачи султонга уйланиши. (Шу муносабат билан тўй) маросимлари.

Самарқанднинг Кониғилида амир соҳибқирон боғ барпо этишин буюрди. Боғнинг қурилиши.

Саккиз юзинчи (1397—1398) йил

(141) Олий ҳазратлари амир соҳибқироннинг Хиёрхўжагоннинг қизи Тўкал хонимга уйланиши муносабати билан Кониғилда берилган катта тўй¹.

Амир соҳибқирон амирзода Муҳаммад Султонни Мўғул (истон) ҳудудига жўнатди. Ашпара қалъасининг қурилиши.

Самарқанд — Кеш йўлида амир соҳибқирон тарафидан Тахти қорачада боғ қурилиши.

Олий ҳазратлари ҳоқон Шоҳруҳ баҳодирхон, Оллоҳ ҳукмронлигини абадий қилсин, амир соҳибқиронни кўриб келиш учун Астрободдан Кешга келди.

Амир соҳибқирон Кўхи Сулаймон афғонларига ҳужум қилди ва афғонлар вайрон қилган Абрбоб қалъасини тиклади.

Амир соҳибқирон Синд дарёсидан ўтиб, Уча ва Мултонни ишғол қилди.

Амир соҳибқироннинг Маллу(хон) ва Саранг билан жанг қилиши. Улар султон Ферузшоҳнинг қариндошларидан бирини тахтга ўтқазиб, ўзлари ҳукмронлик қилар эдилар. Маллу ва Сарангнинг қочиши. Амир соҳибқирон Катурга жўнади ва уни фатҳ этди.

Амир соҳибқирон Қандаҳорга келди, у ердан яна Ҳиндистонга қайтди.

¹ Ушбу тўй Боғи Дилкушода ўтган.

Саккиз юз биринчи (1398—1399) йил

Амир соҳибқирон яна Ҳиндистонга жўнади. Унинг Нағз қалъасига келиши ва уни забт этиши. Амир соҳибқирон шоҳ Али Фароҳийни беш юз нафар пиёда аскарлари билан мазкур қалъада қолдирди (142).

Кашмир ҳокимининг элчиси Искандаршоҳ бўйсунганлигини изҳор этиш учун Синд дарёсининг бўйига, амир соҳибқирон ҳузурига келди.

Амир соҳибқирон Жуд тоғига жўнади. Тоғ этагида истиқомат қилиб турган одамлар унга бўйсуниб, тўхфалар ва нисор олиб келдилар.

Амир соҳибқирон Тулумби, Дибалпур, Ажудон ва унинг атрофларига жўнади ва уларни забт этди.

Амир соҳибқирон тарафидан С. р. с. ти¹ Фатҳобод, Аҳруни ва Тўхна шаҳарларининг фатҳ этилиши.

Амир соҳибқироннинг Деҳли атрофларида Султон Маҳмудхон ва Маллухон билан (қилган) жанги. Улар қочдилар ва Деҳли қалъасида мустаҳкамландилар.

Амир соҳибқирон Деҳли шаҳарини камал қилди ва тез фурсатда уни эгаллади. Султон Маҳмуд ва Маллухон Деҳлини ташлаб қочдилар.

Амир соҳибқирон Ганг (дарёси тарафига) жўнади²...

Ҳуму ва Манунинг забт этилиши. Ҳуму ҳокими ва у билан бирга бўлган гербларнинг (асирликка) олинishi. Ҳуму ҳокими мусулмонликни қабул қилди.

Кўкар ва Лоҳуварнинг забт этилиши.

Амир соҳибқироннинг Ҳиндистондан қайтиши. Ражаб ойининг биринчи куни (1399 йил, 9 март) у Синд дарёсидан ўтди; мазкур ражаб ойининг йигирма биринчиси (1399, 29 март) да Амуйа дарёсидан ҳам ўтди.

Амир соҳибқирон Самарқандда ўйлаб қўйган жомеъ масжидининг қурилиши. Қурилиш якшанба куни муқаддас рамазон ойининг тўртинчиси (1399 йил, 10 май) да [бошланган] — (143).

Амир соҳибқироннинг амр-фармонига биноан шаввол ойининг охири (1399 йил, июлнинг боши)да Ҳиротда олий ҳазратлари ҳоқон халифалик посбони Шоҳруҳ сул-

¹ Ушбу воқеалар ҳақида яна қаранг: Гияс ад-Дин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Перевод с перс, предисловие и примечания А. А. Семенова. М., 1969. 134—139-бетлар.

² Суали тоғининг ёнида содир бўлган воқеалар ҳақида яна қаранг: ўша асар, 153—163-бетлар.

тон, Оллоҳ унинг ҳукмронлигини абадий қилсин, учун Боғи Шаҳр қасри¹ қурилишининг бошланиши. [Қурилишга] Милкат тавочи доруға ва саркор қилиб тайинланган эди.

Саккиз юз иккинчи (1399—1400) йил

Амир соҳибқирон Озарбайжон томон жўнади. Амир соҳибқирон Султонияга келди. Амирзода Амироншоҳ кўрагондан ранжиди. Нодимлари мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Кўҳакий Кўҳистоний, устод Қутбиддин Найи, устод Ҳабиб Уди, устод Ардашер Чанги, Абдалмўмин гуянда ва ҳўжа Яҳё Наррадни жазога буюрди.

Амир соҳибқирон Гуржистон фатҳи учун жўнади. Гургеннинг қочиши ва Жонибек гуржийнинг ҳам қочиши. Гуржийларнинг қочиши, гуржийлар қўлида асирликда турган мусулмонларнинг озод қилиниши (144).

Саккиз юз учинчи (1400—1401) йил

Амир соҳибқирон Шом мулкини бўйсундириш учун юриш бошлади. Унинг Сивасга келиши ва Сивасни эгаллаши.

Ҳазрати олий амир соҳибқирон олий ҳазрат ҳоқон Шоҳруҳ султонни, Оллоҳ унинг ҳукмронлигини абадий қилсин, Убулистон, Малатия, Қаҳна ва Баҳоснига жўнатди.

Амир соҳибқирон Антаб шаҳарини қамал қилди. Сулҳ тузилиши. Ҳалеб, Хомн, Хумис, Баалбек ва Дамашқ шаҳарларининг фатҳ этилиши.

Олий ҳазратлари амир соҳибқироннинг Шомдан қайтиши.

Амир соҳибқирон Мординга келди. Қора Усмонга илтифот кўрсатиб, унга шарафли чопон тақдим этди.

Амир соҳибқирон султон Ҳасан Қайфага ўша мулкни топшириб ва қимматбаҳо чопон тақдим этиб, илтифот кўрсатди.

Амир соҳибқироннинг Арзирум султон Тахартанга шарафли чопон туҳфа қилиши ва уни ўз мулкига таъинлаши.

Бахтли нўён Жалолиддин Ферузшоҳ, сояси абадий

¹ Салжуқийлар давридаги Сивас ҳақида қаранг: Рашид ад-Дин. Переписка. Перевод, введение и комментарий А. И. Фалиной, М., 1971. 396—397- бетлар.

бўлсин, ва амир шайх Муҳаммад доруғанинг узоқ вақт қамал қилингандан сўнг, Илончиқ қалъасини забт этди. Мазкур қалъа кутволи — Оғулниҳийнинг ҳибсга олиниши.

Бағдодда хўжа Саъдаддин Маъсуд Симнонийнинг камон ўқи билан ўлдирилиши (145).

Яқшанба кун, зулқаъда ойининг йиғирма еттинчиси (1401 йил, 9 июл) да Бағдоднинг фатҳ этилиши.

Амир соҳибқироннинг Бағдоддан қайтиши ва Табризга келиши.

Улуғ амир Оқбуқо баҳодирнинг Ҳиротда, Қоҳдестон яйловида вафот этиши. Жасадни вақтинча Ғозургоҳда дафн этишди, кейинроқ Шаҳрисабзга олиб келишди, унинг қабри ўша ерда.

Саккиз юз тўртинчи (1401—1402) йил

Амир соҳибқирон хўжа Шамсиддин Муҳаммад ибн хўжа Али ибн хўжа Низомиддин Яҳё Семнонийни вазири қилиб, Хуросонга жўнатди. Унинг Ҳиротга келиши.

Амир соҳибқироннинг Аррон Қорабоғида қишлаши.

Иззатли ҳоқон Шоҳруҳ Баҳодирхоннинг, Оллоҳ ҳукмронлигини абадий қилсин, жума кун, рамазон ойининг йиғирма тўртинчиси (1402 йил, 27 апрел) да ўғли маҳдумзода Ғиёсиддин Муҳаммад Жуқийнинг туғилиши.

Дорул фатҳ (Бағдод) қурилишининг тугатилиши. Ғиёсиддин Солор Семноний уни амир соҳибқирон Язд молини йиғишга юборган пайтида қурди. Ҳисоб-китоб қилинаётган пайтда (бу ҳақда) амир соҳибқирон олий ҳазратларига етказишди.

Амир соҳибқирон Рум сари жўнади. Тартум қалъаси, Кемаҳ қалъаси, Ҳарук қалъаси, Қайсария¹, Ангурия ва Қора шаҳарнинг ишғол қилиши.

Амир соҳибқироннинг Йилдирим Боязид² билан жанг қилиши. Султон Маҳмудхон тарафидин Йилдирим Боязиднинг асирга олиниши, Рум аскарларининг маглубиятга учрашлари.

Амирзода Муҳаммад Султон амир соҳибқироннинг буйруғи билан Бурсага жўнаб кетди.

¹ Қайсария — Кичик Осиё яриморонининг марказий қисмида жойлашган Рум вилоятининг катта шаҳри (Рашид-ад-Дин. Переписка, 396—397- бетлар).

² Йилдирим Боязид — Йилдирим лақаби билан машҳур бўлган усмонийлар султони Боязид I (1389—1402).

Амир соҳибқирон амирзода султон Ҳусайн, амирзода Искандар ва амир Сулаймоншоҳларни Қўния, Оқшаҳар, Қора Ҳисор, Алония ва Адолияга жўнатди.

Амир соҳибқирон Қутоҳия шаҳри томон йўл олди.

Амир соҳибқирон қутоҳиялик муқаддас шайх Шамсиддин Муҳаммад Жазорийни (Самарқандга) кўчиртирди.

Саккиз юз бешинчи (1402—1403) йил

Бадриддин Муҳаммад ибн шайх Шамсиддин Муҳаммад Жазорий муҳаддисни амир соҳибқирон Румнинг Қутоҳиясидан Мисрга элчи қилиб жўнатган эди.

Амир соҳибқирон хонлик мансабига ўтқизган Султон Маҳмудхоннинг вафот этиши.

Амир соҳибқирон тарафидан мусулмон Измири билан ғайри динлар Измирининг ишғол этилиши. Гербларни кўчиртириб, амир соҳибқирон мусулмонларга зўр илтифот кўрсатди.

Абдалжаббор садрнинг вафот топиши.

Амир соҳибқиронда асирликда турган Рум подшоҳи Йилдирим Боязид (147) пайшанба куни шаъбон ойининг ўн тўртинчиси (1403 йил, 9 март) да вафот этди.

Амир соҳибқироннинг ўғли Жаҳонгир баҳодир фарзанди амирзода Муҳаммад Султон баҳодир душанба куни шаъбон ойининг ўн саккизинчиси (1403 йил, 13 март) да вафот этди...

Амир соҳибқирон тарафидан (қора) татарларнинг (Румдан) кўчирилиши. Уларни Мовароуннаҳрга элтиш учун қўшинларга тақсимланди. Уларнинг баъзилари йўлда қочдилар, баъзилари Мовароуннаҳрга етиб бордилар.

Хўжа Муғисиддин Муҳаммад ибн хўжа Шихобиддин Абдуллоҳ Фаранхудийнинг вафоти.

Саккиз юз олтинчи (1403—1404) йил

Амир соҳибқирон Гуржистоннинг асосий қалъаларидан бири Картин қалъасини фатҳ этди ва уни Бўрон подшоҳга тақдим этди.

Соҳибқироннинг Арманистон ва Гуржистонга юриши.

Шайхлар шайхи Жалолиддин Маҳмуд Занги Ажам Қаландорий Кирмон ҳазратларининг ўрду томон келаётганда вафот топиши. У машҳур Девон ва «Жуш ва хуруш» номли маснавий муаллифи эди. Асарларида у амир

соҳибқирон билан (боғлиқ) баъзи бир воқеаларни, улар содир этган саналарни тавсифлаган.

Амир соҳибқирон тарафидан Байлокон шаҳрининг қурилиши ва Барлос канални қаздириши (148). Унинг суви Байлоконгача оқиб келади.

Амир соҳибқироннинг буйруғи билан Қутбиддин садрининг тутиб келиниши. У Шероз ҳокими бўла туриб, халққа зулм қилар эди. Амир соҳибқирон (Қутбиддин садр) кўрсатган зулмларни йўқотиш учун Шерозга одам юборди.

Паҳлавон Искандар Шайхийнинг қўзғолон кўтариши.

Амир соҳибқироннинг Кемоҳ қалъасини амир Аббоснинг қариндоши, кейинчалик Шамсиддин Кемоҳий номи билан машҳур бўлган Шамсиддинга инъом этиши.

Олий ҳазратлари амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг Озарбайжондан ўз давлати маркази Самарқандга жўнаб кетиши.

Саккиз юз еттинчи (1404—1405) йил

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон муҳаррам ойининг биринчи куни (1404 йил, 10 июл) да Нишопурга келди. (У ерда) Озарбайжондан қайтиб келаётганда (Ҳиротдан чиқиб), Олий ҳазратлари ҳоқон Шоҳруҳ султон, Оллоҳ унинг ҳукмронлигини абадий қилсин, Хўжа Шамсиддин Муҳаммад Семноний ва Ҳиротнинг аслзодалари Олий ҳазратлари амир соҳибқироннинг палосини ўпишга (муяссар бўлгани) жўнадилар.

Амир соҳибқирон хўжа Фаҳриддин Аҳмад Тусий ва Аҳмад ибн Шайх (149) Ҳасанни Ҳиротни фавқулодда вакиллари этиб тайинлади. (Хўжа Фаҳриддин Аҳмад Тусийнинг) Ҳиротга келиши. У Боғи Зағондан улуғ ҳоқон (Шоҳруҳ) хизматидан қайтиб келиб, Олий ҳазратлари ҳоқон (Шоҳруҳ ҳузурида) девонбеги бўлган.

Зикр қилинган хўжа Фаҳриддин Аҳмад Тусийнинг (Хуросондан) қайтиб келиши. Бу шундай бўлган: Хўжа Аҳмад Хуросонда истиқомат қилиб турган одамларни талон-торож қилиш ва унинг зиммасига топширилган муфрада вазифасини бажариш билан овора бўлган пайтида, улуғлар зубдаси Иззаддин саййид Зайн ал-Обидин ибн амир саййид Низомиддин ал-Жунобадий ал-Қўхистоний Табриздан келди ва Олий ҳазратлари амир соҳибқирон тарафига йўл олди. Хўжа Аҳмад ва зикр этилган

улуғлар зубдаси Саййид Низомиддин орасида азалдан низо бор эди. Йўлда бўла туриб, у хўжа Аҳмадга мактуб ёзди. Унда ушбу байт эслатилган эди:

Сенинг кўзларинг ишва билан одамлар хонадонини қоронғиллигга айлантирди.

Ичкилик машаққатига берилмаслик учун майбозликни йўқ қилгин, сенинг шундай ҳам қайфинг ошган (150).

Хўжа Аҳмад (Иззаддин Саййид Зайн ал-Обидин) амир соҳибқиронга хизмат қилишга жўнагани ҳақида эшитгач, ўзи ҳам зудлик билан унинг ҳузурига жўнади. Ушбу байт Хуросонда истиқомат қилиб турган одамларга ва айниқса Ҳирот аҳолисига кўп яхши натижалар олиб келди. Хўжа Аҳмад Самарқандга, амир соҳибқирон ҳузурига келиб, Хуросонда адо этилган вазифалари ва ишлари ҳақида унга айтиб берди ва кўчириш лозим бўлган баъзи одамларни кўрсатиб берди.

Амир соҳибқирон буйруғ чиқарди, унга биноан (қўйидагилар) кўчирилдилар:

биринчи — хўжа Носириддин Лутфаллоҳ хўжа Араб Хировий ва унинг отаси Ҳофиз Маҳмуд; иккинчи — хўжа Тожиддин Туний ва унинг ўғли хўжа Маҳмуд; учинчи — хўжа Қавомиддин шайх Муҳаммад Хавофий ва унинг иниси хўжа Садриддин Ҳамид; тўртинчи — хўжа Иззиддин Маймуншоҳ ал-Боҳарзий ва унинг ўғли хўжа Алоуддин; бешинчи — хўжа Ғиёсиддин ибн хўжа Носириддин Насруллоҳ ибн хўжа Фаҳриддин хўжа Шиҳоб; олтинчи — Жалолиддин Маҳмуд ибн хўжа Абдуллоҳ ибн хўжа Шиҳобиддин ва унинг инилари хўжа Муҳаммад ва хўжа Муборак; еттинчи — хўжа Али (ибн) хўжа Фаҳриддин Шиҳоб; саккизинчи — хўжа Сулаймон ибн хўжа Хисом Фушонжий; тўққизинчи — хўжа Ҳожи (ибн) Абдуллоҳ Муҳаммад хўжа; ўнинчи — хўжа Муҳаммад Масъуд Кофи Боҳарзий ва хўжа Низом Шукр Нишопурий; ўн биринчи — Паҳлавон Ҳожи Завоний, Ҳирот асос (қоровул) ларининг бошлиғи, унинг иниси Абдуллоҳ Муҳаммад хўжа ва асосларнинг баъзилари; ўн иккинчи — кадхударнинг¹ баъзилари ва Ҳиротнинг аслзодалари.

Бу одамларни Ашпора ва Сабронга олиб боришлари топширилди. Кўчиришни элчилар зиммасига юкладилар.

(151)... Имомларнинг шон-шарафни мавлоно Жалолиддин Маҳмуд ал-Ҳаллож ал-Воъиз ал-Хировийнинг

¹ Кадхудо — кўп маъноли атама. Дастлабки маъноси — онла бошлиғи, қишлоқ ёки шаҳар аҳли бошлиғи, қабила бошлиғи ва ҳ.

вафоти Ҳиротда зулқаъда ойининг ўн еттинчиси (1405 йил, 17 май)да (содир бўлди). У Ҳиротнинг Ҳиёбонда дафн этилган. У яхши хутбалар ўқир эди, уларга жуда кўп одамлар йиғилар эди. Уни амир соҳибқироннинг амрига биноан кўчирдилар, ўша ерда — Самарқандда у ожиз бўлиб қолди. Шу ҳолда бошқа хутба ўқимаслик шарти билан (Ҳиротга) қайтишга рухсат олди. Ўша йили у вафот этди.

Амир соҳибқирон Рум ва Шомга қилган юришиндан муҳаррам ойининг ўнинчиси (1404 йил, 19 июл)да Самарқадга қайтиб келди. Шу кунларда баъзи шахзодаларни уйлантириши муносабати билан амир соҳибқирон Конигилда уюштирган тўйю томошалар.

Амир соҳибқироннинг Жомеъ масжиди¹ қурилишини кўриб чиқиши, унда исрофгарчилик ва ахлоқсизликка (бу ҳақда унга баъзи шахслар етказишди) йўл қўйилганлиги оқибатида (вазирлари) хўжа Маҳмуд Довуд ва Муҳаммад Желддан ғазабланиши.

Темур хўжа ибн амир Оқбуқонинг амир соҳибқирон буйруғига биноан ҳибсга олинди. Уни Муғул (истон) чегарасига — Иссиқкўлга жўнатишди.

Амир соҳибқирон жумод ул-аввол (1404 йил, 27 ноябр)да Хитой юришига жўнади. У Ўтрорга қарашли Оқсулот мавзеида тўхтади, у ерда йиғирма саккиз кун бўлди. Ўз амирлари ва хизматкорларининг катта қисмини улар у ерда қишни ўтказиб, ўзларини, отларини боқиб келишлари учун Тошкентга жўнатди.

Шундай қилиб, (152) амир шайх Нуриддин, амир Шоҳмалик ва амир хўжа Юсуфдан ташқари Олий ўрдуда ҳеч ким қолмаган эди.

Амир соҳибқирон пайшанба куни жумод ул-охир ойининг йиғирма биринчиси (1404 йил, 15 декабр)да Оқсулотдан Ўтрорга жўнади. Душанба куни, ражаб ойининг еттинчиси (1405 йил, 9 январ)да у Ўтрор шаҳарида тўхталди ва у ерда қирқ кун соғ-саломат юрди, пайшанба куни, шаъбон ойининг тўртинчиси (1405 йил, 5 феврал)да нард ва шатранж ўйинларини (бошқа) ўйнамасликка аҳд қилди.

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг бетоблиги ва олий ҳазратларининг муқаддас шаъбон ойининг ўн еттинчиси (1405 йил, 18 феврал)да Ўтрор мавзеида

¹ Ҳозир у Бибихоним масжиди номи билан машҳурдир.

вафот этиши. Унинг ёши, Оллоҳ унинг нурини оширсин, қуёш йили ҳисобида етмишинчи йилда тугади.

Шайх Темур қавчин шаъбон ойининг йигирма саккизинчи (1405 йил, 1 март)да Ҳиротга келиб, амир соҳибқирон билан содир бўлган воқеа тўғрисида хабар қилди. Уни Олий ҳазратлари ҳоқон Шоҳруҳ баҳодир султон ҳузурига, Оллоҳ унинг ҳукмронлигини абадий қилсин, улуғ амирлар — шайх Нуриддин билан амир Шоҳмалик жунатган эдилар.

Ҳиротдан кучирилиб юборилган одамларнинг қайтиб кетиши. Улар амир соҳибқироннинг вафоти ҳақида хабар олишлари биланоқ (Ҳиротга қайтиб) келдилар.

Ҳиротнинг Ихтиёриддин қалъаси қутволи Милкот тавочининг Ҳиротда вафот топиши. У амир соҳибқирон вафот этишидан илгари тўсатдан қазо қилди.

Араб ва Ажам халқларининг улуғ ҳокими буюк амир — Амир Темур кўрагоннинг ўғли (153) Шоҳруҳ баҳодирхоннинг Хуросон тахтига ўтириши, Парвардигори олам Оллоҳ унинг Эрон ва Ироқ ҳукмронлигини абадий қилсин.

Амирзода Амироншоҳ кўрагоннинг ўғли амирзода Халил Султоннинг Самарқанд тахтига ўтириши. Чоршанба куни, рамазон ойининг ўн олтинчиси (1405 йил, 18 март)да у Самарқанд шаҳарига кириб, Арки Олийни эгаллади.

Олий ҳазратлари ҳоқон [саид]нинг амрига биноан Ҳирот шаҳри, унинг дарвозалари, миноралари ва деворларининг тикланиши...

Амир соҳибқироннинг, у вафот топган куни, авлодлари қуйидаги тартибда: ўғил ва набиралари (жамий) ўттиз олтига.

Марҳум амирзода Жаҳонгир баҳодир авлодидан — ўн битга.

Амирзода Муҳаммад Султон баҳодир авлодидан — учта. Амирзода Жаҳонгир тўққиз ёшда. Амирзода Саъд Ваққос олти ёшда. Амирзода Яҳёё беш ёшда.

Амирзода Жаҳонгир баҳодирнинг ўғли амирзода Пирмуҳаммаддан еттида. Қайдуга тўққиз ёш, Холидга олти ёш, Будонжир, Саъд Ваққос, Санжар, Қайсар, Жаҳонгир.

(154) Умаршайх баҳодир авлодидан эса тўққизта ўғил ва набира. Амирзода Пирмуҳаммад ибн Умаршайх баҳодир бир ўғли билан Умаршайх исмли [ўғли-

га] етти ёш. Рустам ибн Умаршайх баҳодир икки ўғли билан: Усмонга — олти ёш ва султон Алига бир ёш.

Искандар ибн Умаршайх баҳодирга — йигирма бир ёш. Аҳмад ибн Умаршайх баҳодирга — ўн саккиз ёш. Сиди Аҳмад ибн Умаршайх баҳодирга — ўн беш ёш. Бойқаро ибн Умар баҳодирга — ўн икки ёш.

Амирзода Амироншоҳ кўрагон авлодларидан етти ўғил ва (икки) набира қолган. Абубакр ибн Амироншоҳ — йигирма уч ёшда. Унинг икки ўғли бор эди. Элангирга — тўққиз ёш ва Усмон Жадиға — тўрт ёш. Умар ибн Амироншоҳ баҳодирга — йигирма икки ёш. Халил Султон ибн Амироншоҳ баҳодирга — йигирма бир ёш. Ийжил ибн Амироншоҳ баҳодир ва Суюрғатмиш ибн Амироншоҳ баҳодир.

Улуғ султон, ҳурматли ҳоқон Шоҳруҳ баҳодирхон, Парвардигорни олам ҳукмронлигини абадий қилсин, авлодларидан етти (киши): маҳдумзода Улуғбек кўрагон — ўн бир ёшда. Иброҳим султон баҳодир — ўн бир ёшда, Байсунғур баҳодирга — саккиз ёш, Суюрғатмиш баҳодирга — саккиз ёш. Муҳаммад Жўқий баҳодирга — уч ёш, Жон ўғлонга — икки ёш, Муҳаммад Ярдига — бир ёш.

810 (1407—1408) йил

(176)... Балхдаги Ҳисори Ҳиндувонни тиклаш ҳусусида олий ҳазратлари ҳоқон (Шоҳруҳ)нинг буйруғи¹.

(180)... Амир соҳибқирон вафоти муносабати билан таъзия билдириш учун юборилган хитой элчиларининг етиб келиши. Уларга илтифотлар кўрсатилиб, кетишига рухсат берилди.

814 (1411—1412) йил

(205) ... Маҳдумзода [Улуғбек] ва Самарқанднинг аслзодалари Кашка номли мавзеда олий ҳазратлари Шоҳруҳнинг палосини ўпишга мушарраф бўлдилар. Олий ҳазратлари амир соҳибқирон қабрини зиёрат қилиб, у ердан Кониғилга жўнадилар.

(207) ... Малика Тумон ого келди. Олий ҳазратлари унга ҳурмат ва эҳтиром кўрсатишга ҳаракат қилди. Олий ҳазратлари иккинчи билқис, Гавҳаршод ого, унинг

¹ Фасиҳ Ҳавофийнинг маълумотиға кўра, Балхнинг Ҳисори Ҳиндувонини амир Ҳусайн ибн Мусаллоб 669/1367—1388 йилда таъмирлаган (Мужмали Фасий, 101-бет) эди.

софлиги абадий бўлсин, уни кутиб олишга барча аёллар билан чиқди ва ҳурмат-эҳтиром билан олиб келди. Олий ҳазратлари амир соҳибқирон унга суюрғол қилиб тайинлаган Қавсия қишлоғидан йиғиб олинадиган мол ва мутавожихот ва Хабушон вилоятидаги Мажроқ қишлоғидан олинадиган мол унга таъйин этилди.

816 (1413—1414) йил

(212) ... Амирзода Муҳаммад Жаҳонгир ибн амирзода Муҳаммад Султон ибн амирзода Муҳаммад Жаҳонгир ибн Амир Темур кўрагоннинг олий ҳазратлари ҳоқон [Шоҳруҳ]нинг қизи Маръям Султонбегимга эслатилган йилнинг пайшанба куни жумод ул-охир ойн (1413 йил, 29 август — 27 сентябр) да уйланиши.

817 (1414—1415) йил

(214) ... Амирзода Ийжил баҳодир ибн амирзода Амироншоҳ кўрагон ибн Амир Темур кўрагоннинг вафоти.

827 (1423—1424) йил

(254) ... Улуғ хотин Руҳ Парвор ого муқаддас муҳаррам ойининг учинчиси (1423 йил, 7 декабр) да вафот этди. У амир соҳибқироннинг канизакларидан бири эди. Олий ҳазратлари (Амир Темур) вафотидан сўнг уни Ҳамза сулдус хотин қилиб олди, ундан кейин амир Али тархон, ҳозир эса у амир Ҳасан Суфи тархоннинг хотини эди.

828 (1424—1425) йил

(257) ... Шермуҳаммад ўғлоннинг маҳдумзода Улуғбек кўрагон билан жанг қилиши. Зикр этилган Шермуҳаммаднинг енгилиб қочиши ва маҳдумзода Улуғбек кўрагоннинг соғ-саломат қайтиши. У ўзи билан қош тошини олиб келди. Олий ҳазратлари амир соҳибқирон, Оллоҳ унинг далилини ёруғ қилсин, ўз вақтида амир Жаҳоншоҳ (ибн) амир Жоқунн бир неча минг одам билан шу тошни [Самарқандга] олиб келишлари учун қолдирган эди, лекин бунн амалга оширолмай юрган эдилар.

833 (1429—1430) йил

(267) ... Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг қизи улуғ хотин Султонбахт бегимнинг Нишопурда вафот этиши.

ФАХРИДДИН АЛИ КОШИФИЙ «ЛАТОИФ АТ-ТАВОИФ» ДАН

Фахриддин Али Кошифий (тулиқ исми Фахриддин Али ибн Хусайн ибн Али ал-Воиз ал-Кошифий ал-Байҳақий; 1463—1532) — илоҳиёт, ҳадис, тафсири, адабиёт ва тарих фанларини пухта билган йирик олим. У бир пайтлар хожа Убайдуллоҳ Аҳрор (1404—1490)га котиблик қилган, сўнг темурий Султон Хусайн Бойқаро хизматнда бўлган. Фахриддин Али Кошифий юқорида қайд этилган фанлар бўйича 10 га яқин муҳим асарлар ёзиб қолдирган. «Латониф ат-тавоиф» («Турли тоифалар ҳақида латифалар») шулар жумласидан.

Қуйида келтирилган парча асарнинг Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси қошидаги Шарқшунослик институтида 313- рақам остида сақланиб турган қўлёзма нусхасидан олинди.

«Саид Имод Хубонзий фозил ва хуштаъб киши эрди. У мана буларни ҳикоя қилади: «Мирзо Улуғбекнинг мажлисларидан бирида Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си ўқилди. Мирзо ундаги баъзи шеърларнинг маъносини [ечишни] аҳли мажлисга ҳавола қилди. Мовароуннаҳрлик бир киши «Шоҳнома»ни мирзога, унинг яқинлари ва маҳрамларига хуш келмайдиган бир оҳангда ўқиди. Мирзо таажжубландилар ва менга мурожаат қилиб, «ушбу сўз аслида қаердин чиққан?», деб сўрадилар. «Хуросондин чиққан»,— деб жавоб қилдим, мовароуннаҳрликлар менинг зиддимни олиб, «ҳа, хуросонликлар ўз мажлисларида [бу лафзни] шундай талаффуз қиладилар»,— дедилар. Мен сўзимда давом этиб: «Хуросонда бирон шеърни ёки бошқа нарсани ўқиганларида бузиб ўқийдилар, масалан, «зафар аскан» («зафар маскани») сўзини «зафарбоз» («зафар ўйини») деб ўқийдилар»— дедим. Мирзо жавобимдан мамнун бўлдилар ва каминга хос чопонларини ннъом қилиб, «минбаъд менинг хузуримда «Шоҳнома» бунақа бузиб ўқилмасин!»,— деб амр қилдилар».

ШАРАФИДДИН АЛИ ЯЗДИЙ «ЗАФАРНОМА» ДАН

Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асари XV асрнинг нодир ёзма манбаларидан биридир. Бу асар Амир Темур салтанати тарихини ўз ичига олади ва ушбу

мавзуга бағишланган бошқа ёзма манбалардан тарихий кечинмалар баёнининг изчиллиги ва батафсиллиги билан фарқ қилади.

«Зафарнома» Шоҳруҳнинг ўғли Иброҳим Султон ташаббуси билан тузилган, унда дастлаб бахши ва муншилар томонидан Темур ҳақида туркий ҳамда форсий тилларда ёзилган маълумотлар туиланган. Ҳар бир воқеа лозим топилганда мушоҳидлардан сўраб текширилган. Шарафиддин Али Яздий олдида эса асарни жонли ҳамда тушунарли қилиб ёзиш, шунингдек, ҳужжатларга қатъий риоя қилиш талаби қўйилган.

Шу сабабдан бўлса керак, «Зафарнома» ёзилганидан то ҳанузгача алоҳида эътиборда бўлиб келди. Кейинги асрларда унинг бир қанча назмий ва насрий нусхалари тузилди. Оврупо тилларига (француз, инглиз, итальян) қисқа тарзда таржима қилинди, нашр этилди (Қоҳира, 1887—1888; Калкутта, 1818).

Қуйида «Зафарнома»дан Темурнинг Хоразмга юришларига онд маълумотлар терма таржима қилинди. Таржима учун асарнинг ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланаётган (№ 4472) қўлёзманинг А. Уринбоев нашр эттирган (1972) фотофаксимил нусхаси асос қилиб олинди¹.

**Ҳазрат Соҳибқироннинг Хоразм волийси Ҳусайн
Сўфи ҳузурига элчи юборганлиги ҳақида сўз
(в. 146а)**

Ҳазрат Соҳибқирон тангри хоҳиш-истагининг ёрдамида мамлакатни ғанимлар ҳукмронлиги ва истилоси чангалидан озод қилгач, Чинғатой улусини эгаллаш ва (уни) тартибга келтиришга киришди.

Беш-олти йилдан буён Кот ва Хивақни Хоразм волийси қўнғирот ўмоқидан бўлмиш Нанғадойнинг ўғли Ҳусайн Сўфи эгаллаб турарди. Подшоҳлик ҳиммати илтифот соясини ул аҳволга солди. Алқа-тавожини бир гуруҳ (одам билан) унинг қошига элчи қилиб жўнатди ва у орқали [қуйидагича] пайғом йўллади: «Кот ва Хивақ Чинғатой улусига тегишли эрур. Ўтган муддат ичида уни эгасиз топиб, ўз тасарруфнинг ҳавзасига киритмишсан.

¹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома (фотофаксимил нашр). Нашрга тайёрлаш, сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи А. Уринбоев. Масъул муҳаррир А. К. Арендс, Тошкент, 1972.

Энди лозимдурки, уни барча тобеъ ва туташ [ерлари] билан бирга бул томон элчилари ихтиёрига қайтарсанг, токи [шу асосда], ҳар иккала томон ўртасида самимият ва дўстлик йўли очиқлигича қолса, тотувлик ва қўллаб-қувватламоқ шарт-шароитлари яратилса». Алқа-тавоҷи Хоразмга етиб боргач, мактубни топшириб, пайғом мазмунини бир неча марта арзға етказди.

Ҳусайн Сўфи бўм-бўш майдонда орзу тўпини суриб юрганди ва [ҳазрат Соҳибқирон] давлати майдони чавандозларининг абжирлигидан беҳабар эди. Шу сабабдан қуйидагича жавоб қилди: «Бу вилоятни мен қилич воситасида қўлга киритганман ва уни қилич кучи билан олишга тўғри келади».

[Байт]

Мулк келинининг маҳри кесилгач қилич билан,
Уни талоқ қилиш мумкин фақат қилич билан.

Элчилар қайтиб келиб, ул ўринсиз жавоб салтанат қароргоҳи — тахтининг поясига арзға етгач, хисравона ҳамият унинг томон юзланмоқ истагини ул ҳазратнинг муборак хотирига солди.

(Лекин) илму тақвосининг етуклиги, дарс ва фатвосининг фазилати билан ҳазрат соҳибқироннинг хизматида бўлмиш бошқа фахрли ишлар устига безак қилган мавлоно Жалолиддин Кешийнинг, уни худо раҳмат қилсин, художўйлиги ва мусулмонлиги бир кишининг ғурури (касри)га бутун бир юрт аҳолиси низо ва ташвиш майдонига айланишини раво кўрмади. У ҳазрат (Соҳибқирон ҳузурига келиб), дуо ва сано расминини адо этгач, Хоразмга [элчи бўлиб] бориш ҳақида рухсат сўраб ва Ҳусайн Сўфини турли панд-насиҳат билан ғафлат уйқусидан уйғотиб, мусулмонлар хуни ва моли талофат нишони бўлмаслигига ҳаракат қилишини айтди. Ҳазрат соҳибқирон унинг илтимосини маъқул (в. 146 б) топди ва боришига рухсат берди.

Мавлоно Жалолиддин хайрихоҳлик юзини Хоразм томон қаратди ва ул муҳим (вазифа)ни раҳм-шафқат йўли билан ҳал этмоқчи бўлди. У ерга боргач, донишманд уламо ва динпарвар пешволарга хос бўлган насиҳат ва хушмуомалалик билан сўз қотди, низо тубдан бартараф этиш ва фитна оловини ўчириш учун оятлар ва ишботига ҳадислар келтирди. Аммо пайти бўлмагани учун сўзамолнинг гапдонлиги ва сўзга чечанлигининг фойдаси бўлмади ва натижа бермади.

Мисра: Қулоғи кар, эси йўқ [одамга] чиройли нутқ
[сўзламоқ] дан не фойда?

Ҳусайн Сўфи [у айтган] гапларни қабул қилмади ва
ушандай ҳақиқатгуй улуғ кишини қамаб қўйишга журъ-
ат этди. Бу хабар ҳазрат соҳибқироннинг қулоғига етиб
келгач.

[Назм:]

Буюрди, йиғилсин, деб олампаҳоқ
Муборак даргоҳга тамоми сипоҳ.

Ҳумоюн ҳазрат Соҳибқироннинг жанг қилмоқ
учун Хоразмга юриши ҳақида сўз

Етти юз етмиш учинчи йилнинг баҳорида (1371 йил,
март ойида), сичқон йили, табиат султони озор (ойи)¹
булути саховатидан улус лашкари ва воҳаларнинг боғ-
бўстонларини ёппасига баҳраманд этди ҳамда шамол та-
вожийларни сазйи ила нашъу намо топган ва сабо жарчи-
лари тараддуди билан ҳар тарафдан ҳаракатга келган
майсалар сипоҳига ранг-баранг хилъат ёпди.

Соҳибқирон оламини забт этувчи лашкар тўплаб, улар-
га укалко² берди.

[Назм:]

Сахий жаҳонгирлар удумин қилди,
Ганж эшигини очиб [ҳаммага] маош берди.

Самарқанддан йўлга чиқиб, Қарши чўлларида ов қил-
ди, [сўнгра] Қабаймитанни зафарли аскарлар қўнимго-
ҳи этди.

Малик Муизиддин Ҳусайннинг ўғли Малик Ғнёсиддин
Пир Али отасининг вафотидан сўнг, етти юз етмиш би-
ринчи йил зулқайда ойида [1370 й., май ойида] Ҳирот,
Ғур, Қаҳистон ва унга тобеъ жойларга ҳоким бўлган эди.
У Ҳожи Вазирни кўплаб бедов отлар ва эгар-жабдуқли,
юган-узангили туялар карвони, газлама, кийим-кечак-
лардан иборат совға-тортиқлар ила олий тахт пойи сари
жўнатди. [Совғалар] ичида олтин эгарли кумуш ранг³
от ҳам бор эди, уни Хинг-уғлон аташарди.

¹ Озор ойи (озар ойи)— форсий шамсий солномадаги ой; унда
Қуёш Ҳут буржида бўлади.

² Сипоҳийларга жанг олдида улашиладиган совға-инъом.

³ Бу тусдаги отни одатда «кўк от» дейилади.

[Назм:]

Гавдаси фил мисол, ҳайбатда арслондай,
Пасайганда сел мисол, кўтарилганда булутдай.
Пирамидадан қулоғи, туёғи яхлит донра,
Юзида ойдан нишона, орқаси балиқ мисол.
Уни минган қаерга [боришни] истаса,
Уйлаб бўлмасданоқ у ерга етиб боради.

Ҳожн Вазир ул ерга етиб келди ва палос ўпмоқлик шарафи ила саодатманд бўлди. У Малик (Ғиёсиддин) нинг ихлос, садоқат, ҳамжиҳатлик ва итоаткорликда бўлишн ҳақидаги сўзларини арзга етказди.

Подшоҳлик эҳтироми [Малик Ғиёсиддин томонидан] юборилган элчини хилъат ва инъом ила тақдирлади ҳамда маликка хайрихоҳлик ва марҳаматлардан иборат суюнч хати (в. 147а) битиб, хилъат ва бийлоқ билан бирга, бир ишончли кишини унга қўшиб, [қайтишнга] рухсат этди.

[Соҳибқироннинг] мамлакатларни безатувчи раъйи амир Жоку барлосни Қундуз, Бағлон, Кобул ва ўша атроф [жой]ларни бошқарншга юбориб, лашкардан бир қисмини унга топширди; [асл] юрти ўша ерда бўлган Бўрулдой элнини [ҳам] унга берди. Амир Сайфиддинни Самарқандни муҳофаза қилиш ҳамда ул жойнинг тинчлик-осудалигини таъминлаш учун қолдирди. Ҳазрат олийларининг ўзи эса зафарпаноҳ сипоҳ билан таггри хифзу ҳимоясида Хоразм томон юзланди.

[Назм:]

Манзилдан манзилга ўтар ел каби,
Бош ўч олмоқ [ўйи]дан тўлган, дил эса ҳақиқат сўрамоқдан.

Зафар жиповдаю саодат яқин,
Бутун йўл давомида аниқ ғалаба ғажарчи¹ эди.

Ғалаба нишонли байроқ Бухородан ўтиб, Сепоя мавзесига етди. Душман қоровули ўша ерда эди. Ғолиб лашкар қоровули ҳужум қилиб, ғалаба қозонди ва уларни тутиб [олий ўрдуга] етказдилар ҳамда ғалаба олдидан.

[Байт:]

Урушдан хабари борлар андаза олсинлар,

¹ Ғажарчи — йўл кўрсатувчи.

Чунки ҳар қандай ишнинг якуни бошланншидан [билинади], деб [уларни] ёсоққа еткиздилар.

У ердан саодат ила отланиб, Кот қўрғонига етиб бордилар. Қўрғонда Пирим ясовул ва Шайх Муайядлар Ҳусайн Сўфи томонидан бири доруға, бошқаси қози этиб тайинланган эдилар. Улар қўрғоннинг дарвозасини тамбалаб, биргаликда ҳимоя қилишга тутиндилар, замбаракларни ўрнатиб, ҳеч натижа чиқмайдиган ишга уриниб ётардилар.

Зафар таянчи бўлган сипоҳ қўрғонни [чор атрофидан] ўраб олиб, забт этмоқ қўлларини куч-қудрат енгидан чиқардилар ва мардоналик оёғини саодат ила олға босдилар.

[Назм:]

Иккала томон ҳам жангга ташланди,
Жаҳонда ярашмоқ эшиги ёпилди.
Бу жанговар лашкар устига у томондан,
Қалъадан ўқ ва тош ёғарди.
Лекин биттаси ҳам иш бермади,
[Чунки] уларга ёрдам бергувчи одил шоҳ эди.

Ҳазрат соҳибқироннинг подшоҳлик ғайрати жўшиб: «Ҳусайн Сўфининг гумаштасига кунни кеч қилишга фурсат бериб қўлга ололмаслик биз учун муносиб иш эмас»,— деди. Унинг буйруғи билан аскарлар чўп ва хас йиғиб, хандақни тўлдирдилар. У шахсан ўзи хандақнинг четига келди ва Куча Маликка хандаққа чиқишга ишора қилди, лекин у ваҳима босиб, ул ишни эплай олмади, сўнгра Хуморнй ясовулга буюрди ва у ўша заҳоти хандаққа чиқди.

[Байт:]

Ботир иш кўрсатар жанг чоғи,
Қўрқоқдан ҳеч бир ҳунар чиқмас иш чоғи.

Мубашшир ва Тохожа унинг ортидан бордилар. Аскарлар бу ҳолатни кўргач, иккиланмасдан хандаққа чиқдилар ва фасилга қараб юрдилар. Дастлаб Шайх Али баҳодир фасилга тирмашиб чиқмоқчи бўлди; Мубашшир ҳам чиқмоқчи бўлиб унинг оёғига осилган эди, лекин бўлмади ва иккаласи хокрезга қулаб тушдилар. Шайх Али яна ҳаракат қилди ва [бу сафар] фасилга чиқиб олди. У томондан биттаси унинг қўлига найза билан урган эди (в. 147 б), жаҳон паҳлавони найзани тортиб

олиб, синдириб ташлади ва қилич билан унинг бошига соғди. Голиб аскарлар ҳар томондан йул очиб, қўрғонга кирдилар ва уларнинг саркардаларини банди қилдилар ва олов чақнатувчи обдор қилич билан шўринг қўрғур душманларнинг жонини суғуриб олдилар.

Эртаси кунн ҳазрат соҳибқирон, одатдагидек, марҳамат кўрсатиб, асирларни озод қилмоққа фармон берди ва ул жойдан отланиб, Хоразм томон равона бўлди. Кўча Маликни хандаққа боришда қилган айби учун ёсоққа мувофиқ калтаклатиб, эшакнинг думига боғлаб, Самарқандга юборди. [Ўз вақтида] Чингизхон тархон қилган Қушлик наслидан бўлмиш Ғиёсиддин тархон ва хожа Юсуф Ўлжойтунинг иккаласини лашкарга манғлой қилиб, бошқа баҳодирлар билан олдиндан жўнатди. Улар Гурлан ариғига етиб борганларида Минглихожа ва Қулак бошчилигидаги бир чўқ душман сипоҳи ул ерда туришганди. Шамолдек ҳамла қилувчи баҳодирлар уруш оловини ёқдилар. Ҳазрат соҳибқироннинг манғлойи, буюк давлатнинг қутлуғ белгиси тарзида, одатдагидай ғалаба қозондилар ва ёвни тор-мор қилиб, изига қайтардилар. Улардан кўпларини қўлга олдилар.

Зафар шиорли лашкар гардун иқтидор соҳибқироннинг фармони билан у ердан илғорлаб, теварак-атрофга чопқин ясадилар...

Ҳусайн Сўфи қаршилиқ кўрсатишга ожизлик қилиб қолди ва ўз жонини асраб қолишни ғанимат билиб, Хоразм қўрғонига яшириниб олди. [У ердан] ташқарига одам юбориб, ёлиниб, бош эгиб омонлик тилади. У тўғри раъйнинг ишораси билан ҳазрат соҳибқироннинг қўл остидагиларни кўндириб, уруш оловини сўндирмоққа астойдил интилган эди. Бироқ Кайхусрав Хутталонийнинг мажбур бўлиб иккиюзламачилик пардаси билан ёпиб келган ботиндаги адоват ва ҳасад моддаси ҳаракатга келди. У махфий тарзда Ҳусайн Сўфи ҳузурига одам юбориб: «Асло ишонма, дўстанк эшигини очма, [аксинча], лашкарни сафлаб, дарвозадан ташқарига чиқ. Мен ҳам бу томондан орқага қайтиб, ўз туманим билан сенга қўшиламан»,— деди. Ҳусайн Сўфи ул фасод ва ифводан иборат натижасиз сўзларга учиб, жуда кўп лашкар ва раиятни йиғиб, [уларни] шаҳардан ташқарига етаклаб чиқди. Улар ноғораларни [в. 148а] чалиб, роса шовқин-сурон кўтардилар ва Хоразмдан [Гурганждан] икки фарсах нарида жойлашган Қован ариғи бўйида сафланиб, ўжарлик байроғини кўтардилар.

Ўша куннинг ўзидаёқ Қайхусрав Хутталонийни тутиб, сўроқ девонига ҳозир этсинлар, ифёнлар ва амирлар унинг яргусини сўрасинлар, деган оламини буйсундирувчи ярлиғни амалга оширди. Буйруқни бажаришга киришиб, унинг ишини аниқлаб, ўрганиб чиқдилар. Юқорида айтиб ўтилганидек, Ҳусайн Сўфининг олдига чопар юбориб, уни қаршилиқ кўрсатиш ва исён кўтаришга ундаганлиги гуноҳи ва яна бошқа гуноҳлари борлиги ҳам аниқ бўлди. Бир нечта гуноҳи исботлангач, уни банди қилиб, Самарқандга олиб кетдилар ва Амир Ҳусайннинг навкарларига топширдилар, навкарлар уни Амир Ҳусайннинг қасоси учун қатл этдилар. Ҳазрат соҳибқирон Хутталоний Қайхусравнинг қариндоши бўлмиш Шер Баҳромнинг ўғли Муҳаммад Мирга берди...

Ҳазрат соҳибқироннинг иккинчи марта Хоразмга черик тортганлиги ҳақида сўз

Инсон суратидаги шайтон васвасасининг ёмонлигидан паноҳ тиламоқни англатувчи муқаддас осмоний китоб— [Қуръон]нинг хотимаси ушбу воқеага аниқ далил бўла олади¹. Фисқу фасод натижасида олам остин-устун бўлади, деганлари ҳам [в. 149а] ушбу [сура мазмуни]га мос келади. Бу сўзнинг исботи ва далили қуйидаги [воқеа баёнида] келтирилган.

Қайхусрав Хутталонийни қўлга олгандан сўнг, унинг ўғли Султон Маҳмуд, Хизр Ясавурийнинг ўғли Абу Исҳоқ ва Маҳмудшоҳ Бухорий билан қочиб, Хоразмга, Юсуф Сўфи ҳузурига бордилар ва у билан суҳбатда пайтини топиб, иғво ва фасоддан сўз қотдилар; турли хил васвасалар билан уни ҳазрат соҳибқиронга нисбатан мавжуд дўстлик ва қариндошликнинг тўғри йўлидан қайтардилар. [Юсуф Сўфи] уларнинг шум васвасасига учиб, улуғлар ва мардларга хос бўлмаган иш қилди, яъни аҳду паймонни бузишга киришди. Ўша [йилнинг] кузидаёқ² чопқин ясади ва Қот вилоятини талаб, аҳолисини тўзатиб юборди. [Унинг бу ишига] ҳаёт таажжуб тили билан,

¹ Бу ерда Қуръоннинг охириги (114) сураси — Нос сурасининг мазмунига ишора қилинади.

² Ўша йилнинг кузи — 773 (1371) йил.

[Байт:]

Мен билан аҳду паймонни бузишингни билардим, Бироқ, [бунинг] бунчалик тез бўлишини билмасдим, деб, унинг қулоғига етказарди.

Бинобарни, қишнинг ситамкор, золим сипоҳи орқа ўғиргач, баҳорнинг адолат шиорли султони шон-шавкат ва иқтидорини намоиш этди. Ҳазрат соҳибқирон етти юз етмиш тўртинчи йилнинг рамазон ойида [1373 йил, март ойида], яъни лўй йили¹ яқин-узоқдаги лашкарни Кешининг Нахшаб деган жойида жойлашган Қарши [шаҳри] атрофига тўплади...

[У ердан] саодат ва иқбол ила шон-шавкат юзини Хоразм томон қаратиб, равона бўлди. Қум чўлидан ўтиб, у ерга етиб борганида, Юсуф Сўфини қўрқув ва даҳшат босиб, ўзининг танбеҳга лойиқ қилмишидан пушаймон бўлди. Ҳар хил йўллар билан ялиниб-ёлвориб омонлик тилади. Иффату улуғворлик соҳибаси бўлмиш Хонзода-ни тегишли сеп ва ҳашамат билан таъминлаб, тез орада юборишни зиммасига олди. Ҳазрат соҳибқирон, ўзига хос бўлган подшоҳона одатга кўра, унинг гуноҳлари саҳифаларига афв рақамини чекди ва у ердан саодат ила қайтди. Салтанат тахтининг қароргоҳи ва халифалик байроқларининг маркази бўлган Самарқандга Оллоҳ паноҳида ва чексиз хайрихоҳлик изҳор этувчи сипоҳлар билан келиб қўнди ҳамда никоҳ ва тўй дабдабалари тайёргарлигига киришмоққа фармон берди.

Ҳазрат соҳибқироннинг учинчи марта Хоразм томонга юзланганлиги ва Сори Бўғо [қипчоқ] ҳамда Одилшоҳ Баҳром жалоирнинг бош кўтарганлиги сабабли йўлдан қайтганлиги ҳақида сўз

Эрта баҳорда етти юз етмиш еттинчи [1376] йили, яъни лўй йили табиат султонининг фармони билан ўтлан сипоҳи ҳар томондан қўзғалиб, жилва қилишга киришди; гулларнинг сардори шаҳар, қўрғон, боғ ва дарахтлар муҳофазасига белгиланиб, майсанинг қўшинлари фирузлик юзини саҳро сари қаратди.

¹ Лўй йили — тўғриси «ут» (сигир) йили; туркий мучал ҳисобида 2-йил.

[Назм:]

Майса лашкари баҳор султонининг фирузлиги ила,
Чўл узра тикмиш ўзининг ҳумоюн байроқларини.
Сув бағри совут тўқувчи сабо санъати ила зирҳга

тулмиш,

Гул қалқон ясапти, тикан эса найза тайёрлашга

мойил.

Ҳазрат соҳибқирон ўз бахтиёр давлатининг илҳоми
ва узоқни кўрувчи ҳамда оқибатини мулоҳаза этувчи
раъйининг тадбири асосида,

[Байт:]

Хоразм сари юриш қилмоққа шайланмиш,
Куч-ғайрати жангги базмга айлантирмоққа

шайланмиш.

Амир Оқ Бўғони Самарқандни бошқариб туриш учун
қолдирди; амир Сорн Бўғо, Одилшоҳ жалоир, Хнтой ба-
ҳодир, Элчи Бўғо ва бошқа ҳазора амирларини ўттиз
минг¹ отлиқ билан Жата томонга жўнатди ва уларга қан-
дай бўлмасин Қамариддинни қидириб топиб, йўқ қилиш-
ни буюрди.

Жайхун суви бўйидаги Сепоя мавзеи осмонни мажол-
сизлантирувчи байроқнинг ойчаси билан учрашгач, тўр-
тинчи осмоннинг рашкини келтирди².

Аъло ҳазрат Жата томонга юборган амирлардан Сори
Бўғо ва Одилшоҳ мамлакатни эгасиз кўргач, хато ўйлаб,
Хитой баҳодир ва Элчи Бўғони банд қилдилар. Ҳазрат
соҳибқирон Андижонда доруға қилиб қолдирган Ҳамадий
[в. 154 б] [ҳам] улар билан бирикди. Улар ўз эли—жа-
лоир ва қипчоқларни йиғиб, Самарқанд сари юрдилар
ҳамда [етиб келгач], шаҳар қўрғонини ўраб олдилар.

¹ Техрон нашрида (194-бет) шундай; қўлёзма № 4472 да: ўн минг, лекин кейинроқ бу қўшин миқдори ўттиз минг эканлиги матнининг ўзида ҳам таъкидлаб ўтилган.

² «...Тўртинчи осмоннинг»—қадимда илми нужумда мавжуд геоцентрик ақидага кўра, фалак худди урчиққа ўхшаб айланиб турган сфера шаклида ва унинг марказида Ер жойлашган; унинг атрофини еттита сфера (осмон) ўраб турган ва уларда еттита сайёра (Қуёш ва Ой ҳам сайёра ҳисобланган) жойлашган. Тўртинчи осмон Қуёшга тегишлидир. Матида Амир Темурнинг ярим ой тасвири туширилган байроғи Сепояга етиб боргач, ул жойнинг ҳашамати Қуёш осмонининг рашкини келтирди, деган мазмун берилган.

Шаҳар аҳолиси кўзга қадалувчи ва ҳалок этгувчи ўқ билан уларни шаҳарга яқинлаштирмадилар. Шаҳар ҳокими амир Оқ Бўғо бу ҳақда салтанат тахти пойи ҳозирларига хабар юборди.

Ҳумоюн мавкаб Қот [шаҳри]дан ўтиб, Хосга етган пайтда ул хабар унинг олий ҳузурига етиб борди. У ўша ердан қайтиб, амирзода Жаҳонгирни манғлой тарзда олдинроқ жўнатди. Ўзи эса лашкарнинг қўли билан унинг ортидан борди. Бухорога етиб борганда оламини забт этувчи аскарларни тартибга келтириб сафлаб, у ердан йўлга отланди ва Работи Малikka келиб тушди. Шаҳзода [Жаҳонгир] Кармина мавзеида душманга тўқнаш келди. Иккала томон сафларни тиздилар ва жанг бошланди...

Амирзода Жаҳонгир мудом ушбу давлатнинг фатҳу нусратини таъминлаган ва таъминловчи, [Оллоҳ] нақадар яхши мададкордир¹,— деган [оятда] тасдиқланган ёрдам тўфайли ёв устидан зафар қозонди. Улар қочиб, Дашти Қипчоққа кетдилар ва Ўрусхон [ҳузурида] паноҳ топиб, ул даргоҳга мулозим бўлдилар.

Ҳазрат Соҳибқироннинг Тўхтамиш ўғлонни Ўтрор ва Сабронга ҳоким қилиб юборгани ҳақида сўз

Денгиздай саховатли соҳибқироннинг олий ҳиммати Саброн ва Сигноқ вилоятини Тўхтамиш ўғлонга берди.

Тўхтамиш ўғлон у ерда ўрнашиб олгач, Ўрусхоннинг ўғли Қутлуқ Бўғо катта лашкар билан унинг устига бостириб келди. Уларнинг ўртасида уруш бўлди, ҳар иккала томон ҳам роса тиришдилар. Қутлуқ Бўғо жанг чоғи ўқ тегиб ҳалок бўлган бўлса-да, бироқ Тўхтамиш мағлуб бўлди ва унинг эл-улусини таладилар, [яна] ҳазрат соҳибқирон қошига келди. Онҳазрат уни олдингидан ҳам яхшироқ эъзоз-икром қилиб, барча шон-шавкат ва подшоҳлик нарсалари билан таъминлаб, қайтариб юборди.

У Сабронга етиб бориши билан ул томондан [в. 158а] Ўрусхоннинг катта ўғли Тўхтақинё Жўчи авлодидан бўлган бир нечта шаҳзода, Алибек ва бошқа мўътабар амирлар билан жуда катта лашкар тузиб, ундан ўч олмоқ учун бостириб келдилар.

¹ Қуръони карим, 8-сура (Айфол сураси), 40-оятдан.

[Назм:]

Ҳамжиҳат, ўч олувчи бир катта лашкар,
Тўхтамиш ўғлон сари қилди сафар.
Чумолию, чигирткадай соисиз эди,
Тоғу, чўл, тепаларини босиб кетди.
Қасос майдонига тўп-тўп бўлиб келдилар,
Ҳайқирган деиғиздай тўлқинландилар.

Тўхтамиш ўғлон ўз лашкарини сафлаб, уларга қар-
ши тургач, жанг бошланиб кетди ва унинг қўшинлари
[бу сафар ҳам] енгилиб, қочмоққа юз тутдилар. Ўзи эса
Сайхун дарёси бўйига етиб бориб, жон сақлаб қолиш
учун кийимини улоқтириб, ўзини сувга отди. Қазончи
баҳодир унинг изига тушиб, сув бўйига етиб келди ва
[камондан] ўқ узиб уни заҳмдор қилди. У дарёдан сузиб
ўтиб, яланғоч, кимсасиз, ярадор ҳолатда тўқайга кириб
кетди ва хас-чўпларнинг устига йиқилди.

Ҳазрат соҳибқирон бир ғаройиб тасодиф билан Иди-
кў барлосни унинг олдига жўнатган ва унга, «юртни
бошқариш ишида мард ва ботир бўлсин, душманни йўқ
қилишда ўта тиришқоқлик намоён этиб, ўзига [топши-
рилган] қисмни бошқарсин», деб насиҳат қилишни та-
йинлаган эди. Бунини қарангки, амир Идикўнинг йўли
тунда тасодифан ўша тўқайзорга тўғри келиб қолди ва
қулоғига инграган овоз эшитилди. Ахтариб бориб, Тўх-
тамишни кўриб қолди — у яланғоч, ярадор ва беҳуш ҳо-
латда ётарди.

[Байт:]

Тупроқдан тўшаги, хашак эди ёстиғи,
Ширин жондан узган умидин буткул.

У [амир Идикў] тезда отдан тушди ва унга ғамхўр-
лик кўрсатиб, ярасини боғлади, емак, ичмак, кийим-ке-
чак берди ва ҳурмат-эътибор билан уни ҳазрат соҳибқи-
роннинг ҳузурига олиб борди.

Онҳазрат ўша пайтда Бухоро [шаҳри] ташқарисига
келиб қўнган эди. Тўхтамишнинг аҳволидан хабардор
бўлгач, ингидан соҳибқирон жаннатларининг подшоҳлик
марҳамати ила тақдирлади ва қайтадан унинг ҳурматию
обрўси учун зарур бўлган нарсалар билан таъминлади.

Шу орада манқит¹ ўмоқидан Идикў, у Жўчи улуси

¹ Матнда: «манқит»; манғит қавми назарда тутилган.

амирларидан эди, Урусхондан қочиб келди ва «Урусхон лашкар тўплаб, бу томонга келмоқда, Тўхтамишни сўраяпти», деб хабар қилди. Бир пайтнинг ўзида, Урусхоннинг элчилари Кепак манқит ва Тулужоилар ҳам етиб келишиб, Урусхоннинг пайғомини етказдилар. Мазмуни: «Тўхтамиш менинг ўғлимни ўлдириб, сизнинг юртингизга қочиб кетмиш. Ё менинг душманимни беринг, ё бўлмаса уруш жойини белгилаб, [мисра]: жангу жадал қилмоққа юзланинг».

Ҳазрат соҳибқирон хисравона ҳиммат ила жавобга оғиз очди ва: «У менинг даргоҳимдан паноҳ изламиш ва мен уни бермасмен».

[Назм:]

Кимки жон ғамида, гуноҳидин қўрқиб,
Ушбу хонадондан изларкан паноҳ.
Ул ишда агар жон кетса ҳамки,
Унга озор етишин кўрмасмен раво.

Бироқ жанг қилмоқ ҳақида гап бораркан, биз унга тайёرمىз.

[Назм:]

Бор, мендан Урусхонга шундай дегил:
«Ўрдакни ёмғир билан қўрқитмагил.
Менинг ботирларим жанг истар ҳар он,
Улар шер мисоли, жанг дашти — ўрмон.
Уруш паҳлавони ўз касбидан қўрқмас,
Дарғазаб шер ўз ўрмонидан қўрқмас».

Ҳазрат Соҳибқироннинг Урусхон сари лашкар
тортганлиги ҳақида

Ҳазрат соҳибқирон Урусхоннинг элчиларини қайтарганидан сўнг, олий ҳимматни лашкарни жиҳозламоқ ва тузмоққа қаратди. Амир Жокун Самарқанд тахтини муҳофаза қилиб туришга қолдирди. Ўзи эса барча Чинга-той улусини йиғиб, лўй йили охирларида Урусхон томон юзланди...

Сайхундан ўтиб, Ўтрор чўли нусрат шиор аскарларнинг чодиргоҳи бўлган чоғда, ул тарафдан Урусхон барча Жўчи улусини йиғиб, Сиғноққа етиб келиб тушди. [Сиғноқдан] то Ўтроргача йигирма тўрт фарсахдир.

Ҳаёт ул фитнанинг ғубори босилишини ва ул ўч ол-

моқ оловининг пасайишни тақозо этиб, бир булут пайдо қилди. [Мисра: Ва у] ҳамма ёқни қамраб олган эди.

Шунчалик кўп қор ва ёмғир ёғдики, агар сув совуқ-нинг шиддатидан музлаб қолмаганда, ердаги сел дарёйи уммонга уланарди.

Ҳавонинг совуқлиги шу даражага етдики, от-уловнинг бадани ва оёқлари бутунлай ҳаракат қилолмай қолди. Бу аҳвол уч ойга яқин давом этди... Уша пайтда бирор киши қимирлашга ҳам мажоли етмасди.

Ҳазрат соҳибқирон ўз ҳузурига Боруқ Темур¹, Хитой баҳодир ва Ҳирот малики қошидан қочиб келган Муҳаммад Султоншоҳни чорлаб, зудлик билан душман устига шабихун урмоққа буюрди. Улар, буйруққа кўра, беш юз киши билан чопқин ясамоққа йўл олдилар ва тунда йўлда Урусхоннинг ўғли Темур Малик ўғлонга дуч келиб қолдилар. Уч минг киши у билан бирга эди. Тонгга яқин уруш бошланди.

Ғолиб лашкар, [илгаридан Оллоҳ томонидан] белгиланганига кўра, зафар қозониб, душманни тор-мор қилди. Элчи Бўғо билагининг қуввати ва камонининг омади туфайли Темур Малик ўғлон унинг ўқидан ярадор бўлди. Кўз тегмаслиги учун ул жанг майдонида амир Еруқ Темур ва Хитой баҳодир икковлари шаҳид бўлдилар.

Зафарли лашкар фатҳу нусрат ила қайтгач, Муҳаммад Султоншоҳ «тил олиб келсин», деган оламни бўйсундирувчи фармон кучга кирди. У, буйруққа мувофиқ, ҳаракат қилиб, бир кишини тутиб келтирди. Амир Мубашшир ҳам шу иш билан шуғулланиб, у ҳам бошқа бир кишини тутиб олиб келди. Аҳволни сўраб аниқлаганда, ёв томондан уларнинг иккита донгдор баҳодири — Улуғ Сотқин ва Кичик Сотқинларни юзта ботир билан бирга тил олиб келиш учун бу ёққа юборганликлари маълум бўлди.

Шу пайтда Оқ Темур баҳодир ва Оллоҳдод баҳодир Утрор шаҳрида бўлиб, лашкарга тағор² бераётган эдилар. Улар шаҳар ташқарисида душманнинг бу томонга тил олиш учун келган гуруҳи билан дуч келиб қолдилар. Оқ Темур баҳодир билан бор-йўғи ўн бештача одам бор эди, холос. [Лекин] Оқ Темур баҳодир соҳибқироннинг

¹ Боруқ Темур — сал қуйироқда (в. 159а) бу шахснинг исми «Еруқ Темур» шаклида келган.

² Тағор — аскарларга озиқ ва отларига ем-хашак.

қудратли давлатига бўлган ишонч билан мардоналик юзини улар сари қаратди. Жанг бошлангач, ёвни алдаш учун [аввалида] урушмоқдан тўхтаб, қоча бошлади. Душманлар унинг ортидан қувлашга киришдилар ва уларнинг қанотлари тўзиб кетди. Шунда у хаёлни куйдирувчи қилични интиқом қинидан суғуриб, қайта ҳужумга ўтди ва уларнинг донгдор [ботир]ларидан иккитасини қулатди. Отининг чопқирлиги туфайли жон сақлаб [қочиб] қолганлар эса, ўзларини жарга, сувга отдилар. Оқ Темур баҳодирнинг жияни Кепакчи юртчи Кичик Сотқинни ҳалок этди. Улуғ Сотқинни эса Ҳиндушоҳ асир қилиб, тириклайин ҳазрат соҳибқирон қошига олиб келди. Маълум бўлишча, Урусхон қочиб қолиб, ўрнига Қора Кепакни қолдирипти.

Ҳазрат соҳибқирон Ҳиндушоҳни хисравона илтифот ва эътибор ила сарафроз этди, ўзи эса душман сари юзланди [в. 159б]. Қора Кепак ҳам кетиб қолган эди. Ул теваарак-атрофда мухोलфлардан ҳеч ким қолмагач, [ҳазрат соҳибқирон] саодат ва иқбол ила сипоҳ билан бирга ул юришдан қайтиб, Кеш жулгасида, ўзининг ҳумоюн ўрдусига келиб тушди. Етти кун ўша ерда бўлди. Унга навқирон бахти ҳамдам ва саодатли зафарли давлати суҳбатдош эди.

Ҳазрат соҳибқироннинг Урусхон улусига чопқин ясагани ҳақида сўз

Жаҳонгир соҳибқирон Урусхон билан жангу жадал қилмоқ учун мустаҳкам саодат ва иқбол ила отланди. Тўхтамиш ўғлонни ғажарчи қилиб, йўлга чиқди. Кечаю кундуз суръат билан от суриб, ўн беш кун деганда душанба кун эрталаб Жайрон қамиш [деган жой]га етиб борди. Душман эли беҳабар [ўша манзилда] ўтирган эди. Ғолиб лашкар уларни талаб, от, туя, қўй ва қўллардан иборат кўплаб ўлжа олди.

Бахтли тасодиф билан Урусхон ҳазрат [соҳибқирон] сипоҳи келтирадиган мусибатсиз оламдан кўз юмганди ва унинг душманлик тикани [соҳибқироннинг] иқболи порлоқ давлатининг шоҳ кўчасидан тозаланган эди. Унинг катта ўғли Тўхтақийё [отасининг] ўрнини эгаллаган бўлиб, бироқ у ҳам шу кезларда отасининг изидан кетди [яъни вафот этди].

Ҳазрат соҳибқирон Тўхтамиш ўғлонни қўллаб-қувватлаб, тамомн Дашти Қипчоқ ва Жучи улусининг подшоҳ-

лигнини унга берди; салтанат ва улуғворлик учун зарур бўлган ҳамма нарсани муҳайё ва тахт қилиб, уни ўша мамлакатда қолдирди. Хинг ўғлон¹ исмли отини [ҳам] унга берди. [Ул отини кўриб], олов оёқли чақмоқ рашкдан тезлик суръати куярди, оламни кезиб чиқувчи ел эса, унинг чопқирлигидан учқурликни ўрганарди...

[Ҳазрат соҳибқирон] Тўхтамишга: «Бу от билан бир пасда душманга етиб оласан, қочган пайтда эса бирортаси сенга етаолмайди»,— деди. [Сўнгра] азм жиловини Самарқанд томон қаратиб, иқбол ва саодат ила Дашти қипчоқдан қайтди. Давлат ва комронлик ила илон йилининг бошларида, етти юз етмиш саккизинчи [1376-77] йили жаҳонни бошқариш тахтининг қароргоҳига келиб тушди.

Ҳазрат соҳибқирон Дашти [қипчоқ]дан қайтиб келгандан сўнг Темур Малик ўғлон² хонлик тахтига ўтирди ва катта лашкар билан Тўхтамишхон устига юрди. Кўп уруш-талашлардан сўнг Тўхтамишхон мағлуб бўлди ва ўша ҳазрат соҳибқирон инъом этган отда [в. 160а] жонини олиб қочди. Кўп машаққат чекиб, бир ўзи оиҳазрат ҳузурига етиб келди. Бахтли ҳазрат соҳибқироннинг узоқни кўрувчанлигининг шарофатидан ўша таниқли от ул шаҳзоданинг нажот топишига сабаб бўлди. Ҳазрат соҳибқироннинг подшоҳона ҳиммати Тўхтамиш ўғлон аҳволи эҳтиёжларига ғамхўрлик соясини солди ва етти юз етмиш саккизинчи йилнинг охирларида [1377 йилда], яъни илон йили унинг учун подшоҳлик нарсаларини муҳайё қилди ҳамда улуғ амирлардан Туман Темур ўзбек, унинг ўғли Бахтихожа, Урунг Темур³, Ғиёсиддин тархон, Янги қавчинини унга қўшиб, Сиғноққа жўнатди ва уни хон қилиб кўтаришни буюрди. Амирлар буйруқни бажаришга ошиқдилар ва Тўхтамиш ўғлонни мазкур йилнинг ўзида Сиғноқда хонлик тахтига ўтқизиб, тегишли расм-удумларни адо этдилар. [Мисра:] Удумга мувофиқ унинг [бошидан] сочқи сочдилар.

¹ Хинг — бу от ҳақида юқорида айтиб ўтилди.

² Темур Малик ўғлон — Жўчи улуси, яъни Дашти қипчоқ хони ҳукмронлик йиллари 777/1375—778/1376.

³ Теҳрон нашрида Ўзбек Темур.

[в. 161 а]. Ҳазрат Соҳибқироннинг Тўхтамиш ўғлонни
Темур Малик билан урушмоққа жўнатгани ва унинг
ғалаба қозонганлиги ҳақида сўз

Биринчи марта Тўхтамиш ўғлон Ўрусхондан мағлуб бўлиб қочиб, илтижо юзни ҳазрат соҳибқиронга қаратганида Ўрунг Темур ҳам у билан бирга эди. У ҳазрат соҳибқироннинг меҳрибончилиги ила махсус этилди. Бу орада Ўрусхон унинг [Ўрунг Темурнинг] ҳазорасини сурғол қилиб юборди.

Тўхтамиш Темур Маликдан [енгилиб] қочган чоғда эса, Ўрунг Темур жангда йиқилиб, ўша ерда қолиб кетди. Уни тутиб, Темур Маликнинг қошига элтдилар. Темур Малик унинг қонидан кечиб, озод қилди. Маълум муддат уларнинг орасида жон сақлаб юргач, бир кун Темур Маликнинг ҳузурига келди ва тиз чўкиб, унинг эли ва одамларини ўзига қайтариб беришини, у хон [бошқариб турган юрт]дан кучиб кетажагини айтди. Темур Малик унинг илтимосига қулоқ солмади ва унга «Агар хоҳласанг қол, [в. 161б] хоҳласанг кетавер»,— деди. Ўрунг Темур ўша қишнинг ўзида қочиб, ҳазрат соҳибқирон қошига келди ва Самарқандда палос ўпмоқлик шарафига муяссар бўлди ҳамда подшоҳона иноят ила сарфароз этилди.

У Темур Малик ҳақида, «туну кун ичкиликка, кайфу сафога берилиб кетган, чоштгоҳгача ухлаб ётади, қанчалик зарур иш бўлмасин, ҳеч ким уни ғафлат уйқусидан уйғотишга ботинаолмайди. Шу сабабдан, одамларда унга нисбатан ишонч қолмаган ва барча Жўчи улуси Тўхтамишнинг келишига кўз тутмишлар»,— деган сўзларни айтди.

Ҳазрат соҳибқирон Сигноққа Тўхтамиш қошига одам жўнатди ва «тезлик билан Темур Маликхон устига юрсин», деб тайинлади. Темур Малик ўша қишда Қоратолда қишлаётган эди. Тўхтамишхон фармонга мувофиқ, лашкар тузиб, ўша томонга юзланди. Ул жойга боргач, уларнинг ўртасида катта уруш бўлди ва ҳазрат Соҳибқирон иқболининг саодати туфайли, Темур Малик енгилди. Тўхтамишхон зафар қозониб, Дашти Қипчоқда унинг [Темур Маликнинг] отаси ўрнига тахтга ўтирди. Ўрусхожани ғалаба ҳақида хабар етказиш учун ҳазрат Соҳибқирон ҳузурига жўнатди. Онҳазрат у хабарни эшитгач, қувончга тўлиб, бир неча тун-кунни ишрат ва шодмонликда ўтказди. Бу тантанани кенг миқёсда нишонлаб,

барча маҳбуслар ва асирларни озод этди. Ўрусхонани эса, турли хайрихоҳлик ва меҳрибонликлар кўргизиб, қимматбаҳо тўн ва камар ила сарфароз айлади.

[Байт:]

Хушхабар келтирганга от ва динор бериб,
Яна ҳар турли нарсалар ҳам инъом айлаб,
[қайтариб жунатди].

Тўхтамишхон Сигноққа қайтиб келиб, ўша ерда қишлади. Қаҳрамон баҳор етиб келиб, сабза ва райҳонлар сипоҳини боғ-бўстонлар сари бошлаган чоғда Тўхтамишхон сон-саноксиз лашкар тўплаб, равона бўлди: Сарой мамлакати¹ ва Мамоқ элини² забт этди. Унинг шон-шавкати борган сари ортиб борди ва ҳазрат Соҳибқироннинг кўрсатган ғамхўрлиги туфайли Жўчи улуси тўлалигича унинг қўл остига ўтди.

[Назм:]

Шон-шуҳрат истасанг иқболи баланд [киши]ларга
яқин юргил,
Чунки иқболли кишилар туфайли бахт кулиб боққан
тезда мард бўлади.

**Жаҳонни олувчи ҳазрат соҳибқироннинг Хоразмга
элчи юборганлиги ҳақида сўз**

Ҳазрат соҳибқирон Утрорда Ўрусхонга қарши турган ўша қиш фаслида Юсуф Сўфи ўз моли ва жонини ҳақида ўйламасдан ва фурсатдан фойдаланиб, Бухоро томонга лашкар жунатди. Улар ул вилоятга чопқин ясадилар, неки қўлларига илинган бўлса, талон-торож қилдилар. Ҳазрат соҳибқирон [в. 162а] Жилортини элчи қилиб, Юсуф Сўфи қошига жунатди ва «қариндош бўлган ва чатишган бўлсак, яна қарши бўлишдан мақсад не эрур», деб пайғом йўлади. Юсуф Сўфи элчинини тутиб қамади. Ҳазрат Соҳибқирон ул номаъқул қилмишдан огоҳ бўлгач,

¹ Сарой мамлакати — Олтин Ўрда хонлиги.

² Мамоқ эли — Мамай Ўрдаси; XIV асрнинг 60-йилларида Олтин Ўрдадан ажралиб чиққан, Қуйин Волга ва унга ёндош ерларни ўз ичига олган.

[Назм:]

Энг яхши котибни чақиртирди,
Буюрди ва у қаламдан гавҳар сочди.
Аввалида худога битди ҳамду сано:
«У бордир, бўлади абадий барқарор.
Кимники у бахтиёр айламиш,
Унга юрт, тож ва тахт нисор айламиш.
Кимни хор этаркан бошн ғамдин чиқмас,
Унга юксакдаги қуёш ҳам боқмас.
Ундан сўнг котиб шундай сўзлар битди,
[Гуё] ҳул мушкдан ҳарирга рақам чекди:¹
«Подшоҳлар удумию яхшилар иши,
Наҳот шуни билмас ул зукко киши,
Элчига ўлим йўқ, қамаб ҳам бўлмас,
Буни инкор қилган хирадманд эмас.
Қулоғингдан миянгга бормадини етиб,
Қуръондан:— Элчи зиммасида фақат етказиш
бор²,— деган сўзлар?»
Юборилган [элчи]ни тезда жўнатгил,
Тинч-тотув ҳаётингни барбод қилмагил!
Чунки ўстирилган ниҳол тиканли бўлса,
У пушаймонлик ва азоб мевасини тугади».

Мактуб муборак муҳр билан зийнатлангач, эпчил чопар уни Юсуф Сўфига етказди. Бироқ, у тўғри фикр берувчи ақл билан кенгашмасдан, ул элчини ҳам тутиб қамади. Унинг устига жасорат қўлини фитна силсиласини ҳаракатга келтириш учун қайта кўтарди ва Тўй Бўғо ўғрини бир гуруҳ билан жўнатди. Улар Бухоро навоҳийсидаги туркманларнинг туяларини ҳайдаб кетдилар.

Ҳазрат Соҳибқироннинг тўртинчи марта Хоразмга черик тортганлиги ва ғалаба қозонганлиги ҳақида сўз

Юсуф Сўфи журъат оёғини риюя йўлидан четга қўйгач, мағрурланиб, зўравонлик қулочини турли хил ножўя ишлар учун ёзди. Бу эса, ўз навбатида, ҳазрат соҳибқироннинг иззат-нафсига тегиб, интиқом олмоқ учун сабабчи бўлди ва ҳижрий 780 йилнинг шаввол ойида [милодий 1379 йил, феврал ойида], яъни қўй йилининг бошида,

¹ Мисра кўчма маънода берилган, мазмуни: «Шабнам каби тоза сиёҳ билан оппоқ майин қогозга хат битди».

² Қуръони карим, 5- сура, Монда сураси, 99- оятдан.

[Байт:]

Қуёш Ҳут [буржи]га ўтганда,
Бирини сандиқча, бирини ёқут бўлганда.

Зафар қозонувчининг лашкарини Хоразм юришига тайёрлади.

[Назм:]

Унинг лашкари учун зафар йўл бошловчи
ва нусрат ғажарчи эрур,
На ул сипоҳнинг узунаси ва энини аниқ билиб бўлар
ва [қўплигига] шубҳаланиб бўлар.
Найзаларининг учидан Симоқнинг¹ юзи хатардадур,
Отлари туёғининг зарбидан балиқнинг² орқасига из
тушмиш.

Занжирсарой қишловидан саодат ва иқбол ила улур
таиғри ҳимоясининг кафолатида отланиб, Хоразмга етиб
борди. Нусрат шиор лашкар Эски Ўқуздан ўтиб, шаҳар-
ни қуршаб олди ва кўрага чалиб, сурон кутарди. Фар-
монга кўра эҳтиёти шарт қўшнмча бир қўрғон қурдилар
ва ўзларини ҳамма томондан бекитиб, мустаҳкам қилиб
олдилар. Ҳар кун тонг саҳарда ва шом пайтида, яъни
бир кунда икки марта қилинган ур-сур ваҳимасидан
замину замон ларзага келарди. Оламни бўйсундирувчи
ярлиққа мувофиқ зафар паноҳ сипоҳнинг бир қисми ул
диёрнинг теварак-атроф ерларига чопқин ясаб, кўплаб
ўлжалар, гулузор қизлар, ишчан асирлар, йўрға отлар,
ҳаддан зиёд туя ва қўйлар олиб келдилар.

Шу пайт Юсуф Суфи ҳазрат соҳибқиронга қуйидаги-
ча мактуб ёзиб юборди: «Қачонгача иккала томон азоб
чекиб ётади. Икки кишини деб минглаб мусулмонлар хо-
навайрон бўлиб, юрт хароб бўлмоқда. Таклиф шул эрур-
ким, иккаламиз мард бўлиб, майдонга чиқсак ва худо-
нинг лутф-марҳаматига таваккал қилиб, жанг қилсак,
бахтимизни синасак.

[Назм:]

Кўрайликчи, шитобла айланувчи фалак,
Бу синовда кимга меҳрли бўлар.

¹ Симоқ — Арктур юлдузи.

² ... Балиқнинг — «Ерни орқасида кўтариб турган» афсонавий
балиқ назарда тутилган.

Жаҳонни ёритувчи чарх ўйинчоғидан,
Ким бахтиёр бўлиб, кимнинг куни битар.
Ким уруш майдонидан ғолиб қайтиб,
Кимнинг дўстлари кўнгли гамга ботар.»

Ҳазрат соҳибқиронга бу таклиф жуда маъқул келди ва хурсанд бўлиб, [Техрон нашри, 217- бет] мен худойи таолодан шуни тилардим, деб ҳеч иккиланмасдан ўша заҳоти, сидқидилдан таваккал қилиб,

[Назм:]

Уруш кийимини кийиб соҳибқирон,
Олий чодирдан пастга тушди шу он.
Хафтон¹ ила безади бахтли кўксини,
Бошига кийди шоҳона дубулғани.

Қилични тақиб, қалқонни осиб олиб, саодат ила отланиб, қўрғон томон юзланди. Нўёнлар ва амирлар келиб тиз чўкиб, «ҳазрат [соҳибқирон]нинг бориши маслаҳатдан эмас»,— дейишди. Донг таратган ҳазрат соҳибқирон уларнинг сўзига эътибор бермай, [жанг майдонига] равона бўлди. Амир Ҳожи Сайфиддиннинг ўта ихлослилиги, садоқати сабр қўлидан тўхтатиш жиловини тортиб олди ва беихтиёр тиз чўкиб, онҳазратнинг жиловидан тутди ҳамда хайрихоҳлик тили билан: «Модомики, биз қулларингиз тирик эканмиз, онҳазрат якка ўзлари жангга киришлари тўғри бўлармикин?»,— деди.

[Байт:]

Бир ўзи жанг қилар экан подшоҳ,
Не лозим бу даштда шунча кўп сипоҳ.

Ҳазрат соҳибқироннинг ғазаб олови алангаланди, уни сўкиб, қилич яланғочлаб солди. Амир Ҳожи Сайфиддин қўлини жиловдан тортиб олиб, орқага тисарилди. Онҳазрат Оллоҳнинг қўлловига бўлган тўла ишонч ва умид билан бир ўзи от чоптириб, хандақнинг олдиғача бориб, чақирди: «Эй [қўрғондагилар]! Юсуф Сўфига айтинг: «Сенинг илтимосингга кўра келдик, ўз сўзингда тургин ва ташқарига чиқ. [Техрон нашри, 218 бет]. Кўрайлик-чи, раҳнома тангри кимга ғалаба ато этаркин».

Юсуф Сўфи қўрқди ва айтган сўзларидан пушаймон бўлиб, дами ичига тушиб кетди. Ҳазрат соҳибқирон уни

¹ Хафтон — ичига пилла тикилган калта камзул, совутнинг остидан кийилади.

қизиқтириш учун яна чақирди ва: «Кимки ўз сўзига вафо қилмас экан, унинг бу кунидан ўлгани яхши»,— дедн. Зора номусн келиб чиқса, деб қанча паст-баланд сўзлар айтдн. Бироқ Юсуф Сўфига жони ор-номусидан ширинлик қилди, аниқроғи ожизлик қилди.

[Назм:]

Ер юзи лашкари жангга отланиб,
Юзланса фил, арслон ва қоплон бўлиб.
Унинг юриш-туришин кўрган замон,
У билан урушмоқдан бош тортар шу он.

[Юсуф Сўфининг] шармандаликдан жавоб беришга ҳам ҳоли йўқ эди. Ҳазрат соҳибқирон анча вақт кутиб турди. Бироқ, девор устидан бирор кишидан садо чиқмагач, ҳумоюн лашкаргоҳга қайтиб келди. Жаҳон аҳли он-ҳазратнинг ўшандай шижоати ва ботирлигига ҳайрон қолиб, офаринлар айтдилар.

[Назм:].

Ҳамма бир овоздан айтдилар: офарин!
Сенсиз бўлмагай замону замин,
Кони фойда эрур сўзларинг сенинг,
Қуёшу Ойга ёруғ бермиш мардлинг сенинг.

Худди шу пайтда ҳазрат соҳибқиронга Термиз томондан янги чиққан қовун келтирдилар. Унинг подшоҳона сахий марҳамати шундай деди: «Юсуф Сўфи бизнинг рупарамизда ўтирипти, ушбу янги чиққан қовундан олтин табаққа қўйиб, унинг олдига насиба юборсак». Амирлар: «Олтин табақ шарт эмас, ёғоч идишда юборайлик»,— деб мурожаат қилдилар. Подшоҳона ҳиммат рухсат этмади ва буюрилганига мувофиқ уни олтин табаққа қўйиб, хандақнинг олдига элтдилар. Борўнинг тепасидан, «Табақда недур?»,— деб сўрадилар. Олиб борган киши: «Янги чиққан қовун, уни ҳазрат соҳибқирон Юсуф Сўфи учун юбормиш»— деди ва уни хандақнинг четига қўйиб қайтди. Улар табақни Юсуф Сўфининг қошига олиб бордилар. У калтафаҳмлилигидан қовунларни борўнинг устидан сувга улоқтиришга буюрди, табақни эса дарвозабонга совға қилди.

Сўнг Сардор ҳожи деган киши дарвозани очиб, марду майдонлардан иборат жанговар сара лашкар билан чиқиб келди. Амирзода Умаршайх ўзининг ҳумоюн узангиснда мулозимликда бўлган баҳодирлар билан қилич-

ларни суғуриб, ҳужум [Техрон нашри, 219-бет] қилди
ва улар сувдан сузиб ўтиб, уруш оловини аланга олдир-
дилар.

[Назм:]

Қаергаки улар оёқ қўймиш,
Дерсан қамишзорга олов тушмиш.
Қиличнинг учини ой чархда тоб бердилар,
Уч олиш найзалари боғини қон билан суғордилар.
Ер кўринмас эди кўп қон оққанидан,
От чоптирардилар ўликлар устидан.
Ойболта қарсиллашидан, камон визиллашидан,
Ер осмондан кўра титрарди кўпроқ¹.
Жанг майдони тоғ-тоғ бўлиб кетганди,
Иккала томондан чўзилтириб ташлаганлардан.
Шу тарзда то чарақлаган осмон қоронғулашгунча,
Бинафша [ранг] гардун тун келиб зарбоф
бўлгунча.

Уруш марди-майдонлари иккала томондан роса жанг
қилдилар, қанчалаб отлиқлар ҳалок бўлиб, тупроққа
қоришдилар. Ҳар икки томондан жуда кўп одам ярадор
бўлди.

Ниҳоят, Хоразм лашкари ҳолдан тойиб, қочиб, қўр-
ғонга кириб олдилар. [Жангда] Элчи Бўғо ва Оқ Бўғо-
нинг ўғли Ануширвон мардларча урушиб, иккаласи ҳам
ярадор бўлди. Уларни ҳумоюн лашкароғҳа олиб келиб
даволай бошладилар. Элчи Бўғо тузалиб кетди, бироқ
Ануширвон оламдан кўз юмди.

Ундан сўнг ғалаба нишонли аскарлар бажарилиши
шарт фармонга кўра манжаниқ келтириб қурдилар ва
ундан тош отиб, Юсуф Сўфнинг қасрини вайрон қилди-
лар. Бу аҳволни кўрган Юсуф Сўфни қўрқув ва ваҳима
босди ва бошқа жойга кўчиб ўтди. Қамал муддати уч
ойу ўн олти кун давом этди; кун сайин ғолиб аскарлар-
нинг давлати иқболи ва ғалаба қозониши белгилари кў-
риниб борарди.

Юсуф Сўфи уни қамраб олган бу бахсизликдан ғам-
андух, қўрқув ва ҳайратга тушиб, мизожи саломатлик
ва яшамоқликнинг катта йўлидан четга чиқди, бедаво
дардга чалиниб, оламдан ўтди.

¹ Қадимда мавжуд геоцентрик ақидага кўра, Ер олам маркази
ва қолган осмон jismlari унинг атрофида айланади, деб тасаввур
қилинган.

[Байт:]

Қўрқув ва ғазаби ортиб, ғамдан жон сақлайолмади,
Ваҳимага тушиб, ғам-кулфатдан ўлди.

Бу воқеа ҳам ҳазрат соҳибқирон давлатида содир бўлган нодир кечинмалардан ҳисобланади. Чунки ўша кунни, [Техрон нашри, 220- бет] яъни онҳазрат Юсуф Сўфи билан жанг қилмоқчи бўлиб, бир ўзи қўрғон олди-га борганда, у ташқарига чиқмади. Шунда у: «Кимки ўз сўзнда турмас экан, унинг бу кунидан ўлгани яхши»,— деган эди. Кўп ўтмай, илоҳий тақдир унинг ҳаётига вафот топмоқ [нуқтасини] қўйди.

Фано бўрисн Юсуф Сўфининг ҳаёти кўйлагини йиртиб ташлагач, зафар ўрмонининг шерлари ва мардлигу эпчиллик қалъасининг қоплонлари, яъни Соҳибқирон лашкарининг баҳодирлари шон-шавкат билан чоршанба кунни шижоат ва довюраклик юзини шаҳарга қаратдилар. Турли томондан ҳужумга ўтиб, қўрғонни кўп жойидан бузиб [ичкарига] кирдилар...

Улуғлар, олимлар, ҳокимлар, ҳофизлар ва ҳунарманд табака аҳлининг барчасини оқ уйли қилиб, Кеш шаҳрига жўнатдилар [Техрон нашри, 221- бет].

Бу шонли ғалаба қўй йили, яъни етти юз [саксон] биринчи [1379] йили қозонилди. Жаҳонгир ҳазрат Соҳибқирон давлатнинг чопқир бедови остида, зафар узангисида ва нусрат жиловиди қайтмоқ юзини салтанат ва халифалик тахтининг қароргоҳи сари қаратди. Улуғворлик ва нқбол ила келиб қўнғач, ўша қишда Занжирсаройда қишлади.

[в. 191 б]. Ҳазрат Соҳибқироннинг салтанат ва жаҳондорлик тахтининг қароргоҳи [Самарқанд]га қайтганлигининг сабаби ҳақида сўз

Ҳаёт бу буюк ғалабани¹ айни шон-шавкат ва куч-қудрат ортган чоғда мушоҳада этганлиги сабабли, кўз тегиб қолмасин деб, охири бахтли аҳвол ҳуснига [бир оз] ташвиш нили тортди. Яъни Мовароуннаҳр томондан чопар элчи ўн етти кун деганда етиб келиб, ул томонда фитна тўзонни кўтарилганлигидан хабар берди. Тўхтаминихон қайтадан хонилик ва бевафолик тупроғи-

¹ ... бу буюк ғалабани — Форс мамлакатининг забт этилиши (789/1387 йил) назарда тутилган.

ни ўз давлати боши узра сочиб, Мовароуннаҳр сари катта лашкар жўнатипти...

Ёв етиб келиб, қишлоқларни талашга киришди, улардан бир қисми Бухоро сари юзланди. Тўхтамишхон лашкаридан бошқа бир түпи Хоразм йўли орқали Бухорога етиб келди. Улар [биргалашиб], шаҳарни босиб олиш-ни мўлжаллаб, қамал қилишга киришдилар. Ичкарида Тағой Бўғо барлос, Итилмиш қавчин ва Дурпай қавчинлар қўрғон ва қалъани мустаҳкамлаб, душманга қарши мардларча туриб, мудофаа қилиш ва қаршилик кўрсатиш билан машғул бўлдилар. Кўп уруш-таллошлар бўлди. [в. 193 а] Мухолифлар Бухорони олишга кўзлари етмагач, у ердан кетишга мажбур бўлдилар ва Мовароуннаҳр вилоятининг [бошқа жойларини] хароб қила бошладилар. [Жумладан], Занжирсаройга ўт қўйдилар ва [бу ишда] уларга Кайхусрав Хутталонийнинг ўғли Султон Маҳмуд¹ бошчилик қилди. Улар Қарши ва Хузор орқали ўтиб то Кўхитан ва Омўя суви бўйларигача бўлган жойларга чопқин ясадилар.

Шу орада жангда ажал ўқи тегиб ярадор бўлган [бандаларимиз] ва сўзсиз унга қайтамыз².

Динпарвар ҳазрат Соҳибқиронинг [Самарқандга] қайтиши ҳамда Форс ва Ироқ [мамлакатлари]ни бошқаришни Музаффарийлар³ авлодига ишониб қолдиргани ҳақида сўз

Юқорида қайд этилган воқеа хабари Шерозда ҳазрат соҳибқиронга етиб келгач, амир Усмон Аббосни донгдор баҳодирлардан иборат ўттиз минг отлиқ билан шошилчинч равишда Язд йўли билан Самарқанд томон жў-

¹ Султон Маҳмуд — Техрон нашрида (320-б.), «Султон Муҳаммад».

² Қуръони карим, 2-сура (Бақара сураси), 156-оятдан.

³ Музаффарийлар — XIV асрда Эронда ташкил топган феодал давлат асосчилари. Бу давлатга мўғулларнинг Язддаги ноиб Муборизиддин Муҳаммад ибн Музаффар асос солган. Амир Темур Эронни забт этиши билан Музаффарийлар давлати барҳам топган бўлса-да, бироқ ишонч билдириб, уларнинг ҳукмдорлик мавқеини сақлаб қолди. Музаффарийлар давлати ҳукмдорлари: Муборизиддин Муҳаммад ибн Музаффар (1314—1358); шоҳ Маҳмуд (1358—1364), Жалолиддин Шоҳ Шужоъ (1364—1384), Мансур (1387—1393).

натди. Шерозни бошқаришни Шоҳ Шужоънинг жияни Яҳёга ишониб қолдирди. Исфаҳонни эса унинг тўнғич ўғли Султон Муҳаммадга, Қирмонни Шоҳ Шужоънинг биродари Султон Аҳмадга, Сиржонни қалъаси билан бирга, бу ҳақда яна сўз боражак, Шоҳ Шужоънинг навараси Султон Абу Исҳоққа суюрғол қилиб берди ва у [фармонлар] барчасини бўйсуниб шарт бўлган ярлиғ ва ол тамға ила расмийлаштирди...

Ҳазрат соҳибқирон етти юз тўқсонинчи йил муҳаррам ойининг охирларида (1388 йил, феврал) Самарқанд томонга азм айлаб отланди...

[в. 193 б]. Нусрат шир байроқнинг келаётганлиги овозаси Мовароуннаҳрга етиб бориши билан душманлар таявасага тушиб қолдилар ва қочмоқ йўлини тутиб, баъзилари Хоразмга кетди, яна бир тўдаси Дашти Қипчоқ сари равона бўлди. Ғолиб байроқлар Жайхундан ўтиб, доруссалтана Самарқандга келиб тушди. [Ҳазрат соҳибқирон зудлик билан] Худойдод Ҳусайний, Шайх Али баҳодир, Умар Тобон ва бошқа амирларни муҳолифлар ортидан жўнатди. Улар, фармонга мувофиқ, кечаю-кундуз от суриб, Палан мавзенгача такомниш қилдилар, кўплаб душманини интиқом қиличидан ўтказиб, музаффар ва ғолиб тарзда олий тахт пойига қайтиб келдилар.

Ҳумоюн ҳазрат Соҳибқироннинг Хоразмга қилган бешинчи юриши ҳақида сўз

Лўй йили, яъни етти юз тўқсонинчи [1388] йили ҳазрат соҳибқирон олий ҳакам [Оллоҳ] нинг қўллови билан Хоразм сари юришини азм айлаб, Эгриёр мавзенга келиб тушди. Тўхтамишхондан юз ўғириб, олампаҳо даргоҳига ялиниб келган Кўнча ўғлон ва Темур Қутлуғ ўғлонларни Шайх Али баҳодир ҳамда Шайх Темур баҳодирга қўшиб, манғлой расми ила олдиндан жўнатди. Улар Бағдодак аригидан ўтиб, Абдухожани қоровул қилиб юбордилар. У довураклик отига миниб, йўлга отланди ва Элтуғмиш ўғлон йилқичиларидан бир кишини тутиб келтирди. Муҳолифлар ҳақида сўроқ қилиб билиб, сўнг-ра уни саодатли соҳибқирон ҳузурига юбордилар. Он-ҳазрат душманлар ҳақида маълумотни ундан аниқлағач, у ердан отланиб, Жадрис ариғига етди ва ундан саодату иқбол ила ўтди. [Шу пайт] ёв томондан бир киши қочиб келиб, Элтуғмиш ўғлон ва Сулаймон Сўфи кўч-қўланларини ортиб, Хоразмни тарк этмишлар ва Тўхтамишхон

томонга қочиб кетмишлар, деган хабарни етказди. Ҳазрат соҳибқирон амирзода Мироншоҳ, Муҳаммад Султоншоҳ, Шамсиддин Аббос, Учқора баҳодир, Ику Темур ва Севинчик баҳодирларни уларнинг ортидан такомниши қилмоққа жўнатди. Улар буйруққа кўра [в 194 б] Қумкент ва Қир йўли билан от сурдилар, яшиндай чақнаб душманга етиб олдилар ва кўпларини қаҳр қиличидан ўтказдилар, беҳад ўлжаларни қўлга киритдилар, музаффар ва ғолиб тарзда ҳумоюн лашкаргоҳга қайтиб келдилар.

Ҳазрат соҳибқирон бир неча кун Хоразмда тўхтади. Буйсуниш шарт бўлган ярлиғ имзоланди [ва унга мувофиқ], шаҳар аҳолиси ва волийларни оқ уйли қилиб кучириб, Самарқанд томонга жўнатдилар...

Ҳазрат соҳибқироннинг душманларининг ҳайиқмаганлиги ва бебошлигидан аланга олган ўч олмоқ [олови] уларнинг шон-шавкат хирмонини ёндириб бўлгандан кейингина пасайди. Нусрат шнор байроқ парвардигор кўмаги билан ҳилпираб, Самарқанд сари юзланди ва саодату нқбол ила салтанат ва улуғворлик тахтининг қароргоҳига келиб қўнди.

Аслини олиб қараганда, онҳазратнинг муборак феъл-атворида адолат қилмоқ ва раиятпарварлик туғма сифат бўлиб, олий ҳиммати шаҳарларни обод қилишга ва художўйларнинг ҳол-аҳволни яхшилашга иштиёқманд эди. Гоҳида гардун қудратли ғолиб аскарлар томонидан содир этиладиган қаҳр-ғазаб ва хароблик эса, жаҳонгирлик ва ўлкаларни забт этиш заруратидан келиб чиққандир, бу сиёсатсиз ва қўрқитишсиз муяссар бўлмас. Шу сабабдан Хоразм хароб этилгандан сўнг, орадан уч йил ўтгач, подшоҳлик марҳамати етти юз тўқсон учинчи [1391] йил охирларида, Дашти қипчоқ юришидан қайтиш чоғида Жанги қавчинининг ўғли Мусикани Хоразмни обод қилиш учун жўнатди. У Қоон маҳалласини, [бу жойини] Чингизхон мамлакатларни ўз ўғилларига бўлиб берганда Кот ва Хевақ билан бирга Чингатой улусига киритган эди, қўрғон қилиб ўраб олди ва обод қилди. Ҳозирги пайтда Хоразмнинг [энг] обод жойи ўша эрур.

[в. 256 а]. Ҳазрат Соҳибқироннинг иккинчи марта
Мордин томонга юзланганлиги ҳақида сўз

... Саодатли ҳазрат соҳибқирон Жазира ва унга тобеъ жойларни забт этиб, у ерлардаги қалъаларни эгаллагач, Мордин¹ томон юрди...

Кейинги кун хуршид шаҳсувори уфқ узра чиқиб, осмоннинг нилгун қўғони атрофидан ҳимоя излаган кавокиб лашкарини бутунлай улоқтириб ташлагандан сўнг, оламни забт этувчи аскарлар мардоналик юзларини яна [уша] қалъа сари қаратдилар. Улар юқорига чиқиб, қўғонга кирмай, тоғу камарларга яширинганларнинг ҳаммасини тутиб, пастга олиб тушдилар [в. 257 а]. Қалъа аҳли ғолиб лашкарнинг куч-ғайратини мушоҳада этгач, уларни қўрқув ва таҳлика босди, [омонлик тилаб] ялиниб-ёлворишга тушдилар. Осмон иқтидор соҳибқирон бахтиёр лашкар билан қалъа этагидан қайтди ва узиннинг ҳумоюн урдусига келиб қўнди. Улар қалъадан кўплаб тўққиз-тўққиз [совғалар] ва бедов отлар олиб чиқиб, тортиқ қилдилар, мол ва хирож тўламоқни буйниларига олдилар, буйсунмоқлик шарт-вазифаларини қабул қилдилар.

Шу пайт Мордин аҳолисига бир бахтли воқеа ёрдам берди. Яъни, тун ўтгач, тонгнинг хушхабарчиси оламнинг пасту баландликларига улўф ёритгич — Қуёшнинг чиқishi башорати нафасини элтганда, жума куни эрталаб² Султония томонидан Сароймулк хоним қошидан элчи етиб келди. У олам аҳлининг шаҳзодаси амирзода Шохруҳга улўф тангри бир фарзанд каромат қилгани, салтанат водийсидаги иқбол ннҳолида бир тоза гул очилгани башоратини етказди.

[Назм:]

Оламнинг толеъи яхшиланди бир бахтли юлдуз туфайли,

Мулк ва дин тизими тартибга тушди бир асл гавҳар туфайли.

¹ Мордин — Ҳозир Туркияга қарашли шаҳар: Ўрта асрларда Жазира вилоятига қараган.

² Жума куни эрталаб — 796 й. жумоди ул-охир ойининг 15 куни (1394 йил 17 апрел).

[в. 257 а]. Амирзода Улуғбекнинг туғилганлиги
ҳақида сўз

Якшанба кунн ўн тўққизинчи жумоди ал-аввал етти
юз тўқсон олтинчи [22 март, 1394] йили, жалолий сол-
номаси¹ бўйича фарвардин ойида², ит йили, Султония
қалъасида

[Назм:]

Жаҳон султони Шоҳруҳга,
Худо юзи ойдаи шаҳзода берди.
Ул ойдан, худди машрик қуёшдан [чарақлагандай],
Шоҳлик осмонининг чуққиси ярқираб кетди.
Бахт-саодат жилоси ва улуғлик нурлари
Юзида товланиб турарди, худди хуршид ва моҳ
[товлангандай].

Дерсан, Ой осмонидан бир юлдуз
Иқбол ила тахтгоҳга чиқмиш.

Илми нужум билимдонлари [унинг] туғилган вақтини
ва бахт юлдузининг кўрнинишини аниқлаб, турли уйлар-
нинг³ марказларини назардан ўтказган ҳамда юлдузлар
ва буржлар жойлашини белгилашда барча шарт-ша-
роитни ҳисобга олган ҳолда, аъмоли тафсилотларини
[ўз] ўрнига қўйиб, ҳумоюн толеъ⁴ жадвалини давлат
қалами билан саодат дафтарига чиздилар.

[Назм:]

Асад⁵— толеъ ва унинг эгаси Қуёш,
Ул сабабдан салтанатда бўлди бахтиёр.
Офтоб топиб шараф Ҳамалдан⁶,
Илмдан амал сари йўналган эди.

Қувонч орттирувчи бу башорат жаҳонгир соҳибқи-
роннинг муборак қулоғига етиб борғач, кайфияти чор

¹ Жалолий солномаси — шамсий солнома; дастлаб Сосонийлар-
да Яздигард (VII аср) солномаси дейилган. 1079 йили Умар Ҳай-
ём ислоҳ қилган.

² Фарвардин оyi — шамсия йилининг биринчи оyi (Эрон.)

³ «Турли уйларнинг марказларини» — уй — Қуёшнинг эклиптика
бўйлаб, 12 та буржда бўлиши.

⁴ Толеъ — чиқиш; эклиптиканинг уфқ чизиги билан кеснишган
нуқтаси; гороскоп.

⁵ Асад — ўн икки буржнинг бешинчиси; толеъни қуёшга тегишли.

⁶ Ҳамал — ўн икки буржнинг биринчиси; март оyi.

бўлди ва хурсандлигию, шодлигидан ул ҳазратнинг қаҳру ғазаби бутунлай сўнди; [Оллоҳнинг] ул тухфаси шукронасига Мордин [қалъаси] ва атрофлари аҳолисининг гуноҳлари ёзиғига [в. 257 б] афв ва озод этмоқ рақамини чекди. Улардан интиқом олмоқдан воз кечиб, бўйинларига олган тўловдан ҳам кечди ҳамда ул уч вилоятни султон Исонинг биродари бўлмиш султон Солиҳга топширди ва [бу ҳақда] Ол тамға билан ёрлиғ эълон қилди.

[Назм:]

Хоҳласа бир кишига зар беради,
Зар ўрнига у шаҳру кишвар беради.

[в. 303а]. Эрёб [қалъаси]¹нинг таъмири ва афгон қароқчиларининг дафъ этилиши қақида сўз

Жаҳонгир ҳазрат соҳибқирон [Ҳиндистон юришида Самарқанддан бирга олиб келган] маҳди улё Сароймулк хоним ва амирзода Улуғбекни Дурни яйловидан Самарқандга қайтарди. [Ўзи эса] зулҳижжа ойининг боши — саккиз юзинчи йил [15 август, 1398 йил] чоршанба уни Кобул водийсидан тавфнқ оёғини таваккал узангисига қўйиб отланди. Суръат билан от суриб, гардуншуҳрат аскарлар билан шанба кунининг тўртида Эрёбга етиб борганида, қалъани қурншга киришган эдилар.

[в. 345 а]. Ҳазрат соҳибқироннинг [Ҳиндистон юришидан қайтиб] Жайҳундан ўтганлиги ва муҳтарам [хотунлар] ҳамда фарзандларнинг ҳумоюн учрашувдан шод-хурсанд бўлганликлари қақида сўз

Пнгирма биринчи ражаб якшанба кунининг [29 март, 1399 йил] чошгоҳда денгиздай ҳимматли соҳибқирон кемада дарёдан ўтди. У ерда салтанат ва жаҳондорлик осмонининг авлодлари: амирзода Улуғбек, амирзода Иброҳим Султон, олий иффат [соҳибаси] Бекачи Султон, улуғлик ва шон-шавкат чодирининг муҳтарам хонимлари — Сароймулк хоним, Тукал хоним, Тумон оғо [ва] бошқа шоҳзодалар, барча аъёнлар, акобир ва ашроф Самарқанд ва уша яқин атрофдан кутиб олиш учун ке-

¹ Эрёб қалъаси — Тоғли Афғонистонда, карвон йўли бўлида жойлашган мустаҳкам қалъа.

либ, аъло ҳазрат [соҳибқирон] билан куришини бахтига муяссар бўдилар.

[в. 365а]. Жаҳонгир ҳазрат соҳибқироннинг Сивос¹ томон юзланганлиги ва уни эгаллагани ҳақида сўз

[Соҳибқирон юборган] элчилар Рум тарафидан қайтиб, олампаҳо даргоҳига етиб келдилар. Улар Йилдирим Боязиднинг ҳақиқатдан узоқ жавобини ул ҳазратнинг девонига арзага етказганларнда, подшоҳона ғазаб олови аланга олди ва қаҳр қаҳрамони Рум билоди сари от сурмоқ байроғини ҳилпиратди.

Авникнинг² теварак-атрофи зафарпаҳо аскарлар чо-диргоҳига айлангач, фармонга биноан, амирзода Пирмуҳаммадни олиб келмоқ учун Шерозга кетган амир Оллоҳдод етиб келди ва уни банди қилиб етқазди. [Шундан сўнг], бўйсунмоқлик шарт бўлган ҳукм амалга ошди ва олий девонда юқорида эслатиб ўтилган амирзодани сўроқ қилдилар ва ёсоққа мувофиқ калтаклагандан сўнг, кишанни ечиб озод қилдилар. [Амирзода Пирмуҳаммадни] ёмон йўлга бошлаганлардан кишан солиб келтирилган Шайхзода Фарид ва Муборақхожани ёсоққа етказдилар.

Ҳазрат Соҳибқирон муҳтарам хонимлар—Сароймулк хоним, Хонзода [бегим] ва бошқа шаҳзодалар ҳарамларини, толен порлоқ шаҳзода Улуғбек ва салтанат ва жаҳондорлик буржининг бошқа дурлари билан биргаликда Султония томонга жўнатди. Уларга бош-қош бўлиб туриш мажбуриятини амирзода Умар, амир Оллоҳдоднинг акаси Худойдод ва мавлоно Қутбиддинлар зиммасига юклади. Шундан сўнг, қутлуғ фолга эга [бўлган] байроқ саодат ва иқбол ила юриш бошлади.

[в. 393б]. Ҳазрат соҳибқироннинг Бағдоддан қайтиб келиши ва Табриз вилояти томонга юзланиши ҳақида сўз

[в. 394а]. Нусратшиор байроқ бир қанча манзил ва марҳала йўл босиб, Чағату суви бўйига келиб қўнгач, муҳтарам хонимлар: Сароймулк хоним, Хонзода [бегим]

¹ Сивос — Туркиянинг ўрта аср шаҳарларидан; Себастиа деб ҳам аталган.

² Авник — Арзирум билан Ван кўли оралиғида жойлашган қалъа.

ва бошқа шаҳзодаларнинг ҳарамлари, азиз олий қадр фарзандлар — амирзода Улуғбек ва салтанату жаҳондорлик осмонининг бошқа дурлари пешвоз чиқмоқ расмини адо этишга ошиқдилар...

[в. 4016]. Ғолиб байроқнинг [Аррон] Қорабоғидан
йўлга отлангани ва Шамкўр чўли¹ томон
юзлангани ҳақида сўз

[в. 4026]. Нусратшиор байроқ Бардаа² ва Ганжадан³ ўтиб, Шамкўр чўллари ҳумоюн қўнмоқнинг чодирлари жойи бўлди. Бир неча кун ўтиб, [отларни] ўтлатиб бўлингач, қуёшдай чарақлаган байроқ Олатоғ томон кўтарилди. Гуржистон сарҳадига етиб, сув бўйи зафарли аскарлар қўнимгоҳига айланди.

Оламни қамровчи ўрду кўчмоқ қўрағасининг тантанали [овози] билан ҳаракатга келганда, бажарилиши шарт бўлган фармонга кўра, муҳтарам хонимлар: Сароймулк хоним ва бошқа улуғ хотунлар, шаҳзодаларнинг ҳарамлари, азиз фарзандлар, [масалан] амирзода Улуғбек, амирзода Иброҳим Султон, амирзода Муҳаммад Жаҳонгир, амирзода Ийжал, амирзода Бойсунғур, амирзода Суюрғатмиш ва салтанату комронлик осмонининг бошқа дурлари [Султонияга] қайтиб кетдилар.

[в. 431а]. Ҳазрат Соҳибқироннинг Рум диёридан
қайтганлиги ҳақида сўз

[в. 431а]. Ҳумоюн хотир Рум⁴ воқеаларидан ва ул диёр ишларидан фориг бўлгач,... [в. 431б], ғолиб ҳилпировчи байроқ хисравона азм уфқидан қайтмоқ сари нур тарата бошлади ва зафарли мавкаб олам тангрисининг ҳимояси ва қўллови билан равона бўлди..

[в. 432а]. Кимох қалъасини⁵ идора этмоқ ва муҳофаза қилмоқни амир Аббоснинг қариндошларидан бўлмиш Шамс исмли киши зиммасига юклаб, уни бир гуруҳ билан у ерга жўнатди.

¹ Шамкўр чўли — Грузиянинг Самгори шаҳри атрофида жойлашган мавзеъ.

² Бардаа — Озарбайжон шаҳарларидан.

³ Ганжа — Озарбайжоннинг машҳур шаҳарларидан.

⁴ Рум — Кичик Осиё, ҳозирги Туркия.

⁵ Кимох қалъаси — Кичик Осиёнинг шарқий қисмида жойлашган қалъалардан.

[Ҳазрат соҳибқирон] Султониядан муҳтарам хонимлар [эсон-омонлиги] ҳақида хабар келтирган кишиларга фарзандларни тезроқ етказиб келишни тайинлаб, қайтариб жўнатди. Арзирум¹ ҳумоюн қадамларининг дабдабасидан ҳар қандай диёрдан ҳам серғуборроқ бўлгач, салтанат ва жаҳондорлик осмонининг дурлари — амирзода Улуғбек, амирзода Иброҳим Султон, амирзода Муҳаммад Жаҳонгир, амирзода Ийжал ва амирзода Саъд Ваққос етиб келдилар. Ҳазрат Соҳибқирон уларни бағрига босиб, ширин сўзлар айтиб, ҳол-аҳвол сўради ҳамда умид кўзида уларнинг ҳар бирининг юзида жиловлашиб турган аслзодалик ва баркамолликдан равшанлик ордди.

[в. 451б]. **Фирузкуҳ қалъасининг фатҳ этилиши ҳақида сўз**

Фирузкуҳ қалъаси забт этиб бўлмаслиги ва ўта мустаҳкамлиги билан машҳур [бўлиб], васфи тарих китобларда битилган таниқли қалъалардан эди. Уни бир баланд тоғ тепасига қуриб, қўрғонини ўта мустаҳкам қилган эдилар... Ғалаба оятли байроқ мазкур ойнинг тўққизинчисида [19 май, 1404 йил] душанба куни васл соясини Фирузкуҳга солди...

[в. 452а]. Ана шундай мустаҳкам қўрғон қудратли давлат кучи билан икки кунда эгалланди. Ҳазрат соҳибқирон Занги Тўнийни бир гуруҳ билан қалъа кутволлигига тайинлаб, эртасига, яъни ойнинг ўн бирида [21 май, 1404 йил] чоршанба куни саодат ва иқбол ила отланди. У ярим фарсахча йўл босиб, бир майсазорга [келиб] қўнди. Муҳтарам хонимлар Сароймулк хоним ва Тумон оғони азиз шахзодалар: амирзода Мирзо Улуғбек, амирзода Иброҳим Султон, амирзода Ийжал ва амирзода Саъд Ваққос билан бирга Самарқандга жўнатди. Барчалари буйруққа кўра Султон-Майдон йўли билан равона бўлдилар.

[в. 458б]. **Кўнгли денгиз [мисоли кенг] ҳазрат соҳибқироннинг шахзодаларни уйлантириш учун Коннгилда тўй берганлиги ҳақида сўз**

Салтанат тахтининг қароргоҳи ҳумоюн [соҳибқирон]нинг қадамлари саодатидан улуғланган ва зийнат топ-

¹ Арзирум — Рум шаҳарларидан.

ган бир пайтда... «тўй тайёргарлигига киришилсин», деган қатъий фармон кучга кирди. [Шу муносабат билан], «яқин-узоқдаги ҳокимлар, сардорлар, барча ашроф ва аъён қурултойга келсинлар», деган хабар юбордилар...

[в. 461а]. Бу йиғилганлар сафи шодасининг воситаси бахти навқирон шаҳзодаларнинг ҳумоюн уйлаимоғи эди. Саодатли соҳибқироннинг тўғри раъйи уша пайтда амирзода Улуғбек, амирзода Иброҳим Султон, амирзода Ийжал ибн шаҳзода Мироншоҳ; шаҳзода Умаршайхнинг фарзандларидан амирзода Пирмуҳаммад, Сиди Аҳмад ва Бойқаро, ҳар бири улуғворлик ва шон-шуҳрат чодирининг қимматбаҳо хонимларидан бири билан уйланиш шодасига тизилишини тақозо этди.

[в. 464б]. Жаҳонгир байроқнинг Хитой юришига тайёргарлик кўриши ҳақида сўз

[в. 465б]. [Соҳибқироннинг] «тавочилар ҳар бири ҳазорани яхшилаб текшириб тўлатсинлар», деган оламни бўйсундирувчи ярлиғи маълум қилинди. Амирлар буюрилганга кўра барча тафтиш ва аниқламоқ шартларини адо этдилар...

[в. 466а]. [Ҳазрат Соҳибқирон] Ифранж билоди¹, Дашт², Жата³ ва бошқа томонлардан келган элчиларни [подшоҳона] сийловлар ила сарафроз айлаб, кайфиятларини чоғ қилиб жўнатди. Буюрилганига мувофиқ тўйга келган маҳд улё Милкат оғога рухсат берилди ва у Ҳиротга қайтди. Муҳтарам хоним Бекачи Султонни осмон уйининг келинчаги Ноҳид (Зухро сайёраси) учун ясатилгандай тартибда, унга ўхшаши кам бўладиган [ҳашамат билан] Ҳамадонга, эри амирзода Искандар қошига кузатди; у Бухоро ва Мохон йўли билан кетди.

[Соҳибқироннинг] сахий марҳамати Тошкент, Сайрам, Янги⁴, Ашпара⁵ ва Жата вилоятини, то Хитойгача [бўлган ерларга қўшиб] амирзода Улуғбекка берди; Ан-

¹ Ифранж билоди — Ғарбий Европа.

² Дашт — Дашти қипчоқ.

³ Жата — Чигатой улусининг шимоли-шарқий қисми; Мўғулистон.

⁴ Янги — Ҳозирги Жамбул шаҳри (Қозоғистон).

⁵ Ашпара — Еттисув шаҳарларидан; катта қарвон йўлида ва шу номли дарё бўйида жойлашган.

дугон, Ахсикат, Тароз ва Кошғарни, то Хутангача барча тобеъ ва туташ [ер]лар билан бирга амирзода Иброҳим Султонга берди. [Бу ҳақда] олий ярлиғни ол тамға билан безашга фармон этди.

**[в. 469а]. Ғолиб байроқнинг Оқсулотдан
жунаганлиги ҳақида сўз**

Қуёш ҳали Жадий [буржи]нинг охирларида эди ва совуқнинг шиддати то шу даражадаки, нутқ белбоғи унинг тавсифини ўраб олиш учун қисқалик қиларди. Кўплаб одамлар ва от-улов йўлларда нобуд бўлди; аллақанча кишиларнинг қўли, оёғи, қулоғи, бурни ва бошқа аъзолари [совуқ уриб узилиб] тушди...

Нусратшиор байроқ парвардигори олам ҳифзу ҳимоясининг кафолатинда Оқсулотдан йўлга чиқди... [в. 469б]. Ун иккинчи ражабда [14 январ, 1405] чоршанба кунин Утрор [шаҳрида]¹ Бердибекининг саройи ҳумоюн қўнмоқ ҳашамати ила махсус этилди..

Шу кезларда Дашти қипчоқ чўлларида сарсон-саргардон бўлиб юрган Тўхтамишхоннинг қошидан унинг эски навкарларидан бўлмиш Қорахожа олампаноҳ даргоҳига келди. Уша кунин улуғ ҳазрат [соҳибқирон] фалак шўкуҳ девонхонанинг турини салтанат тахтидагидай улуғворлик ҳашамати ила чарх (осмон) мисоли эгаллаб турарди. Уқтой қоон авлодидан Тозий ўғлон, Тоштемир ўғлон, Жўчихон наслидан Чакра ўғлон [унинг] ўнг томонида ўтирган эдилар. Бошқа томон эса, бахти навқирон шоҳзодалар: Улуғбек, Иброҳим Султон ва Ўйжал [мирзо] ҳозирлиги билан зийнат топганди.

**[в. 476б] [Оллоҳ] мағфират этгур [Амир Темурнинг]
азиз жасади фирдавсмисол Самарқандга
жўнатилгани ҳақида сўз**

.. Уша тонгда [20 феврал, 1405 йил] бахтли султон жасадининг шарофатидан баланд бўлган миҳаффа² [Оллоҳнинг] чексиз раҳмат нурлари тушиш жойи тарзида шуҳрат топган эди. [Уни] амир хожа Юсуф, Али қавчин ва яна бир неча хос кишилар бошчилигида Самарқандга жўнатдилар...

¹ Утрор — Сирдарёнинг ўрта оқимида, унинг ўнг соҳилида жойлашган шаҳар.

² Миҳаффа — тахтиравон.

[в. 477а]. Сароймулк хоним, Тукал хоним, Туман ого ва бошқа хотунлар, амирзода Улуғбек ва бошқа шаҳзодалар билан бирга миҳаффа ортидан Самарқандга йўл олдилар. Али Дарвиш чигдовул бир тўп сипоҳ билан уларга мулозим бўлиб борди.

[в. 479б]. Амир Бурундуқнинг Тошкентдан келиши ва [у ердаги] амирлардан мактуб келтиргани ҳақида сўз

Шаҳзодалар ва муҳтарам хонимларнинг мавкаби, амирлар билан биргаликда Оқсўлотга келиб тушгач, амир Бурундуқ ибн амир Жаҳоншоҳ Тошкент томондан етиб келди... ва амир Худойдод, ва амир Шамсиддин Аббос ёзиб юборган мактубларни берди [в. 480б]. Шаҳзодалар, ҳурматли хонимлар ва амирлар [Оқсўлотдан] кўчдилар. Амирзода Улуғбек ва амир Шоҳмалик тўла қуроланган бир қисм сипоҳ билан бирга ўнг томондаги йўл билан юрдилар. Амирзода Иброҳим Султон ва амир Шайх Нуриддин, бир тўп лашкар билан бирга, худди ўша тартибда, мукаммал қуроланган тарзда, бошқа томондаги йўлдан борардилар. Иккала гўруҳ ҳам Самарқандга шошилар ва бирор кор-ҳол юз бермасдан, фитна қўзғалмасдан, тезроқ шаҳарга кириб, мамлакатни эгалламоқчи эдилар. Ундан кейин мамлакат ва салтанатни бошқариш ҳамда вилоятлар тақдирин бахтиёр соҳибқирон васиятига биноан ҳал этиларди. Ўша пайтда бахтинавқирон шаҳзодалар икковлари ҳам ўн беш ёшда эдилар.

[в. 483б]. Шаҳзодалар ва амирларнинг Бухоро томон йўл олганлиги ҳақида сўз

[Шаҳзодаларни Самарқандга киритмаганликларин сабабли улар] Бухорога боришга қарор қилдилар. Пайшанба кунини муборак рамазон ойининг учиди [5 март, 1405 йил] бахтли ҳазрат соҳибқироннинг азиз невараларини бўлмиш олиймакон шаҳзодалар: амирзода Улуғбек ва амирзода Иброҳим Султон... [в. 484а] муҳтарам хонимлар билан хайрлашдилар... Улар Алиободдан Оллоҳга таваккал қилиб отландилар. Ибора: Кўнгилларида ҳақдан ўзга [сармоя] йўқ эди. Амир Шайх Нуриддин ва амир Шоҳмалик тезлик билан садоқат белбоғини ихлос қўли билан [белга] боглаб, уларнинг саодат насабли рикобида биргалашиб равона бўлдилар. Бахтиёр ҳазрат соҳибқироннинг ўзи билан бирга бўлган нақдинаси, жа-

воҳирлари, кийимлари, моллари, қурол-яроғлари ва бошқа нарсаларининг барчасини ўзлари билан олиб кетдилар. Рустам Тағой Бўғони олдинроқ Бухорога жўнатдилар.

[в. 485а]. Шаҳзодалар ва амирларнинг Бухорога бориши достонининг хотимаси

Бахти навқирон шаҳзодалар: амирзода Улуғбек ва амирзода Иброҳим Султон Алиободдан Бухорога йўл олганларидан сўнг, жумъа кунини муборақ рамазон ойининг тўртида [6 март, 1405 йил] Дабўс қўрғонин¹ яқинига бориб қолдилар. [Дабўс қўрғони] — бу баланд бир қўрғон бўлиб, Самарқанд суви² унинг ёнидан оқиб ўтарди.

Ўша ерда Самарқанддан Минглихўжа, Баён Темур хазиначи етиб келдилар ва амирларга [Самарқанд волийлари] хўжа Юсуф ва Арғуншоҳдан битта хат келтирдилар. Унинг мазмуни қуйидагича эди: «Дуо ва саломдан сўнг етиб маълум бўлсинки, шаҳар дарвозасини сизларга очмаганлигимизнинг сабаби кудурат ёки душманлик фикри билан эмас. Мақсадимиз ҳазрат соҳибқирон сўзига амал қилишдир ва уни ўзгартиришни ҳеч қачон раво кўрмайдурмиз. Агар амирзода Халил Султон келган тақдирда ҳам, унга ҳам худди сизларга муомала қилгандай муомала қилурмиз. Тахтгоҳни қўриқлаймиз, бирор кимсага топширмагаймиз, деб қатъий қарор қилганмиз. Ул ҳазратнинг валнаҳди амирзода Пирмуҳаммад келгач, васиятга кўра, [тож-тахтни] унга топширурмиз. Аҳволни сизларга маълум қилдик, кўнглингизга малол келмасин ва бизларни маъзур тутгайсизлар». Мактуб охирида, «ушбу ёзилганларга амал қиламиз ва уни бузмагаймиз», деб қасамёд қилган эдилар.

Амирлар ёзилганларнинг мазмунидан хабардор бўлгач, гарчи уни қасам билан қатъий этган бўлсалар-да, унга ишониб бўлмаслигини англадилар. Бироқ, маслаҳат юзасидан уларни [в. 485б] маъқуллаб, юборилган чопарга қуйидагиларни тайинладилар: «Уларга биздан салом етказгил ва айтгил: ўйлаган ўйингиз жуда тўғри ва адолат юзасидандир... Ушбу раъйга собит ва қатъий

¹ Дабўс қўрғони (Дабўсия) — Зиёвуддин темир йўл бекати ёнида жойлашган қалъа-шаҳар.

² Самарқанд суви — Зарафшон дарёси.

амирзода Иброҳим Султон илтифоти эҳтиёткорлигида ва амир Шайх Нуриддин ҳомийлигида бўлсин. Рустам барлос биродари Ҳамза, амирлардан Итилмиш, Тўкал, Қарқара ва бошқалар шаҳарда бўлсинлар. Уларнинг ҳар бири шаҳар дарвозаларидан бирини, унинг бурж ва бораларини муҳофаза қилсинлар. Шу тарзда қарор қилиб, ишга киришдилар ва қўрғонни таъмирлаш, тузатиш билан машғул бўлдилар.

[в. 490а]. [Биринчи] мақоланинг хотимаси.

[Оллоҳ] мағфират этгур бахтли соҳибқирон учунгина хос бўлган хусусиятлар, унинг шарафли ўғиллари ва саодатли авлоди ҳақида ҳазрат учун шарт бўлган воқеа [ўлим] юз берган чоғда, жаҳон уларнинг порлаб туришидан кўркам ва равшан эди

[в. 491б]. Ҳазрат соҳибқиронга тангри тақдирлаган кўплаб ҳадялардан бири ўрнини босувчи фарзандларининг кўплигида эди. Ўзи ҳаётлиги чоғида уларни кўриб, умид кўзи равшанлик топган эркак зотидан ўттиз олти-та ўғил, невар ва эвара бор эди. Уларнинг тафсилоти қуйидагича: марҳум бахтли шаҳзода Жаҳонгир наслидан — ўн битта...; бахтли шаҳид шаҳзода Умаршайхдан — тўққизта...; шаҳзода Мироншоҳдан, [у ўша пайтда] ўттиз саккиз ёшда эди, еттита; олий мақтовга сазовор шаҳзода Шоҳруҳдан, [ўша пайтда] у йигирма саккиз ёшда эди, еттита ўғил: Улуғбек ва Иброҳим Султон иккаласи ҳам ўн бир яшар; Бойсунғур — Жон ўғлон — икки яшар; Борўй — бир яшар.

ҒИЕСИДДИН ҚОШИЙНИНГ САМАРҚАНДДАН ҚОШОНГА, ОТАСИГА ЕЗГАН МАКТУБИ

Жамшид ибн Масъуд ибн Маҳмуд Ғиёсиддин ал-Қоший, кўпроқ Ғиёсиддин ал-Қоший¹ исми билан машҳур — XIV—XV асрнинг риёзиёт ва фалакиёт илмининг буюк алломаси, Самарқандда Улуғбек мактабнинг

¹ Ғ. Жалолов Жамшид Чустий ёки Чустий деб келтирган. Чустий, унинг фикрича, Қошен шаҳрига яқин жойлашган Чуст ёки Чуст шаҳрида туғилган (Ғ. Джалалов, Ғияс ад-дин Чустий (Қаши) — крупнейший астроном и математик XV века. Учёные записки, Вып. VII. Физико-математической. Ташкент, 1959, 141-бет).

етакчи олим¹, у ўз фаннинг билимдонлари — риёзиётчилар, табиблар ва ҳунармандлари билан шуҳрат қозонган кошонлик² эди. Ғиёсиддин Кошийнинг таваллуд топган йили номаълум. Умрининг асосий қисмини Кошонда ўтказди, риёзиёт ва фалакиёт илмига қизиқар эди. Қадимги Юнонистон, Эрон ва Урта Осиёлик машҳур олимларнинг асарларини таржима қилиб, уларга шарҳ ёзар эди. У табобат фани билан ҳам шуғулланган. Ғиёсиддин Кошийнинг ижоди Урта ва Яқин Шарқда шуҳрат топди. Ҳаётининг сўнгги йилларини Самарқандда ўтказди ва тахминан 1429 йилда вафот этди.³

Олимнинг қаламига мансуб бўлган бу мактуб Самарқандда форс тилида ёзилган бўлиб, ўз отасига — Кошонга юборилган. Ушбу мактуб Техронда Сипохсо-

¹ Унинг асарлари ҳақида тўлароқ қаранг: Джемшид Ғиёсиддин ал-Қаши. Ключ арифметики. Трактат об окружности. Перевод с арабского Б. А. Розенфельда. М., 1956; Кары-Ниязов Т. Н. Астрономическая школа Улугбека. Избранные труды. В 8-ми т. Т. 6. Ташкент, 1967, 140—144-бетлар. Матвиевская Г. П. Учение о числе на средневековом Ближнем и Среднем Востоке. Ташкент, 1967 Она же. Математические и астрономические рукописи Института востоковедения Академии наук Узбекской ССР.— В кн: Из истории точных наук на средневековом Ближнем и Среднем Востоке. Ташкент, 1972, 187—188-бетлар. Улугбекнинг ҳаётига ва ижодий фаолиятига оид маълумотларни қаранг: Собиров Г. Творческое сотрудничество ученых Средней Азии в самаркандской научной школе Улугбека. Душанбе. 1973. 43—53; 182—208-бетлар. Юсупова Д. Ю. Письмо Гийас ад-Дина Каши к своему отцу из Самарканда в Кашан.— В кн.: Из истории науки эпохи Улугбека. Ташкент. Изд-во «Фан». УзССР, 1979, 37—64-бетлар.

² Кошон — Техрон ва Исфаҳон ўртасида жойлашган ўрта аср шаҳри.

³ Машҳур шарқшунос В. В. Бартольд ва «Собрание восточных рукописей» фехристиининг тузувчилари унинг вафоти 840/1436 йилда содир бўлган деб айтишади (Бартольд В. В. Улугбек и его время. Соч. Т. II. / 2). Изд-во «Наука», М., 107—108-бетлар. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР, т. I. Под редакцией и при участии А. А. Семёнова и Д. Г. Вороновского. Ташкент, 1952, 510- тавсиф).

лор масжидининг кутубхонасида сақланаётган тўплам жилдининг бир қисмини ташкил этади.¹

Мактубнинг сарлавҳасига қараганда, «Марҳум Ғиёсиддин Самарқанддан ўз марҳум отасига ёзган мактубнинг нусхаси», ушбу мактубнинг фалакиёт илмига алоқаси бўлмаган, аммо моҳир хаттот томонидан кўчирилган нусхада жузъий хатоларга йўл қўйилган бўлиб, Ойдин Сайилийнинг фикрича, ушбу қўлёзма Ғиёсиддин Кошийнинг дастхати эмасдир.²

Ушбу мактуб ўз вақтида Шарқ ва Ғарбдаги олимларнинг диққатини ўзига жалб этган. Мактубнинг форсча матнининг бир қисми дастлаб «Занбил» журналининг саҳифаларида Му'тамад уд-Давла тарафидан чоп этилган эди.³

1940 йилда эронлик олим М. Табатабоний Му'тамад уд-Давланинг нашри, юқорида зикр қилинган Сипохсолар масжидининг кутубхонасидаги, шунингдек, ўзининг шахсий кутубхонасидаги қўлёзмалардан фойдаланиб, мактубнинг форсча матнини нашр эттирган⁴.

1959 йилнинг сентябр ойида турк олими Ойдин Сайилий фан тарихига бағишланган туққизинчи халқаро конгрессда [Барселона ва Мадрид]⁵ қилган маърузасида ушбу мактубнинг қисқа илмий тавсифи ва таҳлилини келтиради. «The Observatory in Islam» деган китобида мактубдан бир неча парчаларни далил сифатида келтиради⁶.

Ўша йили Ғ. Жалоловнинг «Ғиёсиддин Жамшид Чустий [Коший]—XV асрнинг йирик астрономи ва математи-

¹ Ulug Bey ve Semerkanddeki ilim faaliyeti hakkında Giyassuddini Kasinin mektubu, (Ghiyath al-Din al-Kashis letter on Ulugh Bey and the Scientific Activity in Samarqand), published by Aydin Sayili, Ankara, 1960, 32-бет. Қўлёзманинг тўла тавсифини қ. ўша ерда: 33—35-бет. Э. Кеннеди номаълум шахсга тегишли яна бир нусхаси мавжудлиги ҳақида эслатиб ўтади. (Kennedy E. S. letter of Jamshid Kashi to his father. Orientalia, v. XXIX, № 2. Beirut, 1960, 192-бет.

² Ulug Bey ve Semerkanddeki ilim faaliyeti hakkında Giyassuddini Kasinin mektubi, 33-бет.

³ Қаранг ўша ерда.

⁴ Ғиёсиддин Жамшид Кошоний. Нома-и песар ба падар, омузаш ва парвариш сол-и дахум, шумора-и севвум, 1940, 1—16-бетлар.

⁵ Ulug Bey ve Semerkanddeki ilim faaliyeti hakkında Giyassuddini Kasinin mektubi, 32-бет. Ankara, 1960.

⁶ Ankara, 1960.

ги» деган мақоласи эълон қилинди. Мақолада муаллиф Самарақнд расадхонасининг ташкил этилишн, унда ўтказилган кузатишлар ва фалакиёт жадвалиннинг тузилишида Чустийнинг қўшган ҳиссаси ва унинг фалакиёт ва риезиётга онд ёзиб қолдирган асарлари ҳақида тўхталиб ўтади.¹

1960 йилда фалакиёт илми тарихининг билимдони Э. Кеннеди М. Таботобойнинг форсча матн наشريдан фойдаланиб, уни инглизчага таржима қилади ва Римда нашр эттиради². Худди шу йили ушбу мактубнинг матни³ унинг туркча⁴ ва инглизча⁵ таржимаси билан Ойдин Сайилий томонидан нашр этилган. Нашр турк⁶ ва ннглиз⁷ тилларида ёзилган кенг муқаддима билан таъминланган. Унда Ойдин Сайилий юқорнда эслатиб ўтилган Техрон қўлёзмаси ва М. Таботобойнинг наشريдан фойдаланган.

1963 йилда Миср олими Аҳмад Дамардош мактубнинг Э. Кеннеди тайёрлаган инглизча таржимасини М. Таботобойнинг форсча матни билан солиштириб, уни араб тилига таржима қилди. Таржима кириш қисми, изоҳлар, М. Таботобойнинг форсча матни ва библиография билан таъминланган⁸.

Шуларнинг ҳаммаси фан-маданият тарихи билан шуғулланадиган тадқиқотчиларнинг Фиёсиддин Кошийнинг мактубига бўлган зўр эътибори далилидур.

1972 йили П. Г. Булгаков «Школа Улугбека и Беруни» номли мақоласида ушбу мактубдан кичик парчани рус тилига қилинган таржимаси билан келтиради⁹.

¹ Джалалов. Гияс ад-Дин Джемшид Чустя, 141—157-бетлар.

² Kennedy E. S. A letter of jamshid al-Kashi to his father, 191—213-бетлар.

³ Ulug Bey ve Semerkanddeki ilim faaliyeti hakkında Giyassuddini Kasinin mektubu, 54—75-бетлар.

⁴ Уша ерда, 76—92-бетлар.

⁵ Уша ерда, 93—115-бетлар.

⁶ Уша ерда, 1—31-бетлар.

⁷ Уша ерда, 32—53-бетлар.

⁸ Аҳмад Са'ид ад-Дамардош. Рисола-и Жамжид ал-Коший. Миср, 1963, 72—104-бетлар.

⁹ П. Г. Булгаков. «Школа Улугбека и Беруни». Т., в кн.: Из истории точных наук на средневековом Ближнем и Среднем Востоке, 57—60-бетлар.

Бир йилдан сўнг Ғиёсиддин Кошийнинг мактуби Ғ. Собиров ва Н. Бобоевлар тарафидан рус тилига таржима қилиниб, нашр этилди. Таржима зарур изоҳлар билан таъминланган¹.

Ғ. Собиров ва Н. Бобоевлар билан бир вақтда мазкур асарнинг рус тилига қилинган таржимаси изоҳлар билан ушбу сатрлар муаллифи томонидан ҳам алоҳида тайёрланиб, 1979 йили нашр этилган эди². Биз бажарган таржима Душанба нашрини маълум даражада тўлдирадиган. Унинг кириш қисмида мактубнинг тарихи очиб берилади, манба сифатида муҳимлиги, шу билан бирга унинг тили ва ёзилиш услуби таҳлил қилинади. Келтирилган изоҳларга матний иловалар ҳам берилган³.

Мактуб 7-зўлкадада ёзилган, деб айтилган, лекин йили келтирилмаган⁴.

Расадхона қурилишининг асосий қисми мактуб ёзилишигача тамомланган эди⁵, деб мактубда келтирилган фаразни назарда тутсак ҳамда тарихий манбаларда келтирилган маълумотларга асосланадиган бўлсак, унинг қурилиши 823 (1420) йилда бошланганлигини⁶ назарда тутган ҳолда, шунингдек, Ойдин Сайилийнинг фикрига қўшилган ҳолда, мактуб 823/1420—824/1421 йиллар орасида ёзилган деб тахмин қилса бўлади.

Ғиёсиддин Кошийнинг бу мактуби отасига йўлланган бўлиб, унинг саволларига жавоб тарзида тузилган.

Ота ўз ўғлини Самарқандга жўнатишдан илгари, ёки

¹ Собиров Ғ. и Бабаев Н. Джемшид Гиясиддин ал-Каши. Письмо об Улугбеке и о самаркандской научной школе.— В кн. «Творческое сотрудничество учёных Средней Азии в Самаркандской научной школе Улугбека». Душанбе, 1973, 183—208-бетлар.

² Юсупова Д. Письмо Гийас ад-Дина Каши к своему отцу.

³ Туғри келмаган жойлари таржимага берилган изоҳларда кўрсатилган.

⁴ Ulug Bey ve Semerkanddeki ilim faaliyetleri hakkında Giyassuddin Kasinin mektubu, 55-бет.

⁵ Уша жойда 71, 74-бетлар.

⁶ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажман баҳрайн. Форс-тожик тилидан таржима, кириш сўзи ва изоҳли луғатлар А. Уринбоевники. Тошкент, «Фан». 1969, 278-бет. Фасиҳ Ахмад ибн Джалал ад-Дин Муҳаммад ал-Хавафи. Муджмал-и Фасихи. Перевод, предисловие, примечания и указатели Д. Ю. Юсуповой. Ташкент, «Фан», 1980, 188-бет.

Йўллаган мактубларида берган маслахатларига кўра тахмин қилиш мумкинки, у фалакиёт, рнёзиёт ва бошқа фанлардан кенг билимга эга эди.

Зоҳиран, мактуб, уни фақат отанинг ўзи эмас, балки ўша пайтга жуда хос бўлганидек, мактубда тилга олинган масалалар билан қизиққан шахслар ҳам ўқиб чиқадилар, деган умидда ёзилган эди. Ушбу тахминга мактубнинг бир жойи ишончли далил бўлиши мумкин. У ерда муаллиф Қозизода Румийнинг¹ билимида баъзи камчиликлар мавжудлигига ишора қилиб ўтади, шунга қарамай, кишиларда у билан олим орасида шахсий адоват бўлмаганлигини олдиндан таъкидлаб ўтади².

Худди шундай мазмундаги мактубни Ғиёсиддин отасига илгарироқ ҳам йўллаган эди, лекин у манзилга етганлигига амин бўлмай, уни такроран ёзиб юборади.

Мактубда, Ғиёсиддиннинг атрофидаги олимлар ҳақида келтирган батафсил маълумотларга қараганда, у Қошондан Самарқандга яқиндагина келган, деб тахмин қилиш мумкин. Шу билан бирга, бу фикрга унинг Самарқанддаги фаолияти ҳақидаги маълумотлар зид бўлиб, шулардан кўриниб турибдики, мактуб ёзишдан олдин Ғиёсиддин бу ерда тахминан бир йилча яшаган. Олим мактубида мавлоно Бадриддин³ исмли бир кишини ҳамда ўзларининг ҳали такомиллашмаган билимлари билан мактаниб юрган шахсларни қоралайди.

Ушбу мактубда Улуғбек, Қозизода Румий, Ғиёсиддин Қошийнинг ўзи ва Самарқанд мактабининг бошқа олимларининг илмий фаолиятларига онд қизиқарли маълумотлар ҳамда расадхона қурилиши тарихига доир лавҳалар муфассаллиги билан днққатга сазовордир.

Ғиёсиддин Самарқанд Урта Осиёнинг маданий маркази сифатида Қошондан афзаллигини тасвирлайди. Ғиё-

¹ Г. Брокелманнын маълумотларига кўра, Муса Қозизода 815/1412 йили вафот этган.

В. В. Бартольд ва СВР фехрист тузувчилари маълумотиға кўра, у Ғиёсиддин Қошийдан кейинроқ вафот этган. В. В. Бартольд. Улуғбек и его время. Соч. т. II, ч. 2. М., 1964, 107—108-бет, Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. Т. I. Под редакцией и при участии чл. корр. АН УзССР, действ. чл. АН Тадж ССР, д. и. н, проф. А. А. Семёнова. Ташкент, 1952, № 510.

² Ulug Bey ve Semerkanddeki ilim faaliyeti hakkında Giyassuddini Kasinin mektubu. 73-бет.

³ Уша ерда.

сиддин уз мактубида Улуғбекни кўзга кўринган давлат арбоби ва ҳукмдоргина эмас, балки йирик олим сифатида ҳам тасвирлайди. У араб тилини ғоят юксак даражада эгаллаган эди, ҳуқуқшуносликни, мантиқ илмини, адабиётни, риёзиётни ва фалакиётни яхши билар эди. Муаллифининг Улуғбек ҳақида келтирган ушбу далиллари бошқа тарихий манбаларда учрамайди, Улуғбек ҳақидаги маълумотларни, айниқса, унинг етук аллома эканлигини тасдиқлайди.

823/1420 йилда¹ қурилган мадраса илм-фаннинг нуфузли маркази бўлиб, унда Улуғбек риёзиётдан маърузалар ўқир эди. Мактуб ёзилган пайтида (яъни 1420, ёки 1421 йилда) Улуғбек 26 ёки 27 ёшда эди, у ўта изчиллик билан фалакиёт ва риёзиёт илмлари устида иш олиб борар эди. Бинобарин, мадрасада риёзиёт фанини афзалроқ кўриши бежиз эмас эди². Мактуб муаллифи Улуғбекнинг фалакиёт соҳасида ҳам фавқуллодда қобилиятини қайд этиб, унинг «Носириддиннинг хотираномалари» («Тазкира»)сидан ва «Шоҳ тухфаси» («Тухфа»)дан³ ўқиган ажойиб маърузаларини эслатиб ўтади. Ғнёсиддин Улуғбекнинг беқиёс хотираси ҳақида ёзаркан, у офтобнинг узунлигини, даражалари ва дақиқаларигача бўлган аниқликда ёддан ҳисоблай олишини эслатиб ўтади⁴.

Шунингдек, Мирзо Улуғбек мадрасада ва саройда ўтказиладиган катта илмий кенгашлардаги баҳсларнинг фаол қатнашчиси эди. Ушбу мажлисларни эслатиш муносабати билан Улуғбекнинг устози Қозизода Румийнинг исми ҳам тилга олинади. Мактубдан кўриниб турибдики, Улуғбек муайян илмий муаммолар билан шуғулланар эди, Қозизода ва Ғнёсиддин эса доимо унинг ёнида бўлишарди. Улуғбекнинг риёзиёт фанига иштиёқманд бўлгани учун, Қозизода уларга кўпроқ эътибор берар эди. У 814/1411—1412 йилда Маҳмуд, ибн Умар ал-Чағ-

¹ Тарихий манбаларда шу йил кўрсатилган. Қаранг: Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн, 278-бет; Фасих Хавафи. Муджмал-и Фасихи. 188-бет.

² Ulug Bey ve Semerkanddeki ilim faaliyetleri hakkında Giyassuddini Kasinin mektubu, 57-бет.

³ Уша жойда.

⁴ Уша жойда.

мнийнинг «Фалакиёт ҳақида қисқартмалар» асарига¹ ва 815/1412—1413 йилда эса XIII асрнинг иккинчи ярмидаги самарқандлик риёзиётчи ва фалакиётчи олим Шамсиддин Муҳаммад Самарқандийнинг «Ашқол ат-та'сис» («Асосланган тақлифлар») геометрик рисоласига шарҳ ёзган².

Лекин, Ғиёсиддин Улуғбек мадрасасида тупланган олимларнинг билим даражасини ва ақл-заковатини холисона баҳолаган эмас. Ўз ақл-заковатини намоён қилишга ҳаракат қилиб, у отасига ўз билими билан ҳаммадан устун туришини маълум қилади ва буни тасдиқлаш учун Улуғбекнинг ўзи ҳақидаги «ҳеч ким тенг келаолмайдиган олим»,— деган фикрини далил қилиб кўрсатади. Ғиёсиддин мактубида бошқа олимларнинг исмларини тилга олмайди. У фақат бир неча марта Самарқанда энг машҳур олимлар — фаннинг ҳамма соҳаларига алоқадор мударрислар, шунингдек, фалакиётчилар ва ҳисобчилар йиғилганини умумий тарзда таъкидлаб ўтади, холос. «Тажниси ҳисоб» («Ҳисоб тажниси»)³ номли асарга ёзилган шарҳ ҳақида сўз кетса-да, аммо муаллифининг номи айтилмайди. У ҳамма олимлар ичидан Қозизода Румийни энг маърифатли олим деб алоҳида кўрсатади. Шу билан бирга Ғиёсиддин Қозизоданинг билимига баҳо беришда баъзи қарама-қарши фикрларга йўл қўяди. Ўз устунлигини кўрсатиш мақсадида мактуб муаллифи Қозизоданинг салоҳиятини баъзи масалаларда, айниқса амалиётда ўзиникидан камроқлигини бир неча бор таъкидлайди. Аввалига Ғиёсиддин Қозизода чуқур назарий билимга эгаллиги, фалакиёт асослари ҳақида юқорида зикр этилган Чағминийнинг асарига шарҳ ёзганлиги ҳақида сўзлаб⁴, кейин эса нимагадир у фала-

¹ Казн-заде Руми. Комментарий на «Коммендий астрономии» Чағминии. Предисловие, перевод с арабского языка и примечания чл. корр. АНРУз П. Г. Булгакова. Тошкент, Фан, 1993.

² Ulug Bey ve Semerkanddeki ilim faaliyetleri hakkında Glassuddini Kasinin mektubu, 57- бет.

³ Ўша жойда.

⁴ Ўша жойда, 71—72- бетлар.

дин Сайилий нашрининг форсча матни¹ асосида тайёрланди. Шунингдек, унинг туркча², инглизча³, Э. Кеннедининг инглизча⁴ ва Аҳмад Саид Дамардошнинг арабча⁵ таржималари жалб этилди. Тадқиқот жараёнида Ойдин Сайилий ўзи фойдаланган М. Табатабойининг матнига ёзган изоҳлардан⁶ ҳам истифода этилди⁷.

Мактуб анча катта, сўзлашув тилга хос услубда ёзилган эди. Шу тарздаги хатларга хос бўлгани каби узун жумлаларда феъллар, гоҳида жумланинг қолган қисмида назарда тутилган бутун бир иборалар ҳам тушириб қолдирилган.

Ойдин Сайилий қаламига мансуб кириш қисмида, тайёрланган нашрга асос бўлган қўлёзма дастхат эмас, деб тушунтириб кетади⁸. Уни моҳир хаттот кўчирган, лекин у фалакиёт илмидан беҳабар бўлган. Шу сабабдан ҳам илмий ва техник атамалар ёзилишида кўпгина хатоларга йўл қўйилган. Хатоларнинг анчасини ношир иложи борича тузатиб кетган, шубҳали жойларни эса ўзгартирилмай қолдирилган.

Мактуб матнида бирлик ва кўпликдаги учинчи шахс ҳамда феъл, замон шаклларини пала-партиш қўллаш ҳоллари кўзатилади. Бу эса баъзан ўқувчини чалғитади. Масалан, Қозизода Румийнинг фалакиётдаги назарий билими ҳақида гап юритилганда⁹:

Таржима матнида квадрат қавс { } ичида таржима муаллифининг қўшимчалари, арабча иборалар синиқ қавс < > ичида берилади. Думалоқ () қавс ичидаги рақамлар аслидаги бетларни кўрсатади.

¹ Кары-Ниязов Т. Н. Астрономическая школа Улугбека, 54—75-бетлар.

² Уша жойда, 76—92-бетлар.

³ Уша жойда, 93—115-бетлар.

⁴ A letter of Jamshid al-Kashi to his father.

⁵ Аҳмад Саид ад-Дамардош. Рисола Жамшид ал-Коший...

⁶ Изоҳлар рақамлар, ундан кейин ҳарфлар билан белгиланган.

⁷ Ulug Bey ve Semerkanddeki ilim faaliyeti hakkında Giassuddini Kasinin mektubu, 54—75-бетлар.

⁸ Уша жойда, 33—36-бетлар.

⁹ Уша жойда, 72-бет. Худди шундай хатолар 63, 64, 67-бетларда ҳам учрайди.

Таржима:

Амиримнинг қўлларини упиш шарафига муяссар бўлмоқликдек иштиёқим ва кучли орзуим шу қадар муаззамки, гўё «...агар барча денгиз Парвардигоримнинг сўзларини ёзиш учун сиёҳ бўлса ва яна шунча сиёҳ келтирсак ҳам, Парвардигоримнинг каломини битишдан илгари у денгизлар тугаб битар!»*.

Ушбу бахтни бошдан кечирмоқ учун менга улуг ва қудратли Оллоҳим ўз марҳамати ва мурувватидан фурсат юборсин.

Ушбу итоатгўйлик хати муқаддас зулқаъда ойининг 7-чи кунда ёзилди. Оллоҳ ва унинг буюк марҳаматларига шукурлар бўлсин.

Сўнгра Сизнинг насиҳатингизда мен расадхона ишлари билан машғул бўлганим учун ҳеч қандай бошқа, айниқса шеърят ва шу каби илмлар билан шуғулланишим лозим эмаслиги ҳақида сўз юритилади. Чунки [ушбу фанлар] билан шуғулланган сари, асосий [машғулотда] барқарорлик камаяди. Одамлар эса асосий машғулоти соҳасидаги билимни кейин ўрганилган фандаги билимларга қараб баҳолайдилар. Сизнинг ушбу насиҳатингиз ғоят тўғридур ва мен унга итоаткорлик билан бўйсунаман.

Аммо, одамларнинг баҳосига нисбатан менда бир жавоб бордур. Бирмунча вақт олдинроқ, мен Сизга бу ҳақда муфассал мактуб ёзиб, Қум савдогарлари орқали юборган эдим. Аммо мен бу ҳақда такроран ёзаяпман, ўйлайманки, шу икки хатдан ҳеч бўлмаса бири етиб бориб, Сиз ҳазратимнинг олий эътиборингизга сазовор бўлур (56). Гап шундаки, Қошонда ва унинг атрофларида ҳар бир фан бўйича бир-икки киши машҳур бўлиб, баъзи дўстлар ўз тасдиқларига мувофиқ, ўзлари билимдон бўлмасалар ҳам, уларга ишонурлар, баъзилари эса, билимдон бўлсалар ҳам, уларни инобатга олмайдилар. Ҳақиқий вазият ҳеч кимга маълум эмасдур.

Самарқандда эса <уни Оллоҳ ўз паноҳида асрасин> ҳозир аҳвол ўзгачадур, чунки, аввало, ислом подшоҳи! [Улуғбек] <Оллоҳ унинг давлатини абадий қилсин> до-

* Қуръони карим. (Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур) Тошкент, «Чўлпон», 1992, 18-сура, 109-оят.

нишманд кишидурлар, Оллоҳга ва унинг марҳаматига шукурлар бўлсин. Мен бу нарсани одоб расми юзасидан айтаётганим йўқ. Ҳақиқат шуки, аввало у киши Қуръони каримнинг аксарият қисмини, унинг тафсирларини ва муфассирларнинг ҳар бир оят ҳақидаги сузларини ёддан биладилар. У ўзининг ҳар бир айтганини исботлаш учун Қуръондан муносиб оят ҳамда мувофиқ иборалар келтиради. Қуръонни тўлиқ ёддан билувчи мураттаб кишилар ҳузурида у ҳар кун Қуръондан икки сурани хатосиз ўқийди. У [араб тилининг] сарфу наҳвини яхши билади. Арабчада ғоят яхши ёзадилар. Шу билан бирга у қонуншунослик (фиқҳ)дан яхши хабардор; мантиқ, адабиёт услубларини ҳамда мусиқа назария асосларини билади. У киши риёзиёт фанининг барча тармоқларини мукамал эгаллаган ва [унда] шундай жиддий маҳорат кўрсатганларки, кунлардан бир кун отда кетаётиб, 818 йил ражаб ойининг ўнинчи ва ўн бешинчи кунлари орасидаги [милодий 1415 йил, 15—20 сентябр] душанба кун йил мавсумининг қайси кунига муносиб келишини топмоқчи бўлган. Шунга кўра, у отда кетаётиб, ҳаёлий ҳисоб билан Қуёш тақвимиини градуслар ва дақиқаларгача² ёддан ҳисоблаб чиқди ва отдан тушгач, ҳисоб тўғрилигини бу бандан бечорадан³ сўраб аниқлаб олдилар (57). Ҳақиқатан ҳам, ҳаёлий ҳисобда айрим сонларни ёдда тутмоқ ва бошқа миқдорларни буларга асосланиб топмоқ керак. Лекин инсоннинг ёдлаш қуввати заифдир ва у даража ва дақиқаларни у қадар аниқ топаолмайди ва фақат градуслар билангина чекланади. Бундай ҳисоблар замондошларимдан ҳеч бирига ато этилмаган ва ҳеч ким буни қилиши мумкин эмас.

[Қисқа қилиб] айтмоқчиманки, у киши бу фан соҳасида ғоят катта маҳоратга эришганлар. Юлдузшуносликка тааллуқли амалларни яхши бажарадилар ва чуқур далиллар билан худди керагидек исботлайдилар. «Тазкира»⁴ ва «Тухфа»⁵дан шу қадар зўр дарс ўтадиларки, уларга ҳеч қандай қўшимча қилишнинг ҳожати қолмайди.

Иккинчидан, Самарқандда барча фанлардан дарс берувчи энг машҳур олимлар ва жуда кўп мударрислар тўпланган. [Уларнинг] кўпчилиги риёзиёт билан машғулдирлар. Ушбу кишилардан тўрттаси [ҳозирги пайтда] «Ҳисоб тажниси» («Тажниси ҳисоб») ⁶ китобининг ярмига

шарҳ ёзган. Бири «Ҳисоб тажниси» китобига шарҳ ёзган, иккинчиси геометрик исботлар бўйича икки хато масаласи⁷ ҳақида рисола ёзган. Уларнинг орасида энг билимдонни бўлган Қозизода Румий эса «Чағминий»⁸ ва «Асосланган таклифлар» («Ашқол ат-таъсис»)⁹га шарҳ ёзган.

Бу ерда яна купгина мунажжимлар ва ҳисобдонлар тупланишганлар.

Қисқаси, бу ерда фаннинг барча соҳаларни бўйича жуда кўп мутахассислар йиғилган.

Шу нарсани таъкидламоқчиманки, бу бандан бечора бу ерга келганимда, мен кимману, қандай касбга эгаманлигимни билмоқ учун ҳамма менга ўз назарини қаратди ва қулоғини мен томон тутди.

Кун аро олий ҳазрат давлатпаноҳ дарсларда ҳозир бўладилар¹⁰ ва шу пайтларда эса риёзиёт бўйича дарслар ўтказишни афзалроқ кўрадилар. Ушбу дарсларга (58) бу бандан бечора ҳам қатнай бошлади. Талабаларни қуйидагича имтиҳон қиладилар: дарсга кирган киши муҳокамага қандай масала қўйилганлигини ва мадраса талабалари ушбу мавзунини қай даражада ўзлаштирганларини билмайди. Мунозаралар бошланганда ҳар гал бу бандан бечора Оллоҳ таъало марҳамати билан уларда тўлиқ қатнашар эди. Мен тингловчиларга улар ўқиган китобларда маълум бўлмаган баъзи нарсалар тўғрисида ўз фикримни баён этиб ҳамда уларга берилган мавзулар юзасидан танқидий мулоҳазалар юритар эдим ва уларнинг эътиборини масаланинг шу қадар нозик томонларига жалб этар эдимки, улар ҳайратда қолар эдилар. Менинг бу ерга келишимдан аввал улар олдиларида баъзи қийинчиликлар мавжуд эди. Улар ўзаро узоқ вақт баҳс юритишган, лекин ҳеч ким бу масалани ҳал қила олмаган. Масалан, улар диаметри бир газга тенг бўлган устурлоб¹¹ ясамоқчи бўлганлар ва унда ўринларини кузатишлар орқали маълум бўлган барча 1022 та юлдузни белгилаб қўймоқчи бўлганлар¹². Бунинг учун ушбу юлдузларнинг тўғри чиқиш йўлини ва юриш жойларини аниқлаш лозим эди. Барча мунажжимларга шу иш устида биргалашиб ишлаш буюрилган эди. Маълум бўлишича, «Элхонга бағишланган астрономик жадваллар» («Зижи Элхоний»)¹³ китоби асосида ҳамда ўз тушунчалари бўйича танлаб олинган 150 га яқин ҳаракатсиз юлдуз ҳақида мақсадга эриша олмаганлар ва мушкул аҳволга тушиб қолганлар. Улар буни хандаса қонунлари

асосида урганиб чиқиб, тўғри хулоса чиқариш учун риё-зиётчиларга мурожаат қилганлар. Гап шундаки, улар «Элхон жадваллари»¹⁴да баён этилганига мувофиқ, юлдузларнинг ўтиш йўлларининг тўғри чиқишини аниқлаб, буни глобус ва устурлобга туширганларида, олинган натижа ҳақиқий ҳолга тўғри келмас эди. Масалан, «Икки Бузоқ»¹⁵ буржидаги икки ёруғроқ юлдуз шундай ўринга тушиб қолар эдики, (59) у «Кичик Айиқ»¹⁶ буржидаги асл ўриндан ҳаддан ташқари узоқ эди.

Бандан бечора келган кун и ҳам ушбу масала ҳазрат олийлари томонларидан яна бир бор кўтарилган эди ва бандан бечора ўша мажлисда у юлдузларнинг бири учун тўғри ечим топди, улар қилган хатоларнинг манбаини кўрсатди ва муҳокама қилинаётган масала учун «Зиждлар»¹⁷ни қандай тушунмоқ кераклигини англатди. Масаланинг бундай ечими ҳазрат олийга ва риёзиёт билимдонларига жуда маъқул тушди. Мен яна бошқа бир усулни таклиф қилдим: устурлобда мингта юлдуз белгиланган ҳолда уларнинг ўтиш йўлининг тўғри чиқишини аниқлашга зарурият йўқ. [Шундай қилиб], кўп меҳнат сарф қилиб, барча юлдузларнинг ўрини [аниқлашни] бошқа усул билан аниқлаш мумкин экан.

Хуллас, ушбу иш бандан бечорага топширилди ва мен уни охирига етказдим.

[Олимлар] яна ҳазрат олий саройининг деворига осилган соатнинг тўғри чизигини¹⁸ аниқлашга имкон берадиган асбобни ўрнатмоқчи бўлдилар. У деворнинг юзаси бошланғич азинмў¹⁹ мериднани текислигидан ўтмаганлиги ва бундай соатни ҳам ҳеч ким ясамагани сабабли, ҳеч кимса ушбу топшириқни бажара олмаган эди. Баъзиларнинг таъкидлашча, бу ишни бир йил мобайнида бажариш мумкин экан, чунки ҳар доим Қуёш биронта бурж белгиси бошига етган пайтда дарҳол кузатишлар бошланиб, ҳар соатнинг чизиги иш тугатилгунча девор юзасига туширилиши лозим бўлади (60). Бандан бечора келиши билан ушбу топшириқ менга берилди ва уни бир кунда [тугатишга эришдим], менинг маълумотларим катта устурлоб ёрдамида текширилиб, тўғри ва аниқ бўлиб чиқди.

Шунингдек, менга бир тешикни пармалаб очиш буюрилдики, ҳар доим Абу Ханнфа²⁰ мазҳаби бўйича кечки намоз вақти келганда, Қуёш ушбу тешикдан ёғду бериб, бошқа вақтда унга тушмаслиги лозим эди. Мен бу иш-

нинг ҳам уддасидан бир кунда чиқдим. Бу каби мисоллар анчагина.

Менга яна бир масалани ечиш топширилди: фараз қилайлик, одам шундай бир жойда турибдики, унинг турган нуқтасида ер юзасининг эгрилиги ниҳоятда аниқ бўлиб, шу одамнинг бўйи уч ярим газга тенг. Шу одам юзида акс этган ва Ер юзасига тушган ёруғлик нури қандай масофада ва қандай бурчакда ҳақиқий уфқ билан кесишиб ўтади? Бу ҳақда ҳам [олимлар] бир қанча вақт фикр юритганлар, аммо у мутлақо мураккаб бўлмаса ҳам, ҳеч ким еча олмаган. Мендан бу тўғрида сурашлари билан шу заҳоти жавоб бердим. [Бундан кейин олимлар ушбу масала бўйича] шогирдларини алоҳида имтиҳон қилдилар.

Энди расадхона ҳақида сўз юритамиз. Олий ҳазратлари, <Оллоҳ унинг давлатини ва подшолигини улўф қилсин>, болаликда Мароға расадхонасида²¹ бўлган эканлар [ва шу сабабдан], «...Мен у ҳақда аниқ тасаввурга эга эмасман», деб эътироф қилдилар.

Бандан бечора бу ерга келгунча суҳбатдошлар менга расадхона одамлар ўтирган тепалик остида жойлашган, деган эдилар [61]. Эклиптика²² қиялигини ўлчаш ва Птолемей²³ усулида қўёшни кузатиш учун сариқ мисдан диаметри олти газга тенг бўлган иккита доира ясалган эди. Бунда [қўйидаги] бир фактни эътибордан чиқариб қўйганлар. Птолемейдан кейин ҳар бир асбобни ясаганда [ҳар гал] бошқа натижа чиқар эди ва Птолемей ясаган халқадан фарқ қилар эди, чунки у камчиликлардан ҳоли эмас эди.

Мароға расадхонасининг ўртасида турган геометрик шаклнинг вазифасини ҳеч ким билмас эди. Бу бандан бечора бу ҳақда ҳазрат олийга хабар бердим ва ушбу ҳалқани қўллаш пайтида ўлчамларда пайдо бўлиши мумкин бўлган фарқларни тушунтирдим. Мен Азудуддавла²⁴ даврида диаметри 10 газли доира ясалганини ва бу доира ундан кичик эканлигини ҳам айтдим. Шу доиранинг ўрнига Мароға расадхонасида ярим диаметри олти газга тенг бўлган Фахрий секстант²⁵ деб аталган геометрик шакл ўрнатилган эди. Ҳазрат олийлари ўша халқани бу бандан бечора айтган «Фахрий секстант» каби бошқа асбоб ясашни буюрдилар.

Расадхонанинг янги биносини менинг тарҳим бўйича қуриш буюрилди. Барча бу ва шунга ўхшаш ҳоллар юрт-

нинг атоқли кишиларига маълум бўлди. Шу сингари ҳар кун ва ҳар ҳафта ҳар хил масалалар пайдо бўлиб турарди ва бу бандан бечора ҳазрат олийларининг марҳаматлари билан бу мушкулотларни бир оз бўлса-да, олдинга суриб келаётир.

*Кунлардан бир кун Султон олий ҳазратлари, <Оллоҳ унинг подшолигини ва ҳокимлигини уз паноҳида асрасни>, илмий машғулотлар билан банд эдилар ва ушбу дарсларда Қозизода Румий иштирок этиб, «Қонуни Масъудий»даги²⁶ бир исботни тушунтирар эдилар. [62] Ушбу машғулотда қўлда «Қонун Масъудий» бўлиши [Султон томонидан] буюрилган эди. [Қозизода Румий] ўша исботга тикилди, лекин бутун машғулот мобайнида у нарсга унга равшан бўлмади. Шундан кейин [Қозизода] ушбу масалани диққат билан тадқиқ қилиш учун «Қонун»ни уйга олиб кетди. Икки кундан сўнг уни қайтариб олиб келди ва айнан ўша жойда сукут борлигини, [шунинг учун ҳам] ушбу муаммо бу [нусха] бўйича тўла равишда ечилмас эканлигини ва ушбу нусха билан солиштириш учун эса бошқа нусхани қидириб топиш кераклигини айтди.

Бандан бечора икки кундан бери уйдан чиқишга имкон бермаётган муттасил безгаклаб тургани ҳолда мажлисга келди. Қозизода ҳали ҳам мажлисда эди. Ҳазрат олийнинг назарлари бандан бечорага тушгач, «мавлоно, масалани ечинг», деб буюрдилар ва «Қонуни Масъудий» бандан бечорага топширилди.

Бандан бечора ушбу масаланинг беш-олти сатрини ўқигач, уни бутунлай тўла равишда тушунтириб берди. [У нусханинг матнида] ҳеч қандай сукут йўқ экан*.

Менинг бу ерда бўлиш давримда бу каби ҳодисалар жуда кўп бўлган. Буларнинг барчаси ҳақида ёзадиган бўлсам, у кўп вақтни олади. Шунингина айтиш kifояки, бундай мажлисларда шу қадар кўп обрўли зотлар орасида, ҳар бир кимсанинг билими, ўзгаларнинг фикридан ва ўзи билдирган даъволардан қатъи назар, баҳоланади.

Даставвал, бандан бечора шу ерга келган вақтда мажлисда сўзга чиқиб, «Тухфа»да²⁷, «Ниҳоя ал-идрок»

* Юлдузчалар орасига олинган парчани Г. Жалолов «Гияс ад-Дин Джемшид Чустӣ...» номли мақоласида (150—151-бетлар) ва П. Г. Булгаков «Школа Улугбека и Беруни» номли мақоласида (57—60-бетлар) ҳам таржима қилганлар.

(«Олий тушуниш») да²⁸ мавлоно Низомиддин Нишопурийнинг «Шарх-и тазкира» («Хотиранома»га [ёзилган] шарҳ»)ида²⁹ ва Саййид Шарифнинг «Шарх-и тазкира»сида,³⁰ <Оллоҳ унинг сирини муқаддас қилсин>, бир хилда, лекин нотўғри ифодаланган бир неча муаммолар ҳақида хабар қилди.

Бандан бечора бу ҳақда олампаҳо ҳазрати олийнинг (Улуғбекнинг) ҳузурларида айтган эди. Бу ҳақда хабар оғиздан-оғизга кўчиб, барча фан арбобларининг қулоғига етиб борди. [Менинг] йўқлигимда, қандай қилиб бу одам буюк олимларнинг айтганларини инкор қилиши мумкин ва у буни исботлаши керак, деб шов-шув кўтарилибди [63]. Кўнлардан бир кўни мен кўпчилик [олимлар] ҳозир бўлган мажлисда ушбу муаммоларнинг биттаси ҳақида сўзга чиқиб, уни геометрик исботлар йўли билан ечдим ва уларнинг ҳаммаси менинг фикримга қўшилдилар. [Ваҳоланки], олампаҳо, ҳазрат олийларининг (Улуғбекнинг) ўзлари ушбу масалани яхши тушуна олганлар ва, бундан ташқари, бу ерда кўпгина олимлар ҳам ҳозир бўлган эдилар. [Агарда] бирон-бир масала тасдиқланган бўлса-да, илгари у ўзи бошқа нарсани тасдиқлаган ҳолда ва бу нарсадан ҳеч қандай маълумотсизлардан донг қотиб мадад сўрашга интиланган ҳолда [барибир] шулар ичидан бирон-бир киши унга қарши чиқа олмаган эди. Ушбу масалалардан бири қуйидагича: тасдиқлайдиларки, эпициклдаги ой аномалняси тенгламасининг энг юқориси шундай нуқтадирки, агар у орқали унга қарама-қарши [симметрик] нуқтагача бирон [тўғри] чизиқ чизилса, бу чизиқ апогейдан ўтадиган диаметрга перпендикуляр бўлади. Шу кўнларгача ушбу фанга бағишланиб ёзилган барча китобларда бу масала худди шундай ёритилган. Бу эса хатодир,* чўнки [қаралаётган ўша чизиқ] қарама-қарши [симметрик] нуқтадан 7° ва 50 дақиқа 50 паст ўтса, перпендикуляр бўлади, акс ҳолда эса — бўлмайди¹.

Сайёралар тўғрисидаги масалада ҳам шу хилдаги хатога йўл қўйилган. Ушбу асарлардаги хатолардан шу нарса келиб чиқадики, Қўёш ҳақида гап борган тақдирда тенгламанинг юқори нуқтаси шундай ўринини эгаллайдики, агар у орқали Дунё марказига тўғри чизиқ чизилса,

* Юлдузчалар орасига олинган парча Ғ. Собиров ва Н. Бобоевларнинг таржимасида тушиб қолган.

ушбу чизик эслатиб ўтилган диаметрға [нисбатан] перпендикуляр бўлади.

Птолемей ўзининг «Улуғ туплам», («Ал-Мажистий») асарида буни исбот этади ва Ой ҳамда ўзга сайёралар ҳақида гап борганида буни далил қилиб келтиради. [Улар] бу ҳолда ҳам худди шундай [Птолемей кўрсатган] усул қўлланилишини ҳеч тушунолмас эдилар.

Бошқа сафар расадхона қурлиши кетаётган вақтда меридиан чизигини аниқлаш мақсадида ер юзаси текисланган эди. Бу ишга энг моҳир ғишт терувчи усталар жалб қилинди ва шундан сўнг ер текисланди. Биз у ерға меридиан чизигини топиш мақсадида йўл олдик. Даставвал биз ер юзаси текислигини текширмоқчи бўлдик.

Давлатпаноҳ ҳазрати олийлари, [64] <Оллоҳ унинг мулкини ва давлатини боқий қилсин>, барча зодагонлар, мансабдорлар, фан арбоблари ва фаоллари усталарнинг ер юзасини текислаш учун тайёрлаган асбобларни атрофида йиғилишди. Расадхонани жиҳозлаш учун ҳар томони тўрт ҳошимий газига³¹ тенг бўлган махсус учбурчак барпо қилинди. Меъморлар раҳбари бўлган машҳур меъморнинг ўғли аввал учбурчакнинг икки томони бир-бирига тенг эканлигини осойишталик билан текшириб олиш лозимлигини айтди. Бандан бечорангиз [бундай] деди: [Агар] томонлар ҳали ҳам бир-бирига тенг бўлмаган ҳолда ҳам биз уларни тенглаштириш учун ер юзасини текис қилаоламиз. Қозизода ва ушбу фан соҳасига алоқадор бўлган бошқа жаноблар бир овоздан: «Қанақасига? Ҳамма вақт ҳам бундай бўлиши мумкин эмас!»,— деб тасдиқлай бошладилар. Бандан бечора: «Ҳозир ҳаво булутли ва Қуёш ҳали баланд кўтарилмагани учун аввал ерни қандай текислаганларини текширайлик, сўнг мен Сизларга [айтганларим] қандай қилиб мумкин бўлишини тушунтираман. Қисқаси, ер юзасининг текисланиши тугагач, улар ўз гапларини унутмай, сабот билан мен уларни ишонтирмоқчи бўлган фикримни исботлашимни талаб қилдилар. Ҳаммамиз ўтирдик ва бандан бечора тушунтиришга киришди. Тасаввур этайлик, сизнинг тасдиқлашингиз бўйича, бири-биринга тенг бўлган учбурчакнинг икки томонидан бири бошқасидан бир газ қисқароқ. Мен худди шундай учбурчак расмини чизиб, унга геометрик исбот келтирдим ва бутун бир астрономик соат мобайнида уларнинг онгига етиб боргунича ва барчаларни [менинг] фикримга қўшилгунча

ҳар хил исботлар ҳамда тушунтиришлар келтирдим. Фанни яхши биладиган баъзи [кишилар] фикримизга тезда қушилдилар, бошқалари эса кечроқ, хуллас, охирида ҳаммалари қушилдилар [65]. Бу ерда беш юзга яқин аъёнлар ҳозир бўлгани учун бандан бечора хатога йўл қўймади ва деди: «Мен исботини келтирган бу хилдаги осон масалаларни Сиз ҳам икки астрономик соат мобайнида еча оласизми? Менинг олдимга шу каби масалаларни қўя оладиган киши — ҳақиқий олимдир». Шу пайт устод Исмоил: «Менинг миямга бир фикр келиб қолди, биринчидан, биз учбурчакнинг икки томони бири-бирига тенглигини текширишимиз керак, айтилган ва эшитган сўзларимизга қандай эҳтиёж бор?» — деди.

Барча фуқаро, аъёнлар ҳам, оддий кишилар ҳам, қулоқ солиб, ушбу баҳс қандай тугар экан, деб кузатиб турар эдилар, чунки бу расадхона тарихида зиддиятга олиб келган биринчи ҳол эди. Уларнинг бандан бечора ҳақ эканлигига ишонганлари менга ғоят катта шухрат келтирди. Ушбу муфассал аниқликни [ўз кўзи билан] кўрмоқчи бўлган ҳар бир кишига мана от, мана чавандоз ва мана майдон. Мен [мактубимни] жуда чўзиб юбордим, аммо, дарҳақиқат шундай ҳоллар тез-тез такрорланиб туриши аниқ. [Ниҳоят], Сиз менга ёзган ва эслатган нарсангиз ҳақидаги гапларга етиб келдик. Гуёки Шамсиддин исмли кишини мавлоно Бадриддиннинг ҳузурига андаза сифатида иш бера оладиган армилляр сферани³² олиб келиш учун юборган эмишлар. Гап шундаки, у одам мутлақо ёлғон гапирган, чунки, биринчидан, бу ерда ҳурматга сазовор ва муҳим ишларни бажаришга юбориладиган Шамсиддин исмли киши йўқ. Иккинчидан, бу ерда ҳеч ким армилляр сферанинг нусхасига муҳтож эмас. [Шундай бўлдики], Иброҳим исмли мисгар устага бандан бечоранинг уйига келиб, менинг ҳузуримда [66] бир армилляр сферани ясаб тугатиш буюрилган эди. Армилляр сферани [ясашдаги] қийинчилик асбобни билишда эмас, балки мисгарнинг ишидадур, аксинча, устурлоб ясашда эса бу иккала иш бир хил қийинчиликка эга. Мисгарликда Иброҳим устоднинг [билимини] қуйидаги минсолда шундай таърифлаш мумкин. Бандан бечора қутбнинг ўрнини аниқлаш учун бир ҳалқанинг ботиқ, иккинчиси эса қавариқ томонларида икки нуқтани белгилаб, уларнинг атрофларида унча катта бўлмаган доиралар чизиб қўйганда, бу пармани ҳалқанинг бир томонига

ўрнатиб, унинг ўнг томонида эса [белгиланган] нуқтада тешик очди. У ҳар бир ҳалқада шундай тешиклардан унтасини, биронтасида ҳам нуқсон топилмайдиган қилиб очди. Халқаларнинг бир-бирига мос келишининг аниқлиги ҳақида ҳеч қандай изоҳнинг ҳожати йўқ. Бундан ташқари, армилляр сфера мавлоно Бадриддинда бор ёки йўқ эканлиги ҳамда шундай асбобни топиш ёки ясаш мумкинлиги ҳақида бу ерда ҳеч қандай гап бўлмаган. Сайёҳлар [кўпинча] нотўғри гапирадилар.

Иш аслида бошқача эди. Авлиёлар ичида сарасн, ҳақиқат муаллимларининг тимсоли бўлмиш мавлоно Иброҳим, <Оллоҳ унинг хайрли ишларини ҳамда олийжаноб интилишларини ўз паноҳида асрасин>, мавлоно Бадриддиннинг айтганларини далил қилиб, шунинг тасдиқлар эдиларки, Мароға расадхонасида бутун бир гуруҳ олимлар бўлишига қарамай, «Элхон жадвалларининг» («Зижи Элхоний») бир неча жойида хатоларга йўл қўйилган. Бу хатолар [китобхонларнинг] билими, тафаккури ҳамда ақлининг танқислигидан келиб чиққан. Гарчанд [унинг] баъзи жойларида андак хатолар бўлса-да, буни Бадриддин кабилар тушуна олмайдилар. У (Бадриддин) унинг ноаниқ деб таъкидлаган жойларининг барчаси ишончли ва (67) жуда тўғридир. Эндикда маълум бўлган номувофиқликлар бизни [«Зижи Элхоний»] ёзилган пайтдан ҳозирги кунгача ўтган йиллар мобайнида йиғилган ноаниқликлар сабабли мавжуддир.

Унинг мазкур расадхонада жуда кўп ходимлар борлиги ҳақидаги таъкидига нисбатан шунинг айтиш керакки, бу ишга бир кишининг ўзи ҳам кифоя эди. Чунки кузатишлар олиб боришни буюрган ўтмишдаги подшоҳлар ҳар бир кўзгү учун неча киши кераклигини ўзлари билмас эдилар. Шунинг учун ҳар доим улар орасидаги сўхбатда келишувга эришилгач, у кишилар ишончга сазовор бўлар эдилар. Бу ерда эса подшоҳ, <Оллоҳ, унинг давлати ва подшолигини улуғ қилсин>, расадхонани шахсан ўзлари бошқариб, унда ўзлари ишлайдилар. Шунинг учун бу ерда ходимлар кўп эмаслигидан асло хавф йўқ. Птолемей ҳам ўзи подшоҳ бўлатуриб, бир ўзи кузатишлар билан шуғулланар эди. [Бу ишни] бир ёки икки киши бажариши мумкин. Бу ерда иш ҳажми катталиги учун уни бир киши бажариши қийин. Бу ерда гап шундаки, вазни бир минг манга³ тенг бўлган қояни

бир киши кўтара олмайди, вазни бир минг манга тенг бўлган буғдойни эса бир жойдан бошқа жойга бир киши ташиб қўя олади.

Яна мавлоно Бадриддин риёзиётни жуда яхши билади, деган фикр ҳақида. [Мавлоно Бадриддин] риёзиётда Евклиднинг «Асослари» асаридан бир оз хабардор бўлса-да, аммо бунн амалда бутунлай қўллай олмайди. Бу ҳолни тахминан биронта киши баъзи синтаксис қоидаларини билатуриб, араб тилида сўзлашни билмаслигига таққослаш мумкин. Ҳақиқат тарафдори бўлган Мавлоно* кўпроқ ҳақиқатга онд фанлар билан шуғулланиб, фалакиёт ва риёзиётга кам эътибор беради ва ўзининг табнотан софдиллиги сабабли мавлоно Бадриддиннинг Евклид ҳақидаги озмунча гапини эшитиб, у риёзиётни яхши билур экан деган қарорга келган бандан бечора уни кўп марта кўрган, бу ердагилар ҳам уни яхши биладилар (68). Фалакиёт соҳасида юзаки билнмга эга бўлган кишилардан бир гуруҳи йиллаб беҳуда гап сотиш билан оворадурлар. Энди эса уларга Самарқандда кузатишлар олиб борилаётгани маълум бўлди, бироқ улар ўз ҳақларида фикр юргизмайдилар. Улар фалакиёт фанидан мутлақо хабардор эмасликларни биладилар, холос. [Шу нарса] табиийки, ўзгаларнинг хизмат ва хатти-ҳаракатларини инкор қилиб, улар руҳан лаззат оладилар. Бадриддиндан ташқари, бошқа яна кўпгина худди у каби фикр юргизадиган кишилар бор. Улар ҳозир Самарқандга келиб, риёзиётдан баҳслар олиб борилаётган мажлисларда қатнашсалар эди, зодагонлар ва фуқароларга уларнинг сафсаталарининг фойдасизлиги маълум бўлган бўлур эди.

Ҳозирги пайтда Самарқандда, <уни Оллоҳнинг ўзи офатлардан асрасин>, шундай кишиларнинг сони олти-етмишга етали ва уларни ҳам риёзиётчилар каторига қўшадилар. Ҳозир эса ун-ун икки йиллардан бери бу шаҳардагилар ушбу фан билан шуғулланадилар. Давлатпаноҳ ҳазрат олийлари ҳам шу фан билан шуғулланаётганлари учун улар ҳам жиддий ишламоқдалар. <Оллоҳ мавлоно Бадриддинга ўз марҳаматини сочсин>, у шў қалар [сафсатага] қониқиб кетганки, мутлақо ўзи [йўл қўйган] хатоларига иқрор бўлмайди.

Олий ҳазрат, давлатпаноҳнинг мақтовларига келган-

* Сўз мавлоно Иброҳим ҳақида боради.

да шуни айтиб ўтиш керакки, бандан бечоранинг ҳузурига баъзи дўстлари келиб, «ҳазрат олийлари утган кеча ёки бугун менинг ҳақимда фалон гап айтди», деб [хабар қилмай], биронта ҳафта утмайди. Масалан, «у билим доираси кенг инсон», «у аъло даражали билимлар соҳиби», [фалакиёт соҳасида] «униинг билимлари ҳамманикидан кучли», «у Қозизодадан анча билимдонроқ», «Ғиёсиддин бу фанда Қозизодадан кўра фаҳмироқ», «Қозизода ўн кунда зўрға ҳал қиладиган барча нарсани мавлоно Ғиёсиддин дарҳол ёки бир кунда ҳал этади», «у ушбу фаниинг барча соҳаларидан яхши хабардор» (69). Ва яна [айтганлар]: «У марҳаматли, яхши одам. Менинг атрофимга кириш ҳуқуқига эга бўлган ва уларга нисбатан мен бир оз хайрихоҳлик билдирган кўпгина аслзодалар ва бошқалар ўз фикрига эга бўлмай, бошқалар билан баҳс қиладилар ва ўзларини беодобларча тутадилар. Мавлоно Ғиёсиддин эса менинг жамоамга киришга ҳақли, менинг томонимдан унга ҳар хил марҳаматлар кўрсатилган ва у доим дўстликка ва суҳбатдошликка тайёр, шу пайтгача у ҳеч кимса билан жанжаллашмаган ҳамда бошқалардан у ёки ундан бошқалар ҳеч қандай шикоят қилмаганлар. У одамлар билан суҳбатларда бўлиб, ҳеч қачон ҳасисликдан улар ҳақида ғийбат қилишни лозим топмаган. У яхшигина маошга эгадир». Шунга ўхшаш гапларни менинг ҳақимда [ҳазрат олийлари] бир неча бор такрорлар эдилар. Буларнинг ҳаммаси учун Оллоҳга шукур. Бу Оллоҳнинг фазли марҳамати бўлиб, ўзи хоҳлаган кишиларга берур.³⁴

Баъзилар ўз маошлари ва ҳунарлари бошқаларникидан устунроқ бўлиши учун йиллар бўйлаб уринадилар. Аммо улур кишилар кўзига ўзларини яхши томондан кўрсатишга эришганлар камдан-камдир. Мен туғилиб ўсган уйимда ўтказган бир неча йил вақтдан кейин шундай дабдабали шаҳарга келиб қолиб, бу олим, мутафаккир инсон билимга ташналарга эҳтиром кўрсатувчи давлатпаноҳ ҳазрати олийларининг атрофидаги шундай олимлар орасига тушиб қолганим учун <Оллоҳ ва униинг марҳаматларига шукурлар бўлсин. Оллоҳнинг беадад марҳаматлари ҳамда Сизнинг ҳаракатларингиз> туфайли менинг хулқ-атворим ҳазрат олийларининг мақтовларига сазовор бўлди.

Борди-ю, подшоҳимиз ҳазрат олийларини инсонларнинг ҳаёти қизиқтирмаган бўлганда яхшилик ёмонликка, ёмонлик эса яхшиликка айланган бўларди. Бироқ

ҳазрат олийлари ўз яқин одамлари билан шу қадар чамбарчас боғланганларки ва уларнинг ҳар бирининг ишини шу қадар яхши биладиларки, (70) улар яхши билмаган ҳеч бир тобеълари йўқдир. Уларга кечаю кундуз хизмат қилувчилар ҳам бундан мустасно эмасдурлар.

Кузатувлар бир йил ичида тугатилиши ўрнига 10—15 йилга қўзилиб кетганига келсак, бунинг сабаби шундаки, сайёраларнинг моҳиятига тегишли таърифларга боғлиқ бир неча маълум ҳоллар мавжуддир ва кузатишларни сайёралар ушбу ҳолларга етган пайтлардагина олиб бориш мумкин. Айтайлик, тутилишган қисмларининг катталиги ва ўрни бир хил бўлган икки сайёра тутилишди. Шу билан бирга уларнинг маркази кесишиб ўтган нуқтага яқин бўлиши лозим. Худди шу каби бошқа икки сайёранинг тутилиши учун ҳам тамомила бошқа шароитлар лозим ва ҳоказо. [Фараз қилайлик], Меркурий³⁵ ни кузатишни у эрталабки охириги нуқтага ва яна кечқурунги охириги нуқтага етган пайтларда, ва яна бир қанча бошқа шароитларда олиб бориш керак бўлади. Бошқа шунга ўхшаш сайёраларни ҳам худди шундай тарзда кузатиш лозим. Бундай ҳолатларнинг барчасини бир йил мобайнида кузатишга илож бўлмайди. Кутилган шароитлар пайдо бўлишини кутиш лозим бўлади. Бунинг устига, агар ушбу шароитлар пайдо бўлган пайтда яна осмонни булут босиб қолса, ўша шароит йўқолади ва шундай имконият келгунича яна бир ёки икки йил ўтар эди. Шу сабабдан [бундай кузатишлар] учун 10—15 йил керак бўлади. Бу ишларга тушунмаган ҳамда уларнинг олиб борилишини кўрмаган кишилар шу ишлар билан шуғулланувчиларга ҳайрон бўлиб қарайдилар. Аммо ишини [яхши] билувчилар, шак-шубҳасиз, уни бемашаққат бажарадилар.

<Иншооллоҳ> Парвардигори олам унга умр ва омад бағишлагай, бахт нишони остида ислом юртининг ҳокими, <унинг давлати ва ҳокимлиги абадул-абад бўлғай>, кузатишларни бахтиёр ва шодон ҳолда тугатгайлар [71]. Ҳозир расадхонанинг асосий қисми тугалланган. Қурилиш ишларига 500 туманга яқин пишиқ ғишт ва ганч сарф қилиниб, битта армиялар сферани тугатишди. Яна бошқа бирини қуриш устида иш олиб бориламоқда. Баъзи бошқа асбоблар [қурилишининг] ярми бажарилган. Азимутал квадранти³⁶, диоптрия асбоби³⁷ ва бошқа асбоблар қурилгани тугалланмоқда.

[Энди] Сизни қизиқтирган нарсани, яъни кузатишлар бутунлай бу бандан бечорага берилганми ёки унинг бирга қатнашчилари борми, деган саволингиз хусусида. Мен шу қадар машҳурликни орттира олганимдан сўнг, Сиз амиримнинг бу ҳақда савол беришингиз мени ҳайрон қолдиради. Риёзиётдан яхши хабардор бўлган бундай кишилар кўп бўлишига қарамай, ҳеч қачон улар ўз назарий билимларини амалий кузатувларга қўллай олмаганлар. Бунинг боиси шундаки, уларнинг ҳеч қайсиси «Ал-Мажистий» билан таниш эмаслар. Фақат Қозизоданинг ўзинга «Ал-Мажистий»³⁸ [асаридан] назарий билимларга эга бўлиб, амалий билимларга эса эга эмасдур. У ҳали шунинг амалий томонига боғлиқ ҳеч бир иш қилмади. Унинг билимлари бошқаларникига нисбатан анча чуқурроқдир. Аммо [фалакиёт бўйича] назариётни ўрганишга у яқиндагина киришган. Ҳазрат олий давлатпаноҳ томонларидан илгари сурилган ҳар бир мунозарада бандан бечора юқорида айтиб ўтилган «Қонуни Масъудий» билан боғланган масалаларда ва ҳоказода баҳсни дарҳол ҳал қилар эдим ва мен ушбу фан амалий қисмининг барча соҳаларига татбиқ топаолар эдим.

Амалий фалакиётда илмий ва амалий бўлиниш мавжуд. Амалиёт эса шундан иборатки, масалан, икки юлдуз нол азимутининг доирасига ётган ёриткичларнинг баландлиги [махсус] асбоб орқали аниқланади. Улардан бирининг узунлиги ва кенглиги маълум. Ушбу маълумотлар асосида иккинчи юлдузнинг кенглиги ва узунлиги қанчага тенглигини билиш керак.

Масаланинг илмий тарафи шундаки, (72) нимани ҳисоблаб чиқариш керак, яъни нимани нимага кўпайтириш ва бўлиш лозимлигини [олдиндан] билиш ва натижа чиққунча бажариш керақдир. Масаланинг илмий томони унинг амалий томонига мос бўлиб, ушбу фanning [фалакиёт илмининг] билимлари билан боғлиқ бўлиши лозим.

Масаланинг амалий боғлиқлиги кўпайтириш ва бўлиш³⁹ [жадвали], осмон ёриткичининг бурж белгиларида даражалар ва дақиқаларда аниқлай олиш ҳамда унинг кенглигини аниқлаш ва батафснроқ тушунтиришдан иборатдир.

Қозизоданинг амалий фалакиётдаги билимлари анча бўлиб, у амалда жадваллар ёрдамида кўпайтириш ва бўлишдан бошқа ҳеч нарса қила олмайди. Бунинг устига, агар у жадвал тузишни истаса, бу ҳолда у китоб-

ларни синчиклаб ўрганмай туриб бунга эриша олмайди. У сатрдан сўнг сатрни ўқийди ва бетдан сўнг бетни тугатади. Бирон тадқиқот олиб бораётганда бу йўл билан узоққа бориб бўлмайди.

Мен қуруқ сафсатабозлик қилмайман. Мен ёлғиз Оллоҳнинг берган мадади билан фалакиётнинг назарий ва амалий қисми билан шуғулланишга қобил эканлигимга ишонч ҳосил қилдим. Бунн Сиз, султоним, албатта, билишингиз керак. Гарчанд расадхонада китобларсиз қолган пайтимда ҳам, мен, ҳеч қандай китобга мурожаат қилмай, лозим бўлган ишни бошидан охиригача давом эттира олардим ва фалакиёт жадвалларини туза олардим. Фақат кўзга кўринадиган нур орқали олинган аввалги кузатишлар натижаларини кўриб чиқиш ва куннинг санасини аниқлаш бундан истисно. Кузатиш пайтида бундай ишда зарурият бўлади, чунки маълум бир кузатишнинг ўрта қийматининг айирмаси ҳозирги ва аввалги пайтларда бажарилган кузатишлар натижалари асосларида чиқарилади. [Ушбу изланган айирма топилгандан сўнг] у [ўша кузатувлар орасидаги вақтга] тақсимланади ва шундай қилиб ҳаракатга мос катталиқ пайдо бўлади. Бу ҳисоботларнинг барчасини икки варақ қоғозда бажариш мумкин (73). Шундай вазиятларда китобларга мурожаат қилишнинг ҳеч қандай ажабланарли жойи йўқ ва бу бошқа олимлар доим китобларга мурожаат қилишларига мутаносиб эмасдур, бу нарсадан Сиз, султоним, мутлақо хотиржам бўлсинлар.

Бу ерда менинг Қозизода ҳақларида ёзганимдан, одамларда булар бир-бирига ноаҳил бўлган экан, деган таассурот қолмаслиги керак. Бу бандан бечорангиз ва Қозизода ўзаро ғоят яхши дўстлармиз ва улар бандан бечорангизни ҳурмат қилади.

У ҳақиқатни инкор қилувчи адолатсиз олимлардан эмас. Унинг ҳақида бандан бечорангиз айтганларини ўзи ҳам бошқалар ҳузурида айтади. У билганини гапирди, билмаганини эса, ҳеч шубҳасиз, эътироф қилади.

Шу вақтгача расадхона ишлари бўйича нимаки юз берган бўлса, давлатпаноҳ ҳазрат олийларининг, <Оллоҳ унинг давлатини ва ҳокимлигини боқий қилғай>, ва бандан бечоранинг ғояларига мувофиқ бажарилар эди. Мана мисол учун, расадхонани қуриш ва ҳар бир асбобни ўрнатишга оид ишларнинг аҳволини олайлик. Олий ҳазратлари менинг таклифларимга зийраклик ва ниҳоятда ҳушёрлик билан ёндошар эдилар. Менинг так-

лифларим уларга маъқул бўлган ҳолларда уларни бажо келтиришни буюрардилар. Баъзи пайтларда эса ўз фикр ва ғояларини ўтказиб, шу тарзда бажаришни буюрардилар. Гап шундаки, уларнинг қўшимчалари жузъий бўлиб, уларда заррача нуқсон бўлмас эди. Бу бандан бечорада шубҳа туғдирувчи биронта нуқсон учраган ҳолда баҳслашилади. Агар хато аниқланса, олий ҳазратлари уни ким аниқлаганидан қатъи назар, ҳеч шак-шубҳасиз қабул қилур эдилар, чунки улар ҳамма масалалар тўғри қўйилишидан ва расадхонада ишлар энг яхши тарзда олиб борилишидан манфаатдордирлар (74). Бундан олий ҳазратнинг ғоят олий ҳимматлиги ва ахлоқи аён бўлади. Бу ерда улар табиатан ниҳоятда олий ҳиммат, раҳмдил ва марҳаматли инсон эканлигини таъкидлаш ўринлидир.

Вақти-вақти билан олий ҳазрат ва талабалар ўртасида шундай тортишувлар келиб чиқардики, уни тасвирлаб бўлмайди. Улар ҳатто илмий масала тўла ҳал бўлмагунича битимга келмасликни ва ҳамма нарса бутунлай равшан деган кўриниш яратмасликни буюрардилар. Баъзан биров олий ҳазратга нисбатан ҳурмат юзасидан [таклифларини маъқулласа, улар норози бўлиб], «менинг билимсизлигимни фош қилманг», дер эдилар. Улар [баъзан] синов учун мулоҳазага ғирт нотўғри масалани қўядилар. Бирон киши ҳурмат юзасидан уларнинг фикрларига қўшилган заҳоти, ушбу масалани баҳсга такроран қўядилар ва у кишини [билимсизликда] айблаб, шарманда қиладилар.

Эслатиб ўтилган асбобни қўриш тугаши билан уни расадхонага олиб келдилар. Расадхонада меридиан чизигини аниқлаш ва бошқа ишлар олиб борилган пайтларда мавлоно Қозизода ҳам у ерда ҳозир бўлганлар. Агар улар ўртасида бирор масалада номувофиқлик пайдо бўлса, у ҳам гоҳ маъқуллар, гоҳ инкор қилар эди. Мисол учун, мен юқорида эслатган расадхона ерининг юзасини текислаш [ҳақида гап кетган] пайтдек ҳолларда баҳслардан сўнг у шундай қилиш лозимлигини тушунтиришга муваффақ бўлган.

Расадхона қурилиши майдонида бошқа олимлар ҳам ҳозир бўлиб, фойдаланувчи ишларни бажарар эдилар. Ҳозирча жиддий ишларнинг вақти етиб келмади, чунки ҳали ҳам расадхона биносининг қурилиши давом этмоқда. Қурилишни тугатишлари ва асбобларни ўрнатишлари билан осмон жисмларини диоптрлар ёрдамида бир

неча кузатувлар олиб борилади (75). Улчамлар аниқланади, сўнг ушбу кузатувлар асосида орбиталар эксцентриситетларини, эпицикллар радиусларини, эклиптика оғишини, [орбита] эксцентриситет марказларининг ўрта масофаларини ва шу кабиларни аниқлаш лозим бўлади.

Шундагина ишлар бошланади.

Гапни бундан ортиқ чўзишнинг ҳожати йўқ. Сизнинг соянгиз абадий бўлсин. Бандаларингизнинг энг ҳақири ва камтарини Ёиёс.

ИЗОҲЛАР

¹. Сўз Улугбек ҳақида боради. (У ҳақида батафсилроқ қаранг (қ.): Бартольд В. В. Улугбек и его время; Кары-Ниязов Т. Н. Астрономическая школа Улугбека, 140—144-бетлар.

² Матида: ба даражае ду дақиқа, лекин биз буни 6^а изохга мувофиқ таржима қилдик. (қ.: Ulug Bey ve Semerkanddeki ilim faaliyetleri hakkında Giassuddini Kasinin mektubu, 56-бет).

³ Уша пайтдаги мактуб ёзиш қоида ва меъёрларига мувофиқ Ёиёсиддин Жамшид ўзини шундай ном билан атаган.

⁴. Шарқнинг ўрта аср атоқли олим, риёзиётчиси ва фалакиётчиси, Мароғи расадхонасининг асосчиси Муҳаммад ибн Муҳаммад Абу Жаъфар Носириддин ат-Тусийнинг (1201—1274 йй.) «Носириддиннинг фалакиёт бўйича хотираномалари» («ат-Тазкират ан-Носирийа фи илми ал-ҳайъа») номли асари кўзда тутилади. (Муаллиф ва ушбу асар ҳақида қ.: Мамедбейли Г. Д. Основатель Марагинской обсерватории Насиреддин Туси. Баку. Ан АзССР, 1961, 181—182-бетлар; Кары-Ниязов Т. Н. Астрономическая школа Улугбека..., 178-бет).

⁵. Ғ. Собиров ва Н. Бобоевларда — «Туфа» (қ.: «Письмо об Улугбеке и о самаркандской научной школе», 185-бет). Носириддин ат-Тусийнинг шогирди, машҳур табиб, риёзиётчи, фалакиётчи, файласуф ва ҳуқуқшунос Қутбиддин Маҳмуд ибн Масъуд Шерозийнинг (1311 йилнинг 7 февралда вафот этган) фалакиёт бўйича «Шоҳ туҳфаси» («ат-Туҳфа аш-шоҳийа фи-л-хайъа») номли асари назарда тутилади. (Олим ва унинг асари ҳақида қ.: Фасих Хавафи. «Муджмал-и Фасихи». Перевод, примечания и указатели Д. Ю. Юсуповой. Ташкент, «Фан», 1980, 17—18, 41, 235-бетлар); Розенфельд Б. А. Арабские и персидские рукописи библиотек Советского Союза — «Физико-математические науки в странах Востока» деган тўпламда, М., 1966, 265-бет; Матвеевская Г. П. Учение о числе на средневековом Ближнем и Среднем Востоке, 90-бет; Уша муаллиф. Математические и астрономические рукописи..., 180-бет).

⁶ Урта Осиёлик олим, ҳуқуқшунос ва риёзиётчи Сирожиiddин Абу Тоҳир Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Умар Абдурашид ас-Сажавандийнинг (XII а.) «Ҳисоб тажниси» («Тажнис фи-л-ҳисоб») ёки «Тажнис рясоласи» («Рисола ат-тажнис») ҳақида гап боради. Матвиевская Г. П. Математические и астрономические рукописи..., 174-бет.

⁷ Эҳтимоли борки, худди шу ёки шунга ўхшаш масала Шайх Афзалиддин Умар ибн Анлоқнинг «Икки хато амалининг исботи» («Барохин'амал ат-хатонн») номли асарида кўрилади. Унинг қўлёзмаси Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида (инв. № 3291/II) сақланиб келмоқда. (Ушбу асар ҳақида қ.: Матвиевская Г. П. Учение о числе на средневековом Ближнем и Среднем Востоке, 158-бет; Уша муаллиф. Математические и астрономические рукописи..., 192-бет).

⁸ Хоразмнинг Чағмин шаҳрида таваллуд топган мунажжим ва табиб Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Чағминийнинг (гоҳи араблаштирилган ҳолда Жағминий деб юритилади; тахминан 1344—1345 йилларда вафот этган) фалакиётга оид «Фалакиёт ҳақида қисқартмалар» («Ал-мулаххас фи-л-хайъа») номли рисоласига ёзилган шарҳлар кўзда тутилади.

⁹ Машҳур олим Саййид Шамсиддин Муҳаммад ибн Ашраф ал-Хусайний ас-Самарқандийнинг (XIII—XIV асрлар) «Ашкол ат-таъсис» номли ҳандасага оид рисоласи араб тилида ёзилган ҳамда планиметрия асосларини ўз ичига олади (батафсилроқ қ.: Ахмедов А. Трактат Шамсиддина Самарканди «Обоснованные предложения» — «Из истории точных наук на средневековом Ближнем и Среднем Востоке» деган тўпلامда, 20—23-бетлар.)

¹⁰ Матнда: мешаванд; турғирогн — мешуд. Ойдин Саййилий нашрининг II° изоҳида кўрсатилганидекдир.

¹¹ Устурлоб — ўрта асрларда кенг қўлланилган астрономик асбоб. У ҳақда батафсилроқ қ.: Розенфельд Б. А., Рожанская М. М., Соколовская З. К. Абу Райхан ал-Бируни. М., 1973, 157—177-бетлар. Абу Райҳон Беруний. Қонуни Масъудий. Танланган асарлар. V ж., II китоб. Тошкент, «Фан», 1976, 162-бет.

¹² 1022 юлдуз ҳолатини ўз ичига олган биринчи фихрист Гиппарх томонидан тузилиб, Птолемейнинг (милодий 161 йилдан кейин вафот этган) «Ал-Мажистий» асарига киритилган. Фихристни тузиш пайтида Гиппарх ўз кузатишларини ўзидан 150 йил олдин ўтган Аристилл ва Тимохарисларнинг олган натижалари билан солиштирган. Маълум бўлишича, ҳамма юлдузларнинг узунламалари катталашган, кенгламаси эса ўзгармаган; яна шу нарса аниқланганки, йил мобайнида баҳорги тенгкунлик нуқтаси эклиптика бўйлаб гарбга 36° га ўз жойини ўзгартирган. Улуғбекнинг юлдузлар жадвали шу жиҳатдан муҳимдирки, у бевосита кузатувлар асосида тузилган

булиб, 1018 юлдуз тадқиқини ўз ичига олган. (Батафсилроқ қ.: Кары-Ниязов Т. Н. Улугбек — великий астроном XV в.—«Из истории эпохи Улугбека» деган тўпламда. Ташкент, 1964, 95—97-бетлар).

¹³. Носириддин Тусийнинг 657/1259—670/1271 й. олиб борган кузатувлари натижаси ўлароқ, Мароға расадхонаси ходимлари билан биргаликда тузган астрономик жадваллари. Иш битгандан сўнг жадваллар «Зиж-и Элхоний» деган ўзига хос ном билан Форс элхонларидан Халакухонга (654/1256—663/1265 йй.) бағишланиб, қайта-қайта ишланган ва шарҳланган. (қ.: Вороновский Д. Г. Астрономы Средней Азии от Мухаммада ал-Хаваразми до Улугбека..., 113-бет).

¹⁴. Сўз Ғиёсиддин Қошийнинг 816/1414 й. Шоҳруҳга бағишланган «Аз-Зиж ал-мусамма би-л-хакони фи такмил аз-Зиж ал-Элхоний» («Элхон зижларини такомиллаштириш учун (тузилган) «Хокон зижлари») номи рисоласи ҳақида боради. Ушбу астрономик жадвалларнинг негизда Носириддин Тусийнинг раҳбарлиги остида Мароға расадхонасида тузилган астрономик жадваллар туради. Жадваллар Ғиёсиддин ал-Қоший томонидан синчиклаб таҳлил қилинган, тўғриланган ҳамда кўпгина ишончли далиллар билан тўлдирилган. Асар тожик тилида ёзилган: нусхаси Аё-Сўфиё кутубхонасида (инв. № 2692) сақланади. (қ.: Вороновский Д. Г. Астрономы Средней Азии от Мухаммада ал-Хаваразми до Улугбека..., 126—127-бетлар; Кары-Ниязов Т. Н. Астрономическая школа Улугбека, 142—143-бетлар).

¹⁵. Матнда: Анвар ал-Фарқодин. «Фарқадон»—«Икки Бузоқ» юлдузи (қ.: Абу Райҳон Беруний. «Қонуни Масъудий». Танланган асарлар. V ж. II китоб, 306, 622-бетлар, 108-изоҳ).

¹⁶. Матнда: Даб асғар—сўзма-сўз «Кичик Айиқ» юлдузи. Птолемайдаги «arktoх mikva» иборасининг таржимаси (қ.: Абу Райҳон Беруний. Қонуни Масъудий. Танланган асарлар. V ж., II китоб, 306, 622-бетлар, 108-изоҳ).

¹⁷. 14-изоҳни қ.

¹⁸. Матнда: Соати муставия. Бир тўлиқ соат сутканинг $\frac{1}{24}$ қисмига тенг, яъни оддий муомаладаги соат.

¹⁹. Матнда: Насор ан-наҳор, тўласи: фалак ҳаф ан-наҳор, яъни осмон меридиани кўзда тутилади. Бошланғич азимутнинг осмон меридиани биринчи вертикалга баробардир (қ.: Кары-Ниязов Т. Н. Улугбек — великий астроном XV в., 79-бет).

²⁰. Бу ерда Ханафия мазҳабининг асосчиси Абу Ханифа ибн Собит ибн Нуъмон (699—767) назарда тутилмоқда (Массэ А. Ислам. Очерк истории. Перевод с французского. Издание 2-ое., М., 1963, 88-бет).

²¹. Улчаш ва кузатиш асбоблари билан таъминланиши жиҳатдан ўз даврининг энг бой расадхонаси ва фан тараққиётидаги энг йирик иншоот (яна қ.: 4-изоҳ).

22. Улугбекнинг фикрича, тўлиқ ёки умумий оғиш худди биз эклиптика энкайиши деб атаган тушунчанинг ўзи бўлиб, у $23^{\circ} 30' 17''$ га тенг (қ.: Кары-Ниязов Т. Н. Астрономическая школа Улугбека, 211-бет).

23. Матидя: Битлимус.

24. Афтидан сўз Бағдод ҳукмдори ад-Давла (976—997 йй.) тўғрисида бораётир. Бағдод расадхонаси мунажжимлари кенгашиининг аъзоси, йирик риёзиётчи ва фалакиётчи олим Абулвафо (940—998 йй.) унинг замондоши бўлган (Кары-Ниязов Т. Н. Астрономическая школа Улугбека, 52-бет).

25. Матидя: Судси фахри; «судс» (сўзма-сўз «олтидан бир») — айлананинг олтидан бирига тенг бўлган, вертикал ўрнатилган доира, айланаси ёйининг асосий қисми бўлган астрономик асбоб. Бу ерда Ал-Хўжандий (X а.) томонидан кашф этилган «Фахрий секстант» кўзда тутилади. (Секстант ҳақида батафсил қ.: Кары-Ниязов Т. Н. Обсерватория Улугбека в свете новых данных. Научная сессия АН УзССР, Ташкент, 1947; Джалалов Г. Ж. Секстант как главный инструмент обсерватории Улугбека, Ташкент, 1947; Розенфельд Б. А. ва бошқалар. Абу Райхан ал-Бируни, 137—145-бетлар; Абу Райҳон Беруний. Қонуни Масъудий. Танланган асарлар. V ж., II китоб, 578-бет, 134-изоҳ).

26. «Қонуни Масъудий» — машҳур олим Абу Райҳон Берунийнинг (973—1048) йирик асари бўлиб, ўз даврининг астрономия қомуси ҳисобланади; амалий далиллар ва риёзиёт исботлари келтирилган: хронология, тригонометрия, фалакиёт ва география илмлари барча назарий масалаларининг тўлиқ баёнини ўз ичига олади. Асарда Беруний томонидан ер курраси ҳажмини аниқлаш учун қўлланилган ўзига хос ва ниҳоятда оддий усул баён қилинган (қ.: Кары-Ниязов Т. Н. Улугбек — великий астроном XV в., 75-бет; Розенфельд Б. А. ва бошқалар. Абу Райхан ал-Бируни, 88-бет; Абу Райҳон Беруний. Қонуни Масъудий. Танланган асарлар. V ж., II китоб).

27. 5-изоҳимизни қ.

28. Бу масала Қутбиддин аш-Шерозийнинг (у ҳақда 5-изоҳга қ.) «Осмон табақаларини идрок қилиш» («Нихоя ал-идрок фи дароя ал-афлок») асарида тўлароқ баён этилиб, физика, риёзиёт, география ва бошқа фанлардан маълумотларни ўз ичига олган. Қўлёзма нусхаси Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида 3758/IV рақамда сақланиб келмоқда.

29. Ал-Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн Низомиддин, ёки Низом ул-Аъраж ал-Кумлий ан-Найсабурий (XIII а.) Носириддин ат-Тусий теварагига жипслашган риёзиётчи ва фалакиётчилардан бўлиб, унинг рисоласига тушунтиришлар ёзган (4-изоҳга қ.).

30. Саййид Шариф ал-Журжоний (1339-1340—1413-1414) «Но-

сириддиннинг фалакиёт бўйича хотираномалари»га шарҳлар ёзган олим (қ.: 4-изоҳ. Матвиевская Г. П. Математические и астрономические рукописи... 186-бет).

²¹. Газ — бир тирсакка тенг ўлчов бирлиги бўлиб, Эронда уни кўпроқ зар, зираъ ва арш деб ҳам атайдилар. Ўрта асрларда бир газ 62 см га тенг бўлган, 8 кабдга ёки 32 асбаъга тенг бўлган. Ҳошимийнинг «Катта тирсаги» деб аталган ўлчов, баъзи маълумотларга кўра, Аббосий ал-Мансур (754—775) давридан амалда бўлган ва «Шоҳона тирсаг» ёки «Зиёдий тирсаги»га баробардир. Ҳошимий тирсаги учун ўртача ўлчов — 66,5 см. Ҳошимийнинг «Кичик тирсаги» 60, 045 см га тенг бўлмиш «Билолий тирсаги»га тенг бўлган (қ.: Хмиц В. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. М., 1970, 63—70-бетлар).

²². Матнда: Зот ул-ҳалқ. Сўзма-сўз «ҳалқаларга молик» (armilla — «кольцо»). Қадимги фалакиёт олимлари, хусусан Гиппарх, Эратосфен ва улардан сўнг Птолемей ундан фойдаланганлар. Осмон жисмларини кузатиш учун керак бўлган бу асбобни Птолемейнинг «ал-Мажистий» асарининг V китоб, биринчи, яъни «Устурдуб тузлиши ҳақида» номли бобида (Ptolemaeus. Handbuch der astronomie. Bd. I, 1, 254—258-бет) ҳамда Берунийнинг «Қонуни Масъудий» еттинчи бобининг иккинчи бўлимида тавсифланган (Абу Райҳон Беруний. «Қонуни Масъудий». Танланган асарлар. V ж., II китоб, 162—164-бетлар). Яна ушбу асбоб ҳақида қ.: Ал-Фараби. Комментарий к «Альмагесту» Птолемея, часть первая. Алма-Ата, 1975, 474-бет, 146-изоҳ.

²³. Ман — ўрта асрларда Ўрта Осиёда экин майдонларини ўлчашда жуда кенг қўлланилган оғирлик бирлиги (яна қ.: Давидович Е. А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии, 85, 123-бет).

²⁴. Қуръони карим,—62-сура, 4-оят.

²⁵. Матнда: Аторид.

²⁶. Матнда: Зот ул-лак.

²⁷. Матнда: Зот ул-маст. Диоптрли асбоб; доира чизгичдан иборат бўлиб, бу чизгичнинг ўртаси билан доира маркази шарнир орқали туташган. Чизгич учлари кўрсаткичдан иборат бўлиб, улар чизгич доира маркази атрофида айланганда унинг чеккасидаги рақамларни кўрсатади. Чизгичдаги иккита диоптр шу рақамларга мос қуёшнинг координатларини кўрсатади (Батафсил қ.: Розенфельд Б. А. и др. Абу Райхан ал-Беруни, 140—145-б. Абу Райҳон Беруний. Қонун Масъудий. Танланган асарлар. V ж., II китоб, 162—164-бетлар).

²⁸. Зот ул-ҳадафа. Машҳур юнон мунажжими Птолемейнинг ўн уч китобдан иборат бўлган ва ўз даврининг фалакиёт билимлари қомуси ҳисобланиш машҳур асари (Батафсилроқ қ.: Кары-Ния-

22. Улугбекнинг фикрича, тўлиқ ёки умумий оғиш худди биз эклиптика энкайиши деб атаган тушунчанинг ўзи бўлиб, у $23^{\circ} 30' 17''$ га тенг (қ.: Кары-Ниязов Т. Н. Астрономическая школа Улугбека, 211-бет).

23. Матнда: Битлимус.

24. Афтидан сўз Бағдод ҳукмдори ад-Давла (976—997 йй.) тўғрисида бораётир. Бағдод расадхонаси мунажжимлари кенгашилининг аъзоси, йирик риёзиётчи ва фалакиётчи олим Абулвафо (940—998 йй.) унинг замондоши бўлган (Кары-Ниязов Т. Н. Астрономическая школа Улугбека, 52-бет).

25. Матнда: Судси фахри; «судс» (сўзма-сўз «олтидан бир») — айлананинг олтидан бирига тенг бўлган, вертикал ўрнатилган доира, айланаси ёйиннинг асосий қисми бўлган астрономик асбоб. Бу ерда Ал-Хўжандий (X а.) томонидан кашф этилган «Фахрий секстант» кўзда тутилади. (Секстант ҳақида батафсил қ.: Кары-Ниязов Т. Н. Обсерватория Улугбека в свете новых данных. Научная сессия АН УзССР, Ташкент, 1947; Джалалов Г. Ж. Секстант как главный инструмент обсерватории Улугбека. Ташкент, 1947; Розенфельд Б. А. ва бошқалар. Абу Райхан ал-Бируни, 137—145-бетлар; Абу Райхон Беруний. Қонуни Масъудий. Танланган асарлар. V ж., II китоб, 578-бет, 134-изоҳ).

26. «Қонуни Масъудий» — машҳур олим Абу Райхон Берунийнинг (973—1048) йирик асари бўлиб, ўз даврининг астрономия қомуси ҳисобланади; амалий далиллар ва риёзиёт исботлари келтирилган: хронология, тригонометрия, фалакиёт ва география илимлари барча назарий масалаларининг тўлиқ баёнини ўз ичига олади. Асарда Беруний томонидан ер курраси ҳажмини аниқлаш учун қўлланилган ўзига хос ва ниҳоятда оддий усул баён қилинган (қ.: Кары-Ниязов Т. Н. Улугбек — великий астроном XV в., 75-бет; Розенфельд Б. А. ва бошқалар. Абу Райхан ал-Бируни, 88-бет; Абу Райхон Беруний. Қонуни Масъудий. Танланган асарлар. V ж., II китоб).

27. 5-изоҳимизни қ.

28. Бу масала Қутбиддин аш-Шерозийнинг (у ҳақда 5-изоҳга қ.) «Осмон табақаларини идрок қилиш» («Нихоа ал-идрок фи дароа ал-афлок») асарида тўлароқ баён этилиб, физика, риёзиёт, география ва бошқа фанлардан маълумотларни ўз ичига олган. Қўлёзма нусхаси Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида 3758/IV рақамда сақланиб келмоқда.

29. Ал-Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн Низомиддин, ёки Низом ул-Аъраж ал-Кумлий ан-Найсабурий (XIII а.) Носириддин ат-Тусий теварагига жипслашган риёзиётчи ва фалакиётчилардан бўлиб, унинг рисоласига тушунтиришлар ёзган (4-изоҳга қ.).

30. Саййид Шариф ал-Журжоний (1339-1340—1413-1414) «Но-

сириддиннинг фалакиёт бўйича хотираномалари»га шарҳлар ёзган олим (қ.: 4-изоҳ. Матвиевская Г. П. Математические и астрономические рукописи... 186-бет).

³¹. Газ — бир тирсакка тенг ўлчов бирлиги бўлиб, Эронда уни кўпроқ зар, зираъ ва арш деб ҳам атайдилар. Урта асрларда бир газ 62 см га тенг бўлган. 8 кабдга ёки 32 асбаъга тенг бўлган. Ҳошимийнинг «Катта тирсаги» деб аталган ўлчов, баъзи маълумотларга кўра, Аббосий ал-Мансур (754—775) давридан амалда бўлган ва «Шоҳона тирсаг» ёки «Зиёдий тирсаги»га баробардир. Ҳошимий тирсаги учун ўртача ўлчов — 66,5 см. Ҳошимийнинг «Кичик тирсаги» 60, 045 см га тенг бўлмиш «Билолий тирсаги»га тенг бўлган (қ.: Хини В. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. М., 1970, 63—70-бетлар).

³². Матнда: Зот ул-ҳалқ. Сўзма-сўз «ҳалқаларга молик» (armilla — «кольцо»). Қадимги фалакиёт олимлари, хусусан Гиппарх, Эратосфен ва улардан сўнг Птолемей ундан фойдаланганлар. Осмон жисмларини кузатиш учун керак бўлган бу асбобни Птолемейнинг «ал-Мажистий» асарининг V китоб, биринчи, яъни «Устурдоб тузилиши ҳақида» номли бобида (Ptolemaeus. Handbuch der astronomie. Bd. I, I, 254—258-бет) ҳамда Берунийнинг «Қонуни Масъудий» еттинчи бобининг иккинчи бўлимида тавсифланган (Абу Райҳон Беруний. «Қонуни Масъудий». Танланган асарлар. V ж., II китоб, 162—164-бетлар). Яна ушбу асбоб ҳақида қ.: Ал-Фараби. Комментарий к «Альмагесту» Птолемея, часть первая. Алма-Ата, 1975, 474-бет, 146-изоҳ.

³³. Ман — ўрта асрларда Урта Осиёда экин майдонларини ўлчашда жуда кенг қўлланилган оғирлик бирлиги (яна қ.: Давидович Е. А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии, 85, 123-бет).

³⁴. Қуръонни карим.—62-сура, 4-оят.

³⁵. Матнда: Аторид.

³⁶. Матнда: Зот ул-лак.

³⁷. Матнда: Зот ул-маст. Диоптрли асбоб; доира чизғичдан иборат бўлиб, бу чизғичнинг ўртаси билан доира маркази шарнир орқали туташган. Чизғич учларни кўрсаткичдан иборат бўлиб, улар чизғич доира маркази атрофида айланганда унинг чеккасидаги рақамларни кўрсатади. Чизғичдаги иккита диоптр шу рақамларга мос қуёшнинг координатларини кўрсатади (Батафсил қ.: Розенфельд Б. А. и др. Абу Райхан ал-Беруни, 140—145-б. Абу Райҳон Беруний. Қонуни Масъудий. Танланган асарлар. V ж., II китоб, 162—164-бетлар).

³⁸. Зот ул-ҳадафа. Машҳур юнон мунажжими Птолемейнинг ўн уч китобдан иборат бўлган ва ўз даврининг фалакиёт билимлари қомуси ҳисобланмиш машҳур асари (Батафсилроқ қ.: Кары-Ния-

зов Т. Н. Улугбек — великий астроном XV в., 70—71-бетлар: Вороновский Д. Г. Астрономы Средней Азии от Мухаммада ал-Хаваразми до Улугбека..., 102-бет; Аль-Фараби. Комментарии к «Альмагесту» Птолемея, 352-бет, 2, 3-изоҳлар).

³⁰ Ҳинд олимларининг кўпайтириш ва бўлиш усули билан солиштириб кўринг (Юшкевич А. П. История математики в средние века. М., 1961, 125-бет).

ҲОФИЗИ АБРУ

Ҳиротлик тарихчи Шаҳобиддин Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид Харавий (Ҳавофий) фанда кўпроқ Ҳофизн Абру тахаллуси билан машҳур бўлиб, теурийлар даврининг катта тарихчиларидан бири эди. Унинг ҳаёти ҳақида жуда кам маълумот сақланган—туғилган йили номаълум, вафоти 833 (1430) йил; Зинжон шаҳри ёнида дафн этилган.

Ҳофизн Абру дастлаб Амир Темур хизматида котиблик қилган ва айни пайтда тарихнавислик билан ҳам шуғулланган; география ва геодезияни яхши билганлиги, шеърлар битганлиги ҳам маълум. Умуман олганда, у ўз даврининг кенг қамровли олимларидан бўлган. Амир Темур вафотидан сўнг Ҳофизн Абру Теурийлар давлатининг янги пойтахти — Ҳирот шаҳрида, Мирзо Шоҳрух саройида тарихнавис бўлиб хизмат қилади.

Ҳофизн Абру тарихнавислик фаолиятининг бошланишида Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асарига илова (зайл) ёзиб, унда тарихий воқеалар баёнини Амир Теурунинг етти йиллик юришидан қайтиш чоғидан (1404 й.) бошлаб, то унинг вафотигача етказган.

Ҳофизн Абру иккита йирик асар ёзиб қолдирган. Улардан бири тарихий-географик мазмундаги асар бўлиб, махсус номи йўқ, фанда, одатда «Ҳофизн Абру тарихи» номи билан танилган, форс тилида. Муаллиф ўшбу асарини 817 (1414) йилда ёзишга киришиб, кейинги йилларда тўлдириб борган ва 823 (1420) йил ниҳоясига етказган. Асар икки жилддан иборат: биринчи жилд—Ернинг географик тавсифи, Форс ва Кирмон ўлкасининг қисқача географияси ва тарихини; иккинчи жилд—Хуросон ўлкаси географияси ва тарихи ҳамда Мовароуннаҳрнинг қисқача географик тавсифини ўз ичига олади.

Иккинчи асар тўрт жилддан иборат «Мажмаъ ат-

таворихи султония» номли йнрик тарихий тўплам бўлиб, унинг тўртинчи жилди «Зубдат ат-таворихи Бойсунғурий» деб аталган. Тўртинчи жилд Амир Темур ва Мирзо Шоҳруҳ салтанати тарихини ўз ичига олади, форс тилида; 1423—1427 йиллар давомнда ёзилган.

Юқорида санаб ўтилган ҳар иккала асар ҳам қимматли манба ҳисобланиб, ҳозирги пайтда улардаги маълумотлар асосида талайгина илмий ишлар ёзилган, улардан лавҳалар таржима қилинган. Бироқ ҳанузгача иккала асар ҳам бирон тилга тўла илмий таржима қилинмаган.

Қуйида биз Ҳофизии Абрунинг «Зубдат ат-таворих» асарида Амир Темур шажарасига оид лавҳаларни олиб таржима қилдик.

ҲОФИЗИ АБРУ «ЗУБДАТ АТ-ТАВОРИХ» ДАН

ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ МУЪТАБАР НАСЛ-НАСАБИ ҲАҚИДА

[Ҳазрат соҳибқироннинг боболари] улуғворлик фалакининг юлдузлари ва ўз даврининг бахтнёрлари, муҳим ишларни бошқаришда ва халққа ҳомийлик қилишда эса, ҳар бири ишончли қутб ва мустаҳкам устундан ҳам ортиқ бўлганлар...

Гарчи султон соҳибқироннинг улуғворлиги, аслзодалиги, олижаноблиги, саховатлилиги, олий ҳиммат ва олий қадр эканлиги,— [қиёмат кунда] уларнинг ўрталарида ҳеч қандай насл-насаб қолмас ва улар бир-бирлари билан савол-жавоб ҳам қила олмаслар¹,— [деган оятнинг] тўғри йўлида шарафли боболарнинг фазилатлари ва улуғ аждодларининг ҳурматга сазовор ҳаёти шарҳига ҳамда жаҳондорлик қилиш расм-русуми бобида ва шаҳрнёрлик поғоналарига кўтарилишда ёрдамга ва ходимларга, динор ва дирамга, қавму қабилалар, яқинлару қариндошлар мадади ва ададига зоҳирда ҳам, ботинда ҳам муҳтож ва зор бўлмаган.

¹ Қуръони карим, 23-сура («Мўминлар» сураси), 101-оят.

[Б а й т :]

Сарварлик мартабаси сенга эрур буткул,
Мусонинг Хорун¹ билан бирга набийлик қилганидай
эмас.

Бироқ, қадим ул-айёмдан бери (в.11 а) мўғул амирларининг одатлари шундай эканки, улар ўз ота-боболарининг насабини [ёдда] сақлаб келганлар, ўз болаларига ҳам уқтирганлар ва бу (анъанани) миллатнинг бошқа арбоблари (ҳам давом эттирганлар). Шу сабабдан улардан бирор киши йўқки, ўз қабиласи ва насабини билмаса.

Ҳазрат амир соҳибқироннинг мўътабар боболари, Оллоҳ уларнинг шуҳратларини ёрқин этсин, улуғ амирлар ва номдор султонлар бўлганлар. Уларнинг ҳар бири ўз замонида улус ва ҳукумат шодасининг воситаси, подшоҳлик ва салтанат тизимининг ўлчовчиси эди.

Энди амирлик шиорининг силсиласи ва ҳукумат совутининг шажараси ҳақида дафтарлар мазмуни ва саҳифалар матни асосида қилинган хулоса тарзида шарҳ берилади. Сўзни ул номдор амирларнинг сони, бахтиёр нўёнлар ва давр султонларининг исмларидан бошлаймиз ва айтамиз:

Султонлар султони (бўлмиш) ҳазрат Амир Темур кўрагон ибн ал-амир Тарағой нўён ибн ал-амир Буркул ибн ал-амир Илангиз нўён ибн ал-амир Ийжал нўён ибн ал-амир Қарочор нўён ибн ал-амир Сўғу-Сичон (ёки Сўғу чечан) ибн ал-амир Эрдамчи нўён ибн ал-амир Қачўли нўён ибн Тўманойхон ибн Бойсунғурхон ибн Қайдўхон ибн Дўтуманинхон ибн Бўқоҳон ибн Бўдончархон (ёки Бўзунжархон) ибн Алонқуво;— унинг насаби — қуёш ва унинг ёғдуси [дан², яъни],— тонг сажарда тепадан тушган нурдан эди³.

Алонқуво ҳақидаги ҳикоя мўғуллар ва Чингизхон аждодлари тарихида қайд этилган. (Ул шажара-дарахтда) амир (Темур) соҳибқирон шоҳи Чингизхон аждодларидан Тўманойхон ибн Бойсунғурхон фарзандларидан ажралиб чиқади. Унинг (Тўманойхоннинг) фарзандлари

¹ Хорун — Мусо пайғамбарнинг акаси, у ҳам пайғамбар эканлиги Қуръони каримнинг 19-сура (Марям сураси), 53-оятда қайд этилган.

² Қуръони карим. 91-сура (Аш-Шамс сураси), 1-оятдан.

³ Матн араб тилида берилган.

кўп бўлган. Жумладан, Қобулхон подшоҳ Чингизхоннинг тўртинчи (бўғиндаги) отаси ва унинг биродари Қачўли нўён амир соҳибқироннинг саккизинчи (бўғиндаги) отаси бўлади. Барлос қабиласи асли (ана шу) Қачўли нўёндан бошланади.

Жаҳонгир подшоҳ Чингиз ўз фарзандларини тарбиялаб ўстираётган вақтида ёсо ва йўсунни (яхши билиш) жиҳатидан фарзандларидан ажралиб турган иккинчи ўғли — Чиғатойхонни махсус эътибор билан сийлади ва ўз лашкаридан бир тўпини саралаб, унга ажратди. Уларнинг бошлиғи Қарочор нўён амир (Темур) соҳибқироннинг, Оллоҳ унинг шуҳратини ёрқин этсин, бешинчи отаси бўлиб, (Чиғатойхон) унинг раъйи, қобилияти, ёсо [ни яхши билиши] ва довораклигига тўла ишонч ҳосил қилган эди. Бахтиёр подшоҳ Чиғатойхон мамлакат ишлари, ёсо ва йўсунларини унинг ақл-заковати ҳамда билимига ташлаб қўйди. У ушбу муҳим ишга астойдил киришиб, девонни шундай бир йўсинда бошқардики, унинг уқуви, билими, шафқат ва марҳамати жаҳонга ва жаҳон аҳлига таралди. Узоқни кўрувчи ақли, мустаҳкам раъйи ва баланд ҳимматини мамлакат ишларини бошқаришга сарфлади, инсоф ва ҳақиқат юзасидан иш юритди. У Чиғатойхон замонида амир ул-умаро эди. Чиғатойхон ҳақ даъватини бажо келтиргандан кейин ҳам у ўз мансабида қолган эди.

Қорахўложу хонлиги замонида, олти юз қирқинчи (1242—43) йили Қарочор нўён ҳам вужуд қасрини руҳ мезбонидан бўшатди (в. II б.)

Ундан сўнг фалакнинг гардиши ва замонанинг зайли билан ўлкада ҳар хил кечмишлар юз берди, узлуксиз фитнаю исён мавжуд эди. Чиғатойхон фарзандлари ўртасида, Мовароуннаҳр ва Туркистон мамлакатларида мухолифот ва низо пайдо бўлди, юрт оғир аҳволда қолди.

Қарочор нўённинг фарзандлари ва эли Қуббат ал-Хазро Кеш туманларига (кўчиб) бордилар ва ўша навоҳийда яшамоқ утовини тикдилар. Уларнинг болачақалари авлоддан-авлодга ота-боболаридан сўнг ул вилоятни бошқариш мансабига белгиланиб келдилар. Ул диёрда салтанат байроғини тиккан ҳар бир подшоҳ уларнинг хонадони учун ўша мансабни бир зайлда сақлади.

Қарочор нўённинг фарзандлари кўп бўлган экан, жумладан, ўн тўққизтасининг номи аниқланган ва улар-

нинг насаблари шажарасида қуйидагича қайд этилган¹:

1. Элдар (кейинроқ «Элдор» шаклида берилган).
2. Лоло
3. Қубул
4. Ясунта
5. Мунко
6. Ийжал нўён
7. Шарғо
8. Мунка
9. Элбуқо
10. Эл
11. Бекбуқо
12. Қазон
13. Ийку
14. Тингиз
15. Тобон
16. Мирали
17. Тўкал
18. Чўрон
19. Алокўчал²

Булардан фақат машҳур фарзандларнигина санаб ўтамыз.

Элдорнинг Қўжор (деган ўғли) бор эди. Қўжорнинг авлодидан эса, ҳазрат соҳибқирон давлати чоғида Шайх Али (деган киши) муътабар амир бўлган. Ҳозир у наслдан Самарқандда барлос амрларидан Али Султон ва унинг ўғиллари — Муҳаммадбек билан Холмс хос кишилар (қаторида) яшайди.

Лоло — унинг икки ўғли бор эди: Урўчи ва Ўжар.

Урўчининг (ўғли) — Темур Буқо; унинг икки ўғли бор эди: Ўнгон ва Ҳинду Буқо.

Ўнгоннинг Ўён ва Идику [деган фарзандлари бор эди].

Идикудан: Ислом, Абв Саид, Мир Сайид, Хон Сайид.

Исломдан: Кебек, Шайх Ислом, Кебекдан: Амир Ислом.

Шайх Исломдан: Али.

Ҳинду Буқодан: Илёс, ундан: Ёдгорхон, Султонхон, Шоҳмалик.

¹ Матнда баъзан арабча ҳарф учун зарур бўлган нуқталар қўйилмаган ва қисқа унлилар берилмаган. Шу сабабдан кўп исмлар кирилл алифбосида тахминий ёзилди.

² Матннинг 14-б варағида: «Алокўкал».

Шоҳмаликдан: Муҳаммад Боязид, Шайх Зулқарнайн.
Лолонинг иккинчи ўғли — Ужардан: Луна, Луша,
Улўдар, Тўбин.

Улўдардан: Жўғам..

Жўғамдан: Али, Элчихожа, Мурод.

Элчихожадан: Ислом, Муҳаммад Али, Ҳасан Али;
уларнинг фарзандлари ҳозир ҳаёт эрурлар.

Ужарнинг тўртинчи ўғли — Тўбиндан икки ўғил қол-
ган эди: Ҳиндуко; унинг бешта ўғли бор эди: Утўчор,
Нуқўз, Зулқарнайн, Бахшихожа, Нўширвон. Булардан
ҳар бири ҳазрат амир соҳибқирон замонида амир (лик
вазифасида) эди. Тўбиннинг иккинчи ўғли — Ёдгор улўғ
амир бўлган. У Амир Ёдгор барлос (номи билан) шуҳ-
рат қозонган. Унинг фарзандлари кўп: Таваккал, Ҳожи
Қубўл, Султон, Ҳири Малик, Султон Қубўл, Жаҳонгир
Хован, Султон Аҳмад, Султон Иброҳим.

Шу жумладан, Таваккалнинг тўрт ўғли бор эди: Абу-
бакр, Султон Муҳаммад, Муҳаммад Усмон.

Ҳожи Қубўлнинг ҳам тўрт ўғли бор эди: Ҳожибек,
Ҳожи Саъд, Султон Али, Султон Аҳмад (в. 12 а).

Ҳири Маликнинг тўрт ўғли бор эди: Абубакр, Усмон,
Маҳмуд Султон, Поянда Султон.

Султон Қубўлнинг ҳам тўрт ўғли бор эди: Султон
Аҳмад, Султон Муҳаммад, яна битта Султон Аҳмад, Ёд-
гор Султон. Ёдгор барлоснинг олтинчи ўғли Жаҳонгир-
нинг Жаҳоншоҳ деган ўғли бор эди. Жаҳоншоҳнинг
тўрт ўғли бор эди: Султон Муҳаммад, Муҳаммад Жа-
ҳонгир, Султоншоҳ, Мироншоҳ.

Бироқ, унинг (Қарочор нўённинг) бошқа бир ўғли—
Қубўлнинг, баъзи нусхаларда бу Қубўлни Элдорнинг
ўғли [ҳам] дейишган, иккита ўғли бор эди: Қуллуқте-
мур, Чинтемур.

Қуллуқтемурнинг Тағай¹ деган ўғли бор эди; унинг
бешта ўғли бўлган: Фўлод, Чин, Овард, Ҳасан Тўмон,
Чўпон.

Фўлоднинг иккита ўғли бор эди: Рустам, Тўсиён.

Тўсиённинг уч ўғли бор эди: Шайх Назар; унинг тўрт
ўғли бор эди: Шоҳ Рустам, Шоҳ Увайс, Шоҳ Мансур,
Офоқ.

Тўсиённинг иккинчи ўғли — Саъд ал-Малик; учинчи
ўғли—Абақо; унинг Сайфулмалик деган ўғли бор.

¹ Матн нуқсонли, тахминан ўқилди.

Оварднинг бешта ўгли бор: Ҳамза, Фазлуллоҳ, Паҳлавон¹, Шеройин, Чакка, Бармазид.

Шу билан бирга Ҳамзанинг тўрт ўгли бор эди: Сайид Али, Сайид Аҳмад, Пирмуҳаммад, Ҳожа Аҳмад.

Баҳлулнинг² битта ўгли бор эди: Раҳмонқули.

Чакканинг иккита ўгли бор эди: Ҳақназар ва Хушназар.

Бармазиднинг иккита ўгли бор эди: Танзил, Манзил. Ҳасмурнинг тўрт ўгли бор эди: Текаш, Хоразмий, Жумтой, Қўттў Буқо.

Текашнинг иккита ўгли бор эди: Элчи Темур ва Доро.

Хоразмийнинг иккита ўгли бор эди: Абишқа ва Тўктемур; унинг Тубко деган битта ўгли бор эди: унинг учта ўгли бор: Шайх Жунайд, Шайх Саид, Амир Саид.

Жумтойнинг Халил деган ўгли бор эди: унинг учта ўгли бор эди: Исҳоқ, Жаҳон, Пирмуҳаммад.

Пирмуҳаммаднинг Абдулвоҳид деган битта ўгли бор эди; унинг учта ўгли бор эди: Абдол, Бахтжаҳон, Шоҳжаҳон.

Қўттў Буқо — Жийлиг Темурнинг тўртинчи ўгли; унинг учта ўгли бор эди: биринчиси Исо; Исонинг уч ўгли бор эди; Султон Сайнд, Ҳулбон, Халил.

Иккинчи ўғил — Сулаймон, унинг иккита ўгли бор эди: Темурхожа ва Абака.

Темурхожанинг бешта ўгли бор эди: Сайнд Муҳаммад, Худойдод, Нуруссалом, Сайнд Али, Шайх Умар.

Абаканинг Оллоҳдод исмли бир ўгли бор эди.

Учинчи ўғил — Қўнуқо Туғлуғ; унинг ўгли бор эди: Исмоил; унинг учта ўгли бор: Яъқуб, Исҳоқ, Боязид. Иккинчи ўғил — Туғлуғ Ёдгор; унинг ҳам учта ўгли бор эди: Абдулмалик, Жаҳонғир, Султон Маҳмуд, Учинчи ўғил — Туғлуғ Темур; унинг Одил исмли битта ўгли бор.

Қарочор нўённинг тўртинчи ўғли — Ясўнта Мўнко; унинг Тамули исмли битта ўгли бор эди.

Тамулининг ўнта ўгли бор эди. Биринчиси — Қаранқо; унинг тўрт ўгли бор эди: Ийман, Жалолиддин, Оламхожа, Оламинин. Бу ака-укалардан Ийманинг Тийрак исмли бир ўғли бор эди: унинг Хожа Юсуф исмли ўғли бўлган. Хожа Юсуфнинг тўрт ўгли бор эди: Шайх Юсуф.

¹ Бу исм юқорида «Паҳлавон» шаклида берилган.

² Бу исм қуйида «Баҳлул» шаклида берилган.

Абу Юсуф, Ҳожи Юсуф, Али Юсуф. Бу ака-укалардан Абу Юсуфнинг иккита (в. 12 б) ўғли бор эди: Султон Юсуф, Сиди Юсуф.

Тамулининг иккинчи ўғли — Олти Буқо бўлиб, унинг иккита ўғли бор эди: Тағой Буқо ва Тўқтой.

Тўқтойнинг битта Муҳаммад исмли ўғли бўлган ва унинг Қораҳинду исмли битта ўғли бор эди; унинг Оллоҳдод Аҳмад деган ўғли бор.

Тамулининг учинчи ўғли — Бахши Буқодан машҳур фарзанд қолмаган.

Тамулининг тўртинчи ўғли — Мансур; унинг Султон исмли ўғли бўлган; Султоннинг эса Сулаймон исмли ўғли бор эди. Сулаймоннинг икки ўғли бор эди: Искандар ва Боязид; Боязиднинг иккита ўғли бўлган: Худойлодий ва Сайфулмулк.

Тамулининг бешинчи ўғли — Жарман бўлиб, унинг Шайх Али исмли ўғли бор эди. Унинг иккита ўғли бор эди: Шайх Ҳожи ва Шайх Дарвеш. Шайх Дарвешнинг учта ўғли бор эди: Худойберди, Шайх Боязид, Сулаймоншоҳ. Унинг иккита ўғли бор эди: Абдусамад ва Абулқосим.

Тамулининг олтинчи ўғли — Тўролғай; унинг учта ўғли бўлган: биринчиси — Идиқў; унинг иккита ўғли бор эди: бири — Муҳаммад Дарвеш; у амир соҳибқирон замонида улуғ нўён [эди]; унинг тўққизинчи ўғли амир Ҳожи Барлос (қўлида эди), уни ана шу Муҳаммад Дарвеш (ихтиёрига) берди.

Унинг бешта ўғли бор эди: Иртиш, Бузуржмехр, Баҳлул; Баҳлул амир соҳибқирон замонида амирзода Пирмуҳаммад Қобулийнинг ихтиёрида эди, Қобулга кўчиб кетди ва (у ерда) туман амири эди. Унинг қолган иккита биродари: бири — Сўлон, иккинчиси — Боязид.

Тўролғайнинг иккинчи ўғли — амир Ҳожи Барлос бўлиб, у Кеш туманининг амири эди. «Улуғ минг» ҳазорасини у биларди. Унинг Шайх Муҳаммад исмли битта ўғли бўлган; Шайх Муҳаммаднинг эса Али Дарвеш исмли ўғли бор эди. Унинг учта ўғли бўлган: Пирмуҳаммад, Сиди Аҳмад, Пир Аҳмад. Бу ака-укалардан Пирмуҳаммаднинг учта ўғли бор: Шайх Муҳаммад, Ҳожи Муҳаммад, Султон Муҳаммад.

Тўролғайнинг учинчи ўғли — Жаҳонгир бўлиб, у (Амир Темур) соҳибқирон замонида қўшин амири эди ва (Хуросондаги) Бохарз (булуки) унга қарашли эди. Унинг иккита ўғли бор эди: бири — Поянда Султон, амир-

зода Амироншоҳнинг мўътабар амирларидан бўлган. Амирзода Амироншоҳнинг хотини Давлат Келдиого ана шу (Поянда Султон)нинг қизи бўлган ва у (Поянда Султон) отасининг қўшинини бошқарарди. Иккинчи ўғли — Абу¹ Шайх Луқмон; у ҳозир туман амири ва лашкар тавочиси эрур. Унинг учта ўғли бор: Пир Луқмон, қўшин амири; «Нажмиддин ҳазораси»ни у билади. Унинг иккита ўғли бор: Фаредун ва Шайх Муҳаммад. Амир² Шайх Луқмоннинг қолган иккита ўғли — Пирмуҳаммад ва Увайс.

Тамулининг еттинчи ўғли — Довуд. Унинг бешта ўғли бўлган: Сулаймон; унинг Исо исмли ўғли бор эди; унинг эса иккита ўғли бор; Муҳаммадбек. Довуднинг иккинчи ўғли — Шоҳмалик; унинг Хуморшоҳ исмли битта ўғли бор эди; унинг Мустафо исмли битта ўғли бор эди. Довуднинг учинчи ўғли — Тағойтемур; унинг Тўкал исмли ўғли бор эди; Тўкал туман амири ва русто амири эди. Унинг иккита ўғли бор эди: Раҳимдод ва Оллоҳдод. Оллоҳдоднинг иккита ўғли бор: Қаримдод ва Доғай (в. 13 а). Довуднинг тўртинчи ўғли — Чўлпон; унинг Умар деган битта ўғли бор эди. Умарнинг иккита ўғли бор эди: Баҳлул ва Жалил. Бахлулнинг учта ўғли бор эди: Лутфуллоҳ, Абдуллоҳ, Саъдуллоҳ. Жалилнинг эса Юсуф исмли битта ўғли бор эди; унинг учта ўғли (бор эди): Умар, Абубакр, Шайх Юсуф. Довуднинг бешинчи ўғли — Урусдан машҳур насл қолмаган.

Тамулининг саккизинчи ўғли — Қирон Темур. Унинг тўрт ўғли бор эди. Биринчиси — Ҳайдар; унинг Маҳмуд исмли битта ўғли бор эди. Қирон Темурнинг иккинчи ўғли — Ҳозир; унинг Ҳожиберди исмли битта ўғли бор эди. Унинг икки ўғли бор эди: Боязид ва Холиқберди. Қаро³ Темурнинг учинчи ўғли — Султонбахт; ундан машҳур насл қолмаган. Тўртинчи ўғил — Қутбиддин; унинг бешта ўғли бор эди: биринчиси — Зойин Темур; бошқа бири — Орзу Буқо; унинг Баҳлул деган битта ўғли бор эди. Бахлулнинг эса Шайх Жалил исмли битта ўғли бўлган; Қутбиддиннинг учинчи ўғли — Носириддин; тўртинчиси — Садриддин; унинг тўртта ўғли бор эди: Садр Жамол, Тўкал, Ҳожи Али, Ҳасан Али. Қутбиддиннинг бешинчи ўғли — Бадриддин.

¹ Қуйида «амир» дейилган.

² Юқорида «Абу» шаклида келган эди.

³ Юқорида икки жойда «Қирон» шаклида берилган.

Тамулининг тўққизинчи ўғли — Сафар; унинг тўрт ўғли бор эди: Умар, Халил, Мир Ҳусайн, Баҳлул. Баҳлулнинг иккита ўғли бор: Абдуллоҳ, Саъдуллоҳ.

Тамулининг ўнинчи ўғли — Урус; унинг тўрт ўғли бор эди: Алишер, Исмоил, Ардашер, Умар.

Қарочорнинг бешинчи ўғли — Мункодан насл қолгани йўқ.

Қарочор нўённинг олтинчи ўғли — Ийжал нўёндан фарзандлар бўлган экан. Жумладан: Илонгир нўён ва Қутлуғқийё. Қутлуғқийё Хўлокўхон замонида улар билан бирга Ироққа кетган эди. Унинг насли Ироқ султонларининг мулозими бўлган эканлар. Унинг Дабў Қирон деган битта ўғли бор эди. Дабў Қироннинг учта ўғли бор эди: Қораёр, Исмоил, Искандар. Искандарнинг учта ўғли бор эди: Биринчиси — Пир Нодир; унинг иккита ўғли бор эди: Пир Аҳмад ва Пир Мазид. Искандарнинг иккинчи ўғли — Хизр; учинчиси — Солтўқ. Солтўқнинг Ийжал исмли битта ўғли бор эди. У ҳозир олам аҳлининг маҳдум ва маҳдумзодаси Бойсунғур баҳодирнинг мулозими эрур. Ийжалнинг иккита ўғли бор: Абдуллоҳ ва Ҳожар. Ийжалнинг ака-укалари — Қосим, Табиб, Тоҳир, Маҳмуд, Аҳмад.

Илонгир нўённинг Ҳомиш деган ўғли бор эди. Ҳомишнинг тўрт ўғли бор эди. Биринчиси — Севинч Буқо ва яна бири Тағой Буқо. Тағой Буқонинг тўрт ўғли бор эди: Рустам, Ҳамза, Пирмуҳаммад, Али. Булардан Рустамнинг фарзандлари кўп эрур. Жумладан, ўн тўққиз ўғил ва саккиз қизнинг исми шажарада ёзилган. Уларнинг аксари ҳозир Хивада (яшайди).

Ҳамзанинг учта ўғли бор эди: Муҳаммад Дарвеш, Муҳаммад Юсуф, Ҳожи Муҳаммад.

Илонгирнинг бошқа бир ўғли — Бурқўл нўён бўлиб, унинг иккита ўғли бўлган экан: бири — Балта, иккинчиси — Тарағой нўён, у амир соҳибқироннинг отаси эрур.

Тарағой нўённинг тўрт ўғли ва икки қизи бор эди. Тангри белгилаган тақдир азалдан шундайки, ۷ жаҳонгирлик майдонининг чавандози, фармонбермоқлик кўшкнинг асосчиси бўлмиш улур, шавкатли ва буюк савлатли бир соҳиб давлатга, муайян бир вақтда яратиш хилъати ва вужудга келтириш либосини кийгизмоқчи ҳамда уни қавн ва фасод оламида¹ подшоҳлик тахти

¹ Қавн ва фасод олами—бутун борлиқ.

узра жилвалантирмоқчи бўлса, (в. 13 б.) Тангри қудратининг қўли илоҳий ҳикмат тақозосига кўра, унинг зоти гавҳарни оталарининг пушти камарлари ва оналарининг бачадонлари садафларида аста-секин, босқичма-босқич зоҳир этмоқ учун парваришлаб, етилтиришга яқинлаштириб боради. Давлат белгиларининг зоҳир бўлиш замони ва унинг сирларининг ойдинлашш вақти етиб келгач, ул тонг отишининг дастлабки нурлари яратилиш уфқининг чиқиш (жойн)дан тарала бошлайди; ул орзиқиб кутган вужудга келишнинг бошланиши учун кўмак узлуксиз ва давомли бўлади. Худди улуғ амир Тарағойнинг аҳволига ўхшаш, яъни унинг тенги йўқ зоти жаҳондорлик денгизи дурининг садафи бўлган. Унинг давлати юлдузларининг чақнаши ҳазрат соҳибқирон мулозимлари тўпланишининг муқаддимаси эди.

Ул улуғ авлоддан ва номдор уруғдан, уларнинг болачақаларию меросхўрларидан бири, хусусан, бизнинг ҳазратимиз — исломнинг улуғ султони, барча шоҳларнинг шоҳи, тинчлик-омонликнинг моҳияти, иймон аҳлининг паноҳи, тахт, амирлик ва улуғворликнинг ҳукмдори, чексиз саодат ва иқболнинг ярашиғи, олам тангрисининг қўллови билан пойдор, ҳақиқат, салтанат, дунё ва диннинг ҳомийси, шаҳаншоҳи шаҳриёр, замин ва замон султони Шоҳрух баҳодурхон эрур. Унинг салтанати (чодири) қуббаларининг таноблари абадийлик қозиқларига маҳкам, нусрат ва иқболининг ягоналиги интиҳосиз ва ҳисобсиз бўлсин.

Умматларнинг набийси, унинг саховатли хонадони, — унга ва уларнинг барчасига Оллоҳнинг раҳмати бўлсин — ҳаққи ҳурмати!

Тарағой нўённинг бошқа фарзандлари, яъни амир соҳибқироннинг биродарлари — Суюрғатмиш, Оламшайх, Жўги нўён, иккита опа-синглиси — Қутлуғ Туркон-ого ва Шербек-ого эрур.

Қарочор нўённинг еттинчи ўғли — Шарфо. Унинг Қозон исмли битта ўғли бор эди; унинг Тўғон деган ўғли бўлган. Тўғоннинг Муборак исмли ўғли бор эди.

Муборакнинг иккита ўғли бор эди: биринчиси — амир Ғиёсиддин, иккинчиси — амир Жоку.

Амир Ғиёсиддиннинг бешта ўғли бор эди. Биринчиси Ҳожи; унинг Едгор исмли битта ўғли бор эди; унинг эса Шоҳсайид деган ўғли бор. Амир Ғиёсиддиннинг иккинчи ўғлининг исми Нурулмулк эди. Унинг иккита ўғли бор эди: биринчиси — Султон Боязид; унинг Шайх

Абдуллоҳ исми битта ўғли бор; Нурулмулкнинг иккинчи ўғли — Жаҳонмулк. Амир Ғиёсиддиннинг учинчи ўғли — Идику баҳодир; у узоқ муддат Кирмон салтанатини бошқарди. Ҳозир унинг фарзандлари (дан) Султон Увайс Самарқандда, улуг амирзода Улуғбек кўрагон, Оллоҳ таоло унинг салтанатини абадий этсин, қошида эрур. Унинг олтига ўғли бор: Абдуллоҳ, Абдурахмон, Абдулазиз, Аҳмад, Муҳаммад, Маҳмуд.

Амир Идикунинг бошқа бир ўғли — Султон Ҳусайн, ҳозир жаҳон ва жаҳон аҳли шаҳзодаси Бойсунғур баҳодирнинг мулозими ва қўшин амири эрур. Унинг иккита ўғли бор: Султон Абу Саид, Султон Али.

Амир Идикунинг бошқа ўғиллари — Сайид Султон, Султон Абулфатҳ, Султон Иброҳим.

Амир Ғиёсиддиннинг бошқа бир ўғли — амир Шоҳмалик; унинг иккита ўғли бор эди: Баҳлул ва Увайс; унинг иккита ўғли бор: (в. 14 а) Муҳаммад ва Иброҳим.

Амир Муборакнинг иккинчи ўғли — амир Жокў. Унинг учта ўғли бор эди. Биринчиси — Қоратемур, у мўътабар амир эди. Ҳазрат соҳибқирон давлати замонида унинг томонидан кутилмаганда гуноҳ иш содир бўлди ва ўша сабабдан Мўғулистон томонга кетиб қолди ва ўша ерда вафот этди.

Амир Жокўнинг бошқа бир ўғли — амир Жаҳоншоҳ. У ҳазрат соҳибқирон замонида амирул умаро эди. Унинг ҳақида тарихлар (шарҳида) ўз ўрнида ҳали кўп айтилажақ, — иншооллоҳи таоло. Унинг фарзандлари — Халил Султон, Пир Али, Пирмуҳаммад, Пирсултон, у Бурундуқ исми ила машҳур эди. Унинг тўртта ўғли бор; Султон Абуязид; унинг учта ўғли бор: Султон Абу Саид, Султон Аҳмад, Султон Муҳаммад.

Амир Бурундуқнинг бошқа бир ўғли — Жалолиддин, яна бири — Султон Абу Саид, яна бири — амирзода Алиқа, ҳозир ҳазрат (Шоҳруҳ) мулозими эрур.

Амир Жаҳоншоҳнинг бошқа бир ўғли — Султон Иброҳим эрур. У ҳозир девон амири, лашкар тавожиси ва туман амири эрур; Қундуз, Бақлон ва Бўрулдой тумани барчаси унга қарашлидир. Унинг бошқа бир биродари — Султон Муҳаммад олам аҳлининг шоҳ ва шаҳзодаси, ҳазрат Бойсунғур баҳодирнинг мулозими эрур ҳамда туман амири [вазифасида]. Астробод туманининг лашкари унга тааллуқлидир. Унинг иккита ўғли бор: Султон Аҳмад, Султон Жаҳоншоҳ.

Амир Жаҳоншоҳнинг бошқа бир ўғли — амир Яҳё, ҳозир шаҳзода Жўғи баҳодирнинг мулозими эрур.

Амир Жокўнинг учинчи ўғли — амир Мизроб баҳодир, муътабар амир эди; унинг фарзандлари кўп эди, бироқ ҳаммалари ёшликда вафот этдилар. У амирул умарс эди. Қатлон улуси унинг ихтиёрида эди. Ҳазрат (Шоҳруҳ) Форс мамлакатини бошқаришни унга ишониб топширди. Уша ерда умри тугаб, ҳақ раҳматиға кетди. Амир Жокў ва унинг ўғиллари ҳақида сўз ўз ўрнида келажак, иншооллоҳ.

Қарочор нўённинг саккизинчи ўғлидан ҳеч насл қолмаган. Тўққизинчи ўғил — Элбуқодан ҳам насл йўқ. Унинг ўнинчи ўғлидан Соғу исмли бир ўғил бор. Унинг иккита ўғли бўлган: Кўктемур ва Қўранқо. Кўктемурнинг учта ўғли бор эди: Мўнко, Татор, Муборак; Муборакнинг иккита ўғли бор эди: Искандар ва Шоҳмалик. Шоҳмалиkning тўрт ўғли бор эди: Баҳлўл, Жалил, Ҳасаншоҳ, Абулҳасан. Қўранқонинг эса Шайх Муҳаммад деган ўғли бўлган.

Соғуннинг иккита ўғли бор эди: биринчиси — Қутлуқ Буғо, унинг Салжи исмли битта ўғли бор эди: иккинчиси — Ийжи Буқо, унинг Шайх Дарвеш исмли битта ўғли бор эди. Шайх Дарвешнинг етти ўғли бўлган экан: Одам, Илиқсултон, Султон Абу Саид, Султон Абулхайршоҳ, Муҳаммад, Хуморий, Қовчи.

(Қарочор нўённинг) ўн биринчи ўғли — Бек Буқо, ўн иккинчиси — Қазон, ўн учинчиси — Ийку, ўн тўртинчиси — Тингиз. Булардан (в. 14 б) бирорта машҳур насл йўқ.

Лекин ўн бешинчи ўғил — Тобоннинг Қора исмли битта ўғли бор эди. Унинг Додмулк исмли бошқа бир ўғли бор эди. Улардан фарзандлар бўлган экан, бироқ бирортасининг исми маълум бўлмади.

Бошқа тўрт ўғил: Амир Муҳаммад Али, Амир Тўкал, Чўрон, Олакучал¹. Улардан насл қолмаган.

¹ Варақ 11 б: «Алокучал»

МУНДАРИЖА

Муқаддима ўрнида (Б. Аҳмедов)	3
Алишер Навоий. «Мажолис ун-нафонс» (Б. Аҳмедов)	5
«Фарҳод ва Ширин»дан (Б. Аҳмедов)	7
Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро»дан (Б. Аҳмедов)	8
Зайниддин Восифий. «Бадоеъ ул-вақоеъ»дан (Б. Аҳмедов)	15
Заҳриддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома»дан (Б. Аҳмедов)	20
Ибн Арабшоҳ. «Амир Темур тарихи»дан (У. Уватов)	24
Ибн Халдун. «Таржимаи ҳол»дан (А. Ҳабибуллаев)	35
Клавихо. «Самарқандга, Темур саройига қилинган сасҳат кундалиги (1403—1406)»дан (Б. Аҳмедов)	57
Мирхонд. «Равзат ус-сафо»дан (М. Ҳасанов)	100
Муъиниддин Натанзий. «Мунтаҳоб ут-таворих»дан (Ғ. Қаримов)	135
Нуриддин Жаҳонгир. «Тузуки Жаҳонгирий»дан (А. Зиёев)	179
Саккокий. «Девон»дан (О. Жалилов)	184
Фасиҳ Аҳмад Хавофий. «Мужмали Фасиҳий»дан (Д. Юсупова)	194
Фаҳриддин Али Кошифий. «Латиф ат-тавоиф»дан (Б. Аҳмедов)	225
Шарафиддин Али Яздий. «Зафарнома»дан (О. Бўриев)	225
Ғиссиддин Кошийнинг Самарқанддан Қашонга, отасига сзган мактуби (Д. Юсупова)	266
Ҳофиз Абру	298
Ҳофиз Абру. «Зубдат ут-таворих»дан (О. Бўриев)	299